
ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІРПІНСЬКИЙ
ЮРИДИЧНИЙ
ЧАСОПИС

Науковий журнал

Випуск 3 (16)

Ірпінь • ДПУ • 2024

ISSN 2617-4154
УДК 34:33(477)(08)

*Засновник: Університет державної фіскальної служби України
Заснований 2018 року*

*Продовжуване видання (виходить у міру накопичення матеріалу)
Мови видання: українська, англійська*

Ідентифікатор друкованого медіа: R30-02576

*Рекомендовано до друку та поширення через мережу «Інтернет» рішенням Вченої ради
Державного податкового університету (протокол № 18 від 28.06.2024)*

Редакційна колегія: д-р юрид. наук, професор *В. В. Топчій* (голов. ред.); канд. юрид. наук, доцент *О. М. Бодунова* (заст. голов. ред.); д-р юрид. наук, с.н.с. *Н. Б. Новицька* (заст. голов. ред.); канд. юрид. наук, доцент *Н. А. Лугіна* (відп. секретар); д-р юрид. наук, доцент, *Ю. І. Аністратенко*; д-р юрид. наук, професор *В. Т. Білоус*; д-р юрид. наук, професор *С. В. Бобровник*; д-р юрид. наук, професор *О. Г. Боднарчук*; д-р юрид. наук, професор *Л. М. Касьяненко*; д-р юрид. наук, професор *О. Є. Костюченко*; д-р юрид. наук, професор *Н. А. Литвин*; д-р юрид. наук, професор *Т. О. Мацелик*; д-р юрид. наук, професор *Н. В. Никитченко*; д-р юрид. наук, професор *А. М. Новицький*; канд. юрид. наук, доцент *Л. В. Омельчук*; д-р юрид. наук, професор *О. П. Рябченко*; д-р юрид. наук, доцент *Ю. Ю. Рябченко*; д-р юрид. наук, професор *П. В. Цимбал*; д-р юрид. наук, професор *І. В. Чеховська*; д-р юрид. наук, професор *А. Є. Шевченко*; д-р юрид. наук, професор *Asar Isa oglu Sadigov* (Азербайджан), *Janusz Orłowski*, doctor nauk prawnych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurski w Olsztynie (Poland).

Ірпінський юридичний часопис : науковий журнал / редкол. : **В. В. Топчій** (голов. ред.) та ін. – Ірпінь : Державний податковий університет, 2024. – Випуск 3 (16). – 404 с. – (Серія : право).

У виданні вміщені наукові статті, присвячені актуальним проблемам юридичної науки та практики.

Науковий журнал започатковано з метою опублікування результатів наукових досліджень проблем правової науки, теоретико-прикладних проблем правового забезпечення фіскальної політики держави, удосконалення законодавства та правозастосування.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться проблемами теорії права та правозастосування.

Науковий журнал індексується в Google Scholar,

Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського.

Розміщений на відкритій інформаційній платформі OJS Державного податкового університету.

DOI (digital object identifier) – цифровий індикатор об'єкта привласнюється науковим статтям видання.

Редакція журналу веде систематичну роботу із включення наукового видання до міжнародних електронних бібліотек, каталогів та наукометричних баз даних з метою входження в світовий науковий інформаційний простір, підвищення рейтингу журналу та індексів цитування його авторів. Наразі редколегія провадить роботу щодо входження збірника у Scopus та Web of Science.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 08205, Ірпінь, Київська обл., вул. Університетська, 31,
e-mail: irpin-yur-chas@ukr.net

Використання опублікованих у збірнику матеріалів дозволяється за умови обов'язкового посилання на джерело інформації.

У разі посилання на матеріали збірника наукових праць «Ірпінський юридичний часопис» потрібно використовувати транслітеровану назву «Irpinskyi yurydychnyi chasopys», або «Irpın legal chronicles».

© Державний податковий університет, 2024

STATE TAX UNIVERSITY

**IRPIN LEGAL
CHRONICLES**

The Scientific Journal

Issue 3 (16)

Irpin • STU • 2024

ISSN 2617-4154
UDC 34:33(477)(08)

*Founder: University of the State Fiscal Service of Ukraine
The scientific journal «Irpın legal chronicles» was founded in 2018*

*Continued edition (released with the accumulation of material)
Languages of edition: Ukrainian, English*

Print media identifier: R30-02576

*Recommended for printing and Internet distribution by the decision of the
Academic Council of the State Tax University (protocol № 18, 28.06.2024)*

Editorial Board: Dr., Professor V. V. Topchiy (Editor-in-chief); Ph.D. in Law, Docent O. M. Bodunova (deputy Ed.); senior researcher N. B. Novytska (deputy Ed.); Ph.D. in Law, Docent, N. A. Lugina (co-ed.); Dr., Associate Professor, Yu. I. Anistratenko; Dr., Professor V. T. Bilous; Dr., Professor S. V. Bobrovnik; Dr., Professor O. G. Bodnarchuk; Dr., Professor L. M. Kas'yanenko; Dr., Professor O. E. Kostyuchenko; Dr., Professor N. A. Lytvyn; Dr., Professor T. O. Matselyk; Dr., Professor N. V. Nikitchenko; Dr., Professor A. M. Novytsky; Ph.D. in Law, Docent L. V. Omelchuk; Dr., Professor O. P. Ryabchenko; Dr., Associate Professor Yu. Yu. Ryabchenko; Dr., Professor P. V. Tsymbal; Dr., Professor I. V. Chekhovska; Dr., Professor A. Eu. Shevchenko; Dr., Professor Asar Isa ogy Sadygov (Azerbaijan), Janusz Orłowski, doctor nauk prawnych Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie (Poland).

Irpın legal chronicles : The Scientific Journal / Editorial Board : V. V. Topchiy (Editor-in-chief) and others. – Irpın : State Tax University, 2024. – Issue 3 (16). – 404 p. – (Series : Law).

The edition contains scientific articles devoted to the actual problems of legal science and practice.

The scientific journal was founded with the purpose of publishing the results of researches on problems of legal science, theoretical and applied problems of legal provision of the state fiscal policy, improvement of legislation and law enforcement.

The journal is intended for researchers, lecturers, postgraduates, students and anyone who is interested in law theory and law enforcement.

The Scientific Journal is indexed by Google Scholar,

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine.

The scientific journal is located on the open information platform OJS of the State Tax University.

DOI digital object identifier is assigned to the scientific articles of the edition.

The editorial board carries out systematic work on integration of the scientific edition to the international electronic libraries, catalogs and scientometric databases with the purpose of entering the world scientific information space, increasing the rating of the journal and the citation indices of its authors. The editorial board is currently working on the inclusion of the scientific journal in Scopus and Web of Science.

Address of the editorial board:

31, Universitetskaya str., Irpın, Kyiv region, Ukraine, 08205
e-mail: irpin-yur-chas@ukr.net

The use of the materials published in the journal is allowed in case of obligatory referring to an information source.

Referring to the materials of the scientific journal «Irpın legal chronicles» one must use the transliterated title «Irpınskyi yurydychnyi chasopys» or «Irpın legal chronicles».

© State Tax University, 2024

ЗМІСТ

Теорія та історія держави і права

Ламонт Рут

Домашнє насильство в Англії та Уельсі..... 12

Антошкіна В. К., Топчій О. В.

Правнича освіта й професія в Англії та Уельсі 19

Житнік В. В.

Гендерне насильство в шлюбі й декретальне право у XII–XIII стст. 37

Кудін С. В.

Історико-правові причини становлення соціальної цінності жінки в Україні у середньовічну добу 46

Свистович Р. С.

Спортивні масові заходи: історія, форми проведення, сучасний стан та їх значення для суспільства 53

Шевченко А. Є.

Основні цілі покарання в українському кримінальному праві XVI–XVII стст. 66

Адміністративне право і процес; фінансове право;

інформаційне право

Анісімова М. Ф., Мухін І. М.

Баланс інтересів усіх учасників податкових відносин в Україні у воєнний час: недосяжна мрія чи реальна мета? 77

Бойко-Слобжан О. О.

Актуальні питання правового забезпечення витрат місцевих бюджетів в умовах воєнного стану..... 88

Дяковський О. С., Прокопчук К. В., Скрипець В. І.

Особливості здійснення правового забезпечення захисту персональних даних 98

Касьяненко Л. М., Глух М. В.

Процесуальна форма у фінансовому праві 112

Кириї О. А.

До питання щодо визначення концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні..... 119

Ковалко Н. М., Глух О. В.

Теоретичні підходи до визначення поняття «податковий кредит»..... 131

Мацелик Т. О., Мацелик М. О.

Досудові способи вирішення публічно-правових спорів у сфері діяльності правоохоронних органів..... 138

Сакалюк Д. В.

Важливість принципу верховенства права
під час забезпечення фінансової безпеки країни 148

Семир'янов Д. Я., Мушій М. С.

Особливості реалізації права на доступ до публічної інформації..... 157

Рябченко О. П., Юхтенко Л. Р.

До питання визначення принципів імплементації європейських
стандартів прав людини у процедури досудового врегулювання
адміністративно-правових спорів у адміністративному судочинстві 166

Циганов О. Г., Білоус В. Т., Маргьянова Р. А.

Державна міграційна служба України як суб'єкт реалізації
державної політики у сфері протидії нелегальній (незаконній) міграції 175

*Цивільне право і цивільний процес; трудове право;
сімейне право; міжнародне приватне право*

Костюченко О. Є.

Зміна парадигми у стратегії виживання
(на прикладі соціально-трудова відносин).
Частина 1: послаблення регулятивних властивостей права 189

Рябченко Ю. Ю., Лантух Я. В.

Принципи захисту суб'єктивних прав, свобод та законних інтересів
сторін виконавчого провадження в порядку цивільного судочинства..... 199

Миколаєць В. А., Новицька Н. Б.

Еволюція правового регулювання наукового відкриття
як об'єкта інтелектуальної власності..... 207

Господарське право; господарсько-процесуальне право

Никитченко Н. В., Звездічев М. О.

Відповідальність за доведення до банкрутства
в національному законодавстві 219

Минюк О. Ю., Федан Л. О., Ніколайчук С. В.

Перспективи розвитку транснаціональних корпорацій
у післявоєнний період..... 238

Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право

Богатирьов І. Г., Лаговська Н. В.

Правова безпека засуджених у місцях несвободи
державної кримінально-виконавчої служби України 247

Грицюк І. В., Глух Р. В.

Сучасні напрями щодо запобігання рецидивній злочинності 257

<u>Дідківська Г. В., Бондаренко А. М., Мізецька Д. Г.</u> Актуальні питання кваліфікації злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку: роль ознак, що впливають на кваліфікацію злочину.....	266
<u>Любавіна В. П., Лель Г. В., Іваніцький В. М.</u> Особливості правового регулювання пробації щодо неповнолітніх засуджених в Україні	275
<u>Топчій В. В.</u> Особливості притягнення до відповідальності за символіку воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну	283
<u>Харченко Я. П.</u> Кримінологічне забезпечення охорони кіберпростору від кримінальних правопорушень у сфері експлуатації електронно-обчислювальної техніки	296
 <i>Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність</i>	
<u>Михайлюк М. М.</u> Поняття та види моделей судових систем (на прикладі зарубіжних країн).....	303
<u>Топчій Н. С.</u> Забезпечення інформаційної безпеки в електронному кримінальному провадженні в Україні.....	312
<u>Шовкопляс О. П.</u> Значення психологічних знань у діяльності прокурора в суді за участю суду присяжних	322
<u>Яцюк С. О.</u> Поняття, значення та місце запобіжних заходів у системі заходів процесуального примусу	328
 <i>Міжнародне право</i>	
<u>Бак В. І., Лісова К. С., Бинюк Н. М.</u> Проблеми захисту права власності іноземців в умовах воєнного стану в Україні	335
<u>Денисюк С. Г., Фокін Я. Ф.</u> Перспективи співпраці України з міжнародними організаціями в контексті російсько-українського конфлікту: аналіз і прогнози.....	348
<u>Рябокін О. М.</u> Правові основи забезпечення безпеки в міжнародному праві	360
<u>Тимченко Л. Д., Кононеко В. П.</u> Тест основної мети в контексті угоди про асоціацію з ЄС та практики судів України	370

Цвіцінський Д. В.

Вплив практики Європейського суду з прав людини
на правозастосування в Україні 381

Чернецька О. В., Шилінгов В. С.

Міжнародні стандарти права на життя людини:
проблеми забезпечення в умовах збройного конфлікту 388

*Рецензії***Лоцихін О. М., Підпригора Ю. Г.**

Папська юриспруденція та становлення канонічного права.

Рец. на кн. D'avray d. L. Papal jurisprudence, 385–1234:

Social Origins and Medieval Reception of Canon Law.

New York – Cambridge: Cambridge University Press, 2022. XII, 320 p. 396

CONTENTS

Theory and history of state and law; constitutional law

Lamont Ruth

Domestic abuse in England and Wales..... 12

Antoshkina V. K., Topchii O. V.

Legal education and profession in England and Wales 19

Zhytnik V. V.

Gender violence in marriage and decree law in the 12th–13th centuries 37

Kudin S. V.

Historical and legal reasons for the establishment of the social value
of a woman in Ukraine in the medieval age 46

Svystovych R. S.

Mass sports events history, forms of conduct,
current state and their importance for society 53

Shevchenko A. Ye.

The main purposes of punishment in the ukrainian criminal law
of the 16th–17th centuries 66

Administrative law and process; financial law; informational law

Anisimova M. F., Mukhin I. M.

Balance of interests of all participants in tax relations in Ukraine
in wartime: an unachievable dream or a real goal?..... 77

Boyko-Slobozhan O. A.

Current challenges in the legal provision for local budget expenditures under martial law 88

Dyakovskiy O. S., Prokopchuk K. V., Skrypets V. I.

Features of personal data protection law enforcement 98

Kasianenko L. M., Gluh M. V.

Procedural form in financial law 112

Kiriy O. A.

On the issue of defining the concept of building
a proper procedure for the application of pre-trial settlement
of administrative and legal disputes in Ukraine 119

Kovalko N. M., Hlukh O. V.

Theoretical approaches to the definition of the concept of "tax credit" 131

Matselyk T. O., Matselyk M. O.

Pre-trial methods of resolving public-legal disputes in the field
of law enforcement agencies 138

Sakaliuk D. V.

The importance of the principle of the rule of law provides
the financial security of the country 148

Semyrianov D. Ya., Mushiy M. S.

Features of implementation of the right to access to public information 157

Riabchenko O. P., Yukhtenko L. R.

On the question of defining the principles of implementation
 european human rights standards in the procedure of pre-judicial
 settlement of administrative-legal disputes in the administrative judiciary..... 166

Tsyhanov O. H., Bilous V. T., Martianova R. A.

The state migration service of Ukraine as the subject
 of state policy implementation in the field of combating illegal migration..... 175

*Civil law and civil procedure; family law; international private law***Kostyuchenko O. Ye.**

Paradigm shift in survival strategy
 (on the example of social and labor relations).
 Part 1: weakening of the regulatory properties of the law 189

Riabchenko Yu. Yu., Lantukh Ya. V.

Principles of protection of subjective rights, freedoms and legal interests
 of the parties to executive proceedings in civil judiciary 199

Mykolaiets V. A., Novytska N. B.

The evolution of legal regulation of scientific discovery
 as an object of intellectual property..... 207

*Commercial law; economic and procedural law***Nykytchenko N. V., Zvezdichev M. O.**

Legal liability for causing bankruptcy in national legislation 219

Myniuk O. Yu., Fedan L. O., Nikolaichuk S. V.

Prospects for the development of transnational corporations
 in the post-war period 238

*Criminal law and criminology; penal law***Bogatyrev I. G., Lagovska N. V.**

Legal security of convicts in places of imprisonment
 of the state criminal enforcement service of Ukraine 247

Hrytsiuk I. V., Gluh R. V.

Current trends in the prevention of recidivism 257

Didkivska G. V., Bondarenko A. M., Mizetska D. G.

The impact of martial law on the qualification of crimes against peace,
 human security and international law and order:
 the role of qualifying and privileging features 266

Lubavina V. P., Lel H. V., Ivanitskyi V. M.

Features of the legal regulation of probation
 regarding juvenile convicts in Ukraine..... 275

Topchii V. V.

Peculiarities of prosecution for the symbols of the military invasion
 of Ukraine by the russian occupation totalitarian regime 283

Kharchenko Ya. P.

Criminological protection of cyberspace against criminal offenses
in the field of exploitation of electronic computing equipment..... 296

*Criminal procedure and criminalistics; forensic examination;
operational-search activity*

Mykhailiuk M. M.

Concepts and types of models of judicial systems
(on the example of foreign countries)..... 303

Topchiy N. S.

Ensuring information security in electronic criminal proceedings in Ukraine 312

Shovkoplias O. P.

The significance of psychological knowledge in the activities
of the prosecutor in a jury court..... 322

Yatsiuk S. O.

Concept, meaning and place of preventive measures
in the system of procedural forcing measures 328

International law

Bak V. I., Lisova K. S., Byniuk N. M.

Problems of protection of property rights of foreigners
in the conditions of martial law in Ukraine 335

Denysiuk S. G., Fokin Ya. F.

Prospects of Ukraine's cooperation with international organizations
in the context of the Russian-Ukrainian conflict: analysis and forecasts..... 348

Riabokin O. M.

The legal foundations of security in international law 360

Tymchenko L. D., Kononenko V. P.

The principal purpose test in the context of the association
agreement with the EU and the practice of Ukrainian courts 370

Tsvitsinskyi D. V.

The impact of the case law of the European Court
of Human Rights on law enforcement in Ukraine 381

Chernetska O. V., Shilinhov V. S.

International standards of the right to life:
problems of ensuring in the context of armed conflict 388

Reviews

Loschykhin O. M., Pidprygora Yu. G.

Papal jurisprudence and formation of canon law.
Book review: D'avray d. L. Papal jurisprudence, 385–1234:
Social Origins and Medieval Reception of Canon Law.
New York – Cambridge: Cambridge University Press, 2022. XII, 320 p. 396

Теорія та історія держави і права

УДК 343.5/.6

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.12-18

Dr Ruth Lamont,

Reader in Child and Family Law,

University of Manchester, UK.

e-mail: ruth.lamont@manchester.ac.uk

ORCID ID 0000-0002-9025-8771

DOMESTIC ABUSE IN ENGLAND AND WALES

The necessity of implementing effective legislative and institutional mechanisms to prevent domestic abuse in modern states is driven by several important reasons, reflecting the desire to ensure fundamental rights and freedoms of citizens as well as the need to address social, economic, and legal issues. This issue is particularly significant due to its profound impact on the social structure of society, especially on women and children. Establishing an effective system to prevent domestic abuse not only promotes gender equality and social justice but also helps to prevent negative impacts on the physical and mental health of victims.

Regarding the United Kingdom, the development of legislation and a system to prevent domestic abuse has undergone several key stages, representing a gradual transition from ignoring the problem to recognizing its societal significance and the need for comprehensive measures to protect victims. In the 1970s, feminist movements began to draw public attention to this issue. In subsequent years, several laws addressing domestic abuse were enacted, notably the Family Law Act 1996, which defined various forms of victim protection, including occupation orders and non-molestation orders. This law allowed victims to independently seek protection from the court. Equally important was the Domestic Abuse Act 2021, one of the most comprehensive laws in this field, which includes definitions of various forms of violence (physical, sexual, economic, emotional). Significant steps towards resolving these issues also included the establishment of the position of Domestic Abuse Commissioner and the ratification of the Istanbul Convention.

It is worth noting that although significant progress has been made over the past few decades in this area, and certain judicial practices have been established, many problematic aspects remain due to the specificity of this field, which we address in this article. Nonetheless, we hope that studying this experience can assist legal scholars and legislators from other countries, particularly Ukraine, in implementing and developing the most effective tools: various forms of court orders such as occupation orders and non-molestation orders; domestic abuse protection notices/orders; defining the actions of police and other law enforcement agencies in domestic abuse cases; and collaboration with community organizations.

Therefore, studying the British experience in combating domestic abuse can be an important step for Ukrainian legal scholars towards improving national legislation, implementing effective legal protection mechanisms, and creating a safer and more just society.

Keywords: *domestic abuse, forms of domestic abuse, occupation order, non-molestation order, domestic abuse protection notice/order.*

Domestic abuse is defined in English law under s.1, Domestic Abuse Act 2021 as the abuse of a connected person over the age of 16. The Act defines ‘abuse’ as physical or sexual in nature, but also specifically covers controlling or coercive behaviour, economic and emotional abuse [1]. The use of the term ‘abuse’ is intended to expand the legal understanding of the nature of harm occurring within the home. Focusing on physical violence risks ignoring or failing to recognise the impacts of other forms of abusive behaviour on its victims. This also reflects increasing awareness of the role of abuse in familial relationships, and the difficulties of using the law to combat this behaviour.

Domestic abuse differs from other forms of inter-personal violence because the perpetrator is known intimately by the victim, and the abuse frequently occurs entirely in private, often in the family home. As a result, domestic abuse is recognised by the existence of a ‘personal connection’ [1] between the parties. The consequences of the relationship underpinning the abuse cause significant issues for the legal system. In terms of evidence available, there may be no independent witness to the abuse. The elements of the abuse may be cumulative, particularly in the context of coercive or controlling behaviour, abuse which affects the victim over a longer period of time, rather than at one moment of violence [2]. This may inhibit both police investigation and the decision to prosecute the alleged perpetrator [3].

However, the most difficult challenge created by this personal connection is the impact it has on the victim in the context of the abuse. It may be more difficult to report incidents to anyone, even friends and family, but in relation to the police, it is possible that there will be concern regarding the risk of further abuse or criminalisation of the perpetrator. Research into domestic abuse has demonstrated that the relationship between the victim and the abuser significantly affects the experience of the abuse and the response of the victim. The victim, abused in their home, may have no other place to live, or to shelter even temporarily. Their feelings towards their abuser may well be complex, and there is often shame associated with the experience of being abused by an intimate partner. Despite domestic abuse often being dismissed as somehow lesser than other forms of violence and not effectively policed for a long time in the UK, it represents a fundamental breach of trust in relationships that are anticipated to be characterised by love and affection.

It is also the case that the majority of victims of domestic abuse are women, perpetrated by their male partner. Whilst violence perpetrated by women on men, and in same-sex relationships, in Europe it is estimated that 1 in 4 women will experience some form of intimate violence in their lifetime. In response to the high incidence of gender-based violence against women, the Council of Europe has promulgated the Istanbul Convention [4] which obligates states to undertake preventative measures to protect women, and prosecute perpetrators of violence. The Ukraine signed this Convention before the UK, but they both ratified it in 2022. It operates by requiring states to develop legislation and policies to combat

such violence, and monitor enforcement through data collection. The European Court of Human Rights has also recognised that a failure to enforce the law protecting women from domestic violence may constitute a breach of Article 2 ECHR if it results in the death of a victim [5]. It is not sufficient to have laws in place that seek to prosecute perpetrators, the law must also be enforced in practice by state agencies.

In England and Wales, the concerns regarding the lack of engagement by the police with domestic violence in the 1970s motivated a feminist campaign to expand the scope of the law and use it in different ways to protect women and children from violence. Alongside a grassroots engagement with providing shelters for women to enable access to safe housing after leaving a relationship, they sought to use the civil law system to control the behaviour of the perpetrator without necessarily involving the criminal law [6]. Two forms of court order were developed, occupation orders and non-molestation orders, now available under Part IV, Family Law Act 1996. For both these types of order, the victim themselves applies to the civil Family Court for the order to be granted, rather than a state agency applying on their behalf. This was designed to give the victim autonomy over their application and their decisions in responding to the violence they experienced. The order is also granted on a lower standard of proof, the civil law standard of ‘balance of probabilities’, rather than the criminal law standard of ‘beyond reasonable doubt.’

A non-molestation order is a form of restraining order that, if granted contains specific provisions to limit the behaviour of the perpetrator in ways designed to ensure the safety of the victim. So, for example, if the perpetrator has harassed the victim by repeated online and telephone contact, a non-molestation order can restrain attempts by the respondent perpetrator to contact the applicant victim. A non-molestation order is granted under s.42, Family Law Act 1996. The concept of ‘molestation’ is interpreted broadly so that it can adapt to changing forms of abuse and is not restricted to evidence of physical violence [7]. The application must be made against an ‘associated person’ [8] to identify the personal relationship affected by the abuse. There is a list of categories of associated person under s.62(3), Family Law Act 1996, and it includes married (opposite- and same-sex) couples, cohabitants [9], relatives [10], and persons in an intimate relationship of significant duration. The nature of the application means that the state cannot apply for a non-molestation order. In *R v Kirby* [11], where local government sought to protect an elderly victim from abuse by her son with a non-molestation order, it was unable to make such an application as the court did not have jurisdiction.

For a non-molestation order to be granted, the ‘health, safety and well-being’ of the victim (including any relevant child, i.e. a child within the household) must be affected by the behaviour of the respondent. This behaviour must be more than trivial, or that to be expected in the ending of a relationship [12]. If an order is granted, breach is contempt of court, which can result in imprisonment [13]. However, since the Domestic Violence, Crime and Victims Act 2004, the breach of a non-molestation order can constitute a criminal offence [8]. This was intended to increase the deterrent effect of a non-molestation order and improve their enforceability. Despite these goals, there has since been concern expressed that the potential criminal consequences attached to a non-molestation order is affecting the willingness of victims to apply for one [14].

Occupation orders are far less commonly sought or granted than non-molestation orders. If granted, they allow for control over the occupation of the family home and are complicated by reference to the nature of the ownership and property rights of the parties over the home. The best chance of obtaining an occupation order is as an 'entitled applicant', holding property rights in relation to the home (s. 33, Family Law Act 1996, either as legal owner, owner of a beneficial interest in the property, or as a holder of matrimonial home rights under s. 30, Family Law Act 1996) [8]. Even in these circumstances, the limitation on the respondent's rights if the occupation order is granted has led to these orders being described as 'draconian' and only suitable where the violence is physical and substantial [15]. This approach has undermined the use of occupation orders and restricted their application to only the most severe cases.

Although occupation orders and non-molestation orders use the civil law jurisdiction, there remains the possibility of a criminal prosecution for related offences where there has been abuse in a domestic context. There is no specific offence of domestic abuse, so prosecutions are undertaken based on standard criminal law offences including murder, and assault of varying degrees. Section 76, Serious Crime Act 2015 amended the criminal law to create an offence of controlling and coercive behaviour. A prosecution may be taken forward by the state in the criminal courts against the perpetrator as a defendant, at the same time as the victim seeks a restraining order under the Family Law Act 1996.

Despite these measures, incidents of domestic abuse, remain stubbornly high in England and Wales [16]. Since the turn of the 21st century, there has been renewed interest in the role of the police and the state as a prosecutor of offences on behalf of victims of domestic violence [17]. This is reflected in the amendments criminalising breach of a non-molestation order under the Domestic Violence, Crime and Victims Act 2004, the revisions to the criminal law in the Serious Crime Act 2015, and eventually, the passage of the Domestic Abuse Act 2021. This Act created a Domestic Abuse Commissioner, who is responsible for representing the interests of persons experiencing domestic abuse, and conducting research and promoting best practice in relation to the treatment of victims by the justice system. It also provides for additional support for families who have experienced domestic abuse, for example in relation to the accommodation of a family who have moved away from a violent parent [1].

The Domestic Abuse Act 2021 will create a new type of order, a Domestic Abuse Protection Notice / Order [1] alongside the existing measures under the Family Law Act 1996. These provisions are not yet in force to allow for them to be trialled before being used across all police areas in England and Wales. The order seeks to empower the police to intervene where there is evidence of domestic abuse and provide protection beyond arrest of the alleged perpetrator. Under section 22 of the Domestic Abuse Act 2021 the police may give a domestic abuse protection notice to a person if there are reasonable grounds for believing that they have been abusive towards a person over 16 to whom they are personally connected *and* there are reasonable grounds for believing that it is necessary to protect that person from domestic abuse. The notice may prevent the alleged abuser from contacting the protected person and prevent the entry of the perpetrator into the home. The notice will be issued by a senior police officer, but it enables the police to issue an immediate order to

prevent further violence. If the perpetrator was arrested, unless the violence is severe enough for them to be remanded in custody pending trial, then they can just return to the family home. The option of issuing a Domestic Abuse Protection Notice would prevent that happening. It is also the police acting on the victim's behalf, rather than the victim being required to seek legal advice and support to apply for a non-molestation order.

Once a domestic abuse notice has been issued, the police must apply to the magistrates' court within 48 hours for a full Domestic Abuse Protection Order under section 27 of the Domestic Abuse Act 2021. A Domestic Abuse Protection Notice would be issued without judicial oversight, and it controls the liberty of the subject, so it must have almost immediate judicial authority for the control on their behaviour to continue. The Order is intended to provide protection over a longer time and would contain a range of restrictions seeking to limit and restrict the perpetrator's behaviour. It could include restrictions on access to the family home, which is so difficult under an occupation order [18]. There are no specific types of restriction described by s. 27, so the court will be able to respond to the circumstances in providing suitable protections.

The Domestic Abuse Protection Order is anticipated as a standalone application, as well as being linked to a Notice issued by the police. Under section 28 of the Domestic Abuse Act 2021, the police may apply for an Order, but the victim themselves may do so, another person with leave of the court, or they may be issued as part of criminal or family law proceedings relating to a different substantive issue. The police would be able to seek an order without issuing a prior Notice, and another party may apply e.g. Local Authority. This is very flexible and accounts for situations where the state regards an individual as requiring protection, and seeks to act on their behalf.

Under section 32 of the Domestic Abuse Act 2021, the conditions for making a Domestic Abuse Protection Order are that the court is satisfied on the balance of probabilities that the respondent has been abusive towards a personally connected person and the order is necessary and proportionate to protect that person from domestic abuse. These are quite minimal requirements so that abuse behaviour must be demonstrated. However, the magistrates will be required to make a judgment in deciding whether the Order and its terms are necessary and proportionate to respond to the alleged abuse. If granted, enforcement of the order is only via police prosecution, making the whole process state-led, rather than victim-led, in seeking to address domestic abuse.

Whilst the impact of domestic abuse has been recognised through legal provisions in England and Wales since the mid-twentieth century, the persistence of this issue demonstrates that law alone is not enough to change behaviour. The privacy of the family and the shame often associated with abuse makes it difficult to report. The scope of behaviour falling within the concept of domestic abuse has broadened, but the evidential issues presented in proving its existence remain. The lack of resources available to charities and local authorities in responding to abuse remains a significant ongoing problem. With the adoption of the Domestic Abuse Act 2021, there has been a shift towards recognising that the state has to assume further responsibility for responding to evidence of violence, and addressing the consequences. How successful this is in the longer term remains an open question as abuse in the family continues.

USED SOURCES

1. Domestic Abuse Act. 2021.
2. Burton M., Bettinson V., Munro V. 'It isn't just a shove: judicial understandings of domestic abuse and the challenges of recognising and responding to coercive control in the criminal and family courts'. 2024. 1. Child and Family Law Quarterly 39.
3. Crown Prosecution Service, 'Violence Against Women and Girls Strategy'. URL : Domestic Abuse / The Crown Prosecution Service (cps.gov.uk) (accessed: 27.03.24).
4. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence, CETS No.210. Entry into force, 01.08.2014.
5. App.No. 33401/02, Opuz v Turkey (2009).
6. Cox P., Shoemaker R., Shore H. Victims and Criminal Justice: A History (Clarendon Studies in Criminology: Oxford, 2023).
7. George v George [1986] 2 FLR 347.
8. Family Law Act 1996.
9. G v G (Non-Molestation Order: Jurisdiction) [2000] 2 FLR 533.
10. Chechi v Bashir [1999] 2 FLR 489.
11. [2019] EWCA Cri 321.
12. DS v AC [2023] EWFC 46.
13. Hale v Tanner [2000] 2 FLR 879.
14. Burton M. 'Civil law remedies for domestic violence: why are applications for non-molestation orders declining?' *Journal of Social Welfare and Family Law*. 2009. 31(2). 109.
15. Chalmers v Johns [1999] 1 FLR 392.
16. Office for National Statistics, 'Domestic Abuse Prevalence and Trends: England and Wales' (March 2022).
17. Home Office, 'Tackling Domestic Abuse Plan' (March 2022). URL : Tackling Domestic Abuse Plan – GOV.UK (www.gov.uk) (last accessed: 28.03.24).
18. Speed A., Richardson K. 'Should I stay or should I go now? If go there will be trouble, and if I stay it will be double'. *Journal of Criminal Law*. 2022. 86(3). 179.

Ламонт Рут. ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО В АНГЛІЇ ТА УЕЛЬСІ

Потреба в запровадженні дієвих законодавчих та інституційних механізмів запобігання домашньому насильству в сучасних державах зумовлене кількома важливими причинами, які відображають як прагнення забезпечити основні права та свободи громадян, так і необхідність вирішення соціальних, економічних і правових проблем. Зазначене питання є дійсно важливим, оскільки має глибокий вплив на соціальну структуру суспільства, особливо на жінок і дітей. Створення дієвої системи запобігання домашньому насильству сприяє не тільки досягненню гендерної рівності та соціальної справедливості, а й допомагає запобігти негативним впливам на фізичне та психічне здоров'я жертв.

Що стосується Великої Британії, то розвиток законодавства й системи недопущення сімейного насильства пройшов кілька ключових етапів і являв собою поступовий перехід від ігнорування проблеми до визнання її суспільної значущості та

Dr Ruth Lamont. Domestic abuse in England and Wales

необхідності комплексних заходів захисту жертв. У 1970-х роках почали з'являтися феміністичні рухи, які привернули увагу суспільства до цієї проблеми. У наступні роки було ухвалено ряд законів, які стосувалися домашнього насильства, зокрема Закон про сімейне право 1996 року, який визначив різні форми захисту жертв, включаючи ордери на проживання й ордери на заборону переслідування. Цей Закон дозволив жертвам самостійно звертатися до суду за захистом. Не менш важливим став і Закон про домашнє насильство 2021 року, що є одним з найбільш комплексних законів у цій сфері та охоплює визначення різних форм насильства (фізичне, сексуальне, економічне, емоційне). Також важливими кроками для забезпечення вирішення досліджуваних питань стало запровадження посади Комісара з питань домашнього насильства та Ратифікація Стамбульської конвенції.

Варто зауважити, що хоча за декілька десятиліть відбулися значні зрушення в досліджуваній сфері, сформувалася певна судова практика, але зазвичай залишається багато проблемних моментів, що обумовлені специфікою самої цієї сфери, на які звертаємо увагу в цій статті. Водночас сподіваємося, що вивчення цього досвіду може допомогти правознавцям і законодавцям з інших держав, зокрема України, запроваджувати й розвивати ті з інструментів, що виявили найбільшу ефективність: різні форми судових наказів, як-от ордери на проживання та ордери на заборону переслідування; повідомлення / ордер про захист від домашнього насильства; визначення дій поліції та інших правоохоронних органів у справі домашнього насильства, а також співпраця з громадськими організаціями. Отже, вивчення британського досвіду боротьби з домашнім насильством може бути важливим кроком для українських учених-правників, спрямованим на вдосконалення національного законодавства, впровадження ефективних правових механізмів захисту, а також формування більш безпечного та справедливого суспільства.

Ключові слова: домашнє насильство, форми домашнього насильства, припис про заборону проживання, припис про недопущення домагань, повідомлення / ордер про захист від домашнього насильства.

Стаття надійшла до редколегії 9 серпня 2024 року

УДК 378.147

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.19-36

В. К. Антошкіна,*д-р юрид. наук, доцент,**ПВНЗ «Європейській університет»**e-mail: antoshkina.valeriia@gmail.com***ORCID ID 0000 0003 2136 3073;****О. В. Топчій,***д-р юрид. наук, доцент,**Харківський національний університет**імені В. Н. Каразіна**e-mail: ot5557@gmail.com***ORCID ID 0000-0002-0809-8730**

ПРАВНИЧА ОСВІТА Й ПРОФЕСІЯ В АНГЛІЇ ТА УЕЛЬСІ

Останні 30 років становлення незалежної Української держави ми перебуваємо в перманентних пошуках оптимальної моделі організації навчання правників та забезпечення їх чесної та неупередженої роботи на благо держави та громадян. Щоб побудувати власну концепцію, яка дасть можливість досягти заявлених цілей, ми намагаємося надихнутися досвідом тих держав, які успішно впоралися з цим завданням. Беззаперечно, що одним із таких знаних авторитетів у освітній і правовій сферах є Сполучене Королівство. Враховуючи це, основним завданням стало дослідження й висвітлення таких питань: види професій, що існують у правовій сфері; умови доступу до юридичної практики; механізми відбору здобувачів для навчання в юридичних школах; підходи до формування практичних навичок у майбутніх професіоналів; суб'єкти, що мають найбільший вплив на вироблення політики в сфері підготовки юристів; вартість навчання в юридичних школах; основні виклики і тенденції розвитку правничої спеціальності в найближчому майбутньому.

За результатами проведеного дослідження авторами статті виокремлено ряд принципів та підходів, що відрізняють англійську систему підготовки юристів та організації професійної діяльності, які, на їх думку, мають бути враховані в нашій державі: постійний моніторинг і оприлюднення всіх даних, що стосуються юридичної освіти та юридичної діяльності у вигляді окремих статистичних даних, особливо з формуванням відповідних комплексних звітів; об'єднання зусиль уряду, науковців-правників і представників професійних спілтовариств для вироблення ефективного та збалансованого підходу розвитку й функціонування юридичної сфери; розділення теоретичного навчання та практичної підготовки майбутніх юристів; акцент на розвиток юридичних шкіл як потужних дослідницьких центрів, де працюють професіонали, які є шанованими експертами в своїй галузі та часто залучаються як

державою, так і приватним сектором для консультацій і супроводження практичної діяльності; ретельний відбір здобувачів для навчання в університетах; підвищена увага до питань доброчесності як в академічній, так і професійній спільноті, де доведені випадки неналежної поведінки назавжди закривають можливість для особи працювати в юридичній сфері.

Ключові слова: юридична освіта, правнича професія, трансформація юридичної спеціальності, концепція реформування юридичної освіти.

Постановка проблеми. 90-ті роки минулого століття стали визначальними для нашої нації, оскільки саме тоді розпочався тривалий і складний процес розбудови нової сучасної незалежної української держави. Перед суспільством і новоствореними державними інституціями постало безпрецедентне завдання розробити нормативну основу та впровадити в життя абсолютно нові підходи функціонування суспільства та безпосередньо взаємодії громадян і самої держави. Неможливо знайти якусь сферу, яку б не торкнулися ці зміни, включно з освітою та юридичною діяльністю загалом. Колосальний шлях був пройдений за ці роки, але досі ми перебуваємо в пошуку ідеальної моделі підготовки та регулювання діяльності правників, яка б відповідала викликам сьогодення і стандартам, які існують у розвинених демократичних країнах. Черговим таким етапом є рішення про напрацювання у Верховній Раді до 31 червня 2024 року «Концепції правового регулювання вищої юридичної освіти», яка встановить рамки подальшої нормотворчої діяльності в цій сфері [1], що було пов'язане зі Звітом Європейської комісії щодо України за 2023 рік, у якому, під час розгляду проблем судочинства та прав людини, були окреслені рекомендації щодо юридичної освіти.

Цілком природно, що на шляху вироблення ефективної моделі підготовки правників наша держава прагне вивчити та адаптувати найуспішніший досвід розвинених демократичних країн, які є визнаними авторитетами в цій галузі. Хоча не завжди в силу об'єктивних причин ми можемо повністю відтворити ті чи інші підходи в своїх правничих школах, але вивчати їх потрібно, щоб розуміти, що робить інших успішними, а також, що не менш важливо, з якими проблемами і труднощами вони стикаються, щоб самим уникати їх у майбутньому. Враховуючи це, вважаємо за необхідне розглянути основні підходи щодо підготовки юристів та доступу до спеціальності в Англії та Уельсі й тенденції розвитку професії.

У процесі вивчення зазначеного досвіду акцент зробимо на висвітленні тих ключових питань, які є визначальними і дають змогу розуміти принципи функціонування системи загалом, а саме: доступ до навчання; професійна орієнтація; зміст освіти, формування практичних навичок; доступ до професійної діяльності; доброчесність і дотримання професійної етики як один з важливих принципів у роботі юриста; подальший розвиток і трансформація практичної діяльності правників, зокрема в світлі діджиталізації. Також пропонуємо коротко зупинитися на питанні можливостей для здійснення професійної діяльності українськими правниками в Англії та Уельсі. Враховуючи обмежений обсяг статті, зможемо лише окреслити ці питання, що хоча і зробить дослідження дещо еkleктичним, але дасть змогу сформулювати загальне уявлення про функціонування системи загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо джерельної бази дослідження, то вона є обширною, оскільки теми ефективної професійної підготовки юристів, їх подальшого розвитку та трансформації самої правничої професії є досить актуальними серед британських науковців. До того ж в університетах Лідса та Нотінгема при юридичних школах функціонують дослідницькі центри, які опікуються цим питанням, і на веб-сайтах яких можна знайти посилання на основні роботи учасників центру за такими напрямками: 1) професіоналізм, професійна етика та регулювання ринку юридичних послуг; 2) корпоративні юристи та великі юридичні фірми; 3) ринок юридичних послуг, професійні межі та майбутнє юридичної професії; 4) доступ до правосуддя, судова практика та виклики верховенству права; 5) розмаїття, добробут і культура на робочому місці; 6) юридична освіта та підготовка, формування професійної ідентичності [2].

Також усім, хто прагне ознайомитися з організацією правничої діяльності і підготовки фахівців у Англії та Уельсі можна рекомендувати прочитати підсумковий звіт незалежної дослідницької групи «Огляд юридичної освіти та підготовки» від червня 2013 р., який здійснено за дорученням Ради стандартів баристерів, Професійних стандартів ILEX та Управління з регулювання діяльності соліситорів (є першим загальногалузевим оглядом юридичних послуг з часів Звіту Ормрода 1971 року (*Звіт Комітету з юридичної освіти*)). «Огляд юридичної освіти та підготовки» являє собою масштабне дослідження (371 сторінка), що містить глибокий аналіз як системи підготовки юристів, так і основних аспектів роботи правників, носить комплексний характер, результати його є науково-обґрунтованими і методологічно вивіреними [3]. Він є першим етапом широкомасштабного процесу огляду, покликаного забезпечити створення в Англії та Уельсі системи освіти та підготовки у сфері юридичних послуг (LSET), яка відповідатиме вимогам майбутнього і сприятиме досягненню регуляторних цілей «Закону про юридичні послуги 2007 року» в інтересах суспільства, споживачів та правосуддя [4].

Виклад основного матеріалу. Загалом зрозуміти процеси й принципи організації юридичної діяльності в Англії та Уельсі важко без знання певного історичного підґрунтя, яке і дотепер певною мірою впливає на неї, а саме: наявність відмінностей у процедурних моментах допуску до спеціальності та самому законодавстві в різних частинах Великобританії – Англії та Уельсі, Шотландії, Північній Ірландії; значна закритість і обмеженість доступу до професії; основний спосіб доступу до професії – практична робота, а не навчання в юридичній школі, що було наявне до другої половини ХХ сторіччя.

Переходячи до основної частини статті, хотілося б підкреслити, що останні десятиліття підходи до організації освітньої і професійної діяльності зазнали кардинальних змін, які ще наразі тривають і, зокрема, покликані забезпечити більш відкритий, конкурентний доступ до роботи в сфері надання правничих послуг для різних категорій громадян (зокрема жінок, представників різних етнічних груп та людей з обмеженими можливостями), але зі збереженням високих стандартів щодо підготовки та якості самих юридичних послуг [5]. Водночас у такому процесі уряд, науковці-правники та представники професійних співтовариств (Управління з

регулювання соліситорів (The Solicitors Regulation Authority) та Рада стандартів баристерів (the Bar Standards Board for Barristers) разом працюють щодо вироблення ефективного та збалансованого підходу [6].

Що стосується питання «шляху» до юридичної професії та самого переліку юридичних професій, тут є певні відмінності від наявного в Україні підходу. Усі професії в сфері права поділяють на дві групи: 1) *ті, діяльність яких регулюється відповідним затвердженим органом і які, в силу цього, є більш кваліфіковані та надаватимуть якісні послуги* – баристери; соліситори; юристи із судових витрат (cost lawyers); сертифіковані юристи (юридичні виконавці) CILEX; міграційні консультанти; нотаріуси; патентні повірені; юристи по справах передачі майна (licensed conveyancers); 2) *інші* – радники з питань благодійної діяльності та профспілок (charity and trade union advisers); медіатори; паралігали / помічники юристів (paralegals); укладачі заповітів (will writers); друзі MacKenzie [7].

Враховуючи значні варіації в переліку професій, дамо короткі пояснення щодо тих видів юристів, які становлять основу професії, й уточнимо інформацію щодо тих, які нетипові для нашої правової системи. Так, традиційно англійська юридична професія поділяється на дві гілки: *баристери та соліситори*, де перші захищають інтереси людей у суді за допомогою ефективних публічних виступів та адвокації, у той час як другі виконують юридичну роботу поза судом [8], надаючи клієнтам консультації з широкого спектра правових питань, які поділяються на *спірні* (передбачає допомогу у вирішенні суперечок між двома чи більше сторонами) та *неспірні* (передбачають розгляд юридичних вимог щодо бізнесу або особистих справ клієнта. На додачу до двох зазначених, останнім часом активно розвивається сфера так званих *кваліфікованих юридичних виконавців* (Chartered Legal Executives), які називаються третьою гілкою юридичної професії. Їх діяльність подібна до того, що роблять соліситори, але є значно вужчою, зі спеціалізацією в певній чітко визначеній сфері, як-от супроводження договорів купівлі-продажу або консультування з питань податкового або трудового законодавства, заповітів, трастів, податку на спадщину та управління майном або супроводження позовів про нещасні випадки з тілесними ушкодженнями тощо. Як і соліситори, вони можуть працювати в юридичних фірмах, корпоративних юридичних командах та органах державного сектору.

Варто зауважити, що саме представники трьох вищезазначених професій можуть претендувати на заняття суддівських посад [9].

Також під час здійснення юридичної діяльності важливу роль посідають *paralegal* (помічник юриста), які часто, не маючи профільної освіти, надають підтримку іншим кваліфікованим юристам, здійснюючи підготовку юридичних документів, дослідження, адміністрування, надання консультацій та правової інформації клієнтам, проводячи інтерв'ю з клієнтами та свідками, відвідуючи суд та опрацьовуючи велику кількість справ клієнтів [10].

Вважаємо за доцільне зупинитися ще на трьох юридичних професіях, які трохи відрізняються від того, що маємо в Україні, а тому потребують певних пояснень. Наприклад, нотаріуси (зазвичай мають статус соліситора та деякі володіють іноземними

мовами) загалом спеціалізуються на засвідченні справжності та затвердженні підписів і документів, які потім використовуються за кордоном. Наступна ж спеціалізація кваліфікованих юристів є зовсім нетиповою для нас – це «кваліфікований експерт з судових витрат», який консультує з таких питань: гонорари, які потрібно сплатити за юридичну консультацію (наприклад, соліситорів або баристерів); витрати на правову допомогу; витрати на подання або захист у суді; витрати, понесені іншими сторонами судового розгляду, які, можливо, доведеться сплатити у разі програшу.

Ще хотілося б розказати про таке нестандартне явище, яке стосується «некваліфікованих юристів» – McKenzie Friends. Поява так званих «Друзів Маккензі» походить від судової справи 1970 року під назвою «Маккензі проти Маккензі». Це була справа про розлучення, і оскільки чоловік не міг дозволити собі продовжувати користуватися послугами соліситорів, вони безкоштовно послали певну особу (пана Ангара, який не мав права займатися адвокатською діяльністю в Англії – фактично він мав кваліфікацію адвоката в Австралії), щоб представляти його інтереси в суді. Цей вид допомоги застосовується і донині тими, хто не може оплатити послуги професійного юриста, а залучають таких радників та помічників (безкоштовних або які працюють за невеличку плату) для надання моральної підтримки, нотування, допомоги з документами і надання порад, але не для прямої участі у процесі й виступу в суді [11]. Цей вид допомоги показує нам таку особливість функціонування правової системи Британії, коли є прозора і належна система правосуддя, що функціонує, але громадяни не завжди можуть отримати кваліфіковану юридичну допомогу через високу вартість таких послуг.

Визначившись із переліком професій, перейдемо саме до тих конкретних кроків, необхідних для отримання права працювати як соліситор або баристер. Зазвичай першою сходинкою є отримання університетського диплома. Як зазначає у своїй книзі Девід Віллетс (з 2010 по липень 2014 року він обіймав посаду державного міністра з питань університетів і науки), що певною мірою «змагання» для того, щоб потрапити до найкращого університету, розпочинається серед учнів з молодшої школи [12, с. 469]. Зі свого боку рівень вступу до закладів вищої освіти серед 18-річних у Великій Британії становить трохи більше тридцяти відсотків від загальної кількості випускників шкіл [13].

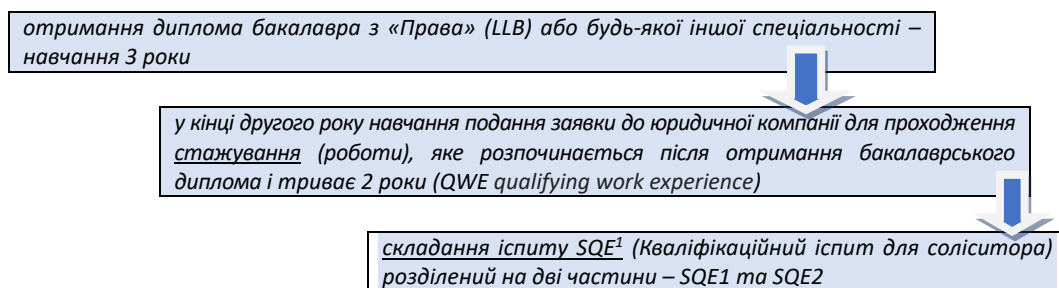
Якщо підсумувати – основними віхами на шляху до університетської освіти є проходження школярами двох сетів іспитів. *Перший* – іспити в 11 класі середньої школи (так звані «GCSE» – серед яких англійська мова і математика є обов'язковими). Успішне складання «GCSE» дає змогу перейти до *другого етапу*, а саме навчання у старшій школі впродовж двох років, що завершується складанням – A-Levels (скорочено від «Advanced levels») – іспитів з трьох-чотирьох предметів. Водночас оцінювання проводиться за шкалою від А до Е, де А – найвищий бал, а Е – найнижчий прохідний бал. Зазвичай для вступу до престижної юридичної школи необхідно отримати всі А, хоча можна знайти університет, де студента зарахують з усіма В.

До того ж поважні юридичні школи для вирішення питання про зарахування можуть попросити вступників надати результати Lnat (The Law National Aptitude Test), тобто тесту, який використовується для оцінювання здібностей вступника до вивчення права, таких як здатність розуміти та інтерпретувати інформацію.

До речі, вибір однієї зі 109 юридичних шкіл, які функціонують у Британії, є дійсно важливим для здобувачів і може мати вплив на подальший розвиток кар'єри, оскільки чим вище та чи інша навчальна інституція в рейтингу найпрестижніших та найкращих, тим більший відсоток працевлаштованих випускників [14]. Ця тенденція взаємообумовлена, тому що університет намагається запросити на навчання найкращих і найвмотивованіших вступників, які показують не тільки найвищі академічні результати, а є соціально активними та відповідальними.

Отже, вступивши в обрану навчальну інституцію, майбутні юристи мають визначитися щодо того, ким їм бути в майбутньому – соліситором або баристером, оскільки професійний шлях дуже суттєво відрізняється.

Соліситор

Баристер

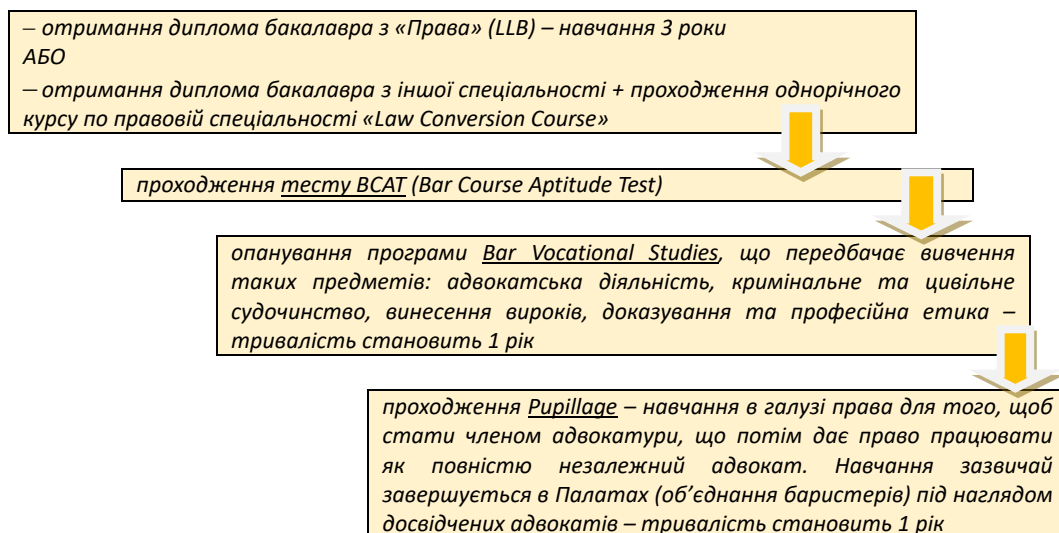

Рисунок 1

Як зображено на рис. 1, професійний шлях до соліситорства здійснюється через SQE, що є відносно новим «інструментом» доступу до спеціальності та покликаний зробити входження до неї більш прозорим та відкритим. Водночас далеко не всі випускники складають іспит успішно (наприклад для SQE1 цей показник – менше 60 % аплікантив). До того ж самостійно підготуватися до складання непросто, тому студенти зазвичай проходять платний курс підготовки до іспиту, який сьогодні пропонують різні університети та навчальні центри (зокрема онлайн). У деяких університетах навіть розробили Магістерські програми, які фактично за змістом є підготовкою до складання SQE.

Варто зазначити, що є багато критичних поглядів і коментарів щодо цього іспиту для отримання кваліфікації соліситора. Дослідники в галузі юридичної освіти, які готували згаданий на початку статті Звіт про юридичну освіту 2013 року, аналізуючи зміни, які відбулися в юридичній освіті за прийдешні 5 років після оприлюднення Звіту, також дають свою оцінку SQE, яка є доволі критичною, зокрема щодо змісту питань, які пропонуються бажаним отримати статус соліситора [16, с. 384].

Раніше для соліситорів діяла інша система допуску до практичної діяльності, яка була замінена на вищезазначену декілька років тому. Але «старий» шлях до юридичної спеціальності ще дозволений до 2031 року для тих, хто отримав юридичну освіту до 2021 року Тут окремо підкреслимо, що він також передбачав складання іспиту та практичне декількарічне стажування.

Зауважимо, що для соліситорів діє і «позауніверситетський» шлях до професії, який також був запроваджений декілька років тому для тих, хто хоче набути знання на практиці та не бажає (не в змозі) витратити великі кошти на оплату навчання. Це так зване учнівство (apprenticeship) [17], коли фактично після *шести років* практичної діяльності в юридичній сфері та паралельної теоретичної підготовки (4 дні робота +1 навчання – 80/20) й складання іспиту SQE – особа отримує повноцінний доступ до роботи соліситором.

Крім згаданого учнівства, робота *кваліфікованих юридичних виконавців* (Chartered Legal Executives) та *помічників юристів* (paralegal) не вимагає обов'язкової наявності бакалаврського диплома. Підготовкою перших займається CILEX (Chartered Institute of Legal Executives – Інститут дипломованих юридичних виконавців), який пропонує цей шлях до юридичної професії через CPQ – прогресивну програму навчання, яка дає змогу кандидатам отримати кваліфікацію і розподілена на декілька рівнів. Водночас здобувач проходить теоретичні модулі з правових дисциплін (12–18 місяців кожний етап; навчання платне) і паралельно працює за фахом [18]. До речі, CILEX нещодавно долучив до своєї структури і Інститут помічників юристів (paralegal) та його Реєстр професійних помічників юристів [19].

Отже, розглянувши процедурні аспекти навчання правничим професіям, коротко висвітлимо питання змістовного наповнення курсів з підготовки бакалаврів з права. Орієнтиром під час формування переліку дисциплін для закладів освіти є «кваліфікаційний юридичний ступінь» (відомий як QLD) – це *ступінь бакалавра права*, який може отримати здобувач, що прослухав певний перелік курсів з визначеною тривалістю годин (так звана основа правових знань – the foundations of legal knowledge), що

охоплює такі обов'язкові модулі (дисципліни): Зобов'язання, зокрема договір, реституцію та делікт; Кримінальне право; Право власності та Трасти; Публічне право, зокрема Конституційне право, Адміністративне право та Права Людини; Право власності; право Європейського Союзу. Але тут треба зауважити, що у зв'язку з нещодавніми змінами, тепер для того, щоб стати соліситором, не вимагається диплом бакалавра саме з «Права». Тобто формально заклади не так зв'язані вимогами QLD, але намагаються все-таки не дуже від нього відходити, оскільки для баристерів юридичний диплом є обов'язковим, а, навчаючись на бакалавраті, здобувачі не завжди знають, яку спеціалізацію оберуть у майбутньому. Також кожною юридичною школою здобувачам пропонується модуль вибіркових дисциплін, серед яких часто є такі: Закон про конкуренцію, Екологічне право, Сімейне право, Права людини, Закон про охорону здоров'я, Арбітраж, Право інтелектуальної власності, Судові помилки, Морське право, Міжнародне право. Водночас навчальні інституції намагаються скомбінувати програму так, щоб майбутній соліситор або баристер прослухав такий набір дисциплін, який дасть базові знання про систему права і буде корисний під час складання подальших іспитів залежно від обраного кар'єрного шляху. До того ж певною популярністю серед студентів користуються програми підготовки, які дають можливість додатково прослухати лекції з права інших країн – Євросоюзу або США, але в такому разі тривалість навчання збільшується на 1 рік.

Загалом вважається, що вчитися в юридичній школі достатньо важко й студентів попереджають, що їм доведеться досить багато читати, опрацьовувати значні обсяги матеріалу, зокрема самостійно, оскільки годин лекцій і семінарів не так багато, а без самостійної роботи просто неможливо скласти іспити і виконати поточні завдання. Стосовно тих навичок, які прагнуть сформувати у здобувачів під час перебування в юридичній школі, то вважається, що студент має вміти ефективно проводити дослідження та занотовувати матеріал, виділяючи сутнісні моменти з усього масиву наданої інформації, вирішувати проблемні питання. Взагалі формування навичок юридичного письма – одне з основних завдань юридичної школи, тому різні види контролю поточного та семестрового спрямовані на формування цього вміння разом з адвокацією, веденням переговорів та проведенням опитування клієнта, навичками критичного мислення та юридичного аналізу. Також здобувача прагнуть навчити презентувати себе та робити більш привабливим працівником для роботодавців (employability), працювати в команді, розуміти потреби індивідуальних клієнтів та комерційних компаній та ефективно працювати з ними, управляти своїми фінансами та організувати роботу юридичної фірми [20].

Також останнім часом актуалізується питання щодо створення в університетах віртуального навчального середовища (VLE – virtual learning environment), тобто веб-платформи, де розміщуються всі навчальні матеріали та інформація щодо курсу та навчальної траєкторії конкретного здобувача [21, с. 464]. Взагалі після епідемії Covid-19 діджиталізація освітнього процесу прискорилися, але університети все-таки повернулися до навчання оф-лайн як основної форми. Якщо ж говорити про форму навчання, то заочної форми в звичному нам розумінні немає. Якщо здобувач не може

вчитися за стандартним графіком, то це збільшує загальний термін підготовки або потребує розгляду варіанту з учнівством. Для тих, хто не в змозі вчитися за стандартною схемою, також є опція – навчатися в Open University [22] (Британський університет дистанційної освіти, заснований 1969 року), який дає можливість тим, хто працює, набувати освіти в зручній формі (комбіновано – онлайн (переважно) + офлайн), зокрема в галузі права.

Що стосується контролю якості освітніх послуг, то зазвичай він здійснюється у двох площинах: 1) *зовнішня* – здійснювана Управлінням у справах студентів (OfS), яке нещодавно замінило Агенцію із забезпечення якості (QAA) [23]; 2) *внутрішня*, що розробляє конкретний університет та охоплює ключові процеси, які університет запровадив для моніторингу, перегляду та підвищення академічних стандартів, якості навчання, викладання та оцінювання, а також академічної підтримки, що надається студентам [24].

Також беззаперечною перевагою британської освіти, зокрема юридичної, є потужний науково-дослідницький потенціал. Ефективною є робота різних дослідницьких груп і центрів при юридичних школах, які часто беруть участь у міжнародних дослідженнях, співпрацюючи з найкращими науковцями з різних куточків світу. Позитивним є досвід співпраці в менших дослідницьких групах, які здійснюють науково-педагогічні працівники з різних британських університетів, що займаються схожою проблематикою. До того ж цінується експертність науковців (втім, як і практиків) у якійсь визначеній вузькій сфері, яку вони розробляють впродовж усієї кар'єри. Такі профільні знання потім є затребуваними як державою, адже експертів-науковців залучають для розробки відповідного законодавства, проведення досліджень і вироблення концепцій реформування, так і приватними компаніями.

Висвітлюючи питання юридичної освіти, вважаємо за потрібно звернути увагу ще на декілька моментів, які хоч не є визначальними, але краще дають змогу зрозуміти принципи роботи системи загалом. Один з таких – значна кількість іноземців серед здобувачів освіти, зокрема з правових спеціальностей. Так, у 2020–2021 роках 9 330 іноземних студентів подали заявки на вивчення права на бакалавраті в Англії та Уельсі, з яких 4 640 були прийняті. Це становить приблизно 20 % від усієї кількості студентів, оскільки британських студентів за цей період було прийнято на курси 21 650 з 31 585 осіб, які подали заявки [25].

Ще однією особливістю Сполученого королівства є також те, що наявність диплома Магістра права не є обов'язковою умовою для роботи за фахом. Цей курс післядипломної освіти, призначений для випускників юридичних факультетів і практикуючих юристів для спеціалізації в певній галузі (наприклад, податкове, екологічне або трудове право) і зазвичай триває один рік. Також великою популярністю Магістерські програми користуються в іноземних студентів [26].

Стосовно вартості навчання в університеті, то воно є однаковим для всіх спеціальностей у всіх навчальних закладах. На сьогодні середній розмір плати для громадян Англії та Уельсу становить £9 000 у рік на бакалавраті. І ще приблизно таку саму суму необхідно витратити на проживання та харчування, якщо здобувачі

вступають на навчання не за місцем проживання. Хоча ці суми є значними, разом з тим є можливість оформити позику на навчання на досить прийнятних умовах. Зі свого боку вартість навчання для іноземців щонайменше вдвічі вища, чим для громадян країни. Також варто мати на увазі, що для того щоб стати соліситором чи баристером – випускникам юридичних шкіл необхідно мати декілька років практичної діяльності за фахом як помічника юриста, а така робота не дуже високо оплачується. До того ж, щоб скласти, наприклад, іспит на соліситора (SQE), більшості випускників юридичної школи прийдеться пройти відповідний підготовчий курс, який також не є дешевим, а також сплатити за складання іспитів [27]. Так, підсумовуючи, наприклад, шлях до соліситорства в роках і грошах, отримуємо таке – займає принаймні 5 років (3 роки – школа права + 2 роки практика; не враховуючи 2-х років у старшій школі, щоб скласти A-Levels), та коштуватиме приблизно від 43 тис. до 70 тис. фунтів (£9 000 × 3 – навчання + £9 000 × 3 проживання; £9 000 або більше – підготовчі курси для складання SQE; £4 115 – за складання SQE).

Висвітливши коротко питання, які стосуються підготовчих кроків для того, щоб стати практикуючим юристом, варто трохи зупинитися на організації самої професійної діяльності. Варто зазначити, що багато показників, які стосуються провадження юридичної діяльності й надання послуг у цій сфері, відслідковуються державою та професійними товариствами і багато статистичних даних можна дізнатися з різноманітних вебсайтів, наприклад, www.thelawyerportal.com, www.lawsociety.org.uk та ін. Так, на сайті The lawyer portal можна ознайомитися з даними Управління з регулювання діяльності соліситорів (SRA), які свідчать, що станом на жовтень 2022 року в Англії та Уельсі налічувалося 219 424 соліситорів, з яких 160 676 активно практикують, та Ради зі стандартів діяльності баристерів (BSB), які показують, що станом на 2021 рік в Англії та Уельсі налічувалося 17 263 активно практикуючих баристерів. Там також розміщено ще багато корисної інформації, зокрема щодо кількості юридичних фірм, юридичних шкіл, кількості вступників, тривалості робочих годин й та ін. Вивчаючи підходи до юридичної професії, хочемо підкреслити, що в Англії та й Сполученому Королівстві загалом досить багато публічної інформації про юристів і для юристів, особливо від професійних об'єднань і держави. Різноманітні аспекти висвітлені у вигляді звітів, діаграм, які також показують відповідну динаміку і тенденції не просто на поточний час, а й у динаміці. Багато можна знайти навчальних матеріалів для підвищення кваліфікації практикуючих юристів, які надаються як безкоштовно, так і за плату.

Що стосується нормативного регулювання професійної діяльності, то воно здійснюється на підставі Акта про Юридичні послуги (Legal Services Act) 2007 [28]. На виконання положень зазначеного закону створено Раду з питань юридичних послуг, яка забезпечує, щоб регулювання у сфері таких послуг здійснювалося в інтересах суспільства та інтереси споживачів були в центрі системи [29]. Рада є виконавчим позавідомчим державним органом, підпорядкованим Міністерству юстиції держави.

Досліджуючи питання підготовки юристів і професійної діяльності в Англії та Уельсі не можемо не зазначити окремі проблемні моменти в цій сфері, які намагаються

вивчити і знайти ефективне рішення: забезпечення доступу до юридичної професії різним верствам населення зі збереженням якості юридичних послуг, які надаватимуться; належна підготовка майбутніх юристів; зміни в підходах до організації надання юридичних послуг у зв'язку зі стрімкою діджиталізацією всіх сфер суспільного життя; доступність юридичних послуг.

Уряд Британії, враховуючи ці виклики, намагається використовувати різні стратегії, зокрема через підвищення обізнаності населення з правових питань для чого впроваджується «Стратегія публічного правопросвітництва» (Public legal education (PLE) strategy), спрямована на покращення розуміння громадськістю важливості верховенства права, доступу до правосуддя та конституційних прав [30].

До речі питання доступу до правосуддя є серйозним і пов'язано, зокрема, з можливістю громадян отримувати безкоштовну правову допомогу в сімейних, трудових, житлових та боргових проблемах. Так, з урізанням державних видатків на це, кількість справ про надання правової допомоги скоротилася з майже мільйона 2009–2010 рр. до лише 130 000 2021–2022 рр. Фірмам, які надають юридичну допомогу в кримінальних справах, стає все важче набирати й утримувати персонал, а ті, які покладаються на роботу, що фінансується державою, не можуть конкурувати з Королівською прокуратурою, яка може запропонувати значно кращі умови та оплату праці. Зазначається, що без реформи служби кримінального захисту не зможуть забезпечити високоякісний захист, який є життєво важливим у змагальній системі правосуддя [31]. Декілька років тому ця ситуація призвела до страйків серед баристерів, які займаються кримінальними справами. Багато з них покинули роботу, що фінансується державою, що призвело до «пустелі правової допомоги». Баристери, які залишилися в професії, казали, що вони більше не можуть вижити за рахунок гонорарів і що система кримінальної юстиції майже зупинилася [32].

Загалом, що стосується заробітної плати, вона дійсно варіюється залежно від спеціалізації юриста, де найбільш оплачуваною сферою є корпоративне або фінансове право (заробіток понад £100 000 на рік). Втім юристи з інвестиційно-банківської діяльності, комплаєнсу, антимонопольного законодавства, торгівлі, інвестиційних фондів і проєктів та інфраструктури також отримують непогану річну зарплату (понад £70 000 на рік). Найнижчу зарплату мають ті, хто працює з державними та індивідуальними клієнтами в цивільному судочинстві, кримінальному судочинстві та тілесних ушкодженнях. Водночас окремі представники професії, які мають великий досвід роботи та практикують у столиці, можуть отримувати до 1 мільйона фунтів стерлінгів на рік [33]. (До того ж середня зарплата по країні за 2021–2022 рр. у Британії серед вікової групи 30–39 років становила £37.954 на рік) [34].

Не можемо не зупинитися на питаннях доброчесності, які дуже важливі та, на наше переконання, дають змогу підтримувати довіру до системи правосуддя. Наприклад, Управління з регулювання діяльності соліситорів (SRA) курує це питання і на його офіційному вебсайті можна знайти розлогу інформацію щодо цього, зокрема нормативні документи та пояснення. Зокрема, там зазначається, що соліситори та юридичні фірми стикаються з серйозними наслідками, якщо вони не виявляють доброчесності, особливо

якщо вони були нечесними (нечесність розглядається в різних формах – від уведення клієнта в оману щодо документа до складного шахрайства). У разі виявлення таких випадків така справа може бути передана до Дисциплінарного трибуналу соліситорів (Solicitors Disciplinary Tribunal, SDT), і якщо буде доведено таку недоброчесність, то однією із санкцій може бути анулювання свідництва [35].

Завершуючи цю частину статті, окреслимо важливий аспект у світлі досліджуваної тематики – подальша трансформація юридичної професії, особливо в умовах діджиталізації різних сфер життєдіяльності суспільства. Враховуючи обмежений обсяг статті, не можемо докладно зупинитися на цьому важливому питанні, а всім зацікавленим особам рекомендуємо звернути увагу на роботи британського професора Річарда Саскінда – президента Товариства комп'ютерів і права; футуролога; науковця; колишнього радника з технологій вищого суддівського корпусу щодо розвитку юридичних і судових технологій. Його книги «Кінець юристів?», «Адвокати завтрашнього дня» та «Онлайн-суд і майбутнє правосуддя» значно надихнули поточну програму реформування цивільного судочинства в Британії [36].

Зазначимо, що загалом значні ресурси залучаються в Сполученому Королівстві для впровадження системи цифрового судочинства, яка, як очікується, певним чином має покращити доступ до правосуддя [37]. Але потрібно розуміти, що зазначені нововведення зі свого боку тягнуть необхідність для практикуючих юристів удосконалювати свої знання щодо використання цифрових інструментів. Так, 2020 року в Оксфордському опитуванні щодо юридичних технологій (Oxford LawTech Survey) повідомлялося, що 90 % юристів зазначили, що впродовж наступних трьох років їм знадобиться певна підготовка з питань штучного інтелекту та цифрових технологій [38, с. 23].

Завершуючи нашу статтю, перейдемо до останнього за порядком викладення, але не за змістом питання – можливість здійснення професійної діяльності українськими правниками та навчання юридичним спеціальностям особами, які через війну в Україні виїхали до Сполученого королівства (це понад 154 тис. громадян України, серед них приблизно 300 адвокатів з родинами) [39].

На сьогодні британський уряд створив не лише умови для розміщення громадян України, але й надав можливість українським юристам, адвокатам перекваліфікуватися, самостійно практикувати та знайти роботу в офісі. Як заявлено на сайті Юридичного товариства Англії та Уельсу («The Law society of England and Wales»), вирішено було створити спілку українських юристів (Spilka.UK) у партнерстві з Кеннедісом та Стівенсоном Харвудом (Kennedys and Stephenson Harwood). Це має бути спільнота для українських юристів, яка долає бар'єр між професіоналами у сфері права та представниками влади у Великій Британії та Україні. Передбачається, що Spilka.UK надаватиме українським юристам у Великій Британії всебічну підтримку, охоплюючи безкоштовні онлайн курси юридичної англійської мови, менторство (наставництво), сприятиме у розвитку кар'єри та створюватиме цінні можливості для нетворкінгу [40].

Юридичне товариство Англії та Уельсу та юридичне товариство Шотландії («The Law society of Scotland») також інформують, що свідцтво українського адвоката визнається у Великій Британії, але існують правила перекваліфікації для так званих

зарезервованих сфер (судове представництво, податки, угоди з власністю, кримінальне право, міграційне право тощо). Тож українські адвокати мають право практикувати «під власним титулом» у галузях незарезервованих сфер, а також у галузях українського та міжнародного права, англійського права (охоплюючи складання договорів), за винятком невеликої кількості видів діяльності» [41].

Варто наголосити про інші надзвичайно важливі заходи для українських юристів, які організують юридичні товариства Англії та Уельсу й Шотландії, а саме: вебінари та заходи, де можна особисто поспілкуватися з практикуючими британськими, українськими юристами та роботодавцями. Такі інформаційно-нетворкінгові заходи для підтримки українських юристів у Великобританії надзвичайно допомагають у подоланні культурних відмінностей, бар'єра у володінні англійською мовою та відпрацюванні всіх викликів, які постають перед українським юристом [42].

Окремо хотілося б зазначити й можливість, надану для українських адвокатів, які постійно проживають в Україні, – отримати свідоцтво соліситора за спрощеною процедурою, склавши тільки теоретичну першу частину зазначеного вище SQE. Єдине – через безпекову ситуацію для складання такого іспиту доведеться виїздити за кордон (наприклад, у Польщу). І, звичайно, підготовка до складання має зайняти час (можна проходити підготовчий курс онлайн), вимагає гарного знання професійної англійської мови та внесення плати за складання іспиту. Незважаючи на всі складності, деякі українські адвокати скористалися такою можливістю й отримали відповідні сертифікати [43]. Зазначений досвід може бути корисним для наших адвокатів, адже дасть можливість не просто ознайомитися з нормами і практиками системи загального права, але певним чином зможе підготувати наших адвокатів для роботи з іноземними діловими партнерами з інших юрисдикцій та супроводження міжнародної комерційної діяльності.

Також українцям, які перебувають у Британії і мають дозвіл на проживання, надано можливість навчатися в коледжах та університетах на таких самих умовах, що визначені для громадян цієї держави (тобто за ціною £9 000 у рік на бакалавраті з можливістю оформлення кредиту на навчання).

Висновки. Враховуючи обмежений обсяг цієї статті, ми намагалися висвітлити основні моменти, які є важливими для розуміння загальної концепції функціонування юридичної освіти та юридичної професії в Англії та Уельсі. Підводячи підсумки, хотілося б наголосити саме на тих аспектах та підходах, які можуть бути враховані нами для вироблення власної стратегії подальшого розвитку досліджуваної сфери. Водночас ще раз наголосимо, що повністю відтворити досвід окремої країни не є необхідним або доцільним, але маємо зрозуміти і сприйняти загальні принципи.

Також маємо зважати на той аспект, що підходи до організації діяльності професійних юристів та їх підготовки перебувають у процесі своєрідної трансформації в самих державах, на які зазвичай орієнтуємося, що ви частково бачили на окремих прикладах з цієї статті. Потреби в реформуванні насамперед обумовлені глобалізацією світу, коли правові системи різних країн так чи інакше взаємодіють та уніфікуються, являючи собою вже не окремі розрізнені блоки, а певну мережу взаємопов'язаних

елементів. Ці тенденції підсилюються діджиталізацією всіх сфер життя, що зі свого боку призводить до формування цілих нових сфер законодавства (ШІ, криптовалюти тощо) та безпрецедентних змін у способах організації навчання та роботи сучасних правників.

Отже, на які саме моменти варто звернути увагу, аналізуючи досвід сполученого Королівства. По-перше, це постійний моніторинг і оприлюднення всіх даних, які стосуються юридичної освіти та юридичної діяльності у вигляді як окремих статистичних даних, так і з формуванням відповідних комплексних звітів. Наявність такої систематизованої інформації дає можливість підходити до вироблення концепцій реформування та подальшого розвитку не фрагментарно, а цілісно. По-друге, флагманом у виробленні цих підходів є професійні об'єднання. Також окремі дослідницькі центри, які працюють при університетах, висловлюють свою думку, проводять дослідження і здійснюють, так би мовити, певне методологічне забезпечення такого процесу змін. По-третє, стосується безпосереднього процесу підготовки правників, у якому через історичні причини переважає практичний підхід, а акцент робиться на розвиток аналітичних навичок, юридичного письма, заохочення індивідуальної дослідницької роботи. Звертає на себе увагу не переобтяженість програм підготовки здобувачів різними предметами та спрямованість на формування практичних навичок через роботу на допоміжних юридичних посадах після закінчення теоретичного курсу навчання в університеті. Водночас самі юридичні школи є потужними дослідницькими центрами, де працюють професіонали, які є шанованими експертами в своїй галузі, та часто залучаються як державою, так і приватним сектором для консультацій і супроводження практичної діяльності. По-четверте, ретельний відбір здобувачів для навчання в університетах, коли особи з найкращими академічними результатами мають можливість потрапити до найбільш рейтингових університетів, а потім так само на конкурсних засадах через прозорі механізми відбору потрапляють на посади в приватному або державному секторі. По-п'яте, значна увага до питань доброчесності як в академічній, так і професійній спільноті, де доведені випадки неналежної поведінки назавжди закривають можливість для особи працювати в юридичній сфері.

На наше переконання, врахування в тій чи іншій формі зазначених підходів дасть можливість нам виробити власну ефективну концепцію реформування правничої освіти та здійснення професійної діяльності. Також, впроваджуючи зміни, маємо пам'ятати, що не зможемо створити ідеальної системи підготовки фахівців без зміни принципів функціонування правової системи держави загалом. Тільки одночасні зміни обох систем можуть призвести до стійкого стабільного розвитку, де добропорядність і професіоналізм стануть ключовими чинниками.

Наостанок потрібно зазначити, що залишилося багато питань, вартих висвітленню та аналізу, як-от: становлення жінок у професії, організація діяльності юридичних компаній або методи й підходи до здійснення науково-дослідної роботи, які, сподіваємося, стануть предметом наших подальших наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Реформування юридичної освіти: готується концепція змін. URL : <https://unba.org.ua/news/8938-reformuvannya-yuridichnoi-osviti-gotuetsya-koncepciya-zmin.html>
2. Centre for Innovation and Research in Legal Education (University of Leeds School of law) URL : <https://essl.leeds.ac.uk/legal-professions-research-group/doc/research-21>
3. The final report of the Legal Education and Training Review independent research team. (June 2013). URL : <https://letr.org.uk/the-report/executive-summary/executive-summary-english/index.html>
4. Education and training – Legal Education and Training Review. URL : <https://legalservicesboard.org.uk/our-work/work-related-to-previous-years/education-and-training/education-and-training-legal-education-and-training-review>
5. Akshay Dinesh Shah. History And Development Of Legal Profession In England (August 21, 2014). URL : <https://www.lawctopus.com/academike/history-development-legal-profession-england/>
6. Legal Education in England and Wales. Report prepared by Julian Lonbay for PIL. (2010). 30 p. URL : https://elixir.cal.bham.ac.uk/Country%20information/United%20Kingdom/England/Legal_Education/Lonbay%20The%20Role%20of%20%20practice%20in%20legal%20education%20in%20England%20and%20Wales%2031%20March%202010%20IACL.pdf
7. Types of lawyers. URL : <https://www.legalchoices.org.uk/about/types-of-lawyers>
8. What's The Difference Between A Solicitor And A Barrister? URL : <https://www.thelawyerportal.com/careers/difference-between-solicitor-and-barrister>
9. Diversity of the judiciary: 2022 statistics. URL : <https://www.gov.uk/government/statistics/diversity-of-the-judiciary-2022-statistics/diversity-of-the-judiciary-legal-professions-new-appointments-and-current-post-holders-2022-statistics>
10. How to become a paralegal. URL : <https://www.law.ac.uk/employability/career-finder/paralegal/>
11. McKenzie Friends in court: just beware the risks. URL : <https://www.mybarrister.co.uk/mckenzie-friends-in-court-just-beware-the-risks>
12. Willetts David. (2019). A University education. Oxford University Press. 469 p.
13. Bolton Paul (2 January 2024). Higher education student numbers Research Briefing. URL : <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-7857/CBP-7857.pdf>
14. Ranking of the best universities to study law in the UK. URL : <https://www.thecompleteuniversityguide.co.uk/league-tables/rankings/law>
15. The Solicitors Qualifying Examination. URL : <https://www.thelawyerportal.com/solicitor/sqe/>
16. Ching, J., Maharg, P., Sherr, A., & Webb, J. (2018). Legal Education and Training Review: a five-year retro/prospective. *The Law Teacher*, 52(4), 384–396. URL : <https://doi.org/10.1080/03069400.2018.1526472>
17. What's a law apprenticeship? URL : <https://www.lawcareers.net/Starting-Out/Law-Apprenticeships-Guide/WhatIsALegalApprenticeship>

18. General Pathway in Legal Practice. URL : https://www.cilex.org.uk/study/legal_practice_areas/general/
19. Cilex acquires Institute of Paralegals. URL : <https://theiop.org/chartered-institute-legal-executives/>
20. Legal system and skills. (2015). Scott Slorach and others. Oxford University Press. 523 p.
21. Moore I., Newbery-Jones C. (2022). The Successful Law Student: An Insider's Guide to Studying Law Paperback: 2nd edition. OUP Oxford. 464 p.
22. The Open University. URL : <https://www.open.ac.uk/>
23. OfS takes England's quality role after QAA delisted. URL : <https://edcentral.uk/ednews/higher-education/11239-ofs-takes-england-s-quality-role-after-qa-delisted>
24. Quality and standards in UK universities: A guide to how the system works. URL : <https://dera.ioe.ac.uk/id/eprint/26289/1/QualityStandardsGuide.pdf>
25. The Law society. URL : <https://www.lawsociety.org.uk/career-advice/becoming-a-solicitor/entry-trends>
26. Flood J. (2011). Legal Education in the Global Context Challenges from Globalization. Technology and Changes in Government Regulation. Report for the Legal Services Board. URL : <https://www.legalservicesboard.org.uk/wp-content/media/International-legal-education.pdf>
27. Law course fees: a guide for students. URL : <https://www.lawcareers.net/Explore/Features/06122022-Law-course-fees-a-guide-for-students>
28. Legal Services Act 2007. URL : <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2007/29/contents>
29. Legal Services Board. URL : <https://www.gov.uk/government/organisations/legal-services-board>
30. Our public legal education work. URL : <https://www.lawsociety.org.uk/campaigns/public-legal-education/our-public-legal-education-work>
31. Legal aid needs urgent reform to secure fairness of the justice system. URL : <https://committees.parliament.uk/committee/102/justice-committee/news/156934/legal-aid-needs-urgent-reform-to-secure-fairness-of-the-justice-system/>
32. Rajeev Syal. (2022). Why criminal barristers are striking over legal aid funding. URL : <https://www.theguardian.com/law/2022/aug/22/why-criminal-barristers-striking-legal-aid-funding>
33. Which lawyers earn the most? URL : https://www.emolument.com/career_advice/which_lawyers_earn_the_most#gsc.tab=0
34. Average UK Salary / 2021 & 2022. URL : <https://www.findcourses.co.uk/inspiration/average-salaries-uk/average-uk-salary-2021-2022-21600#age30>
35. Integrity and ethics. URL : <https://www.sra.org.uk/sra/research-publications/risk-outlook-2020-21/integrity-and-ethics/>
36. Cross Michael. Susskind steps down from adviser role after 25 years. URL : <https://www.lawgazette.co.uk/news/susskind-steps-down-from-adviser-role-after-25-years/5118253.article>

37. Byrom, N. (2019). The legal education foundation Digital Justice: HMCTS data strategy and delivering access to justice. URL : <https://research.thelegaleducationfoundation.org/research-learning/funded-research/digital-justice-hmcts-data-strategy-and-delivering-access-to-justice-report-and-recommendations>

38. Le Roux-Kemp, Andra. (2021). The Fourth Industrial Revolution and a New Policy Agenda for Undergraduate Legal Education and Training in England and Wales. *Journal of Law, Technology, and Trust*, 2 (1). Pp. 1–35.

39. Statistics on Ukrainians in the UK. URL : <https://www.gov.uk/government/statistics/immigration-system-statistics-year-ending-december-2022/statistics-on-ukrainians-in-the-uk#ukraine-scheme-visa-arrivals-in-the-uk>

40. Support for Ukrainian lawyers and firms in England and Wales. URL : <https://www.lawsociety.org.uk/campaigns/international-rule-of-law/tools/support-for-ukrainian-lawyers-and-firms-in-england-and-wales>

41. Українські адвокати мають у Британії пільгове визнання статусу, – представник НААУ в Шотландії. URL : <https://unba.org.ua/publications/8180-ukrains-ki-advokati-mayut-u-britanii-pil-gove-viznannya-status.html>

42. Ukrainian Lawyer Support and Networking Event. URL : <https://www.lawsociety.ie/news/news/Stories/information-and-networking-event-to-support-ukrainian-lawyers>

43. В навчально-науковому інституті права відбулась гостьова лекція адвоката, представника Національної асоціації адвокатів України в США канд. юрид. наук Олени Калашник. (2024). URL : <https://dpu.edu.ua/novyny-mizhnarodnoi-diialnosti-sef/v-navchalno-naukovomu-institutu-prava-vidbulas-hostova-lektsiia-advokata-predstavnyka-natsionalnoi-atsotsiatsii-advokativ-ukrainy-v-ssha-kiun-oleny-kalashnyk>

V. K. Antoshkina, O. V. Topchii. LEGAL EDUCATION AND PROFESSION IN ENGLAND AND WALES

For the last 30 years of the formation of the independent Ukrainian state, we have been in permanent search of the optimal model of organizing the training of lawyers and ensuring their honest and impartial work for the benefit of the state and citizens. In order to build our own concept that allows us to achieve the stated goals, we try to use the experience of those states that have successfully coped with this task. There is no doubt that the United Kingdom is considered a well-known authority in the educational and legal spheres. That is why the authors' aim is to study the experience of England and Wales regarding the organization of the education of law school students and the work of professionals in the legal field in order to determine those principles and approaches that can be adopted by our educational and professional institutions. Taking this into account, the main task became the research and coverage of the following issues: types of professions that exist in the legal field; conditions of access to legal practice; mechanisms for selecting applicants for study in law schools; approaches to the formation of practical skills in future professionals; entities that have the greatest influence on the development of policy in the field of training lawyers; the tuition fee in law schools; the main challenges and trends in the development of the legal profession in the near future. In the first part of the article, the authors listed the legal professions, taking

into account the division into regulated and other, and revealed the content of those professions that are not typical for Ukraine. In addition, considerable attention was paid to the peculiarities of university and non-university access to practical legal activity. Also, the authors did not ignore the provisions regarding the curriculum's content of training lawyers and defined the list of knowledge and skills that they try to form in future lawyers during their studies. However, the second part of the article is devoted to highlighting the issues of organizing professional activity and the role of professional associations in it, as well as determining the factors that will influence the further transformation of the profession in the near future. In addition, special attention in the work is devoted to the possibilities of work and training of Ukrainian lawyers who are currently in the United Kingdom due to the war. According to the results of the research, the authors of the article identified a number of principles and approaches that distinguish the English system of training lawyers and the organization of professional activity, which, in their opinion, should be taken into account in our country: constant monitoring and publication of all data related to legal education and legal activity in the form of as separate statistical data, especially with the formation of relevant complex reports; unifying the efforts of the government, legal scholars and representatives of professional communities to develop an effective and balanced approach to the development and functioning of the legal sphere; separation of theoretical training and practical training of future lawyers; emphasis on the development of law schools as powerful research centers, staffed by professionals who are respected experts in their field, and are often engaged by both the state and the private sector for consultation and support of practical activities; careful selection of applicants for university studies; increased attention to issues of integrity, both in the academic and professional communities, where proven cases of misconduct permanently makes it impossible for an individual to work in the legal field.

Keywords: *legal education, the legal profession, the transformation of legal specialty, the concept of legal education reform.*

Стаття надійшла до редколегії 16 серпня 2024 року

УДК 348:348.1/7:347.6

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.37-45

В. В. Житнік,

аспірант кафедри теорії та історії держави і права,

Державний податковий університет

e-mail: viktorztnk@gmail.com

ORCID ID 0009-0002-3272-6159

ГЕНДЕРНЕ НАСИЛЬСТВО В ШЛЮБІ Й ДЕКРЕТАЛЬНЕ ПРАВО У XII–XIII СТСТ.

Стаття присвячена дослідженню гендерного насильства в шлюбі в середньовічних юридичних пам'ятках і розгляду механізмів захисту від нього в церковному праві XII–XIII століть. Констатовано, що шлюб був основою середньовічної суспільної організації та базувався на традиції, закладеній нормами римського права й приписами Старого Заповіту. Зазначено, що 1) в багатьох питаннях подружнього життя жінка залишалася підвладною чоловікові, при тому що у виконанні подружнього обов'язку чоловіки і жінки були абсолютно рівними; 2) упереджене ставлення до жінок та патріархальні законодавчі норми спричиняли значне обмеження прав жінки в суді. Підкреслено, що з цілого ряду сімейно-шлюбних проблем світське і канонічне право суперечили одне одному, наприклад, у визнанні злочинним залишення жінки, відсилення жінки без її вини. Зазначено, що юрисдикційна компетенція Церкви в шлюбних питаннях поступово розширювалася. Констатовано, що церковні трибунали здійснювали юрисдикцію, зокрема кримінальну, щодо сексуальної поведінки в шлюбі, а також усіх видів позашлюбної сексуальної поведінки. Блуд, перелюб, двоєженство, звалтування, кровозмішення, проституція та содомія підлягали церковним покаранням і належали до компетенції церковних судів. Можна вважати доведеним, що в статевих стосунках у середньовічному шлюбі (виконання «подружнього боргу») жінка (дружина) мала рівні права й обов'язки зі своїм чоловіком. Зроблено висновок, що забезпечення захисту жінок від насильства в шлюбних і позашлюбних відносинах в Західній Європі у XII–XIII століттях пов'язане з розповсюдженням канонічного права.

Ключові слова: канонічне право, декретальне право, шлюбне право, гендерне насильство, Середні віки.

Постановка проблеми. «Класичні» норми канонічного шлюбного законодавства було сформовано в чітку систему шлюбних правовідносин і запроваджено на практиці впродовж XII та XIII століть. У правових джерелах XII століття багато текстів і правових рішень дають описи насильства, і зокрема сексуального насильства щодо жінок як у шлюбі, так і поза шлюбом. Через визнання юридичною особою жінка отримала права, які захищали її від чоловіка та мали стати запобіжником від насильства в шлюбі. Декреталії пап Олександра III (1159–1181), Інокентія III (1198–1216) і

Григорія IX (1227–1241) [1; 2] згадують насильство («vis» або «violentia») в контексті церковного закону про шлюб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення середньовічного канонічного (В. Санжаров [3; 4; 5; 6], М. Мацелик [7; 8; 9], О. Павлюх [10; 11] та ін.) і шлюбно-сімейного (Є. Харитонов [12], В. Форманюк [13], Т. Харитонova [14], О. Лощихін [15], О. Шумейко [16] та ін.) права в західно- та східноєвропейській церковній традиції має у вітчизняній і зарубіжній історіографії тривалу дослідницьку історію. Представники одеської юридичної школи Є. Харитонов, В. Форманюк, Т. Харитонova досліджували основні чинники формування візантійської системи шлюбно-сімейного права за ранньовізантійської доби: східний варіант християнської релігії; ментальність, спосіб життя і побутові звички, закріплені в нормах звичаєвого права; римське приватне право [12; 13; 14]. Важливим джерелом з вивчення «східного» середньовічного шлюбно-сімейного права є «канонічні відповіді» («responsa prudentium») патріархів на запити правознавців [17, с. 168–169]. Єдині «канонічні відповіді» («responsa prudentium»), які збереглися від Східної Церкви до 1081 року, це «відповіді» патріарха Фотія (858–867, 877–886 рр.). «Відповіді» Фотія охоплюють дуже широкий спектр церковних проблем, серед яких питання подружжя та визначення неправильної (гріховної, злочинної) поведінки у сфері статевої моралі [7, с. 52]. В. Форманюк на візантійському матеріалі підкреслив важливу особливість шлюбно-сімейного права, починаючи з раннього середньовіччя: запозичення надбань римського права стосувалося скоріше форми, ніж змісту. «Зміст же, тобто розуміння сутності інституту шлюбу, його філософія докорінним образом змінюється, він наповнюється догматами християнського вчення про шлюб як таїнство Царства Божого» [13, с. 6]. Як характерну рису візантійського шлюбного права дослідник визначив, що значна кількість шлюбних відносин «взагалі залишається за межами правового поля і це відкриває простір для запровадження релігійних морально-етичних норм» [13, с. 17]. В. Санжаров навів особливості формування шлюбно-сімейного права в Західній Європі, зазначивши, що представлений Граціаном аналіз перешкод для шлюбу став основою канонічного шлюбного права [3, с. 10]. О. Лощихін, Г. Санжарова, Н. Бинюк відзначили поступове розширення юрисдикційної компетенції Церкви в шлюбних питаннях [15, с. 28–36]. Дослідники вважають, що церковні трибунали здійснювали юрисдикцію, зокрема кримінальну, щодо сексуальної поведінки в шлюбі, а також усіх видів позашлюбної сексуальної поведінки. Блуд, перелюб, двоєженство, зґвалтування, кровозмішення, проституція та содомія підлягали церковним покаранням і належали до компетенції церковних судів [9, с. 49–52]. Водночас треба зазначити, що ані шлюбний складник системи середньовічного церковного правозастосування в Західній Європі (на відміну від сучасного або античного), ані проблема насильства в шлюбі і правові запобіжники проти нього досі не були предметом окремого дослідження у вітчизняній науці.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є характеристика гендерного насильства в шлюбі в середньовічних юридичних пам'ятках і розгляд механізмів захисту від нього в церковному праві XII–XIII століть.

Виклад основного матеріалу. Найважливіші західноєвропейські канонічні тексти про шлюб XII–XIII століть містяться в «Декреті» (бл. 1140–1150) Граціана (справи або «causae» 27–36) [3, с. 9–10; 5, с. 18–21; 6], у спеціальній «Сумі» зі шлюбного права Бернарда Павійського (1170-ті роки) [2; 10, с. 21–31], у 4 книзі «Liber extra» (1234) [5, с. 19–20; 1; 3, с. 11]. У XIII столітті каноністи почнуть спиратися на декреталії та праці папи Олександра III (1159–1181), а потім папи Інокентія III (1198–1216) [2; 7, с. 51] і соборні постанови насамперед Третього Латеранського Собору 1179 р. [3, с. 12–13; 8, с. 48–50; 11, с. 50–54]. Для вивчення шлюбного права за часів, коли ще не існувало офіційних чітко визначених правил для церковних шлюбів, дослідники звертаються до найбільшого після «Декрету» Граціана збірника папських декреталій «Collectio Francofurtana», який було створено у 1181–1182 роках у Труа або в Сансі у Шампані. Збірник містить понад 800 декреталій, розділених на 84 титули [18, с. 62–71].

Нова модель церковного шлюбу (нерозривний шлюб) була створена в другій половині XII століття, щоб захистити жінок і чоловіків від насильства. Насильство проти жінок існувало в Середньовіччі в різних формах, наприклад як прями́й примус (*violentia*) – у рабському стані подружжя та в разі згвалтування, або за умови відсутності свободи волевиявлення (*vis*). Розглянемо передусім останній вид насильства – нехтування особою (її згодою чи незгодою) під час укладення дійсного шлюбу чи в шлюбі, який є дійсним згідно з канонічним правом.

Каноністи впродовж попередніх століть висловлювали різні думки відносно приписів шлюбного права. Іво Шартрський (1040–1115) стверджував, що «діві не повинні бути змушені приймати чоловіків проти волі своїх батьків або проти своєї власної волі» [4, с. 7]. Найважливішими з ідей Граціана, пап Олександра III та Інокентія III для канонічного шлюбного права були положення про згоду батьків, благословення священника та публічність. Граціан прямо заявив, що згоди сторін на шлюб і обміну одними лише обіцянками вистачає, щоб зробити пару нерозривно пов'язаною, перетворюючи шлюб у таїнство (справа 29 «Декрету» Граціана). У справі 31 свого «Декрету» Граціан зазначив: «Жодна жінка не повинна бути з'єднана з кимось, крім як відповідно до її вільної волі» [3, с. 9–10; 5, с. 18–21; 6]. Будь-який шлюб, укладений під примусом, якщо його можна було достатньо підтвердити, мав підставу для анулювання. Лише вільної згоди було достатньо для укладення дійсного шлюбу.

Декреталія папи Олександра III чітко визначила, що «шлюб укладений силою, має бути розірваний» («*dissolvendum est*»). Договірний шлюб, що укладався відповідно до світського права, фактично означав, що жінка переходила з-під контролю свого батька чи господаря під контроль свого чоловіка. У цій правовій колізії жінка була правовим об'єктом, а не незалежною юридичною особою. Відповідно до тогочасного канонічного права, укладений у такий спосіб шлюб вважався нерозривним, якщо він був скріплений статевим актом. Подружнє життя охоплювало ряд прав і обов'язків. Основна ідея канонічного шлюбного права полягала в тому, що подружжя має підкорятися, коли його просять про секс (за одним винятком: коли у жінки була менструація) [19, с. 241]. Подружній обов'язок часто тлумачився деякими дослідниками як дозвіл на згвалтування дружин чоловіками. Але як бути у випадку, коли молода жінка перебуває

у стосунках з чоловіком, з яким вона більше не хоче жити, вона тікає від цих стосунків і живе з іншим чоловіком. Папська декреталія розглядає випадок, коли дівчина, якій ще не виповнилося 12 років, була змушена мати секс з чоловіком («fuerit copulata») проти своєї волі, але втекла від нього, як тільки могла. Правове питання, яке виникає з точки зору Церкви, – який із союзів цієї жінки є дійсним шлюбом? Папа звертає увагу на очевидне ігнорування необхідної згоди жінки на шлюб. Делегований папський суддя єпископ Вустера заслухав свідків. Деякі з них підтвердили викладену вище версію подій. Інші свідки, навпаки, стверджували, що жінці вже було 14, коли вона вийшла заміж, і що впродовж року шлюбу вона часто вступала в статеві стосунки, не чинячи жодного опору. Покинутий чоловік заявив, що нинішній чоловік забрав жінку від нього й утримував силою. Оскільки останній знову звертається до папи, можна припустити, що суддівське рішення було на користь жінки [18, с. 64–67; 20, с. 330–333].

Канонічне право визнавало жорстокість і насильство підставами для законного розлучення. Втім, згідно з папською декреталією, вміщеною в збірник «Liber extra» Григорія IX, «не кожне насильство (violencia) перешкоджає шлюбу». Вважалося можливим, що вільна згода на шлюб все ще може бути досягнута після акту насильства з боку чоловіка [18, с. 67–68]. До того ж церква опікувалася захистом жертв насильства. «Collectio Francofurtana» наводить випадок, наведений у «Декреті» Бурхарда Вормського, в якому йдеться про дружину, яку згвалтували поза шлюбом, про її чоловіка, який через це намагається її вбити, і про єпископа, який запропонував цій жінці захист і притулок [18, с. 68–71].

Подружнє насильство могло бути застосоване і до чоловіків. До папи Олександра III (1159–1181) звернувся за роз'ясненням і допомогою віруючий нормандського походження з англійського діоцезу Йорк. За його розповіддю за кілька років до того його викрав і утримував інший чоловік, який вимагав запрягтися, що він одружиться з певною жінкою. Після принесення відповідної присяги викрадач відпустив його. Але позивач незабаром одружився з іншою жінкою, яка з тих пір народила від нього кількох дітей. Але жінка, на якій він одружиться через вимушену присягу, звернулася до архієпископа Роджера Йоркського, останній наказав чоловікові полишити дружину й розлучитися з матір'ю своїх дітей; і чоловік послухався. Невдовзі жінка, яка поскаржилася на цього чоловіка архієпископу, померла, і, здавалося б, подружня проблема вирішилася сама собою. Але чоловік не наважувався повернутися до дружини та дітей, тому що він більше не був упевнений, чи тепер його шлюб буде вважатись дійсним шлюбом, чи він буде жити в гріху, якщо повернеться до колишньої дружини. Листом від 30 червня 1177 року папа Олександр III призначив делегованими суддями магістра Вакарія та абата абатства Фонтен, чий досвід у складних питаннях канонічного права він знав і цінував. У декреталії папа окреслив підходи до справи й можливе суддівське рішення. Насамперед потрібно було визначитись, чи чоловік-скаржник уже вступив з першою жінкою у дійсний шлюб, до якого він був примушений до того, як одружився з майбутньою матір'ю своїх дітей. Якщо після звільнення він погоджувався на шлюб і вступав у статеві зносини («copula carnalis») з жінкою, зазначеною в присязі, йому дозволялося повернутися до другої дружини,

матері його дітей. Але якби він уже одружився з першою жінкою, яка була примушена до цього або за згодою, або через «*copula carnalis*», тоді йому заборонялось повертатися до другої дружини під страхом відлучення. Тому що другий союз було укладено за життя першої дружини, в цьому випадку другий союз не міг бути визнаним шлюбом у канонічному розумінні (укладений під час існуючого шлюбу). У цьому випадку папа заборонив можливість законного повернення до другої дружини – цей союз вважався незаконним. Втім після смерті першої дружини чоловікові не заборонялось одружитися з іншою, третьою жінкою [20, с. 335–337]. У питанні вільної згоди на шлюб чоловік мав такий самий правовий захист, як і жінка. Як бачимо, чоловік також міг опинитися в ситуації, коли його примусили дати згоду на шлюб. Примусовий ззовні шлюб і вимушене одруження призводили до його недійсності. Однак цей примус мав бути доведений, оскільки від цього залежало, який із двох шлюбів буде визнаний недійсним, щоб другий зміг стати дійсним шлюбом.

Церковні суди здійснювали юрисдикцію щодо укладання та припинення шлюбу, законності дітей, усіх видів сексуальної поведінки. Церковні судді час від часу розглядали питання поведінки подружжя, зокрема скарги на фізичне насильство та сексуальну непристосованість, що могло бути підставою для розлучення або навіть анулювання шлюбу. Канонічні суди також мали кримінальну юрисдикцію щодо всіх видів позашлюбної сексуальної поведінки: блуд, перелюб, двоєженство, згвалтування, кровозмішення, проституція та содомія підлягали церковним покаранням і належали до компетенції церковних судів [9, с. 49–52].

Дослідники пов'язують забезпечення захисту жінок від насильства з розповсюдженням канонічного права. Кірші Салонен зміг довести, що «примусові шлюби» жінок у феодальному світі північноєвропейських країн припинились лише наприкінці XV століття через пізнє впровадження канонічного права в Скандинавії.

Висновки. Отже, можна зробити такі висновки: 1. Шлюб був основою середньовічної суспільної організації та базувався на традиції закладеній нормами римського права й приписами Старого Заповіту. 2. У багатьох питаннях подружнього життя жінка залишалася підвладною чоловікові, при тому що у виконанні подружнього обов'язку чоловіки і жінки були абсолютно рівними. 3. Упереджене ставлення до жінок та патріархальні законодавчі норми спричиняли значне обмеження прав жінки в суді. 4. З ряду сімейно-шлюбних проблем світське й канонічне право суперечили одне одному, наприклад у визнанні злочинним залишення жінки, відсилання жінки без її вини. 5. Юрисдикційна компетенція Церкви в шлюбних питаннях поступово розширювалася: церковні трибунали здійснювали юрисдикцію, зокрема кримінальну, щодо сексуальної поведінки в шлюбі, а також усіх видів позашлюбної сексуальної поведінки (згвалтування, содомія та подібне), які підлягали церковним покаранням і належали до компетенції церковних судів. Можна вважати доведеним, що в статевих стосунках у середньовічному шлюбі (виконання «подружнього боргу») жінка (дружина) мала рівні права і обов'язки зі своїм чоловіком. Зроблено висновок, що забезпечення захисту жінок від насильства в шлюбних і позашлюбних відносинах у Західній Європі у XII–XIII століттях пов'язане з розповсюдженням канонічного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Санжаров В. А. Декреталії Григорія IX / Велика українська енциклопедія. URL : [https://vue.gov.ua/Декреталії Григорія IX](https://vue.gov.ua/Декреталії_Григорія_IX) (дата звернення: 29.10.2023).
2. Санжаров В. А. Декреталісти / Велика українська енциклопедія. URL : <https://vue.gov.ua/Декреталісти> (дата звернення: 27.10.2023)
3. Санжаров В. А. Становлення та розвиток канонічного права в Західній Європі у XII–XIV століттях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Ірпінь, 2024. 20 с.
4. Санжаров В. А. Витоки і джерела канонічного права в Західній Європі до Декрету Граціана. *Правова позиція*. 2022. № 1 (34). С. 5–9. DOI : <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2022-1.1>
5. Санжаров В. А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21. DOI : [https://doi.org/10.32837/руув.v0i6\(41\).959](https://doi.org/10.32837/руув.v0i6(41).959)
6. Санжаров В. А. Декрет Граціана / Велика українська енциклопедія. URL : [https://vue.gov.ua/Декрет Граціана](https://vue.gov.ua/Декрет_Граціана) (дата звернення: 2.10.2023).
7. Мацелик М. О., Берестень А. В., Бинюк Н. М. Канонічне (церковне) право на Сході середньовічної Європи: вплив імперії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 51–54. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/10>
8. Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф., Мацелик М. О. Третій Латеранський Собор і канонічне право: еволюція законодавства та права церкви в XII столітті. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 48–50. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/8>
9. Мацелик М. О., Бинюк Н. М., Санжарова Г. Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 9–20. DOI : [https://doi.org/10.33244/2617-4154.1\(8\).2022.9-20](https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(8).2022.9-20)
10. Павлюх О. А., Санжаров В. А. Болонська правова школа у XII столітті. Внесок декретистів в створення системи західноєвропейського церковного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 21–31. DOI : [https://doi.org/10.33244/2617-4154.1\(8\).2022.21-31](https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(8).2022.21-31)
11. Павлюх О. А., Санжаров В. А., Бинюк Н. М. Значення соборного законодавства для реформи Церкви та розвитку канонічного права в XII столітті: Латеранські Собори 1123, 1139, 1179 років. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 50–54. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/10>
12. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. Одеса : Юридична література, 2000. 260 с.
13. Форманюк В. І. Формування Візантійської системи шлюбно-сімейного права (IV–VI стст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Одеса, 2001. 24 с.

14. Харитоновна Т. Є. Систематизація права у Візантійській імперії у першій пол. VI ст. н. е. (Систематизація Юстиніана) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Одеса, 2003. 16 с.
15. Лошихін О. М., Санжарова Г. Ф., Бинюк Н. М. Середньовічний шлюб в гендерному вимірі: жінка і сім'я згідно з приписами канонічного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право.* 2023. Вип. 1 (10). С. 28–36. DOI : [https://doi.org/10.33244/2617-4154.1\(10\).2023.28-36](https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(10).2023.28-36)
16. Шумейко О. Філософсько-правовий аналіз європейської інституції сім'ї в епоху Середньовіччя. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2019. Т. 17, № 1. С. 77–82.
17. The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500 / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington : The Catholic University of America Press, 2012. 376 p.
18. Drossbach G. Gewalt gegen Frauen Untersuchungen zum Dekretalenrecht des 12. Jahrhunderts. *Das Mittelalter.* 2007. Vol. 12 (1). S. 62–71.
19. Brundage J. A. Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe. Chicago : University of Chicago Press, 1987. 698 p.
20. Drossbach G. Schutz vor Gewalt gegen Frauen und Männer in Papstbriefen des 12. Jahrhunderts. *Gewalt, Krieg und Geschlecht im Mittelalter / hrsg. A. Föföel.* Berlin, 2020. S. 327–342.

REFERENCES

1. Sanzharov V. A. Decretals of Gregory IX. *Great Ukrainian Encyclopedia.* URL : [https://vue.gov.ua/Декреталії Григорія IX \(29.10.2023\)](https://vue.gov.ua/Декреталії Григорія IX (29.10.2023)).
2. Sanzharov V. A. Decretalists. *Great Ukrainian Encyclopedia.* URL : [https://vue.gov.ua/Декреталісти \(27.10.2023\)](https://vue.gov.ua/Декреталісти (27.10.2023)).
3. Sanzharov V. A. Formation and Development of Canon Law in Western Europe in the 12th–14th Centuries: author's abstract of the dissertation. Irpin, 2024.
4. Sanzharov V. A. Origins and Sources of Canon Law in Western Europe Before the Gratian Decree. *Legal Position.* 2022. Issue 1 (34). P. 5–9.
5. Sanzharov V. A. Creation of the System of Ecclesiastical Law in Western Europe in the XII Century. Gratian's Decretum. *Subcarpathian Law Herald.* 2021. Issue 6 (41). P. 18–21.
6. Sanzharov V. A. Gratian's Decretum. *Great Ukrainian Encyclopedia.* URL : [https://vue.gov.ua/Декрет Граціана \(02.10.2023\)](https://vue.gov.ua/Декрет Граціана (02.10.2023)).
7. Macelyk M. O., Veresten A. V., Binuk N. M. Canon (Church) Law in Eastern Medieval Europe: Influence of the Empire. *Juridical Scientific and Electronic Journal.* 2022. Issue 9. P. 51–54.
8. Sanzharov V. A., Sanzharova G. F., Macelyk M. O. The Third Lateran Council and Canon Law: the Evolution of Legislation and Church Law in the 12th Century. *Juridical Scientific and Electronic Journal.* 2023. Issue 10. P. 48–50.
9. Macelyk M. O., Binuk N. M., Sanzharova G. F. Medieval Church Judiciary: Civil and Criminal Processes. *Irpin Legal Chronicles: The Scientific Journal.* 2022. Issue 1 (8). P. 9–20.

10. Pavlyukh O. A., Sanzharov V. A. Bologna Law School in the XII Century. The Contribution of Decretists in Creating a System of Western European Ecclesiastical Law. *Irpın Legal Chroniclles: The Scientific Journal*. 2022. Issue 1 (8). P. 21–31.

11. Pavlyukh O. A., Sanzharov V. A., Binuk N. M. The Importance of Conciliar Legislation for the Reform of the Church and the Application of Canon Law in the Twelfth Century: Lateran Councils 1123, 1139, 1179. *Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2022. Issue 4. P. 50–54.

12. Kharitonov E. O. History of private law in Europe: Eastern tradition. Odesa : Legal literature, 2000.

13. Formanyuk V. I. Formation of the Byzantine system of marriage and family law (IV–VI centuries): author's abstract of the dissertation. Odesa, 2001.

14. Kharitonova T. E. Systematization of law in the Byzantine Empire in the first half of the 6th century AD (Systematization of Justinian): author's abstract of the dissertation. Odesa, 2003.

15. Loschykhin O. M., Sanzharova G. F., Binuk N. M. Medieval Marriage in the Gender Dimension: Woman and Family in Canon Law. *Irpın Legal Chroniclles: The Scientific Journal*. 2023. Issue 1 (10). P. 28–36.

16. Shumeiko O. Philosophical and legal analysis of the European institution of the family in the Middle Ages. *Philosophical and methodological problems of law*. 2019. T. 17, issue 1. P. 77–82.

17. The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500 / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington : The Catholic University of America Press, 2012. 376 p.

18. Drossbach G. Gewalt gegen Frauen Untersuchungen zum Dekretalenrecht des 12. Jahrhunderts. *Das Mittelalter*. 2007. Vol. 12 (1). S. 62–71.

19. Brundage J. A. Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe. Chicago : University of Chicago Press, 1987. 698 p.

20. Drossbach G. Schutz vor Gewalt gegen Frauen und Männer in Papstbriefen des 12. Jahrhunderts. Gewalt, Krieg und Geschlecht im Mittelalter / hrsg. A. Föβel. Berlin, 2020. S. 327–342.

V. V. Zhytnik. GENDER VIOLENCE IN MARRIAGE AND DECREE LAW IN THE 12TH – 13TH CENTURIES

The article is devoted to the study of gender violence in medieval legal collections and consideration of the mechanisms of protection against it in church law of the 12th – 13th centuries. It has been established that marriage was the basis of medieval social organization and was based on the tradition established by the norms of Roman law and the prescriptions of the Old Testament. It was noted that 1) in many matters of married life, a woman remained subordinate to her husband, despite the fact that men and women were absolutely equal in the performance of marital duty; 2) prejudiced attitude towards women and patriarchal legal norms caused a significant limitation of women's rights in court. It is emphasized that secular and canonical law contradicted each other in a number of family and marital problems, for example, in recognizing it as a crime to leave a woman, sending a woman away through no

*Житник В. В. Гендерне насильство в шлюбі
й декретальне право у XII–XIII стст.*

fault of hers. It is noted that the jurisdictional competence of the Church in marriage matters gradually expanded. It was established that church tribunals exercised jurisdiction, including criminal jurisdiction, over marital sexual conduct, as well as all types of extramarital sexual conduct. Fornication, adultery, bigamy, rape, incest, prostitution and sodomy were subject to ecclesiastical punishments and belonged to the competence of ecclesiastical courts. It can be considered proven that a woman (wife) had equal rights and responsibilities with her husband in sexual relations in a medieval marriage (fulfilment of "marital duty"). It is concluded that the protection of women from violence in marital and extramarital relations in Western Europe in the 12th – 13th centuries is connected with the spread of canon law.

Key words: *Canon Law, Decree Law, Marriage Law, Gender Violence, Middle Ages.*

Стаття надійшла до редколегії 9 серпня 2024 року

УДК 340.5

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.46-52

S. V. Kudin,

*Doctor of Law, professor,
professor of the Department theories and history
of the state and law State tax official university
e-mail: kudin@i.ua*

ORCID ID 0000-0003-1396-3212

HISTORICAL AND LEGAL REASONS FOR THE ESTABLISHMENT OF THE SOCIAL VALUE OF A WOMAN IN UKRAINE IN THE MEDIEVAL AGE

It is revealed that during the period of the Medieval State (for Ukraine - the period of the Lithuanian-Russian State and the Commonwealth), there was an evolution of philosophical and legal concepts of the social value of women, in particular, there is a combination of anthropocentric, humanistic and axiological elements in understanding their purpose and the results of their activities. The Renaissance period is associated with the spread of humanist ideas in the philosophical and cultural spheres, which affirmed the human right to happiness, self-expression, and the development of sciences free from religious restrictions, and within which the concept of man as the highest value, the creator of his own destiny, was formed. It is explained that the geological basis for the spread of anthropocentric views in Ukraine in the Renaissance and humanistic form was the tradition that gradually developed in Western Europe and spread through Poland. At the same time, the philosophical and legal thought of Kyivan Rus had a significant impact. In particular, since the period of Kievan Rus, the philosophical and legal tradition has paid attention to the problems of man, his self-knowledge, understanding of his essence, the purpose of life, the problems of freedom of choice, individual and personal in man. It is proved that during the fifteenth - first half of the seventeenth century, compared to the period of Kievan Rus, the specific historical situation changed significantly, which influenced a different understanding of the social value of women: feudal relations were formed and the estates inherent in feudalism were formed; various oppressions, the presence of the hostile Steppe caused the emergence of the Zaporozhian Cossacks; the State was relatively centralized throughout the period; Catholicism and Polonization were expanding. It is revealed that one of the elements of the historical specificity of the existence of Ukrainian society during the period of the Medieval State is the constant expansion of the Catholic, and after the Union of Brest in 1596 – the Greek Catholic religion in the Ukrainian lands. It was a period of constant struggle for the Orthodox Church to preserve its rights. This course of events also left its mark on the emergence of a rather important area of activity, primarily by Ukrainian women nobles who remained patriots: the defense of the Orthodox Church, its support and care, financial assistance, popularization of the Orthodox religion, and the creation of new centers of

Orthodoxy, in which, among other things, the Ukrainian language and culture were to be preserved and developed.

Key words: *medieval times, Ukraine, history, social value, person, woman, family, family, rights, equal opportunities.*

Formulation of the problem. The problem of a woman's social value, the understanding of her status in society has always been relevant in various historical eras, primarily in societies in which women had gender equality and could exercise their rights. The period of the 16th century, when the Ukrainian lands were part of the Lithuanian-Russian state and the Polish-Lithuanian Commonwealth, was indicative in this sense. After all, it was at this time that processes of legislative regulation of the family-marital, civil and criminal legal status of women, establishment of her inheritance rights, etc. took place, which was also reflected in the essence of the understanding of the social value of women. The ideas of Renaissance humanism, the legal traditions of Kyivan Rus, the reception of legal norms of Western European states, etc. had a great impact on these processes. Relevant for the period of the Medieval state is the gender factor associated with attempts to legislate equal rights for men and women in various spheres of social life, including legal ones.

The aim of the study To identify the historical and legal conditions for the formation of the social value of women in the Middle Ages.

Presenting main material It should be noted that during the existence of the medieval state, philosophical and legal thought developed under the influence of the ideas of Renaissance humanism. From a philosophical and legal point of view, this period should be interpreted as a series of students whose authors substantiated the earthly spontaneous self-assertion of the human personality and its desire to embrace and comprehend the world in its entirety.

The Renaissance period is associated with the spread in the philosophical and cultural spheres of the ideas of humanism, which affirmed the human right to happiness, self-expression, the development of sciences free from religious restrictions, and within the framework of which the concept of man as a higher value, the creator of his own destiny was formed.

It is worth noting that a number of prerequisites contributed to the spread of the ideas of Renaissance humanism during the existence of the Medieval state. Among them, a number of Ukrainian scientists name a number of factors of the then socio-economic, political, religious and cultural life that influenced the formation of the corresponding spiritual culture [1; 2, p. 20; 3, p. 14].

The ideological basis of the spread of anthropocentric views in Ukraine in the Renaissance and humanistic form was a tradition that gradually developed in the countries of Western Europe and spread through Poland. At the same time, the philosophical and legal thought of Kyivan Rus had a significant impact. In particular, since the period of Kievan Rus, the philosophical and legal tradition paid attention to the problems of man, his self-knowledge, understanding of his essence, the purpose of life, problems of freedom of choice, individual and personal in man.

As V. Litvinov rightly points out, the development of Renaissance humanism in Ukraine in the 15th and first half of the 17th centuries, passed two stages:

– in the first (up to the middle of the 16th century), humanists were more interested in socio-political, confessional and ethical issues;

– during the second period (from the second half of the 16th century to the beginning of the 17th century), an intensive development of early humanistic ideas takes place, intertwined with reformation ideas, as well as with the ideas of the Byzantine Renaissance. At this stage, educational, scientific, literary and educational associations appeared; a characteristic feature of that time was the active formation of the historical self-awareness of the Ukrainian people, the development of the ideal of humanistic patriotism [4, p. 13–14].

Philosophical and legal understanding of human value in Ukraine in the 15th – first half of the 17th century, develops: at this time it gradually evolves towards a combination of anthropocentric and axiological elements. It should be noted that some domestic scientists believe that the meaning of human understanding at this time is reflected in anthropocentric individualism [5, p. 9; 6, p. 15]. At the same time, Renaissance humanism could not become a spiritual program for the self-development of every person, because it was oriented towards the creative elite and was therefore characterized by narrow casteism, and Ukrainian humanists were only an elite group of secular intellectuals [7, p. 121–122; 8, p. 54].

It is clear that in the period of the medieval state, humanistic ideas about freedom and equality for all could not meet the interests of the privileged feudal strata of the population – magnates and nobility. So, in the first half of the 15th century, the socio-political and legal life of the Ukrainian lands was based mainly on the democratic norms of customary law, Russian Truth, which were confirmed by the regional privileges of the princes of the Grand Duchy of Lithuania.

But the situation begins to change significantly from the second half of the 15th century. The tycoon-noble state turns into a closed group that seizes both political power and land ownership. Initially, this was sanctioned by the status privileges of grand dukes and kings, and in the 16th century, three revisions of the Lithuanian Statute were issued, the Statute on Voloki of 1557, in which its political primacy was finally established, and the peasantry was basically established and lost its plots.

Philosophical and legal understanding of the social value of a person of those times became an idealized reproduction of what should be. However, we should not forget about the historical and specific situation that developed in the Ukrainian lands in the 15th – the first half of the 17th century.

It is, first of all, about the specialization of a woman's activities, her purpose and the result of her activity depending on her belonging to different strata of the population. This specialization depended on a number of factors.

1) It was inherent in the activities of women during the period of Kyivan Rus. At that time, activities to ensure the interests of Russia were carried out by grand duchess and duchess – wives of local princes. Basically, they were engaged in diplomatic, foreign policy, cultural and educational activities, establishment of trade relations with foreign countries, management of state affairs, reconciliation of social contradictions, fiscal policy, problems of Christianization of Russia.

Instead, free commoner women were engaged in farming, giving birth and raising children, creating a positive microclimate in the family, and preserving folk traditions. Significant changes took place in the 15th – the first half of the 17th centuries. Gradually, but steadily, the socio-economic situation changed in the Ukrainian lands that became part of the Grand Duchy of Lithuania, and later – to the Polish-Lithuanian Commonwealth.

In the 16th century classical feudal relations are formed in Ukraine, and states arise. A privileged state of magnates and nobility is formed; on the other hand, there is also a stratum of personally free population (burghers, registered Cossacks and others). In addition, a number of factors, both internal (oppression of the lords) and external (the presence of the enemy Steppe) led to the emergence of a de facto free state of the Zaporizhia Cossacks. But a huge mass of residents consisted of disenfranchised serfs – "boys" and their wives.

In this connection, the opinion expressed by the Ukrainian researcher D. Kohan, who noted that the position of a woman in the Ukrainian family is determined by special economic and property rights, is quite interesting, and at the same time, debatable; possession of movable and immovable property, control over a certain economic and industrial sphere and the ability to dispose of certain sums of money contributed to a rather high status of a married housewife [9, p. 117].

In general, this is a fair thesis, but it does not take into account the historical realities of the period under study. Such an ideal construction can be applied if we are talking about women who belonged to the privileged strata of the population, free burghers or Cossacks. But in no way does this apply to women serfs, because it should be remembered that all the property that was in the possession of a serf family belonged to its master. Therefore, both legally and factually, unfree women were deprived of the opportunity to obtain a high status in the then feudal society.

All the named population groups differed in social status, legal status, participation in the exercise of political power, availability of land ownership, etc. This is precisely what led to differences in the purpose and usefulness of women who belonged to the mentioned population groups, therefore, it is possible to trace the different content of their social value.

2) The state-political component changed significantly during the period under study. If Kievan Rus, at least until the second quarter of the 12th century, was a relatively centralized state, then the times of fragmentation come. It was during the period of centralization that the princesses who led the country could show themselves as diplomats, conduct fiscal policy, engage in economic activities, etc.

On the other hand, in the Lithuanian-Russian state (approximately from the second half of the 15th century), especially in the Polish-Lithuanian Commonwealth, no centrifugal processes took place. After all, a rather powerful state apparatus was formed (the Grand Duke (king), the "Ladies Council" (senate). Of course, there were powerful magnate cells that were full-power owners of their estates, but it was not profitable for them to pursue a policy of decentralization for two main reasons: the danger of peasant-Cossack uprisings and attacks by Tatars and other neighboring states.

This also left its mark on the activities of women who belonged to the magnate-noble estate: legally and in fact, the state was managed by men, they conducted diplomatic activities, managed the economic sphere, carried out fiscal policy, etc.

That is why we do not have reliable evidence that such types of activities were carried out by the wives of the rulers of the state. Accordingly, the activities of noble women are transferred to another plane, their purpose and usefulness change.

3) An external threat to Ukrainian lands from the Tatars from the Crimean Khanate, who carried out predatory raids from the south, killing people and dragging them into captivity; thousands of Ukrainian men and women ended up in the Ottoman Empire and were sold into slavery in other countries. This, with a historical regularity, determined (along with the strengthening of social, national, and religious oppression on the part of the feudal lords) the formation of the defenders of Ukraine - the state of the Cossacks. Along with the Cossacks, there were also Cossack women ready to fight back. Thus, the direction of women's activities related to the defense of their own land is being formed.

4) One of the elements of the historical specificity of the existence of Ukrainian society in the period of the Medieval state is the constant expansion of the Catholic, and after the Union of Brest in 1596, the Greek-Catholic religion into Ukrainian lands. It was a period of permanent struggle of the Orthodox Church to preserve its rights. Such a course of events left its mark on the emergence of a rather important line of activity, first of all, of Ukrainian noblewomen who remained patriots: protection of the Orthodox Church, its support and guardianship, financial assistance, popularization of the Orthodox religion, creation of new centers of Orthodoxy in which among others, the Ukrainian language and culture were to receive preservation and development.

Conclusions. 1. During the period of the Medieval State (for Ukraine – the period of the Lithuanian-Russian State and the Commonwealth of Nations), the evolution of philosophical and legal ideas about the social value of women takes place, in particular, a combination of anthropocentric, humanistic and axiological elements is observed in the understanding of her purpose and the results of her activities.

2. During the days of the 15th – the first half of the 17th century. compared to the period of Kievan Rus, the specific historical situation has changed significantly, which has influenced a different understanding of the social value of women: feudal relations are formed and states inherent in feudalism are formed; various oppressions, the presence of the enemy Steppe causes the Zaporozhian Cossacks to appear; the state throughout the period was relatively centralized; expansion of Catholicism and Polonization takes place.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. 472 с. URL : <http://litopys.org.ua/lytv/lyt06.htm>

2. Сугрובה Ю. Ю. Діалогічність західно-європейської та української антропоцентричної парадигми в культурі Відродження. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 198. С. 20–24.

3. Майданюк І. З. Проблема волі у філософській культурі України IX–XVIII стст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії». Львів, 2003. 22 с.

4. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2003. 31 с.
5. Возняк С. М. Антропоцентризм філософської думки України: ретроспективний погляд. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2011. № 3 (15). С. 7–15.
6. Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2007. 22 с.
7. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Академвидав, 2009. 686 с.
8. Дутчак М. В. Гуманізм: сутність, еволюція, технології. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. Серія : «Економіка і економічні науки»*. 2007. С. 52–59.
9. Кохан Д. Шляхетне ставлення до жінки в науково-педагогічній літературі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. Вип. 20, т. 2. С. 114–119.

REFERENCES

1. Litvinov V. Renaissance humanism in Ukraine. Kyiv : Solomiya Pavlychko Publishing House "Osnovy", 2000. 472 p. URL : <http://litopys.org.ua/lytv/lyt06.htm>
2. Sugrobova Yu. Yu. Dialogicity of the Western European and Ukrainian anthropocentric paradigm in Renaissance culture. *Culture of the peoples of the Black Sea region*. 2011. No. 198. P. 20–24.
3. Maidanyuk I. Z. The problem of free will in the philosophical culture of Ukraine of the 9th – 18th centuries. : autoref. thesis for obtaining sciences. candidate's degree philosopher. Sciences: specialist 09.00.05 "History of Philosophy". Lviv, 2003. 22 p.
4. Lytvynov V. D. Renaissance humanism in Ukraine (Renaissance humanism ideas in Ukrainian philosophy of the 15th – early 17th centuries) : autoref. thesis for obtaining sciences. degree of Doctor of Philosophy. Sciences: specialist 09.00.11 "Religious Studies". Kyiv, 2003. 31 p.
5. Wozniak S. M. Anthropocentrism of the philosophical thought of Ukraine: a retrospective view. *Prykarpatsky herald of the NTSh. Opinion*. 2011. No. 3 (15). P. 7–15.
6. Popadynets G. O. Ukrainian worldview and philosophical humanism as a basis for the development of national legal culture : author's review. thesis for obtaining sciences. candidate's degree philosopher. Sciences: specialist 12.00.12 "Philosophy of Law". Kyiv, 2007. 22 p.
7. Boyko O. D. History of Ukraine : academic. manual for students higher education closing. Kyiv : Akademydav, 2009. 686 p.
8. Dutchak M. V. Humanism: essence, evolution, technologies. *Pedagogy, psychology and medical and biological problems of physical education and sports. Series: "Economics and Economic Sciences"*. 2007. P. 52–59.
9. Kohan D. A noble attitude towards women in scientific and pedagogical literature. *Actual issues of humanitarian sciences*. 2018. Issue 20. Vol. 2. P. 114–119.

С. В. Кудін. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПРИЧИНИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ЖІНКИ В УКРАЇНІ У СЕРЕДНЬОВІЧНУ ДОБУ

Виявлено, що в період середньовічної держави (для України – період Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої) відбулася еволюція філософсько-правових концепцій соціальної цінності жінки, зокрема, існує поєднання антропоцентричного, гуманістичного та аксіологічного елементів у розумінні своєї мети та результатів своєї діяльності. Епоха Відродження пов'язана з поширенням гуманістичних ідей у філософській та культурній сферах, які стверджували право людини на щастя, самовираження, розвиток наук, вільних від релігійних обмежень, і в рамках яких сформувалась концепція людини як творця власної долі. Пояснюється, що геологічною основою поширення в Україні антропоцентричних поглядів у ренесансно-гуманістичній формі стала традиція, яка поступово склалася в Західній Європі й поширилася через Польщу. Водночас значний вплив мала філософсько-правова думка Київської Русі. Зокрема, ще з періоду Київської Русі філософсько-правова традиція приділяла увагу проблемам людини, її самопізнання, розуміння своєї сутності, мети життя, проблемам свободи вибору, індивідуального та особистого в людині. Доведено, що впродовж XV – першої половини XVII ст., порівняно з періодом Київської Русі, суттєво змінилася конкретно-історична ситуація, що вплинуло на інше розуміння соціальної цінності жінки: сформувалися феодалні відносини; різні утиски, наявність ворожого ступеня спричинили появу запорозького козацтва; держава була відносно централізованою впродовж усього періоду; поширювалися католицизм і полонізація. Виявлено, що одним із елементів історичної специфіки існування українського суспільства періоду середньовічної держави є постійне поширення на українських землях католицької, а після Берестейської унії 1596 року – греко-католицької релігії. Це був період постійної боротьби православної церкви за збереження своїх прав. Такий перебіг подій наклав відбиток і на появу досить важливого напрямку діяльності, насамперед українських дворянок, які залишилися патріотками: захист православної церкви, її підтримка та опіка, матеріальна допомога, популяризація православної релігії та створення нових осередків православ'я, в яких, крім іншого, мали зберігатися й розвиватися українська мова та культура.

Ключові слова: середньовічна доба, Україна, історія, соціальна цінність, людина, жінка, родина, сім'я, права, рівність можливостей.

Стаття надійшла до редколегії 1 серпня 2024 року

УДК 796(447)

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.53-65

Р. С. Свистович,

канд. юрид. наук, доцент,

Житомирський інститут Приватного акціонерного
товариства «Вищого навчального закладу

«Міжрегіональна академія управління персоналом»

e-mail: zarosi@ukr.net

ORCID ID 0009-0005-5057-6133

СПОРТИВНІ МАСОВІ ЗАХОДИ: ІСТОРІЯ, ФОРМИ ПРОВЕДЕННЯ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА

У науковій статті встановлено, що спортивні масові заходи мають досить велику історію. Перші масові спортивні заходи зафіксовано ще у перших державах Сходу. Найбільшого розвитку масові спортивні заходи отримали в Давній Греції, а основними подіями того часу стали масові спортивні заходи, які отримали назву Олімпійські ігри. Є досить багато трактувань щодо організації та проведення спортивних масових заходів, проте на сьогодні виокремлено такі: досягнення певного комфорту та задоволення з боку як учасників, так і глядачів; пропаганда здорового способу життя; певне психологічне розвантаження для учасників і глядачів; заробляння грошей та використання тоталізатора, часткове використання учасників спортивних масових заходів у політичних цілях.

Аналіз, проведений у статті, показує, що найбільш масовими спортивними заходами є футбольні матчі, які загалом збирають понад 1 мільярд глядачів щороку в усьому світі. Водночас футбол – це чималі гроші, які використовують з метою популяризації футболу та заробітку для власників футбольних клубів. Крім того, досить часто практикується продаж гравців різним командам з метою заробітку. На сьогодні вже розвинулося й існує спортивне право, яке певною мірою впливає на формування не тільки суспільних відносин, але в окремих випадках і на політику та міжнародні відносини.

Окремі види масових спортивних заходів відрізняються тим, що до організації ігор та проведення турнірів причетні мафіозні структури. Існують також спортивні змагання, які мають за мету нанесення учасникам ушкоджень, а в окремих випадках і смерті.

В Україні спортивні масові заходи на сьогодні проводять досить рідко у зв'язку з війною, яку веде російська федерація, проте українські спортсмени беруть участь у різноманітних змаганнях.

Здійснено висновок, що спортивні масові заходи – це необхідна частина людської культури, яка розвивається і певною мірою здійснює вплив на суспільство.

Ключові слова: спортивні масові заходи, учасники спортивних масових заходів, глядачі, мета спортивних масових заходів, фінансові питання спортивних масових заходів, негативні сторони спортивних масових заходів, позитивні сторони спортивних масових заходів.

Постановка проблеми. Розвиток суспільства неможливо уявити без спортивних масових заходів. Вони стали частиною культури, їх проведення супроводжуються присутністю мільйонів глядачів. Суперництво та змагання, а також пропаганда здорового способу життя, відпочинок і певне задоволення стали вже звичними для багатьох видів спортивних масових заходів. Проте детальне вивчення системи спортивних масових заходів показує, що їх розвиток відбувався нерівномірно. На сьогодні спортивні масові заходи є не лише позитивними емоціями, а й використання спортсменів, їх експлуатація та заробляння значної кількості коштів. Спортивні масові заходи вже певною мірою впливають на політику та міжнародні відносини, наприклад спортсмени російської федерації відсторонені від Олімпійських ігор у Парижі у зв'язку з агресією російської федерації в Україні.

Ці та інші сторони спортивних масових заходів показують, що їх вивчення й аналіз необхідні для суспільства загалом і їх проведення може сприяти позитивним змінам у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою статті є широкий спектр наукових і законодавчих джерел. Основними з них є закони та законопроекти України, урядові програми та інші нормативно-правові акти. Насамперед питання історичного розвитку спортивних масових заходів висвітлювали І. В. Бабіко, В. С. Дмитрук, С. Н. Бубка, В. К. Ларіонова та інші.

Використовується також інформаційно-аналітичний матеріал, який висвітлює різні аспекти масових спортивних заходів (О. В. Сервачак, В. О. Лефтеров, Е. Соболев, А. Сватєв, В. Дорошенко). Оскільки спортивні масові заходи насамперед пов'язані з досить значними фінансовими аспектами, ряд дослідників висвітлював фінансування та прибуток як клубів, так і окремих гравців, які беруть участь у проведенні масових спортивних заходів (О. Л. Кошеваров, С. А. Гончарук, М. В. Латишев).

Певна увага також приділялася дослідниками питанням охорони публічного порядку та публічної безпеки під час проведення масових заходів (А. Ю. Мартишко, В. В. Заросило).

Метою пропонованого наукового дослідження є аналіз спортивних масових заходів, їх історичний розвиток, вплив на культуру та організацію відпочинку людини, систему загальнолюдських цінностей і вдосконалення комунікативних можливостей у суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Якщо проаналізувати спортивні масові заходи, то зазначимо, що вони виникли досить давно. Причинами спортивних масових заходів, як пропонують окремі дослідники, були такі:

– під час проведення спортивних заходів виявлялися найбільш підготовлені особи, які перші мали бажання у військових діях та інших напрямках;

- спортивні масові заходи давали змогу зібрати групи людей, які бачили приклади сміливості, швидкості, уміння та тощо і ставали прикладом для наслідування;
- перші спортивні масові заходи з'явилися як початки військового виховання для молоді і були пов'язані з діями, які використовували військові: стрільба з луків, боротьба, метання різних предметів, які уражали ціль на відстані тощо;
- спочатку спортивні масові заходи проводили з окремими учасниками, проте з часом уже стали використовувати окремі команди, які змагалися з іншими командами.

Тобто першою метою спортивних масових заходів ставали підготовка та виховання воїнів, а також спритних і відважних мисливців [1].

З іншого боку, спортивні масові заходи були однією зі складових певного впливу на свідомість людей, особливо в первісних суспільствах. Вони починалися й закінчувалися в переважній більшості зі звертанням до богів, яких просили про допомогу, а також дякували їм за перемогу. Іноді перед початком змагань проводилися жертвоприношення.

Уже 2,5 тисячі років тому в Греції з'явилися перші офіційні змагання. Елліни, як називали греків у давнину, любили змагатися і у своїх міфах викликали на змагання навіть богів. Вони вважали, що люди повинні бути доскональними як фізично, так і духовно, тому поняття змагальності, а також присутності багатьох спостерігачів ставало обов'язковою характеристикою спортивних масових заходів [2].

Дослідження окремих учених доводять, чому саме в Давній Греції виникли такі спортивні масові заходи, як Олімпійські ігри. Серед цивілізацій Давнього світу грецька цивілізація була першою і єдиною, яка у всій своїй життєдіяльності орієнтувалася переважно на людину, на самодостатню людську особистість, ставлячи її фактично в центр світобудови. У цьому виявлявся грецький гуманізм чи антропоцентризм, незважаючи на те, що грекам були добре відомі і криваві, спустошливі війни, і нехтування елементарними правами людини, і експлуатація людини людиною в одній з найжорстокіших її форм – у формі рабства [3; 4]. Проте саме в Греції людина вперше усвідомила себе вільною й унікальною особистістю, що різко відрізняється від маси інших зовні схожих на неї індивідів. Рівень особистої свободи, якою користувалися громадяни грецьких полісів, виявився недосяжним усім іншим народам давнини.

Греція за рідкісними винятками (серед цих винятків найвідоміша Спарта з її казарменним ладом) не має настільки характерного для країн Сходу тотального придушення інтересів особи заради «вищих інтересів» держави, найчастіше втіленої у постаті самодержавного деспоту [5; 6]. Держава не втручалася тут у приватне життя громадян з тією безцеремонністю та абсолютною байдужістю до конкретної людської долі, які були відмінними рисами всіх політичних режимів Стародавнього Сходу. Не було тут і «духовної цензури», тобто проникливого контролю жерців за настроями та поведінкою кожної окремої людини [7].

Відмінність греків також відчутно під час розгляду божественних вірувань. Не відкидаючи існування різних надприродних сил і насамперед богів та в певних випадках звертаючись до них за допомогою, греки, однак, намагалися дивитися на навколишній світ прямо і тверезо, оцінюючи його раціонально, тобто з погляду здорового сенсу і за законами хоча б елементарної логіки [8].

На відміну від більшості стародавніх суспільств, які розвивалися достатньо ізольовано і зазвичай замкнених на самих собі (класичними прикладами тут можуть слугувати Єгипет і Китай), грецьке суспільство було суспільством відкритого типу, тобто орієнтованим на широкі контакти із зовнішнім світом з метою обміну не тільки різними матеріальними цінностями, а й різноманітною корисною інформацією. Греки придивлялися до країн, заселених так званими «варварами». Їх цікавила природа варварських країн, звичаї та звичаї племен, які їх населяли, релігія й архітектура тощо. У їх інтересі полягав яскраво виражений елемент допитливості та бажання досягнути чужої культури, перейняти з неї все найбільш цінне й корисне. Водночас греки ніколи не копіювали все те, що їм сподобалося в чужих землях, а намагалися це чуже пристосувати до своїх особливих потреб, схильностей і смаків, зробити запозичене органічною частиною своєї культури. Запозичуючи все і звідусіль, греки водночас намагалися не лише зберегти оригінальність і неповторність своєї власної культури, але ще більше розвинути й посилити її.

Особливо це було типовим для спортивних змагань. Якщо говорити про спортивні змагання, які найбільш відомі у світі як Олімпійські ігри, то деякі дослідники вважають, що Олімпійські ігри було засновано з метою припинення постійних воєн, які відбувалися на території Давньої Греції [9, 10]. Адже було досягнуто угоди з усіма воюючими сторонами про припинення військових дій під час проведення Олімпійських ігор.

Проте вони перетворилися не тільки на свято спорту. Перш за все родоначальниками Олімпійських ігор вважали богів, міфічних героїв, а також царів і правителів. Відповідно перед початком проведення Олімпійських ігор проводилися релігійні заходи, які передбачали участь не тільки учасників ігор, але й усіх присутніх. Так, Олімпійські ігри ставали не тільки спортивними змаганнями, але й святом для всіх греків [11].

Кожні Олімпійські ігри певною мірою перетворювалися на свято не тільки для учасників, але й для народу. Вважається, що Олімпійські ігри слугували як конгрес, на який збиралися філософи, скульптори, поети, драматурги, декламатори та співаки.

Основним напрямом Олімпійських ігор було звеличення людини, тобто практично висвітлювався культ досконалості духу і тіла. Розвивалася ідеалізація людини, тобто щоб кожна була розвинена всебічно: як вчений, так і атлет.

Переможцям ігор удостоювалися почесними, які дорівнювали богам. У містах, звідки прибули переможці, встановлювали насамперед статую на його честь, складали хвалебні вірші та пісні, влаштовували величезні бенкети.

Проте потрібно зазначити, що в переможців враховували не тільки фізичну красу і відповідну побудову тіла для участі в Олімпіаді. Враховували й інші елементи, які можна назвати духовним світом людини.

Насамперед кожен учасник змагань під час Олімпійських ігор повинен був бути морально бездоганим, тобто мати відповідну репутацію. Зазначену вимогу насамперед пояснювали культовим характером олімпіад. Адже коли у змаганнях брав участь не порядний спортсмен, то це вважалось неповагою до богів [11].

Тому до ігор допускали тільки осіб, які певною мірою символізували відповідну гармонію, а саме красиві, смілі, сильні, з високим рівнем моральності й духовності.

Щодо програми змагань, то вона спочатку містила тільки біг на одній стадії – 192 метри [10]. Поступово програму вдосконалювали. Було додано різні дистанції для бігу, легкоатлетичне п'ятиборство, кулачний бій, боротьба тощо. Водночас у програму додавали перегони на колісницях, де могли брати участь навіть жінки, тому що спостерігати за іншими змаганнями, а тим більше брати участь у них жінкам було заборонено [2].

Олімпійські ігри проводили до того часу, коли Давня Греція була завойована римлянами. Потрібно зазначити, що римляни також намагалися проводити свої Олімпійські ігри. Проте фізичні вправи та змагання заради досконалості тіла в Давньому Римі не користувалися популярністю. Більшість змагань стосувалися військової підготовки.

Після завоювання Давньої Греції римляни хотіли перенести Олімпійські ігри до Риму, проте греки наполягали на тому, що їх треба проводити лише в Олімпії.

Коли римляни побачили, що їм не вдасться переконати греків, вони залишили їх у спокої й ігри проводили в Олімпії. Проте римляни почали проводити свої спортивні змагання за правилами Олімпійських ігор у різних містах імперії.

Значно змінився й характер проведення спортивних масових заходів. Насамперед змагання, особливо індивідуальні, такі як бокс та боротьба, стали проводити більш жорстоко. Але основним «надбанням» у сорті в римлян стали бої гладіаторів. Спочатку їх проводили тупою зброєю і переможці залишали переможених живими, але поступово вони перетворилися на криваві бої, де переможених знищували. До того ж майже все населення Риму та його пригородів відвідували гладіаторські бої. Водночас зменшилася кількість учасників, таких як поети, філософи та тощо.

Проте в Давньому Римі відбувалися зміни і римський імператор Феодосій I, який активно і насильно насаджував християнство, заборонив проведення Олімпійських ігор, так як вважав їх язическими. Навіть місто Олімпія було спалене християнами.

Так, Олімпіади припинилися майже на п'ятсот років. 23 червня 1894 року в Парижі було прийнято рішення про відродження Олімпійських ігор. Головою комісії було визначено П'єра де Кубертена [10]. У квітні 1896 року були проведені перші оновлені Олімпійські ігри в столиці Греції.

Була відновлена традиція запалення олімпійського вогню 1928 року, який запалювали в Олімпії і доставляли до міста, де проводили Олімпійські ігри.

Під час двох світових воєн Олімпійські ігри не проводили, але були відновлені 1948 року.

Варто зазначити, що на сьогодні всі науковці сходяться на думці, що спортивні масові заходи є найбільш масовими у світі. Найбільш масовими спортивними заходами безперечно є футбольні матчі. За підрахунками в Інтернеті на сьогодні нараховується понад 3,5 мільярда фанатів футболу.

В Україні також за приблизними даними приблизно 40 % населення вважають себе уболівальниками футболу. Проте є велика кількість уболівальників хокею та ряду інших видів спорту.

Мета спортивних масових заходів у більшості випадків визначається для уболівальників як відпочинок, але, з іншого боку, це прояви певного азарту, форма активного дозвілля, а також певною мірою пропаганда здорового способу життя [12].

Більшість українців уже звикли до різноманітних спортивних подій, які певною мірою відволікають людей від буденності та дають певну насолоду. Проте на сьогодні в Україні питання проведення спортивних масових заходів є досить проблематичним, адже йде війна, на Україну напала російська федерація, і тому проводити їх дуже небезпечно.

Крім психологічного розвантаження та задоволення, спортивні масові заходи мають і інший бік. На сьогодні, особливо футбол, це досить великі капіталовкладення, витрати та прибутки.

Футбол – це не лише гра та задоволення глядачів, це великий бізнес, що щорічно приносить мільярди доларів доходу. Якщо проаналізувати, статки та доходи відомих футбольних клубів надходять з різних джерел, які досить різноманітні, і, отже, це дає змогу клубам насамперед підтримувати високий рівень гри та відбирати достойних футболістів-виконавців, залучати нових футбольних талантів та певною мірою розвивати свою інфраструктуру [13; 14].

Основними джерелами прибутку від проведення футбольних матчів, які визначають дослідники, є такі:

1. Телетрансляція самих футбольних матчів. Найбільші прибутки футбольні клуби отримують від продажу прав на телевізійні трансляції своїх матчів. Футбольні матчі відомих клубів дивляться мільйони людей. Суми від продажу прав на телетрансляції залежить переважно від популярності клубу та його участі в престижних турнірах. Особливо поширеними є телетрансляції у Європі, проте й інші частини світу проводять відповідні турніри.

2. Великим джерелом прибутків футбольних клубів є також спонсорські угоди. Різноманітні компанії платять великі суми за право помістити свої емблеми та інші рекламні продукти як під час футбольних матчів, так і загалом асоціювати свою марку під час проведення змагань між футбольними клубами.

3. Продаж квитків також є досить важливим джерелом прибутків для футбольних клубів. Ціна на квитки залежить від бренду клубу, його положення у футбольному середовищі, кількості зірок футболу, які грають у клубі, та інших чинників. Тому коли грають гранди футболу, квитки дорожчають у декілька разів.

4. Певним джерелом доходів клубів є також продаж клубної продукції, такої як форма, шарфи, рушники з емблемою клубів, різноманітні сувеніри та інші вироби з емблемами клубів. Зазначені дії також приносять значний прибуток.

5. Досить великі прибутки клуби отримують від трансферу (продажу) гравців іншим командам, які хочуть підсилити позиції у своїх клубах [16].

Досить важливим аспектом спортивних масових заходів і передусім футболу є також тоталізатор, який в окремих випадках стає джерелами прибутку для мафіозних кіл. Продаються і купляються окремі спортсмени, а також клуби та асоціації. Виникають випадки підкупу суддів, тренерів та гравців не тільки у футболі. Це зазначається в баскетболі та ряді інших видів спорту.

Іншим негативним явищем, яке супроводжує спортивні заходи, є також використання допінгу. Використання різноманітних хімічних та органічних засобів для підвищення фізичної активності сили та витриманості заборонено багатьма міжнародними угодами. Їх використання шкодить насамперед здоров'ю спортсменів, а також і престижу країн, які беруть участь у спортивних змаганнях.

З метою більш докладної характеристики спортивних масових заходів вважаємо доцільним проаналізувати види та форми їх проведення, які впливають на вжиття заходів щодо забезпечення безпеки під час їх проведення та вдосконалення загалом.

С. Ю. Мартишко, який проводив аналіз спортивних масових заходів визначав їх як сукупність відповідних дій або явищ соціального життя. Водночас спортивні заходи здійснюються з метою задоволення духовних, фізичних та інших потреб як учасників, так і глядачів. До того ж він стверджував, що масові спортивні заходи також можна визначити як форму реалізації відповідних прав і свобод індивідів у соціумі [18].

Існує ще ряд визначень спортивних заходів. Вони характеризуються в таких науках, як психологія, соціологія, юриспруденція тощо. З точки зору організаційних визначень їх характеризують як змагання з різних видів спорту. Водночас за змаганнями спостерігають глядачі [14].

Аналіз класифікації масових спортивних заходів показує, що вони є доволі різноманітними, також різноманітними є підходи до їхньої класифікації.

Насамперед масові спортивні заходи класифікуються за рівнем проведення, а також у переважній більшості відповідно за організаціями, які проводять ці змагання.

На цій підставі можна визначити такі види спортивних масових заходів:

- міжнародні, коли у змаганнях беруть участь представники різних держав;
- всеукраїнські, які організовані українськими спортивними організаціями і в яких беруть участь представники з більшості регіонів та областей України;
- регіональні, коли у змаганнях беруть участь спортсмени окремих регіонів;
- обласні та районні, тобто вони обмежені рівнем області або району;
- місцеві, а також міські та суб'єктові спортивні заходи, коли в них беруть участь спортсмени окремих міст або окремих суб'єктів.

Визначаються також професійні та аматорські змагання. Професійні змагання – це масові спортивні заходи, у яких беруть участь професійні спортсмени, які постійно тренуються і які входять до збірних України й отримують заробітну плату від держави. В аматорських змаганнях беруть участь спортсмени, які не займаються спортом постійно, вони змагаються періодично і не мають відповідних виплат від держави.

Масові спортивні заходи можуть класифікувати як ігрові та не ігрові. До ігрових масових спортивних заходів належать змагання з футболу, волейболу, баскетболу, хокею та тощо. Зазначені масові спортивні заходи мають назву ігрових, тому що участь у змаганнях беруть команди, які змагаються між собою. Основна мета таких змагань – це забитий гол чи інші дії з метою перемогти суперника за встановленими правилами. Більшість ігрових заходів проводять з присутністю великої кількості уболівальників. Присутність значної кількості уболівальників передбачає також посилення заходів з метою забезпечення безпеки як глядачів, так і спортсменів.

Не ігрові масові спортивні заходи – це в більшості випадків індивідуальні, які в більшості випадків практикуються в легкій атлетиці. До них належать біг на різні дистанції, біг з перешкодами, естафети, спортивна ходьба тощо.

Водночас потрібно зазначити, що такі змагання, хоч їх проводять на великих стадіонах, не збирають великої кількості глядачів, проте вони також належать до спортивних масових заходів.

Крім того, в легкій атлетиці проводять змагання зі стрибків у довжину та висоту, а також метання різних предметів: молота, списа та штовхання ядра.

До окремих видів масових спортивних заходів належать такі види, як боротьба, а також шахи, шашки та різноманітні ігри, в яких використовують карти. Окремими видами масових спортивних заходів є веслування, парусний спорт, стрільба, лижні змагання та різноманітні види змагань на транспортних засобах і конях.

Якщо класифікувати масові спортивні заходи за участю людей і машин, то останні також проводять з присутністю великої кількості глядачів. Водночас змагання з участю транспортних засобів відрізняють за участю різних транспортних засобів. До них належать велосипеди, мотоцикли, легкові та вантажні автомобілі.

Неігрові спортивні заходи в більшості випадків – це змагання окремих спортсменів. Мета таких змагань – досягнення певного результату, демонстрування можливостей людини, встановлення різноманітних рекордів. Це можуть бути світові рекорди, рекорди окремих країн чи особисті рекорди спортсменів. До таких спортивних масових заходів належать плавання, легка атлетика, альпінізм, важка атлетика, бокс, гімнастика спортивна та художня, гірськолижний спорт та ряд інших.

Зазначені спортивні заходи проводять у переважній більшості у спортивних залах, присутність уболівальників невелика і питання охорони публічного порядку та публічної безпеки не становить великих проблем [20].

Варто зазначити, що масові спортивні заходи класифікуються також за формою проведення, тобто за організацією.

Якщо це міжнародні масові спортивні заходи, то вони за загальною класифікацією поділяються на чемпіонати, першості, кубки з різних видів спорту, кубки федерацій тощо.

В Україні також визначаються чемпіонати, кубки, різноманітні всеукраїнські галузеві спортивні змагання. Водночас переможці всеукраїнських змагань у переважній більшості беруть участь у міжнародних змаганнях

Якщо коротко проаналізувати різні форми проведення масових спортивних заходів, то можна встановити певні чемпіонати як в Україні, так і міжнародні, що передбачають участь команд або окремих спортсменів і проводяться по-різному. Наприклад, чемпіонат України з футболу, який збирає найбільшу чисельність глядачів, проводять упродовж певного періоду з вересня до травня місяця кожного року. Окремі чемпіонати проводять у короткі терміни.

Масові спортивні заходи, які проводять, спрямовані за визначення переможця чемпіонату. В окремих випадках переможцем визнається команда, яка посіла перше місце, або окремих спортсмен чи група спортсменів, які за результатами змагань посіли перше місце і їм рішенням суддів присвоюють звання чемпіона.

Класифікація за видами масових спортивних заходів може проводитися за типами учасників таких змагань. Окремі дослідники поділяють масові спортивні заходи та змагання на такі види:

– дитячі спортивні змагання, які проводять за межами країни. Їх можна проводити з різних видів спорту;

– юнацькі спортивні змагання, під час яких змагаються юнаки певної вікової категорії, наприклад, змагання футболістів віком 16, 17 або 18 років;

– досить поширеними є аматорські спортивні змагання. У таких змаганнях беруть участь аматори, які мають певні навички в тому чи іншому виді спорту, але вони займаються спортом несистематично й на непрофесійній основі. Зазначені змагання також збирають певну кількість глядачів, але в переважній більшості порушень та проблем не фіксується;

– змагання так званих вищих досягнень. Ці змагання проводять у переважній більшості з певного виду спорту і беруть участь у таких змаганнях професійні спортсмени. Метою зазначених змагань є цільова підготовка спортсменів, які будуть брати участь у всеукраїнських або міжнародних змаганнях, зокрема і в Олімпійських іграх;

– останнім часом поширилися так звані ветеранські спортивні змагання. Ці змагання проводять у переважній більшості серед ветеранів, які наприклад, брали участь у війні проти російської федерації, вони отримали поранення чи втратили кінцівки, але професійно займалися спортом і бажають продовжити ним займатися;

– окремим видом змагань визначені олімпійські спортивні змагання. Їх проводять з олімпійських видів спорту один раз на чотири роки. Водночас змагання проводять у тому місті, яке вибороло перемогу серед інших міст світу. Види олімпійських видів спорту, які визначені у відповідних правилах проведення зимових та літніх Олімпійських Ігор. Зазначені види визнаються Міжнародним Олімпійським комітетом, який є також організатором зазначених масових спортивних заходів;

– спортивні змагання інвалідів. Нещодавно було прийняте рішення проводити Олімпійські ігри серед інвалідів. У таких змаганнях беруть участь лише інваліди, які також проводять відповідну підготовку.

Масові спортивні заходи можуть бути кваліфікованими відповідно до кількості глядачів, які присутні на змаганнях.

Кількість глядачів або вболівальників залежить від типу масових спортивних заходів та виду спорту. Наприклад, змагання з футболу передбачають присутність великої кількості глядачів, тому їх проведення вимагає посилення заходів з охорони публічного порядку та публічної безпеки.

З іншого боку, наприклад, змагання з веслування, волейболу, різноманітних видів боротьби, фехтування та деяких інших проводять без великої кількості глядачів, тому питання охорони публічного порядку та публічної безпеки вирішується простіше.

Окремо варто визначити спортивні змагання, які проводять за допомогою різноманітних машин чи устаткування. Серед техніки, яку використовують для

спортивних змагань, можна виділити різні типи автомобілів та мотоциклів, а також літальних апаратів. Спеціальне устаткування та прилади використовують у таких видах спорту, як бобслей, вітрильний спорт, санний спорт, парашутний спорт і деяких інших. Нещодавно до олімпійських видів спорту внесено кьорлінг, під час проведення якого використовують відповідні щитки.

Певною мірою можна класифікувати види масових заходів за загрозами для учасників змагань. На першому місці тут є змагання з гонок на автомобілях та мотоциклах, адже спортсмени пересуваються на великих швидкостях, і найменша помилка може коштувати життя. Травмонебезпечними також можна вважати також і окремі види спорту, де бере участь багато спортсменів. Це хокей, регбі, американський футбол, звичайний футбол і деякі інші.

За результатами проведеного аналізу можна зробити відповідні висновки:

1. Спортивні масові заходи є найбільш масовими та багаточисельними, загалом це футбол і деякі інші види масових заходів (хокей, баскетбол, регбі тощо). Під час проведення масових спортивних заходів спорту виникає більше проблем у сфері забезпечення безпеки як учасників, так і глядачів.

2. Масові спортивні заходи на сьогодні – це досить великі капіталовкладення та економічний прибуток, так як вони охоплюють більшість населення земної кулі, а інформація про проведення тих чи інших спортивних змагань поширюється досить швидко.

3. Крім відкритих масових спортивних заходів, існують так звані закриті спортивні змагання, які проводять у переважній більшості мафіозні та кримінальні структури. Основною метою таких змагань є тоталізатор, тобто заробляння грошей. Водночас досить часто учасники таких змагань травмуються.

4. У сучасному спортивному русі узаконено продаж окремих видів спортсменів. У переважній більшості такий продаж відбувається за згодою того чи іншого спортсмена, який переходить до іншого клубу чи команди. Проте існують випадки, коли спортсменів продають без їхньої згоди або через погрози та шантаж.

5. Масові спортивні заходи стали невід'ємною частиною сучасного суспільства. У світі немає людей, які б не знали про ті чи інші події та змагання. Масові спортивні заходи певною мірою сприяють соціалізації населення, а також пропаганді здорового способу життя.

6. В окремих випадках масові спортивні заходи використовують у політичних цілях. Наприклад, на Олімпійські ігри 2024 року, які будуть проводити у столиці Франції Парижі, не допущено спортсменів з російської федерації та Білорусі, які розв'язали війну в Україні і не дотримуються відповідних вимог Олімпійської хартії. Зазначені країни хочуть використати Олімпійські ігри для формування думки в міжнародного співтовариства про те, що порушення міжнародних договорів, ведення війни є звичайним явищем у світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабіко І. В., Дмитрук В. С. Історія фізичної культури. Луцьк : ЛНТУ, 2013. 87 с.
2. Бубка С. Н. Олімпійський спорт: давньогрецька спадщина та сучасний стан : дис. ... д-ра наук. Спеціальність 24.00.01 – олімпійський і професійний спорт.
3. Кривуля О. М. Філософія : навчальний посібник. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. 592 с.
4. Сукенніков О. В. Особистість як соціокультурний феномен: історико-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук. Спеціальність 09.00.05 – історія філософії. Київ, 2021. 238 с.
5. Мартіросян Л. А. Релігія як чинник формування традицій соціального виховання в епоху античності: Стародавня Греція. URL : <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/1022/1/Martirosian.pdf>
6. Балух В. О. Історія античної цивілізації : у 3-х т. Т. 1 : Стародавня Греція. Чернівці : Наші книги, 2007.
7. Гвоздік О. І. Ідея прав людини: суперечності розвитку та реалізації. *Філософські та методологічні проблеми права* : науковий журнал. 2012. № 1 (3). С. 34–42.
8. Ларіонова В. К. Історія національних (етнічних) релігій : навчальний посібник. Івано-Франківськ : Видавець І. Я. Третяк, 2010. 388 с.
9. Иванов В. Д. Олимпийские игры: исторический ракурс. *Physical Culture, Sport, Tourism, Motor Recreation*. 2019. Vol. 4. No. 3.
10. Історія Стародавньої Греції. К., 1998. 336 с.
11. Сервачак О. В., Лефтеров В. О. Психологія проведення масових спортивних заходів на великих стадіонах : монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 254 с.
12. Соболев Е., Сватъев А., Дорошенко. Показники фінансового забезпечення міграції футболістів у провідних європейських лігах. *Спортивна наука та здоров'я людини* : наукове електронне періодичне видання. К., 2021. № 1(5). 191 с.
13. Волік С., Мулик В. Фінансові складові функціонування провідних футбольних клубів Європи. *Молода спортивна наука України* : зб. наук. пр. з галузі фіз. виховання, спорту і здоров'я людини / за заг. ред. Є. Приступи. Л., 2014. Вип. 18. URL : <http://repositorv.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/573/1/Vol 2.pdf>
14. Кошевара О. Л. Вплив світового ринку трансферів футболістів на конкурентоспроможність футбольних клубів Європи. *Економіка та держава*. 2017. URL : <file:///C:/Users/vital/Downloads/ecde 2017 11 22.pdf>
15. Гончарук С. А., Латишев М. В. Аспекти фінансової діяльності футбольних топ клубів Європи. URL : <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/5485>
16. Наполи подозревают в связях с мафией. URL : <https://football.ua/italy/348590-napoli-podozrevajut-v-svjazjakh-s-mafiejj.html>
17. Мартишко А. Ю. Адміністративно-правове забезпечення охорони громадського порядку ОВС під час проведення спортивних заходів : дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.07. К., 2010. 248 с.

18. Охорона громадського порядку під час проведення футбольних матчів : навчально-практичний посібник / за заг. ред. В. В. Коваленка. К. : КНТ, 2012. 360 с.

19. Заросило В. В. Адміністративно-правове забезпечення проведення масових заходів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.07 – адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право. Київ, 2017. 216 с.

REFERENCES

1. Babiko I. V., Dmytruk V. S. History of physical culture. Lutsk : LNTU, 2013. 87 p.
2. Bubka S. N. Olympic sports: ancient Greek heritage and modern state : dis. ... d-ra of sciences. Specialty 24.00.01 – olympic and professional sports.
3. Kryvulya O. M. Philosophy : Study guide. Kh. : KhNU named after V. N. Karazin, 2010. 592 p.
4. Sukennikov O. In Personality as a sociocultural phenomenon: historical and philosophical analysis : dis. ... Ph. D. philosophical. of science. Specialty 09.00.05 – history of philosophy. Kyiv, 2021. 238 p.
5. Martirosyan L. A. Religion as a factor in the formation of traditions of social education in the era of antiquity. URL : <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/1022/1/Martirosian.pdf>
6. Balukh V. O. History of ancient civilization : In 3 volumes. Volume 1 : Ancient Greece. Chernivtsi : Our books, 2007.
7. Gvozdik O. I. The idea of human rights: contradictions in development and implementation. *Philosophical and methodological problems of law* : scientific journal. 2012. No. 1 (3). P. 34–42.
8. Larionova V. K. History of national (ethnic) religions : study guide. Ivano-Frankivsk : Publisher I. Ya. Tretyak, 2010. 388 p.
9. Ivanov V. D. Olympic Games: a historical perspective. *Physical Culture, Sport, Tourism, Motor Recreation*. 2019. Vol. 4. No. 3.
10. History of Ancient Greece. K., 1998. 336 p.
11. Servachak O. V., Lefterov V. O. Psychology of mass sports events at large stadiums : monograph. Odesa : Phoenix, 2018. 254 p.
12. Sobol E., Svatiev A., Doroshenko. Indicators of financial support for the migration of football players in the leading European leagues. *Sports science and human health* : Scientific electronic periodical. K., 2021. No. 1(5). 191 p.
13. Volik C., Mulyk V. Financial components of the functioning of the leading football clubs in Europe. *Young sports science of Ukraine* : coll. of science from the field of physics education, sports and human health / by general editor E. Attacks. L., 2014. Vol. 18. URL : <http://repositorv.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/573/1/Vol 2.pdf>
14. Koshevarov O. L. The influence of the world market of transfers of football players on the competitiveness of European football clubs. *Economy and the state*. 2017. URL : <file:///C:/Users/vital/Downloads/ecde 2017 11 22.pdf>
15. Honcharuk S. A., Latyshev M. V. Aspects of financial activity of top football clubs in Europe. URL : <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/5485>

Свистович Р. С. Спортивні масові заходи: історія, форми проведення, сучасний стан та їх значення для суспільства

16. Napoli are suspected of ties to the mafia. URL : <https://football.ua/italy/348590-napoli-podozrevajut-v-svjazjakh-s-mafiejj.html>

17. Martyshko A. Yu. Administrative and legal provision of protection of public order of the Ukrainian Armed Forces during sports events : dis. ... cand. law of science 12.00.07. K., 2010. 248 p.

18. Protection of public order during football matches. Educational and practical manual / According to general ed. V. V. Kovalenko. K. : KNT, 2012. 360 p.

19. Zarosylo V. V. Administrative and legal support for holding mass events in Ukraine : dis. Ph.D. legal of science. Specialty 12.00.07 – administrative law and process, financial law, information law. Kyiv, 2017. 216 p.

R. S. Svystovych. MASS SPORTS EVENTS HISTORY, FORMS OF CONDUCT, CURRENT STATE AND THEIR IMPORTANCE FOR SOCIETY

The scientific article established that mass sports events have a rather long history. The first mass sports events were recorded even in the first states of the East. Mass sports events were most developed in Ancient Greece, and the main events of that time were mass sports events, which were called the Olympic Games. There are quite a lot of interpretations regarding the organization and holding of sports mass events, but today the following are singled out: achieving a certain level of comfort and satisfaction on the part of both participants and spectators; promotion of a healthy lifestyle; certain psychological relief for participants and spectators; making money and using a totalizer, partial use of participants in mass sports events for political purposes.

The analysis carried out in the article shows that the most mass sporting events are football matches, which in total gather more than 1 billion spectators every year around the world. At the same time, football is a lot of money, which is used to popularize football and make money for football club owners. In addition, it is quite common to sell players to different teams for the purpose of making money. Today, sports law has already developed and exists, which to a certain extent affects the formation of not only social relations, but in some cases also politics and international relations.

Certain types of mass sports events are distinguished by the fact that mafia structures are involved in the organization and holding of tournaments. There are also sports competitions that aim to cause injuries to the participants and in some cases even death.

Mass sports events are rarely held in Ukraine today due to the war waged by the Russian Federation, but Ukrainian athletes participate in various competitions.

It was concluded that sports mass events are a necessary part of human culture, which develops and to a certain extent exerts an influence on society.

Key words: *mass sports events, participants in mass sports events, spectators, the purpose of mass sports events, financial issues of mass sports events, negative aspects of mass sports events, positive aspects of mass sports events.*

Стаття надійшла до редколегії 30 липня 2024 року

УДК 343(477)“13/15”

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.66-76

A. Ye. Shevchenko,*Doctor of Jurisprudence, professor,**State tax university**e-mail: shevchenko2757@ukr.net***ORCID ID 0000-0003-2663-9892**

THE MAIN PURPOSES OF PUNISHMENT IN THE UKRAINIAN CRIMINAL LAW OF THE 16th – 17th CENTURIES

The article analyzes the content, main characteristics and features of the purpose of punishment in the criminal law of Ukraine in the sixteenth – seventeenth centuries. It is found that in the sixteenth century the purposes of punishment were to replenish the State treasury, to punish for a crime, to atone for sin, to reform the convicted person, to compensate for material damage to the victim or his/her relatives, and to prevent and intimidate. It is proved that the reasons which influenced the formation of these goals were the financial needs of the State, the awareness of the need for retribution for the crime committed, the influence of religion and traditional views in Ukrainian society on the mandatory compensation for material damage, the need to educate convicts, the need to maintain law and order in the State, social inequality and the strengthening of the gentry in economic and political terms, and the reception of foreign law. It is found that in the second half of the seventeenth century the same purposes of punishment remained as in the previous period, which testifies to the genetic kinship of Ukrainian criminal law during the period under study and the stable development of the legal foundations which have developed in Ukrainian society. At the same time, there were some differences: the increased importance of customary law, the non-application in court practice of those provisions of the Lithuanian Statute of 1588 that enshrined the feudal principle of law-privilege, devaluation and minimization of intimidation as a purpose of punishment. This was a consequence of the change in the socio-economic and political situation in Ukraine after the national liberation war and the social revolution of the mid-seventeenth century (abolition of serfdom, elimination of large landownership), and a significant reduction in the influence of foreign law. On the basis of the purposes of punishment formalized in the sources of law of the sixteenth and seventeenth centuries, one can determine the nature of the punishment system of a particular period. During the period of publication of the I and II editions of the Lithuanian Statute, the system of punishment was based on private punishments that satisfied the material interest of the victim; the system of punishment that developed during the publication of the Lithuanian Statute of 1588 was based on public punishments with the predominance of elements of intimidation and isolation of criminals; in the second half of the seventeenth century, the system of punishment was of a mixed type.

Keywords: *the age of the Middle Ages; Ukraine; punishment goals; criminal law relations; principles of punishment; development; intimidation; reimbursement; prevention.*

Formulation of the problem. Punishment for a committed crime has always been an important element of social life in Ukrainian society and was embodied in its purpose. The system of punishment and its types also depended on the goals of punishment formed by the legislator. It is, of course, about the introduction of purely public punishments that had the character of intimidation, the creation of a system of punishments dominated by material compensatory elements or the formation of such a system that would combine the two previous ones based on the structuring of public-private punishments.

Thus, the study of the purpose of punishment in the criminal law of Ukraine in the 16th–17th centuries. will make it possible to solve a double task: first, to reveal the content and find out the main characteristics and features of the purpose of punishment; secondly, to single out the system of punishments that was inherent in the criminal law of Ukraine in the period of the late Middle Ages, taking into account the objective-historical realities that developed in Ukraine at that time.

State of problem research. In domestic historical and legal science, the proposed scientific problem is not fully covered. We can name a number of scientists, such as: Ya. Padoh, T. Koval, T. Bayraka, D. Lyubchenko, I. Boyko, M. Slabchenko, O. I. Grozovsky, A. Yakovliv, S. Kovaleva, Yu. Kopyk, M. Korolenko, and others, in whose scientific investigations the purpose of punishment in the criminal law of Ukraine of the 16th–17th centuries was studied. However, scientists focused their attention mostly on the scientific study of the purpose of punishment, mainly in separate chronological periods or according to separate legal monuments of the specified period, and the national liberation war of the middle of the 17th century was chosen as the criterion for such a division. So, in fact, the process of linear historical and legal evolution of the purpose of punishment was ignored.

The aim of the study. The purpose of the study is to reveal the content, find out the main characteristics and features of the purpose of punishment in the criminal law of Ukraine in the 16th – 17th centuries.

Presenting main material. In the criminal law of Ukraine of the studied period, an important means of protecting the interests of the individual, the family, the state, and the church was the institution of punishment, which had its own purpose. One of the leading goals of punishment in the 16th century. was the filling of the state treasury as a result of the payment of fines by the guilty, the confiscation of their property, which was determined by the material profit from such charges and corresponded to the financial needs of the state ("and also that institution, the present considerable consumption of the throne of your grace will be done economically" [1, c. 89]. Another the purpose of the punishment was punishment as retribution for the committed crime ("so that those for their indecent deeds would have their due punishment", "then the one who slandered such a thing is subject to the same guilt", "and his blood must pay with his own blood") and other things (III edition, V–VI pages of the preamble, I chapter, article 4, XI chapter 4 article) [2].

The purpose of punishment was to protect the norms of the law, the interests of the state, the church, the individual, and the family. Its existence can be explained by the influence of the Christian religion, the development of the state mechanism, and the gradual consolidation of the dominant role of the formal element in the concept of crime. The purpose of punishment as atonement for sin was also significant. This is evidenced, for example, by the texts of some articles of the Lithuanian Statute: "and innocent human blood is spilled, and nevertheless provokes Mr. God to anger", "where human and innocent blood is sometimes spilled, Mr. God is angry", "with obvious regret, repenting before by God" (III edition, XII chapter, articles 1, 14, 15) [2] and others. The existence of this purpose of punishment was due to the extremely important place of religion in the life of the society at that time, specific features of the worldview of the Middle Ages, which were manifested in the penetration of canonical instructions into all spheres of social life.

The Lithuanian Statute recorded the purpose of punishment as the correction of the convicted. E.V. Shalomeev believes that it was reflected in prison [3, p. 134], although there is an opinion that the correction of the condemned was limited to the promise of the guilty not to commit more crimes. According to D.I. Lyubchenko, "both a public promise and imprisonment could contribute to correction, but the church had a significant influence in the medieval era, which through its activities contributed to the repentance of the guilty, his education" [4, p. 90]. It is worth agreeing with the named scientist, and to confirm his opinion, one can cite the sanctions of some norms of the Lithuanian Statute, which contain an instruction that criminals should "clearly confess their sin in front of people who enter and leave the church", "atone and confess their obvious sin » (III Edition, Chapter XI, Articles 7, 15).

To the purposes of punishment in the 16th Art. compensation for material losses to the injured person or his relatives should be assigned, which was manifested in the recovery of the legally established sums of money from the guilty party for the benefit of the victim or his relatives. Although with the publication of each new version of the Lithuanian Statute, the idea of intimidation was increasingly reflected in the legislation and gradually supplanted the material satisfaction of the interests of the individual, but nevertheless compensation for damage still remained the goal of punishment. As noted by some scientists, this goal of punishment was achieved through the payment of a fine to the guilty, binding, "rape" [3, p. 133; 5, p. 165].

The existence of this goal of punishment was the result of the influence of traditional and ancient views in society on the obligation to compensate a person for material losses ("but no one should suffer injuries from anyone in his innocence" (III edition, Chapter XI, Article 24) [2]), as well as awareness of the unity of the concepts of "crime" and "civil misdemeanor". That is why all actions aimed at causing harm were considered in the 16th century. a crime, and the damage caused was subject to unconditional compensation. Another purpose of punishment was the isolation of criminals. According to T.F. Bairaka, it was achieved due to the application of prison terms to the guilty and a peculiar type of punishment as "calling out" (declaring the criminal an exile) [6, p. 137; 7, p. 184].

The legislator considered prevention of criminal activity (prevention), which was based on the threat of punishment, to be an important goal of punishment. The existence of such a purpose of punishment, in our opinion, was determined by the extreme necessity of maintaining law and order in the state, which was possible thanks to the performance of the

law enforcement function by the relevant state bodies. In the legal monuments of the 16th century, the threat of punishment was expressed in a rather clear form: "And we also see in many people insolence and arbitrariness that are harmful, and we want to neutralize and warn them with the strictness of common law", "In warning, we are the master of human arbitrariness and insolence, which from time to time manifest themselves in people" (III edition, Chapter I, Article 10, Chapter XII, Article 1, Chapter XIV, Article 2) [2], "and punish the guilty so that they don't do it again" [8, c. 84] and others.

It should be noted that during the 16th century, in the criminal law of Ukraine, ideas are formed about such a purpose of punishment as intimidation. For example, in the legal monuments of the specified period, you can find such a text as "and if someone killed, such a person loses his life without any mercy", "we already without any mercy say that they should be punished for such arbitrariness not with such a small fault, but with the worst cruel punishment" [1, c. 113, 116] etc. It is worth noting that in the I and II editions of the Lithuanian Statute [9; 10] the idea of intimidation was not reflected clearly and sporadically, in the norms of this act monetary punishments still remained the main ones. The rapid quantitative increase of various types of physical punishments, the obligation of their public execution falls on the Lithuanian Statute of 1588. According to Yu. V. Kopyk, "In the era of developed feudalism, trying to limit crime by increasing the repressiveness of punishments, society reduced the use of punishments every century fines and returned to the increase of the most severe type of punishment for criminals - the death penalty" [11, p. 102].

In our opinion, the formation of ideas about the need for intimidation was conditioned by the nobility receiving important privileges, which enabled this state to become the leading stratum of society in economic and political terms. In order to preserve and increase their own wealth and political power, the nobility demanded additional measures for their protection from the grand duke, and with the formation of the Polish-Lithuanian Commonwealth – from the king. The nobility, under the conditions of the absence of a Ukrainian national state, when Ukrainian lands are included in the Commonwealth of Nations, acquires a special, privileged status. It is this separation that contributes to the fact that, according to Y. Padoh, "Law in this period abandons the former idea of equality and is formed according to the principle of status inequality" [12, p. 29], and the general reasons for the aggravation of the penal system, according to a number of scientists, were "the development of the state system, the economic strengthening of the nobility, which tried to consolidate the peasantry, keep it in subjection" [12, p. 29–30; 13, p. 32].

The constant state-building processes in the Ukrainian lands, the peculiarities of the political situation in the state, the creation of an extensive judicial system, the strengthening of suzerainty-vassality relations, which involved the participation of persons who owned land in military operations, also contributed to the formation of ideas.

In our opinion, all these factors contributed to the formation of the legislator's subjective assessment of the degree of danger of certain crimes. Therefore, at the normative level, various physical punishments for their infliction are formalized, which became the implementation of intimidation as the purpose of punishment. And since such punishments have not been used in Ukrainian law since ancient times, the legislator partially adopted the strictest system of punishments of German law in the Middle Ages.

It should be noted that some types of punishments, which also had an element of intimidation, were borrowed from the Lithuanian Statute and Polish legislation. Therefore, it is worth agreeing with the opinion of E.V. Shalomeev that "the appearance of intimidation in the Statute of 1588 is explained by the reception of intimidating types of punishments from Polish and German law, which did not correspond to the traditionally established humane system of punishments of Ukrainian law, and the interest in their introduction by the nobility" [3, p. 134].

In the second half of the 17th century in Hetman's Ukraine, in addition to the Lithuanian Statute of 1588, there were various sources of law, leading among which were normative acts issued by representatives of the authorities, and the customary law of the Zaporozhians. Their analysis gives reasons to claim that they had fixed the following penalties, which are also followed in the Lithuanian Statute. Thus, replenishment of the state treasury was established in Hetman station wagons. This goal of punishment was implemented through the collection of guilty fines to the "military treasury" or the confiscation of a certain part of the property [14, p. 230, 269; 15, p. 190, 246]. Archival sources indicate that replenishing the treasury through the collection of fines and confiscation of property was also the purpose of punishment in Sichi customary law. Although such mentions are isolated, property seizures in favor of Zaporizhzhya Sich still existed. It is obvious that the military treasury was replenished not only due to taxation, donations, various charitable contributions, but also fines and confiscations.

For the criminal law of Ukraine in the first half of the 17th century, the purpose of punishment was characteristic as a punishment for a committed crime. In particular, in the universals of the hetmans, it was noted that: "one should strictly punish according to their merits" [15, p. 78–79; 16, p. 544], "we will inevitably punish anyone who complains. "The specified goal of punishment was the leading one in the customary law of Zaporizhzhya Sich. Such a conclusion can be reached if we take into account the strict military order of Sichi, and the commission of any crime was naturally regarded as evil. The person who committed it was subject to immediate punishment-retribution. Thus, punishment was retribution to the criminal for the evil he had caused.

In the studied period, such a purpose of punishment as atonement for sin was also significant. In the legal monuments, you can find quite a lot of information about the commission of crimes as sinful acts that require atonement: "for which we all need to watch carefully, fearing severe punishment from the Lord God", "so that we do not dare to sin in such cases", "and without the fear of God he devised impious inventions" [14, p. 78,110; 17, p. 782] and others. Atonement for sin was also the purpose of punishment in Sichi customary law. Thus, archival sources refer to sending to a monastery, church repentance. In our opinion, the specified measures were precisely aimed at atonement of the sin committed by the guilty party.

It should be noted that some scholars are of the opinion that correction of the convicted as the purpose of punishment was absent in the law of Zaporozhian Sich, motivating this either by the absence of prison terms among Zaporozhians, or by the presence of only short-term prison terms [18, p. 14; 19, p. 60]. But such a statement is based on measures to ensure this

goal at the end of the 19th century, without taking into account the peculiarities of the religious worldview in the Middle Ages. After all, the church contributed to the correction of the guilty, and church institutions were involved in the implementation of the correction of the condemned. Thus, archival sources contain cases when the guilty were sent to a monastery for penitence, repented their sins in the church (thieves "swore in the church not to commit any arbitrariness in the future, after sincere repentance they were forgiven") [20, p. 132, 133]. It is worth noting that, in the absence of a prison sentence, the Zaporizhia community also undertook the correction of the convict. In particular, the correction of the culprit was achieved through public condemnation, taking the community as bail with the assurance that the thief "will not steal in the future", "will not steal in the future and will not have any connection with thieves anywhere" [25, p. 133, 135; 35, p. 613–614].

The purpose of punishment in the criminal law of Ukraine in the second half of the 17th century. restitution remains. In particular, in one of the hetman's universals it is noted that "If there was anything church-related, and anything, noble or monastic levy, then let everything be given to the monastery" [14, p. 79]. It should be noted that property penalties in favor of the victim have not developed significantly in the customary law of Sich. This can be explained as a consequence of the lack of property among the Cossacks in significant amounts. property However, some archival sources confirm that compensation for damages existed in Zaporizhzhya Sich, therefore, such a purpose of punishment as compensation for damage also took place.

The goal of punishment in the Hetman Ukraine of the studied period was also prevention, which was recorded by the legislator in some of the Hetman universals: "we warn everyone with a punishment by the throat", "so that no one commits the above described under punishment", "such a person will be punished by the throat as an example of a reminder to others" [14, p. 81, 88, 110]. This purpose of punishment also existed in the law of Zaporizhzhya Sich. Yes, we have information from archival sources that the guilty were punished "according to military order and the right to fear others", "and so that the Cossacks do not commit such disturbances and insolence in the future, an order was given to the chieftains from me to curb the Cossacks' ability", the rapists should have been punished "so that others do not dare to commit such indecent abominations" [20, p. 131].

An important issue is the problem of existence in the criminal law of Ukraine of the second half of the 17th century. intimidation as a purpose of punishment. In our opinion, intimidation is losing its socio-economic, political and ideological basis in this period. After all, in the specified period, the main mass of the population – the peasantry – was completely liberated, the large Filvark land management was liquidated, and the norms of foreign law, alien to the legal consciousness of Ukrainian society, turned out to be ineffective in practice. The minimization of intimidation is confirmed by the fact that in some Hetman station wagons of the second half of the 17th century. does not contain any indication of the need to apply the qualified death penalty or any corporal punishment.

In our opinion, intimidation as a purpose of punishment was also absent in the customary law of the Zaporizhian people. Thus, in Sich, the types of qualified death penalty did not become particularly widespread, and from the analysis of archival sources it follows that the

death penalty, most importantly, was carried out by hanging. Therefore, the punishments at Sich were severe, but without excessive cruelty. Of those types of qualified death penalty that were still present in the punishment system, only those that did not require complex means, large costs or experienced executioners were used. In addition, the system of corporal punishment did not include mutilation: as a rule, painful corporal punishments (beating with sticks) were used. As noted by I.M. Grozovsky, corporal punishments in Sich "are characterized by the simplicity and uniformity of types with the lack of sophistication of execution, which was characteristic of Western Europe" [19, p. 72].

Conclusions. In the criminal law of Ukraine, the 16th art. the goals of punishment were replenishment of the state treasury, punishment for the committed crime, expiation of sin, correction of the convicted, compensation of material losses to the victim or his relatives, prevention and intimidation. The reasons, conditions and factors that influenced the formation of the specified goals were material gain and financial needs of the state, awareness of the need to retaliate for the crime committed, the influence of religion and specific features of the worldview of the Middle Ages, the need to educate convicts, the influence of traditional views in Ukrainian society on the obligation the necessity of compensation for material damages and the lack of distinction between the concepts of crime and civil misdemeanor, the need to maintain law and order in the state, status inequality and the strengthening of the nobility in economic and political terms, the reception of norms of foreign law.

1. In the criminal law of Ukraine in the second half of the 17th century, basically, the same goals of punishment remained as in the previous period. This testifies to the genetic kinship of Ukrainian criminal law during the studied period and the stable development of legal frameworks that have developed in Ukrainian society. At the same time, there were some differences: strengthening the importance of customary law, not applying in court practice those norms of the Lithuanian Statute of 1588 that established the feudal principle of right-privilege, devaluation and minimization of intimidation as a purpose of punishment. This was a consequence of the change in the socio-economic and political situation in Ukraine after the war of national liberation and the social revolution of the middle of the 17th century. (actual abolition of serfdom, liquidation of large landholdings), significant reduction of the influence of foreign law.

2. On the basis of formalized in the sources of law of the 16th–17th centuries. the nature of the punishment system of a certain period can also be determined by the goals of punishment. During the period of publication of the I and II editions of the Lithuanian Statute, the punishment system was based on private punishments that satisfied the material interest of the victim; the basis of the system of punishments, which was formed during the publication of the Lithuanian Statute in 1588, were public punishments with a predominance of elements of intimidation and isolation of criminals; in the second half of the 17th century. the system of punishments was, rather, of a mixed type (there were public punishments that did not have the character of intimidation, and those punishments that were aimed at compensating material, physical or moral damage to the victim).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акти, які відносяться до історії Південної та Західної Русі : в 15 т. / Археографічна комісія. Харків, 1863. Т. 1 : 1361–1598. 301 с.
2. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004. Т. 3 (кн. 1) : Статут Великого князівства Литовського 1588 року. 672 с.
3. Шаломеев Є. В. Мета покарання у кримінальному праві України XI–XVIII ст.: історично-порівняльний аналіз. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 4. С. 132–137.
4. Любченко Д. І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII стст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Академія праці і соціальних відносин. Київ, 2005. 204 с.
5. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у X – першій половині XVII ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2001. 226 с.
6. Байрака Т. Ф. Формування і розвиток українського і російського кримінального права в XI – першій половині XVII ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. 210 с.
7. Байрака Т. Генеза кримінального права України та Росії за доби Середньовіччя : монографія. Київ : VADEX, 2017. 291 с.
8. Акти, які відносяться до історії Західної Русі : в 5 т. / Археографічна комісія. Харків, 1848. Т. 2 : 1506–1544. 405 с.
9. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2002. Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. 464, [2] с.
10. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. 560, [2] с.
11. Копик Ю. В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. Львів, 2015. 220 с.
12. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. 128 с.
13. Кудін С. В. Система покарань у кримінальному праві України другої половини XIV – початку XVI ст. *Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ*. 2005. № 5. С. 28–34.
14. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Національна Академія наук України ; Ін-т історії України; Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського / упоряд. : І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 381 с.

15. Акти, які відносяться до історії Західної Русі, зібрані і видані Археографічною комісією : в 5 т. / Археографічна комісія. Харків, 1853. Т. 5 : 1633–1699. 288 с.
16. Акти, які відносяться до історії Південної та Західної Русі, зібрані і видані Археографічною комісією : в 15 т. / Археографічна комісія. Харків, 1861. Т. 3 : 1638–1657. 604 с.
17. Акти, які відносяться до історії Південної та Західної Русі, зібрані і видані Археографічною комісією : в 15 т. / Археографічна комісія. Харків, 1882. Т. 12 : 1675–1676. 874 с.
18. Наріжний С. Судівництво й кари на Запорозжі. Прага, 1939. 30 с.
19. Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734–1775 рр.) : навч. посіб. Харків : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. 108 с.
20. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ : Січ, 1994. 678 с.

LITERATURE

1. Acts relating to the history of Southern and Western Russia : In 15 volumes / Archaeological Commission. Kharkiv, 1863. Volume 1 : 1361–1598. 301 p.
2. Statutes of the Grand Duchy of Lithuania: in 3 volumes / edited by S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa : Legal literature, 2004. Volume 3 (book 1) : Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1588. 672 p.
3. Shalomееv E. V. The purpose of punishment in the criminal law of Ukraine of the XI–XVIII centuries: historical and comparative analysis. *Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine*. 2002. No. 4. P. 132–137.
4. Lyubchenko D. I. The development of the criminal law of the Hetmanate in the second half of the 17th – 18th centuries : thesis. ... candidate of legal sciences : 12.00.01 / Academy of Labor and Social Relations. Kyiv, 2005. 204 p.
5. Kudin S. V. Formation and development of the criminal law of Ukraine in the 10th – first half of the 12th century : diss. ... candidate of legal sciences : 12.00.01 / Kyiv. national Taras Shevchenko University. Kyiv, 2001. 226 p.
6. Bayraka T. F. Formation and development of Ukrainian and Russian criminal law in the XI – the first half of the XVII centuries : diss. ... candidate of juridical sciences : 12.00.01 / Kyiv. national Taras Shevchenko University. Kyiv, 2015. 210 p.
7. Bairaka T. Genesis of the criminal law of Ukraine and Russia during the Middle Ages : a monograph. Kyiv : VADEX, 2017. 291 p.
8. Acts related to the history of Western Russia : In 5 volumes / Archaeological commission. Kharkiv, 1848. Т. 2 : 1506–1544. 405 p.
9. Statutes of the Grand Duchy of Lithuania: in 3 volumes / edited by S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa : Legal literature, 2002. Volume 1 : Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1529. 464, [2] p.
10. Statutes of the Grand Duchy of Lithuania : in 3 volumes / edited by S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa : Legal literature, 2003. Volume 2 : Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1566. 560, [2] p.

*Shevchenko A. Ye. The main purposes of punishment
in the ukrainian criminal law of the 16th – 17th centuries*

11. Kopyk Yu. V. Criminal law on Ukrainian lands as part of the Grand Duchy of Lithuania : diss. ... candid. of juridical sciences : 12.00.01 / Lviv. national Ivan Franko University. Lviv, 2015. 220 p.

12. Padoh Ya. Essay on the history of Ukrainian criminal law. Munich : Young Life Publishing House, 1951. 128 p.

13. Kudin S. V. The system of punishments in the criminal law of Ukraine in the second half of the 14th – beginning of the 16th century. *Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations of the Ukrainian Federal University*. 2005. No. 5. P. 28-34.

14. Station wagons of Bohdan Khmelnytskyi. 1648–1657 / National Academy of Sciences of Ukraine ; Institute of History of Ukraine; Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. S. Hrushevsky / edited by : I. Krypyakevich, I. Butych. Kyiv : Publishing House "Alternativy", 1998. 381 p.

15. Acts related to the history of Western Russia, collected and published by the Archaeological Commission: In 5 volumes / Archaeological Commission. Kharkiv, 1853. Volume 5 : 1633–1699. 288 p.

16. Acts related to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeological Commission : in 15 volumes / Archaeological Commission. Kharkiv, 1861. Volume 3 : 1638–1657. 604 p.

17. Acts related to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeological Commission : in 15 volumes / Archaeological Commission. Kharkiv, 1882. Vol. 12 : 1675–1676. 874 p.

18. Narizhnyi S. Judiciary and punishments in Zaporozhye. Prague, 1939. 30p.

19. Grozovsky I. M. The law of Novaya Sich (1734–1775) : academic. manual. Kharkiv : University of Internal Affairs of affairs, 2000. 108 p.

20. Skalkovskyi A. O. History of Nova Sich, or the last Kosh of Zaporozhye. Dnipropetrovsk : January, 1994. 678 p.

А. Є. Шевченко. ОСНОВНІ ЦІЛІ ПОКАРАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ XVI–XVII СТ.СТ.

Стаття аналізує зміст, основні характеристики та особливості мети покарання у кримінальному праві України XVI–XVII століть. Встановлено, що у XVI столітті цілями покарання були поповнення державної скарбниці, кара за злочин, спокута гріха, виправлення засудженого, відшкодування матеріальної шкоди потерпілому чи його близьким та запобігання та залякування. Доведено, що причинами, які вплинули на формування цих цілей, були фінансові потреби держави, усвідомлення необхідності відплати за скоєний злочин, вплив релігії та традиційних поглядів в українському суспільстві на обов'язкове відшкодування матеріальної шкоди, необхідність виховання засуджених, необхідність підтримання правопорядку в державі, соціальна нерівність та зміцнення шляхти в економічному та політичному плані, а також рецепція іноземного права. Встановлено, що у другій половині XVII століття цілі покарання залишилися такими ж, як і в попередній період, що свідчить про генетичну спорідненість українського кримінального права в досліджуваний період та стабільний

розвиток правових основ, що склалися в українському суспільстві. Водночас відбулися деякі зміни: зросла роль звичаєвого права, не застосування в судовій практиці тих положень Литовського статуту 1588 року, які закріплювали феодальний принцип правового привілею, девальвація та мінімізація залякування як мети покарання. Це було наслідком зміни соціально-економічної та політичної ситуації в Україні після національно-визвольної війни та соціальної революції середини XVII століття (ліквідація кріпацтва, ліквідація великого землевласництва) та значного зменшення впливу іноземного права. На підставі цілей покарання, формалізованих у джерелах права XVI–XVII століть, можна визначити характер системи покарань певного періоду. У період видання I та II редакцій Литовського статуту система покарань базувалася на приватних покараннях, які задовольняли матеріальний інтерес потерпілого; система покарань, що склалася під час видання Литовського статуту 1588 року, базувалася на публічних покараннях з переважанням елементів залякування та ізоляції злочинців; у другій половині XVII століття система покарань мала змішаний характер.

Ключові слова: доба Середньовіччя, Україна, цілі покарання, кримінально-правові відносини, принципи покарання, розвиток, залякування, відшкодування, превенція.

Стаття надійшла до редколегії 26 липня 2024 року

***Адміністративне право і процес;
фінансове право; інформаційне право***

УДК 347.73

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.77-87

М. Ф. Анісімова,*канд. юрид. наук, канд. іст. наук, доцент**e-mail: anis-m@ukr.net***ORCID ID 0000-0002-0585-1491;****І. М. Мухін,***канд. філос. наук, доцент,**Державний податковий університет**e-mail: i_tuhin@ukr.net***ORCID ID 0000-0003-3570-502X**

**БАЛАНС ІНТЕРЕСІВ УСІХ УЧАСНИКІВ
ПОДАТКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ
У ВОЄННИЙ ЧАС: НЕДОСЯЖНА МРІЯ
ЧИ РЕАЛЬНА МЕТА?**

У статті досліджено відповідність податкової політики економічному стану держави сьогодення з урахуванням сучасних реалій воєнного часу та її вплив на фінансування армії. Розглянуто пропозиції стосовно пошуків механізмів порятунку ситуації, що склалася, та констатовано наявність кардинальних неузгодженостей у підходах до цього питання між представниками влади та бізнесом. Здійснено аналіз життєздатності обговорюваних у суспільстві напрямів реформування податкової системи України задля усунення перекосів у податковій політиці як одного з відчутних дестабілізуючих чинників розвитку. Наголошено на потребі в зміні оцінки розподілу податкового навантаження з огляду на роль кожного із суб'єктів податкових платежів у загальному колі платників податків відповідно до питомої ваги їхнього внеску в бюджети різних рівнів. Обґрунтовано думку про доцільність вивчення зарубіжного досвіду розподілу податків за об'єктами оподаткування, особливо в країнах Європейського Союзу, та зазначено ефективність запозичення їхнього досвіду цифровізації складного процесу адміністрування майнових податків з урахуванням притаманних їм переваг. Визначено, що податкова політика покликана впорядкувати й корегувати фіскальні процеси, які виникають між державою, бізнесом і громадянами, для чого вона має бути чітко відлагодженим механізмом відповідно до поточних умов конкретного етапу розвитку держави та громадянського суспільства, а також окреслено конкретні пропозиції щодо основ формування справедливої податкової

політики, яка відповідатиме потребам українського суспільства з огляду на специфіку сьогодення, що вбачається можливим за умови дотримання інтересів усіх учасників податкових відносин, та висловлено переконання у важливості продовження досліджень зазначеної сфери правового регулювання з метою забезпечення успішного післявоєнного відновлення України.

Ключові слова: податкова політика держави в реаліях воєнного часу, суб'єкти податкових платежів, реформування податкової системи України, об'єкти оподаткування, перекося в розподілі податкового навантаження, корегування фіскальних процесів, досвід країн Європейського Союзу, цифровізація процесу адміністрування майнових податків, баланс інтересів усіх учасників податкових відносин.

Метою статті є дослідження впливу податкової політики на економічний стан держави з урахуванням сучасних реалій, з'ясування життєздатності обговорюваних напрямів реформування податкової системи та формулювання пропозицій щодо пошуку механізмів дотримання інтересів усіх учасників податкових відносин з огляду на стратегічну мету – забезпечення перемоги, відбудови України й побудови справедливої соціальної держави.

Постановка проблеми. Відносини в сфері оподаткування для будь-якої держави завжди були та ще надовго залишатимуться чутливою сферою суспільного життя. Це – закономірна річ, бо, по-перше, вони без перебільшення зачіпають інтереси кожного члена громади, незважаючи на місце і роль, які він займає та виконує в її межах; по-друге, саме податки є ключовим джерелом поповнення бюджету – загальнодержавного фонду акумуляції коштів, за рахунок якого й функціонує суспільство незалежно від політичних форм його організації.

Зважаючи на це, важко заперечувати, що ефективність та усталеність податкової системи є однією з умов стабільності розвитку економіки країни та запорукою добробуту її населення. А будь-які перекося в податковій політиці – один із відчутних дестабілізуючих чинників розвитку, що може обернутися катастрофічними наслідками для держави навіть у мирний час. Коли ж ідеться про функціонування держави в критичній ситуації – з такими її параметрами, як: 1) повномасштабна війна розтягнута в часі; 2) підступний ворог, який більш ніж двократно переважає в живій силі, техніці й усіх матеріальних ресурсах, а також 3) зухвало нехтує когентними нормами сучасного міжнародного права, відверто зловживаючи правом veto в Раді безпеки ООН для блокування прийняття каральних рішень щодо себе; 4) структурний дефіцит бюджету та значна залежність від допомоги міжнародних партнерів, – то його руйнівний вплив збільшується на порядок. І в найгіршому випадку він може призвести навіть до втрати економічної незалежності держави, тому попри всю нагальну потребу в запровадженні податкових змін з дієвими кроками в цьому напрямі варто бути надто обережними. Але й зволікати з пошуком механізмів розв'язання цієї ділеми теж не можна, бо це не менш небезпечна історія.

Аналіз стану справ в економіці України з початку повномасштабної російської агресії дотепер свідчить, що країна в поточному 2024 році наблизилася до межі своїх

можливостей у справі фінансування армії. Ті потреби оборони, які впродовж минулих двох років війни владі з великим напруженням вдавалося задовольняти за рахунок усіх надходжень, які збиралися в країні, тепер не покриваються ними. Причини такої тенденції об'єктивні – скорочення (припинення) економічної активності суб'єктів господарювання в Україні та значне зростання видатків на ведення війни, проте це не скасовує пекучу потребу у вирішенні згаданого надскладного запитання – за рахунок яких джерел і в який спосіб можна покрити дефіцит коштів, який потрібно фінансувати?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні ще з середини 90-х років ХХ століття було розпочато процес реформування усіх сфер суспільного життя. Однією з основних причин таких широкомасштабних перетворень став курс на євроінтеграцію. Першим кроком на цьому шляху був вступ України до Ради Європи, зобов'язання перед якою спонукали її до реформування законодавства, розвитку демократичних інститутів і запровадження високих євростандартів у галузі забезпечення прав людини. А після підписання Угоди про партнерство і співробітництво з ЄС логічним продовженням розпочатих реформ стали й зміни в економічній сфері. Податкова реформа в ланцюжку розпочатих реформаційних перетворень стала найочікуванішою для бізнесу та дискусійною темою для науковців. Воєнний стан, введений Указом Президента України [1] після початку війни, тільки підвищив градус напруження започаткованих дискусій, до яких долучилися також експерти й народні депутати.

Дослідженню питань реалізації бюджетної й, зокрема, податкової політики України в умовах невизначеності та протидії геополітичним викликам присвячено праці багатьох дослідників, серед яких: А. В. Андрущенко, Т. П. Богдан, Ю. О. Волкова, Т. Г. Головань, Ю. Б. Іванов, О. В. Насібова, О. В. Третьякова, І. Я. Чугунов, К. І. Швабій та ін. [2–9]. Водночас сьогодні готового алгоритму вирішення цього питання не існує, що зумовлює потребу в здійсненні подальших наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Податкові надходження зазвичай були основним джерелом наповнення державного бюджету, на їх долю припадало в середньому більше 85 % його прибуткової частини. За оперативною інформацією представників урядових структур, рівень цього показника на сьогодні знизився приблизно до 60 %. Проте, якщо активна фаза війни триватиме й далі, то, відповідно, він може досягти критичної для держави межі. А отже, цілком закономірно, що на фоні подій, які розгортаються в державі, та млявих темпів, а часом і відвертих зволікань з наданням військової та фінансової допомоги Україні у владних колах усвідомлюють зростаючий потенційний ризик необхідності пошуку додаткових ресурсів не лише на фінансування армії, а й на покриття цивільних видатків. Державні посадовці чимдалі активніше обговорюють різні ідеї щодо суттєвого збільшення джерел внутрішніх надходжень у державну скарбницю. Палітра варіантів щодо способів досягнення визначеної мети коливається в амплітуді від екзотичних – сплачувати гроші за бронювання працівників від мобілізації – до традиційних, уже роками напрацьованих методів, – підвищувати ставки існуючих і запроваджувати нові податки.

Маємо констатувати, що погляди учасників процесу пошуків механізмів порятунку в ситуації, яка склалася, кардинально розійшлися. Представники влади, згідно з роками усталеної традиції, не бачать іншого шляху, крім збільшення податкового навантаження [10], відновлення податкових перевірок господарюючих суб'єктів, а представники бізнес-середовища, відповідно, висувають контраргументи для обґрунтування неможливості підвищення податкового тиску.

Аналіз цієї патової ситуації дає підстави стверджувати, що позиція влади є доволі вразливою, бо в умовах відсутності достатнього фіскального потенціалу для підвищення будь-яких податків за фактом розраховувати на відчутний ефект не варто, – він мало ймовірний, якщо не зазначити, що зовсім нульовий. До того ж не треба скидати з рахунків, що на реалізацію таких кроків може резонансно зреагувати тіньовий сектор економіки, який завжди був і залишається основним безпековим порогом для української економіки. За описаних умов з можливістю повернути тіньовий сектор до офіційної економіки держави можна одразу попрощатися. І ще варто пам'ятати про таке: як під час війни, так і після її завершення одним із ключових завдань трансформації суспільства є вибудовування справедливої соціальної системи, зменшення ступеня нерівності, створення солідарної моделі держави. Саме на ньому буде фокусуватися запит суспільства й має акцентуватися політика держави. Тим більше, що, як неодноразово заявляв Президент України, державним і його власним особистим пріоритетом є діяльність, спрямована на створення таких умов для життя, розвитку бізнесу й особистого розвитку людини, щоб усі українці, які виїхали за межі країни до війни та безпосередньо під час неї, повернулися на Батьківщину.

Звідси цілком зрозуміло, що вже нині, намагаючись віднайти нові ресурси для стабільного поповнення державного бюджету в умовах воєнного стану, влада має балансувати між завданням задоволення потреб ЗСУ, що тримають фронт, збереження та підтримки бізнесу й інтересами пересічних громадян – платників податків, які поповнюють бюджет, забезпечуючи його видатки.

Більшість тих, хто переймається пошуками варіантів вирішення проблем з наповненням бюджету під час війни за рахунок податкових змін (і представники владних структур, і науковці), чомусь розгортають свої дискусії переважно в площині підтримки бізнесу в умовах воєнного стану з метою допомогти суб'єктам господарювання вистояти в умовах війни. Обґрунтовуючи таку свою позицію, вони наголошують, що механізм податкової політики в умовах війни перетворено на цілісну систему заходів протекції бізнесу, оптимізації податкового навантаження та створення сприятливих умов для збереження активності серед існуючих суб'єктів підприємництва, а також стимулювання розвитку бізнес-сектору, розширення меж діяльності, виходу на європейський ринок. Більш того, сьогоденні трансформації механізму податкової політики вони вважають критично важливими для збереження фіскального сектору, а тому нормативне підґрунтя, як і кожен елемент політики, на їх переконання, має бути адаптоване до реалій війни [11]. Інакше кажучи, саме в підтримці податкового сектору вони бачать один із векторів гарантування національної безпеки та формування основи для повоєнного економічного відновлення України.

Не заперечуючи проти важливості цього чинника, більш детально розглянемо податкове навантаження з погляду виокремлення суб'єкта, який є кінцевою ланкою виконання податкових платежів, тобто з'ясуємо, на кого в загальному колі платників податків припадає найбільша питома вага податкових надходжень до бюджету, хто реально витягує на собі основний податковий тягар.

В Україні не розділяють оподаткування праці, споживання й капіталу. А це досить показово і ось чому. Під час оподаткування праці йдеться про прибутковий податок і єдиний соціальний внесок (ЄСВ), який не є класичним податком. У другому випадку у процесі оподаткування споживання – маємо справу з акцизами, що додаються до вартості товару та сплачуються кінцевим споживачем, тобто знову ж таки населенням. Як видно, податки на працю та споживання сплачуються пересічними громадянами, тому що база цих платежів – праця працівника і його інструментом, що за дорученням держави виконує це завдання і спрощує їй процедуру своєчасного збирання грошових коштів.

Звернемо увагу й на те, що в разі підходу до оцінки важливості податкових надходжень до бюджету за таким критерієм, як капіталомісткість, на першому місці серед усіх податків у довоєнній моделі вітчизняної економіки був і лишається досі прибутковий податок з фізичних осіб. Він майже у три рази перевищує податок на прибуток підприємств. Це *de facto* означає, що бізнес в Україні платить до бюджету зі свого прибутку майже в три рази менше, ніж населення зі своїх доходів, оскільки, на відміну від західного світу, досі ще податок на майно в нашій державі не відіграє ключової ролі. До того ж, якщо виокремити із загального списку податки на працю та споживання, то за бізнесом залишається обов'язок сплати лише одного суттєвого податку з капіталу, а саме податку на прибуток. А для випадків, коли йдеться про малий бізнес, – єдиного податку.

Розглянемо ситуацію, яку маємо на сьогодні в Україні з майновим податком. А тут з огляду на досвід наших зарубіжних партнерів, серед яких країни Центральної Європи і Балтії, що вже є членами ЄС, є над чим замислитися владі. В Україні таких податків два – єдиний податок і податок на майно, і вони заслуговують на більшу увагу й повагу до себе, бо хоч і належать до групи місцевих, але мають неабиякий резервний потенціал, над розкриттям якого на повну потужність ще варто попрацювати.

Якщо взяти, наприклад, податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, то впродовж останніх років він демонструє стійку позитивну динаміку надходжень (за виключенням першого року повномасштабного вторгнення). Зокрема, за п'ять років обсяг його надходжень збільшився на 85,7 %. Цей факт підтверджує суттєві резерви для посилення фіскальної значущості податку [12]. Маємо визнати, що процес адміністрування податку на майно є доволі складним, оскільки містить у собі чималий перелік процедур, які здійснюють податкові органи, проте це завдання не є нездійсненним. Воно успішно вирішується за допомогою цифровізації механізму податкового адміністрування. Кращим доказом цього факту є знову ж таки переконливий за своїми кінцевими результатами досвід країн ЄС, де цифровізація оподаткування стала сучасним трендом податкової політики, що збільшило податкові надходження до бюджетів місцевого самоврядування.

Ще однією безсумнівною перевагою майнових податків є високий рівень точності їх планування та стабільність податкових надходжень. Така характеристика красномовно підтверджується простим порівнянням обсягів надходжень податку на майно до бюджетів територіальних громад 2023 р. порівняно з довоєнним 2021 р. – його абсолютний приріст, незважаючи на форс-мажорні суспільно-економічні умови (повномасштабну війну), становив майже 0,6 млрд грн. Вважаємо, що наведених аргументів цілком достатньо, щоб переважити всі відмовки стосовно складності процесу обслуговування податку на майно та якнайшвидше розпочати його вдосконалювати, акцентуючи увагу на його перевагах, як надійного механізму поповнення бюджетів територіальних громад.

Від деталізованого аналізу інформації про інший вид майнового податку, що є в українській податковій системі, а саме єдиний податок, і його трансформацію в умовах воєнного часу, в межах цієї статті свідомо відмовляємося, оскільки вважаємо, що це приведе до відчутного перевантаження тексту публікації та відверне увагу від ключової лінії дослідження. Водночас зауважимо, що зацікавленим у такій профільній аналітиці особам у сучасному науковому просторі з розмаїттям його інструментального ряду не важко знайти відповідні різноформатні ґрунтовні праці [13–14].

Отже, складається парадоксальна ситуація: у своїх пошуках способів «латання дірок у бюджеті» фокус уваги урядовців щодо зниження фіскального тиску концентрується не на населенні, бо про зменшення податків свідчать лише для бізнесу. Для прикладу можна навести пропозиції стосовно заміни податку на прибуток підприємств податком на виведений капітал. На нашу думку, життєздатні наслідки може дати й система диверсифікованих ставок податку на прибуток, яку вже почали створювати в Україні [15].

Зауважимо, що вивчення зарубіжного досвіду оподаткування прибутку підприємств та його адаптація до вітчизняних реалій може дати відчутні позитивні результати, особливо якщо позбутися нічим не виправданого одностороннього фокусування на фіскальній ефективності податку на прибуток і використовувати його на повну потужність як регулятора соціально-економічних відносин [16]. Саме такі підходи й застосовують наші зарубіжні партнери, що дозволяє їм здійснювати вплив на обсяги виробництва, конкурентоспроможність їх підприємств, інвестиційний клімат та економіку країни загалом [17]. В Україні ж регулюючий потенціал цього податку залишається практично нереалізованим і рівень його фіскальної ефективності теж має певний ресурс для зростання за умови створення більш ефективного механізму адміністрування податків і усунення інших негативних причин.

У контексті проблеми, яка аналізується, зазначимо, що вочевидь здолати виклики сьогодення, з якими стикається Україна, є можливим за умови виваженого комплексного системного підходу до реформування. Стосовно податкової сфери це означає, що такі трансформаційні зміни в ній мають бути фронтальними й стосуватися якщо не всіх, то принаймні тієї частини податків, чия питома вага у структурі доходів бюджету є суттєвою. Такими на сьогодні, крім уже розглянутого податку на прибуток, є: ПДВ, податок на доходи населення та єдиний соціальний внесок (далі – ЄСВ), хоч

він і не є класичним податком. Підходи щодо запровадження змін стосовно кожного з них, безумовно, відчутно різняться: для ПДВ – це диференціація ставок у межах від 5 до 40 % залежно від типу товарів; для податку на доходи фізичних осіб – зниження його загальних ставок до 15–18 % для зменшення фіскального тиску на робітників з низькими доходами; для ЄСВ – скасування максимальної бази його нарахування, а замість цього варіативно чи введення регресивної шкали оподаткування, чи запровадження спеціального податку солідарності.

І ще один важливий аспект досліджуваної теми не можна залишити без уваги. Варто усвідомлювати, що податкове навантаження на громадян і підприємців з початком війни суттєво збільшилось. Але чомусь зазвичай представники влади, позитивно реагуючи на волонтерські рухи, серйозні суми коштів допомоги, що наше громадянське суспільство забезпечує для українського війська й не тільки для нього, мають коротку пам'ять, коли настає час врахувати цей чинник у ході формування та реалізації податкової політики держави. А між тим волонтерська допомога, в якій би формі (фінансовій, матеріальній, трудовій тощо) вона не надавалась, є нічим іншим, як однією з форм оподаткування, точніше самооподаткування, фактично добровільного збору ресурсів для фінансування суспільно важливих потреб країни, в якій сформувалося зріле громадянське суспільство. І після війни нам було б доцільним задля дотримання соціальної справедливості повернутись до питання врахування обсягів переданих коштів на ці потреби в разі визначення податкових зобов'язань хоча б стосовно податку на доходи фізичних осіб.

Отже, в умовах воєнного стану, коли проведення радикальної податкової реформи призупинено, але потреба в її впровадженні лише посилилась у зв'язку з нагальною потребою одночасної підтримки бізнесу, обороноздатності, забезпечення всім необхідним і армії, і громадян, дотримання розумного балансу в розподілі податкового тягаря між різними групами населення є тим ключем, що дозволить вирішити перелічені завдання та створити надійне підґрунтя для досягнення перемоги й післявоєнного відродження України на засадах соціальної справедливості.

Висновки. Отже, в ході проведеного дослідження визначено, що податкова політика як сукупність інструментів, принципів, методів і засобів впливу застосовується з метою впорядкування й корегування фіскальних процесів, які виникають між державою, бізнесом і громадянами. Цей налагоджений механізм, що є багатокомпонентною системою різноманітних взаємоузгоджених між собою елементів, під впливом повномасштабної війни суттєво розбалансувався й потребує переналаштування. Крім того, встановлено, що найбільш небезпечними тригерами, які зумовили потребу в такій трансформації, були визнані значні загрози для бізнесу як сектору, що формує основу економіки держави, генерує значну частку фінансових ресурсів і доходів бюджетів різних рівнів. На цій підставі базовою ідеєю для перебудови механізму податкової політики стало його спрощення, формування високого рівня прозорості задля збереження підприємницької діяльності. Водночас було виявлено, що оцінки цієї ідеї від експертів податкової сфери не є однозначними. Частина з них вбачає у такому підході не виправданий перекис на користь бізнес-структур, який не відповідає існуючій пропорції розподілу податкового

навантаження між основними суб'єктами податкових платежів, порушуючи чинник справедливості.

Зважаючи на вищезазначене, можна висловити такі пропозиції щодо формування справедливої податкової політики, яка відповідатиме потребам українського сьогодення:

1) у сфері праці – здійснити перегляд ставок податку, прив'язавши їх до рівня доходів працівників;

2) у сфері споживання – ставки ПДВ визначити залежно від типу товарів, розподіливши їх на три групи: 1 – ті, що задовольняють основні життєві потреби (5–10 %), 2 – стандартні товари – (20 %), 3 – ті, що є предметами розкоші (30–40 %);

3) для пом'якшення податкового тиску на населення – розглянути можливість зниження ставок податків на працю та непрямих податків, фокусувавши увагу на малозабезпечених верствах населення.

І насамкінець зауважимо, що після завершення війни потреба в проведенні податкової реформи не зникне, а навіть, навпаки, буде ще більш гострою. Адже існуюча в Україні на сьогодні модель податкової системи не відповідає її потребам для сталого розвитку, а для післявоєнного відновлення економіки цей дисонанс ще збільшиться. Тому маємо бути свідомі, що проблеми, які існували та існують нині і в структурі податкової системи, і в моделі окремих податків, і в недолугих засобах їх адміністрування з часом нікуди не зникнуть, їх все рівно треба буде розв'язувати. Проте внаслідок відсутності нині достатніх вихідних даних доцільність дискусії на цю тему допоки не вбачається можливою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затверджений Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 29.11.2023).

2. Андрущенко А. В. Дослідження функціонування та аналіз видатків Національної академії наук України. URL : https://lb.ua/blog/andriy_andruschenko/305566_doslidzhennya_funktsionuvannya.html

3. Богдан Т. П. Воєнні фінанси: що повинна робити держава? URL : https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/523270_voienni_finansi_shcho_povinna_robiti.html

4. Волкова Ю. А. Сучасні тенденції правового розвитку банківської системи країн центрально-східної Європи. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2018. № 3. С. 46–53.

5. Головань Т. В. Податкова політика в умовах воєнного стану. URL : <https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/8819/1>

6. Іванов Ю. Б., Іванова О. Ю., Лаптев В. І. Методичний підхід до ідентифікації проблем функціонування територіальних громад в умовах нестабільності. *Проблеми економіки*. 2022. № 1(51). С. 51–58.

7. Чугунов І. Я., Насібова О. В. Фінансові імперативи розвитку соціального захисту населення. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2021. № 2 (136). С. 114–130.
8. Kharabara V., Greshko R., Tretyakova O. Current state and directions of development of bank lending to small and medium business in Ukraine. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*. Poland, 2022. P. 1–5. DOI : https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijite/30032022/778
9. Швабій К. Податки під час війни та після. URL : https://lb.ua/blog/kostiantyn_shvabii/517086_podatki_pid_chas_viyni_pislya.html
10. Податки в Україні значно зростуть, якщо війна триватиме ще три-чотири місяці. / *The Economist*. URL : https://lb.ua/economics/2022/05/16/517009_podatki_ukraini_znachno_zrostut.html ; Податкова мобілізація. Де влада шукатиме додатковий трильйон гривень, щоб закрити діру? URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/02/19/710078/>
11. Біленко О. В., Савченко С. О. Трансформація механізму податкової політики в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 46. URL : <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-19>
12. Пасічний М. Цифрова децентралізація – вектор розвитку місцевого самоврядування. URL : https://lb.ua/blog/mykola_pasichnyi/616165_tsifrova_detsentralizatsiya-vektor.html
13. Костишин Н., Яковець Т. Обліково-податкова система в умовах воєнного стану: як діяти та які наслідки. *Вісник економіки*. 2022. № 2. URL : <https://visnykj.wunu.edu.ua/index.php/visnykj/article/view/1365/1493>
14. Татяниченко О. А. Проблеми податкового законодавства в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Випуск 80, ч. 1. URL : <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/01/91.pdf>
15. Про ставки податку на прибуток підприємств в 2023 році. URL : <https://medoc.ua/blog/pro-stavki-podatku-na-pributok-pidprimstv-v-2023-roci-> ; Податок на прибуток: що зміниться для платників у 2024 році. URL : <https://vikna.tv/dlia-tebe/robova/podatok-na-pributok-shho-zminytsya-dlya-platnykiv-podatkov-u-2024-roczii/>
16. Якімова А. М., Прищепа О. В. Вітчизняний та зарубіжний досвід справляння податку на прибуток підприємств. *Економіка і регіон*. 2012. № 3. С. 211–215. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/econrig_2012_3_41
17. Шумський Р. В. Зарубіжний досвід побудови системи прибуткового оподаткування юридичних осіб. URL : <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=33570>

REFERENS

1. On the introduction of martial law in Ukraine : Decree of the President of Ukraine dated February 24, 2022 No. 64/2022, approved by the Law of Ukraine dated February 24, 2022 No. 2102-IX // Legislation of Ukraine / Verkhovna Rada of Ukraine. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (date of application: 29.11.2023) [in Ukrainian].

Анісімова М. Ф., Мухін І. М. Баланс інтересів усіх учасників податкових відносин в Україні в воєнний час: недосяжна мрія чи реальна мета?

2. Andrushchenko A. V. Study of the functioning and analysis of expenditures of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL : https://lb.ua/blog/andriy_andruschenko/305566_doslidzhennya_funktsionuvannya.html
3. Bohdan T. P. Military finance: what should the state do? / LB.ua : website. URL : https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/523270_voienni_finansi_shcho_povinna_robiti.html [in Ukrainian].
4. Volkova Yu. A. Modern trends of the legal development of the banking system of the countries of Central and Eastern Europe. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. 2018. No. 3. P. 46–53 [in Ukrainian].
5. Golovan T. V. Tax policy under martial law. URL : <https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/8819/1> [in Ukrainian].
6. Ivanov Y. B., Ivanova O. Yu., Laptev V. I. A methodical approach to the identification of problems of the functioning of territorial communities in conditions of instability. *Problems of the economy*. 2022. No. 1(51). Pp. 51–58 [in Ukrainian].
7. Chugunov, I. Ya., Nasibova, O. V. Financial imperatives of social protection development people. *SCIENTIA FRUCTUOSA Bulletin of the Kyiv National Trade University of Economics*. 2021. No. 2 (136). P. 114–130 [in Ukrainian].
8. Kharabara V., Greshko R., Tretyakova O. Current state and directions of development of bank lending to small and medium businesses in Ukraine. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*. Poland, 2022. P. 1–5. DOI : https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijite/30032022/778 [in Ukrainian].
9. Shvabiy K. Taxes during the war and after. URL : https://lb.ua/blog/kostiantyn_shvabii/517086_podatki_pid_chas_viyeni_pislya.html [in Ukrainian].
10. Taxes in Ukraine will increase significantly if the war continues for another three or four months. / The Economist. URL : https://lb.ua/economics/2022/05/16/517009_podatki_ukraini_znachno_zrostut.html ; Tax mobilization. Where will the authorities look for an additional trillion hryvnias to close the hole? URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/02/19/710078/> [in Ukrainian].
11. Bilenko O. V., Savchenko S. O. Transformation of the mechanism of tax policy in the conditions of martial law. *Economy and society*. 2022. Issue 46. URL : <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-19> [in Ukrainian].
12. Pasichnyi M. Digital decentralization – a vector of local self-government development. URL : https://lb.ua/blog/mykola_pasichnyi/616165_tsifrova_detsentralizatsiya-vektor.html [in Ukrainian].
13. Kostyshyn N., Yakovets T. Accounting and tax system in the conditions of martial law: how to act and what the consequences. *Bulletin of the Economy*. 2022. No. 2. URL : <https://visnykj.wunu.edu.ua/index.php/visnykj/article/view/1365/1493> [in Ukrainian].
14. Tatyanchenko O. A. Problems of tax legislation in the conditions of martial law. *Scientific Bulletin of the Uzhgorod National University. The RIGHT series*. 2023. Issue 80, part 1. URL : <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/01/91.pdf> [in Ukrainian].

15. About corporate income tax rates in 2023. URL : <https://medoc.ua/blog/pro-stavki-podatku-na-pributok-pidprimstv-v-2023-roci-> ; Income tax: what will change for taxpayers in 2024. URL : <https://vikna.tv/dlia-tebe/roboza/podatok-na-prybutok-shho-zminytsya-dlya-platnykiv-podatkov-u-2024-roczy/> [in Ukrainian].

16. Yakymova A. M., Prishchepa O. V. Domestic and foreign experience of corporate income tax administration. *Economy and region*. 2012. No. 3. P. 211–215. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/econrig_2012_3_41 [in Ukrainian].

17. Shumskiy R. V. Foreign experience of building a system of income taxation of legal entities. URL : <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=33570> [in Ukrainian].

M. F. Anisimova, I. M. Mukhin. BALANCE OF INTERESTS OF ALL PARTICIPANTS IN TAX RELATIONS IN UKRAINE IN WARTIME: AN UNACHIEVEABLE DREAM OR A REAL GOAL?

The article examines the compliance of the tax policy with the current economic state of the state, taking into account the modern realities of wartime and its impact on the financing of the army, which has been defending the country for the third year. Proposals regarding the search for mechanisms to save the existing situation were considered, and the presence of cardinal inconsistencies in approaches to this issue between representatives of the authorities and business was ascertained. An analysis of the viability of the directions for reforming the tax system of Ukraine discussed in society in order to eliminate distortions in the tax policy, as one of the tangible destabilizing factors of development, was carried out. It is emphasized the need to change the assessment of the distribution of the tax burden in view of the role of each of the subjects of tax payments in the general circle of taxpayers in accordance with the specific weight of their contribution to the budgets of different levels. The opinion about the expediency of studying the foreign experience of tax distribution by tax objects, especially in the countries of the European Union, is substantiated, and the effectiveness of borrowing their experience of digitizing the complex process of property tax administration, taking into account their inherent advantages, is indicated. It was determined that the tax policy is designed to regulate and adjust the fiscal processes that arise between the state, business and citizens, for which it should be a clearly adjusted mechanism in accordance with the current conditions of a specific stage of development of the state and civil society, as well as outlined specific proposals regarding the foundations of the formation of a fair tax policy that will meet the needs of Ukrainian society in view of the specifics of today, which is considered possible provided that the interests of all participants in tax relations are respected, and expressed conviction in the importance of continuing research in the specified area of legal regulation in order to ensure a successful post-war recovery of Ukraine.

Keywords: tax policy of the state in wartime realities, subjects of tax payments, reforming the tax system of Ukraine, objects of taxation, distortions in the distribution of the tax burden, adjustment of fiscal processes, experience of the countries of the European Union, digitalization of the process of property tax administration, balance of interests of all participants in tax relations.

Стаття надійшла до редколегії 25 липня 2024 року

Анісімова М. Ф., Мухін І. М. Баланс інтересів усіх учасників податкових відносин в Україні у воєнний час: недосяжна мрія чи реальна мета?

УДК 242.7

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.88-97

О. О. Бойко-Слобожан,

канд. юрид. наук, доцент,

вчений секретар,

Державний податковий університет

e-mail: boykoslobojan@ukr.net

ORCID ID 0000-0001-5913-0115

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИТРАТ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Стаття присвячена актуальним питанням правового забезпечення витрат місцевих бюджетів в умовах воєнного стану. Здійснено аналіз правового забезпечення витрат місцевих бюджетів в умовах воєнного стану та надано пропозиції щодо його вдосконалення.

Зазначено, що, незважаючи на значні виклики, пов'язані з повномасштабною війною, органи місцевого самоврядування в Україні продемонстрували вражаючу здатність ефективно управляти фінансовими ресурсами. Вони не лише зберегли стабільність бюджетів, а й знайшли способи для нарощування доходів, що дало змогу забезпечити безперерйне функціонування життєво важливих сфер. Крім того, місцева влада продемонструвала високу гнучкість, швидко адаптуючись до мінливих умов та розробляючи нові механізми надання послуг. Завдяки цим зусиллям громади отримували необхідну підтримку навіть у найскладніші періоди, що свідчить про високий рівень професіоналізму та відповідальності місцевих органів влади.

Зроблено висновок, що разом із новими можливостями виникли і значні виклики. Зниження економічної активності призвело до скорочення доходів бюджетів усіх рівнів, що зі свого боку спричинило зростання дефіциту та ускладнення обслуговування державного боргу.

В умовах обмежених ресурсів особливої актуальності набуває питання щодо ефективного використання коштів. Кожна гривня має бути спрямована на вирішення найнагальніших проблем: посилення оборонних спроможностей, відновлення критичної інфраструктури, забезпечення гуманітарної допомоги та підтримання економіки.

Наукові дослідження в галузі бюджетування набувають стратегічного значення. Вони мають бути спрямовані на розробку ефективних механізмів розподілу та використання бюджетних коштів, а також на формування потужного кейсу для залучення міжнародної фінансової допомоги на відновлення України.

Це дасть змогу забезпечити обороноздатність країни, підтримати життєдіяльність населення та відновити інфраструктуру, пошкоджену внаслідок бойових дій.

Ключові слова: *правове забезпечення виконання місцевого бюджету, бюджетна політика, місцевий бюджет, місцеві органи влади, бюджетний процес, бюджетне законодавство, воєнний стан, місцеве самоврядування.*

Метою статті є аналіз правового забезпечення витрат місцевих бюджетів в умовах воєнного стану та надання пропозицій щодо його вдосконалення.

Постановка проблеми. З моменту здобуття Україною незалежності роль місцевих бюджетів у вирішенні проблем громад неухильно зростає. Їхня вага особливо відчулася з початком повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року.

З перших днів російської агресії українське самоврядування продемонструвало не лише стійкість перед окупантами, але й здатність безперерійно фінансувати нагальні потреби з місцевих бюджетів в умовах воєнного стану.

Внесені до бюджетного законодавства зміни мали на меті оптимізувати виконання місцевих бюджетів з урахуванням дії правового режиму воєнного стану.

Аналіз виконання місцевих бюджетів за період воєнного стану свідчить про поступовий позитивний приріст у громадах, де не було активних бойових дій, окупації та значних інфраструктурних руйнувань.

Варто зазначити, що ситуація в різних громадах суттєво відрізняється.

Незважаючи на значні виклики, пов'язані з повномасштабною війною, органи місцевого самоврядування в Україні продемонстрували вражаючу здатність ефективно управляти фінансовими ресурсами. Вони не лише зберегли стабільність бюджетів, а й знайшли способи для нарощування доходів, що дало змогу забезпечити безперерійне функціонування життєво важливих сфер. Крім того, місцева влада продемонструвала високу гнучкість, швидко адаптуючись до мінливих умов та розробляючи нові механізми надання послуг. Завдяки цим зусиллям громади отримували необхідну підтримку навіть у найскладніші періоди, що свідчить про високий рівень професіоналізму та відповідальності місцевих органів влади.

Для забезпечення обороноздатності країни необхідні значні кошти, які виділяються з місцевих бюджетів. Перед місцевими бюджетами постали нові виклики, які потребують негайного вирішення, зокрема фінансування добровольчих військових формувань, ефективне освоєння міжнародної фінансової допомоги та використання залишків субвенції на заходи тероборони.

З метою адаптації до нових умов до бюджетного законодавства було внесено зміни, які регулюють бюджетний процес на місцевому рівні в умовах воєнного стану.

Ці ключові зміни підкреслюють актуальність цього дослідження, яке має на меті дослідити вплив воєнного стану на функціонування та розвиток місцевого самоврядування в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню правового забезпечення витрат місцевих бюджетів було присвячено праці А. В. Гарбінської-Руденко, Ю. О. Фоменко, В. М. Гаращука, О. А. Музики-Стефанчук, Ю. В. Пасічника, Н. Ю. Пришви, Л. А. Савченко та інших учених. Варто зазначити, що за час незалежності України жодного разу не запроваджували воєнного стану, тому відсутні дослідження

теоретичних і практичних правового забезпечення витрат місцевих бюджетів у зазначених умовах.

Виклад основного матеріалу. В умовах війни пріоритетом є забезпечення фінансової стабільності на місцевому рівні для задоволення життєво важливих потреб громадян. Оперативне виконання місцевих бюджетів є гарантією того, що жителі громад отримуватимуть необхідні послуги навіть у складних військових умовах. Ефективне управління місцевими бюджетами є ключовим чинником для виживання та відновлення громад під час війни. Це дасть змогу не лише підтримувати життєво важливі сфери, такі як охорона здоров'я, освіта, соціальний захист, а й сприяти відновленню пошкодженої інфраструктури та економічному відродженню громад.

Воєнний стан вносить суттєві корективи у всі сфери життя суспільства, зокрема у бюджетну політику. У таких екстремальних умовах ефективно використання коштів державного бюджету набуває особливого значення. Основними принципами витрачання бюджетних коштів у воєнний час є:

Максимальна прозорість та відкритість. Усі рішення щодо розподілу бюджетних коштів мають бути максимально прозорими та обґрунтованими. Громадськість повинна мати доступ до інформації про те, як використовуються державні кошти, для яких цілей і на які проекти спрямовується фінансування. Це дасть можливість уникнути корупції та забезпечити ефективне використання коштів.

Пріоритетність оборонних видатків. У період воєнного стану оборонні видатки стають найважливішою складовою бюджету. Фінансування Збройних Сил, інших військових формувань та забезпечення оборонної спроможності держави є пріоритетним завданням. Водночас необхідно забезпечити баланс між оборонними потребами та соціальними виплатами, щоб підтримувати життєдіяльність населення.

Гнучкість бюджету. Бюджет у воєнний час має бути максимально гнучким, щоб оперативно реагувати на зміни ситуації. Це означає, що необхідно передбачити механізми перерозподілу коштів між різними статтями видатків, а також можливість додаткового фінансування пріоритетних напрямів. Така гнучкість дасть змогу ефективніше використовувати бюджетні кошти та забезпечити необхідні ресурси для подолання наслідків війни.

Співпраця з міжнародними партнерами. Залучення міжнародної фінансової допомоги є важливим джерелом додаткових коштів для фінансування бюджету в умовах воєнного стану. Співпраця з міжнародними партнерами дає можливість отримати необхідні ресурси для відновлення зруйнованої інфраструктури, забезпечення гуманітарної допомоги та підтримання економіки.

Дотримання цих принципів дасть змогу забезпечити ефективне використання бюджетних коштів у воєнний час, що є критично важливим для успішного подолання викликів і відновлення країни.

Воєнний стан суттєво змінює пріоритети держави та вимагає перерозподілу бюджетних коштів. В умовах активних бойових дій, економічної нестабільності та гуманітарної кризи основні напрями державних видатків зазнають кардинальних змін. Найбільш значущими стають ті сфери, які безпосередньо пов'язані з обороною країни,

забезпеченням життєдіяльності населення та відновленням пошкодженої інфраструктури. Воєнний стан вносить суттєві корективи не лише в державний бюджет, але й у фінансові плани громад. Ефективне використання коштів місцевих бюджетів набуває особливого значення, оскільки саме на місцевому рівні відчуються найбільш гострі наслідки війни.

Найбільшу частку бюджетних коштів у воєнний час традиційно отримують сектор оборони та безпеки. Це пов'язано з необхідністю забезпечення армії сучасним озброєнням, боєприпасами, засобами зв'язку та іншою військовою технікою. Крім того, значні кошти спрямовуються на утримання та розвиток сил територіальної оборони, посилення охорони державного кордону та боротьбу з диверсійними групами.

Інвестиції в оборону та безпеку є необхідною умовою для відбиття агресії та забезпечення миру і стабільності в країні. Сильна армія та ефективні силові структури є гарантією того, що держава зможе захистити своїх громадян і відстояти свою незалежність. Воєнний стан суттєво змінює структуру витрат місцевих бюджетів. Якщо на загальнодержавному рівні пріоритет віддається сектору оборони та безпеки, то на місцевому рівні основні зусилля спрямовуються на забезпечення життєдіяльності громад та підтримку оборонних зусиль.

Забезпечення ремонту пошкодженої інфраструктури, надання гуманітарної допомоги, підтримка територіальної оборони, цивільний захист, підтримка бізнесу та соціальний захист населення стають основними завданнями місцевих бюджетів. Водночас війна створює ряд викликів: обмежені ресурси, непередбачуваність ситуації та потреба в координації зусиль.

Для ефективного використання коштів місцевих бюджетів у воєнний час необхідно оптимізувати видатки, залучати додаткові ресурси, співпрацювати з громадськістю та забезпечувати прозорість і підзвітність.

Місцеві бюджети відіграють ключову роль у забезпеченні стійкості громад в умовах війни. Ефективне використання коштів місцевих бюджетів сприяє не тільки виживанню, але й відновленню громад після закінчення війни.

У контексті воєнних дій гуманітарна допомога є критичним інструментом для збереження життя та здоров'я цивільного населення. Аналіз існуючих досліджень свідчить про те, що своєчасне надання необхідних ресурсів (продуктів харчування, медикаментів, притулку) суттєво знижує рівень смертності та захворюваності, а також сприяє швидшому відновленню психологічного здоров'я. Проте ефективність гуманітарних операцій значно залежить від таких чинників, як координація дій різних акторів, логістика, а також врахування специфічних потреб різних груп населення.

Соціальний захист у період воєнних конфліктів є невід'ємною складовою гуманітарного реагування. Він спрямований на мінімізацію негативних соціальних наслідків війни та забезпечення соціальної стабільності. Дослідження в цій галузі демонструють, що соціальні виплати, програми зайнятості та психологічна підтримка є ефективними інструментами для подолання бідності, безробіття та соціальної ізоляції. Однак розроблення та впровадження ефективних програм соціального захисту вимагає глибокого розуміння місцевих контекстів і потреб населення.

Гуманітарна допомога та соціальний захист є взаємопов'язаними компонентами гуманітарного реагування. Гуманітарна допомога фокусується на задоволенні гострих потреб населення, тоді як соціальний захист спрямований на забезпечення довгострокової стабільності. Інтеграція цих двох компонентів дає змогу забезпечити більш ефективну та всебічну підтримку постраждалого населення. Дослідження свідчать про те, що такі інтегровані підходи можуть сприяти швидшому відновленню соціальних інститутів та економіки.

Незважаючи на значні виклики, спричинені війною, підтримка економіки залишається одним із пріоритетних напрямів державної політики. Економічна стабільність є необхідною умовою для забезпечення соціального добробуту населення та успішного відновлення країни після завершення військових дій. Підтримка економічної активності в умовах воєнного стану є ключовим аспектом забезпечення стійкості держави. Державна політика в цій сфері спрямована на мінімізацію негативних економічних наслідків війни та створення умов для швидкого відновлення. До основних інструментів підтримки належать: фінансова допомога підприємствам, стимулювання експорту, розвиток нових галузей промисловості, підтримка аграрного сектору та стабілізація фінансової системи. Емпіричні дослідження свідчать про те, що своєчасна та адекватна економічна підтримка дає можливість зберегти робочі місця, знизити рівень бідності та пришвидшити економічне зростання після завершення конфлікту. Однак ефективність таких заходів залежить від багатьох чинників, зокрема від масштабу конфлікту, тривалості військових дій та наявності міжнародної допомоги. Економічна стабільність є необхідною умовою для забезпечення соціального добробуту населення та успішного відновлення громад після завершення військових дій. Підтримка економічної активності в умовах воєнного стану є ключовим аспектом забезпечення стійкості місцевих громад.

Замість державної політики місцеві бюджети мають свої важелі впливу на економіку. До основних інструментів підтримки можуть належати: спрощення процедур отримання дозволів на ведення бізнесу; надання пільг з місцевих податків і зборів; забезпечення місцевих підприємств необхідною інфраструктурою; закупівля продукції та послуг у місцевих виробників; сприяння розвитку малого й середнього підприємництва.

Забезпечення ефективності місцевих бюджетів у цьому напрямі потребує тісної співпраці з місцевим бізнесом, громадськістю та іншими місцевими органами влади.

Оптимізація місцевих бюджетів дає змогу вивільнити кошти для підтримання економіки. Своєчасне та адекватне фінансове сприяння місцевих бюджетів дає змогу зберегти робочі місця, знизити рівень бідності та пришвидшити економічне відновлення громад після завершення війни.

Після закінчення активних бойових дій одним із пріоритетних завдань стає відновлення пошкодженої інфраструктури. Це стосується як житлових будинків, так і об'єктів соціальної сфери, доріг, мостів, енергетичних мереж та інших критично важливих об'єктів. Відновлення інфраструктури є необхідною умовою для відновлення економіки та повернення людей до нормального життя. Незважаючи на значні виклики, відновлення інфраструктури відкриває нові можливості для розвитку країни. Це може

стати поштовхом для модернізації економіки, впровадження нових технологій та підвищення якості життя населення. Крім того, відновлення інфраструктури може сприяти зміцненню національної єдності та створенню нових робочих місць. Важливим є розуміння того, що відновлення інфраструктури – це не лише технічний процес, а й складний соціально-економічний проєкт, який вимагає комплексного підходу та залучення всіх зацікавлених сторін.

З початком повномасштабного вторгнення назріла нагальна потреба внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо регулювання формування місцевих бюджетів, зокрема це стосувалося внесення змін до місцевого бюджету, що приймаються виконавчими комітетами відповідних місцевих рад, місцевими державними адміністраціями, військово-цивільними адміністраціями або військовими адміністраціями за поданням місцевих фінансових органів без ухвалення відповідного рішення Верховною Радою Автономної Республіки Крим, відповідною місцевою радою [1]. Виконавчі комітети відповідних місцевих рад, місцеві державні адміністрації, військово-цивільні адміністрації або військові адміністрації можуть приймати рішення про передачу коштів між місцевими бюджетами також дозволено перевищення обсягу резервного фонду бюджету понад 1 % обсягу видатків загального фонду відповідного бюджету відповідно до Розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України (далі – БКУ). Також стало можливим перерахування коштів з місцевого бюджету державному бюджету з метою відсічі збройної агресії російської федерації проти України [1]. Також Верховна Рада України внесла зміни до БКУ і щодо питання формування та виконання місцевих бюджетів на окремих територіях. Зокрема, пунктом 22-1 Розділу VI «Прикінцевих та перехідних положень» БКУ встановлено, що Кабінет Міністрів України може приймати рішення щодо особливостей формування та виконання місцевих бюджетів на певних територіях [1].

Законом України від 15.03.2022 № 2134-IX «Про внесення змін до розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України та інших законодавчих актів України» Розділ VI БКУ [1] доповнено пунктом 22 та встановлено, що «...органи місцевого самоврядування або військові адміністрації можуть приймати рішення про перерахування коштів з місцевих бюджетів до державного бюджету, а також, як виняток з положень ч. 4 статті 103-2, ч. 4 статті 103-3 цього кодексу та пункту 11 розділу «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік», про спрямування залишків коштів за субвенціями з державного бюджету місцевим бюджетам, збережених на рахунках місцевих бюджетів станом на 1 січня 2022 року, на заходи територіальної оборони, задоволення продовольчих потреб цивільного населення, евакуацію / вивезення / переміщення цивільного населення з місцевості, де ведуться бойові дії, та небезпечних територій у безпечні місця [4]. Тобто йдеться про можливість направлення залишків коштів місцевих бюджетів, зокрема, і на діяльність підрозділів територіальної оборони, а також на заходи, пов'язані з підтримкою цивільного населення. Стаття 91 БКУ передбачає в місцевих бюджетах можливість затверджувати бюджетні призначення на місцеві програми, пов'язані з

виконанням власних повноважень, затверджених відповідними місцевими радами, зокрема для реалізації заходів та робіт з територіальної оборони [1].

У сучасному світі, де глобалізація та взаємозалежність країн постійно зростають, міжнародна фінансова допомога стала одним з найефективніших інструментів для вирішення нагальних проблем на місцевому рівні. Громади з-за кордону можуть відіграти вирішальну роль у підтримці регіонів, які найбільше потребують допомоги. Міжнародна фінансова допомога, яку збирають громади з різних країн світу, надає унікальну можливість суттєво вплинути на фінансовий стан місцевих бюджетів. Завдяки цим коштам можна ефективніше фінансувати найважливіші потреби місцевих громад, такі як відновлення інфраструктури після надзвичайних ситуацій, підтримка соціальних програм, розвиток освіти та охорони здоров'я, а також реалізація інших життєво необхідних проєктів. Порядок зарахування та використання коштів благодійної фінансової допомоги визначено постановою «Про затвердження Порядку отримання благодійних (добровільних) внесків» [3]. Місцеві ради як одержувачі бюджетних коштів відкривають рахунки в установах банків згідно з вимогами нормативних актів Національного банку України, оскільки Казначейство не має валютних рахунків для зарахування допомоги в іноземній валюті. Під час первісного визнання у звітності надходження відображаються у гривнях завдяки перерахунку суми в іноземній валюті із застосуванням валютного курсу на початок дня дати здійснення операції.

В умовах воєнного стану важливо, щоб усі бюджетні кошти використовувалися законно, ефективно та прозоро. Контроль за використанням бюджетних коштів в умовах воєнного стану здійснюється з метою забезпечення прозорості й ефективності використання коштів, попередження корупції та зловживань, оптимізації витрат і підвищення довіри громадськості.

Ключовими учасниками процесу контролю є Рахункова палата України, контрольно-ревізійні органи та громадськість. Рахункова палата здійснює всебічний контроль за державними коштами, контрольно-ревізійні органи – контроль за фінансово-господарською діяльністю підприємств, установ та організацій, а громадськість має право контролювати використання бюджетних коштів через механізми громадського контролю.

Основні напрями контролю охоплюють дотримання бюджетного законодавства, цільове використання коштів, ефективність використання коштів та протидію корупції. В умовах воєнного стану особлива увага приділяється спрощенню процедур, фокусу на критично важливих напрямках та залученню міжнародних експертів. Важливо розуміти, що контроль за використанням бюджетних коштів – це безперервний процес, який вимагає участі всіх зацікавлених сторін. Тільки спільними зусиллями можна забезпечити ефективне використання державних коштів та підвищити довіру громадян.

Висновок. Війна стала каталізатором масштабної трансформації бюджетної системи України. Зміни торкнулися як загальнодержавного, так і місцевих бюджетів. Законодавство було оперативним адаптовано до нових реалій, надавши урядові та органам місцевого самоврядування більше повноважень для управління фінансовими ресурсами.

Однак разом із новими можливостями виникли й значні виклики. Зниження економічної активності призвело до скорочення доходів бюджетів усіх рівнів, що зі свого боку спричинило зростання дефіциту та ускладнення обслуговування державного боргу.

В умовах обмежених ресурсів особливої актуальності набуває питання ефективного використання коштів. Кожна гривня має бути спрямована на вирішення найнагальніших проблем: посилення оборонних спроможностей, відновлення критичної інфраструктури, забезпечення гуманітарної допомоги та підтримання економіки.

Наукові дослідження в галузі бюджетування набувають стратегічного значення. Вони мають бути спрямовані на розроблення ефективних механізмів розподілу та використання бюджетних коштів, а також на формування потужного кейсу для залучення міжнародної фінансової допомоги на відновлення України.

Це дасть змогу забезпечити обороноздатність країни, підтримати життєдіяльність населення та відновити інфраструктуру, пошкоджену внаслідок бойових дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 30.04.2024).

2. Гарбінська-Руденко А. В., Волинець В. В., Черноіван Я. С. Актуальні законодавчі зміни у виконанні місцевих бюджетів в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 222–226.

3. Про затвердження порядку отримання благодійних добровільних внесків : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.08.2000 № 1222. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1222-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.04.2022).

4. Про Державний бюджет України на 2024 рік : Закон України від 9 листопада 2023 року № 3460-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text> (дата звернення: 02.05.2024).

5. Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2022 № 252 (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-2022-%D0%BF/sp:max100#Text> (дата звернення: 15.05.2022).

6. Аспекти забезпечення збалансованого розвитку місцевих бюджетів в умовах воєнного стану / Неівестна О. В., Приймак Н. С., Павлушенко О. В., Коч Ю. Л. *Торгівля і ринок України*. 2022. № 1(51). С. 87–95.

7. Про деякі питання здійснення видатків державного бюджету та бюджетів місцевих фондів у період воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України. URL : <https://www.kmu.gov.ua/>

REFERENS

1. Biudzhetnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 08.07.2010 № 2456-VI. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (data zvernennia: 30.04.2024).
2. Harbinska-Rudenko A. V., Volynets V. V., Chornoivan Ya. S. Aktualni zakonodavchi zminy u vykonanni mistsevykh biudzhetiv v Ukraini. *Analychno-porivnialne pravoznavstvo*. 2022. № 5. S. 222–226.
3. Pro zatverdzhennia poriadku otrymannia blahodiinykh dobrovilnykh vneskiv : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 04.08.2000 № 1222. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1222-2000-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 30.04.2022).
4. Pro Derzhavnyi biudzhet Ukrainy na 2024 rik : Zakon Ukrainy vid 9 lystopada 2023 roku № 3460-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text> (data zvernennia: 02.05.2024).
5. Deiaki pytannia formuvannia ta vykonannia mistsevykh biudzhetiv u period voiennoho stanu : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11.03.2022 № 252 (zi zminamy). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-2022-%D0%BF/sp:max100#Text> (data zvernennia: 15.05.2022).
6. Aspekty zabezpechennia zbalansovannoho rozvytku mistsevykh biudzhetiv v umovakh voiennoho stanu / Nieizviestna O. V., Pryimak N. S., Pavlushenko O. V., Koch Yu. L. *Torhivlia i rynek Ukrainy*. 2022. № 1(51). S. 87–95.
7. Pro deiaki pytannia zdiisnennia vydatkiv derzhavnoho biudzhetu ta biudzhetiv miscevix fondiv u period voiennoho stanu : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy. URL : <https://www.kmu.gov.ua/>

O. A. Boyko-Slobozhan. CURRENT CHALLENGES IN THE LEGAL PROVISION FOR LOCAL BUDGET EXPENDITURES UNDER MARTIAL LAW

Article devoted to the topical issues of legal support for local budget expenditures under martial law. The author has analyzed the legal support for local budget expenditures under martial law and provided proposals for its improvement. It is noted that despite the significant challenges associated with a full-scale war, local governments in Ukraine have demonstrated an impressive ability to effectively manage financial resources. They have not only maintained budget stability but have also found ways to increase revenues, which has allowed them to ensure the uninterrupted functioning of vital sectors. In addition, local authorities have demonstrated high flexibility, quickly adapting to changing conditions and developing new mechanisms for providing services. Thanks to these efforts, communities have received the necessary support even in the most difficult periods, which indicates a high level of professionalism and responsibility of local authorities. It is concluded that along with new opportunities, significant challenges have also arisen. The decline in economic activity has led to a decrease in revenues of budgets at all levels, which, in turn, has led to an increase in the deficit and made it difficult to service the public debt. Under conditions of limited resources, the issue of effective use of funds becomes particularly relevant. Every hryvnia

should be directed to solving the most urgent problems: strengthening defense capabilities, restoring critical infrastructure, providing humanitarian aid, and supporting the economy. Scientific research in the field of budgeting is becoming of strategic importance. They should be aimed at developing effective mechanisms for the distribution and use of budget funds, as well as at forming a powerful case for attracting international financial assistance for Ukraine's recovery. This will ensure the country's defense capability, support the livelihoods of the population, and restore infrastructure damaged as a result of hostilities.

Key words: *legal enforcement of the local budget, budget policy, local budget, local authorities, budget process, budget legislation, martial law, local self-government.*

Стаття надійшла до редколегії 26 липня 2024 року

УДК 347.145

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.98-111

О. С. Дяковський,

канд. юрид. наук

e-mail: o.dyakovskiy@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-3412-9278;

К. В. Прокопчук,

e-mail: kataprokopcuk75@gmail.com

ORCID ID 0009-0008-2781-3841;

В. І. Скрипець,

Державний податковий університет

e-mail: vpsarev0@gmail.com

ORCID ID 0009-0001-8316-5411

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ

У статті досліджується особливості здійснення правового забезпечення захисту персональних даних.

Для України питання безпечності цифрових сервісів набуває дедалі більшої актуальності у зв'язку з невідпинним збільшенням їх кількості в різних сферах життєдіяльності та активним використанням багатьма користувачами.

Таке значне зростання сегмента електронної торгівлі та інших цифрових сервісів неможливе без збору даних про споживачів, їх уподобання та потреби. Суб'єкти електронної комерції потребують детальної інформації про наявних та потенційних клієнтів з метою впровадження маркетингових дій та для реалізації товарів і послуг. Нині проблемою є те, що в сучасних умовах жорсткої конкуренції інформація про споживачів може збиратися в обхід або всупереч чинному законодавству про захист персональних даних, а різноманітні цифрові сервіси в Україні дедалі більше характеризуються системними порушеннями, зокрема в аспекті неможливості споживачем повноцінно реалізувати право на забуття під час та після використання відповідного цифрового сервісу.

Прийняття профільного Закону України «Про захист персональних даних» та запровадження відповідного інституційного супроводу зумовило тенденцію до підвищення уваги до захисту персональних даних у сфері електронної комерції в Україні. Проте аналіз чинного законодавства з питань захисту персональних даних, наукових праць і правозастосовної практики за період дії профільного Закону вказує на те, що теперішній стан вирішення проблеми захисту персональних даних потребує запровадження нових підходів до системи захисту прав у цій сфері.

Варто зазначити, що правове забезпечення захисту персональних даних у сфері електронної комерції в Україні має недостатньо високий рівень наукової розробки. Окремі питання такої проблематики розглядалися у межах цивільного, трудового та інформаційного права. Здебільшого дослідження присвячувалися питанню інформаційної діяльності законодавчої гілки влади, кодифікації інформаційного законодавства, правовому забезпеченню інформаційного правопорядку та захисту персональних даних.

Ключові слова: персональні дані, електронна комерція, захист персональних даних тощо.

Постановка проблеми. Станом на сьогодні проблемним питанням залишається належний захист баз персональних даних, зокрема тих, які містять елементи даних електронної комерції. Варто зазначити, що Законом України від 01.06.2010 «Про захист персональних даних» у його редакції містилася обов'язкова норма про те, що база персональних даних підлягає державній реєстрації через внесення відповідного запису уповноваженим державним органом з питань захисту персональних даних до Державного реєстру баз персональних даних.

З метою врегулювання суспільних відносин у цій сфері виникає необхідність унесенні відповідних змін до національного законодавства в частині реєстрації баз персональних даних, зокрема за наявності чинника даних електронної комерції та ведення відповідного реєстру реєстрації з наданням можливості отримання відповідного доступу та за необхідності отримання витягу з цього реєстру з метою підтвердження факту реєстрації та недопущення порушення прав у цій сфері в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі окремі питання правового регулювання електронної комерції в Україні досліджували такі науковці: О. А. Баранов, О. М. Вінник, Т. С. Гудіма, Д. Д. Євтушенко, К. М. Краус, Н. М. Краус, О. В. Манжура, М. О. Перепелиця, Л. В. Товкун, Р. Ю. Царьов, О. В. Шаповалова, Ю. О. Шкригун та інші.

Метою цього дослідження є теоретичне обґрунтування особливостей здійснення правового забезпечення захисту персональних даних.

Виклад основного матеріалу. Активне використання сучасних інформаційних технологій та інформаційно-комунікаційних систем зумовлює до розвитку електронної комерції та дає змогу серед іншого здійснювати торгівлю. Здійснення електронної торгівлі сприяє виникненню правовідносин між сторонами, які спрямовані щодо набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків.

Досліджуючи цю тему, варто зазначити, що електронній комерції притаманний обіг персональних даних, що вказує про наявність загальних суб'єктів у сфері електронної комерції та спеціальних, які притаманні персональним даним та електронній комерції.

Отже, відповідно до Закону України «Про електронну комерцію», зазначено, що суб'єкт електронної комерції – це суб'єкт господарювання будь-якої організаційно-правової форми, що реалізує товари, виконує роботи, надає послуги з використанням інформаційно-комунікаційних систем, або особа, яка придбаває, замовляє, використовує зазначені товари, роботи, послуги через вчинення електронного правочину [1].

Варто виокремити два основних суб'єкти електронної комерції: продавця та покупця. Тому ми можемо спостерігати правовий статус продавця (виконавця, постачальника) товарів, робіт, послуг в електронній комерції та правовий статус покупця (замовника, споживача) товарів, робіт, послуг у сфері електронної комерції.

Потрібно погодитися з думкою О. М. Ярошенка, який, надаючи визначення правового статусу, вказує, що це визнаний нормами права правовий стан суб'єкта права, який відображає його становище у взаємовідносинах з іншими суб'єктами права [2, с. 18].

Водночас Н. М. Оніщенко визначає правовий статус як систему законодавчо встановлених і гарантованих державою прав, свобод, законних інтересів та обов'язків суб'єкта суспільних відносин [3, с. 336].

Наявність правового статусу зумовлює необхідність захисту прав, яке було порушене в рамках здійснення електронної комерції за допомогою органів судової влади та звернення до суду. Зі свого боку суд є універсальним органом, який може вирішувати спори в різних сферах правовідносин, зокрема й у сфері персональних даних та електронної комерції.

Відповідно до ст. 16 Цивільного кодексу України зазначено, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути: визнання права, визнання правочину недійсним, припинення дії, яка порушує право, відновлення становища, яке існувало до порушення, примусове виконання обов'язку в натурі, зміна правовідношення, припинення правовідношення, відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, відшкодування моральної (немайнової) шкоди, визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом [4].

Відповідно до норм Цивільного процесуального кодексу України суди загальної юрисдикції розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства [5].

Поряд із судовим органами судової влади ми можемо виокремити спеціального суб'єкта захисту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Зі свого боку Правовий статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини визначається Конституцією України та Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини» [6].

Досліджуючи повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, можемо зазначити про такі повноваження:

– нормотворчі (звертатися з пропозиціями до Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо прийняття або внесення змін до нормативно-правових актів з питань захисту персональних даних, затверджувати нормативно-правові акти у сфері захисту персональних даних у випадках, передбачених цим

Законом, надавати рекомендації щодо практичного застосування законодавства про захист персональних даних, роз'яснювати права та обов'язки відповідних осіб за зверненням суб'єктів персональних даних, володільців або розпорядників персональних даних, структурних підрозділів або відповідальних осіб з організації роботи із захисту персональних даних, інших осіб, надавати за зверненням професійних, самоврядних та інших громадських об'єднань чи юридичних осіб висновки щодо проєктів кодексів поведінки у сфері захисту персональних даних та змін до них);

– контрольні (проводити на підставі звернень або за власною ініціативою виїзні та безвиїзні, планові, позапланові перевірки володільців або розпорядників персональних даних у порядку, визначеному Уповноваженим, із забезпеченням відповідно до закону доступу до приміщень, де здійснюється обробка персональних даних, за підсумками перевірки, розгляду звернення видавати обов'язкові для виконання вимоги (приписи) про запобігання або усунення порушень законодавства про захист персональних даних, зокрема щодо зміни, видалення або знищення персональних даних, забезпечення доступу до них, надання чи заборони їх надання третій особі, зупинення або припинення обробки персональних даних, складати протоколи про притягнення до адміністративної відповідальності та направляти їх до суду у випадках, передбачених законом, отримувати на свою вимогу та мати доступ до будь-якої інформації (документів) володільців або розпорядників персональних даних, які необхідні для здійснення контролю за забезпеченням захисту персональних даних, зокрема доступ до персональних даних, відповідних баз даних чи картотек, інформації з обмеженим доступом, здійснювати моніторинг нових практик, тенденцій і технологій захисту персональних даних, отримувати пропозиції, скарги та інші звернення фізичних і юридичних осіб з питань захисту персональних даних та приймати рішення за результатами їх розгляду);

– координаційні (організовувати та забезпечувати взаємодію з іноземними суб'єктами відносин, пов'язаних із персональними даними, зокрема у зв'язку з виконанням Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до неї, інших міжнародних договорів України у сфері захисту персональних даних, взаємодіяти зі структурними підрозділами або відповідальними особами, які відповідно до цього Закону організують роботу, пов'язану із захистом персональних даних під час їх оброблення, брати участь у роботі міжнародних організацій з питань захисту персональних даних);

– інформаційні (інформувати про законодавство з питань захисту персональних даних, проблеми його практичного застосування, права і обов'язки суб'єктів відносин, пов'язаних із персональними даними, оприлюднювати інформацію про такі структурні підрозділи та відповідальних осіб, які, відповідно до цього Закону, організують роботу, пов'язану із захистом персональних даних під час їх оброблення) [6].

Дослідивши зазначені вище повноваження, можна підкреслити, що для здійснення належного реагування Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини необхідно саме порушення прав у сфері персональних даних. Тобто здійснення порушення прав у сфері електронної комерції може бути не достатньо, оскільки має

бути додатковий чинник у сфері персональних даних та їх порушення, тому в такому разі як висновок можна зазначити, що суб'єктам захисту прав притаманний їх поділ або класифікація [6].

Також виділяють класифікацію серед іншого за позицією С. М. Махіної, яка зазначила, що в управлінському процесі беруть участь три групи суб'єктів: перша група – суб'єкти, наділені власними повноваженнями (Президент України, вищі посадові органи, вищі органи виконавчої влади); друга група – це суб'єкти, на яких поширюється владний вплив (фізичні та юридичні особи, які не наділені владними повноваженнями у сфері управління); третя група – суб'єкти, які одночасно володіють владними повноваженнями та перебувають під управлінським впливом (посадові особи, державні та муніципальні службовці, структурні підрозділи державної влади) [7, с. 84].

Як висновок, можна виділити основні суб'єкти захисту, до яких належать органи судової влади (суд), та додаткові, як Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, якщо відбулося порушення права електронної комерції за наявності персональних даних, також на первинному рівні додатковими суб'єктами даних можуть бути продавець та покупець, варто зазначити, що на покупця можуть поширюватися норми Закону України «Про захист прав споживачів» [8].

Потрібно зазначити, що накопичення інформації утворює необхідність у її систематизації та логічному впорядкуванню. У процесі здійснення діяльності спостерігається опрацювання інформації, що містить персональні дані клієнтів, їх банківських чи карткових реквізитів, реєстраційних номерів облікових карток платників податків, адреси реєстрації та інших даних, які в сукупності утворюють відповідну базу даних, що наявна також у сфері електронної комерції.

Закон України «Про електронну комерцію» визначає організаційно-правові засади діяльності у сфері електронної комерції в Україні, встановлює порядок вчинення електронних правочинів із застосуванням інформаційно-комунікаційних систем та визначає права та обов'язки учасників відносин у сфері електронної комерції [1].

Зі свого боку, проаналізувавши Закон України «Про електронну комерцію», було встановлено, що цей закон містить п'ять розділів регулювання, а саме містить загальні засади функціонування електронної комерції в Україні, учасників відносин у сфері електронної комерції, порядок вчинення електронних правочинів, вирішення спорів та відповідальність у сфері електронної комерції, прикінцеві положення та дев'ятнадцять статей регулювання, починаючи зі сфери застосування цього закону та закінчуючи відповідальністю за порушення законодавства у сфері електронної комерції [1].

Так, Закон України «Про електронну комерцію», а саме преамбула закону та статті регулювання визначення термінів у цій сфері не містить розуміння баз даних за участю електронної комерції, тому в такому разі було здійснено дослідження близьких за змістом термінів, закріплених у чинному законодавстві [1].

Накопичення інформації в паперовому та електронному вигляді потребує регулювання на національному рівні. Проаналізувавши нормативно-правові акти в цій сфері, можна зазначити, що Закон України «Про захист персональних даних» надає

розуміння бази персональних даних. Отже, законодавець нормативно закріпив, що база персональних даних – це іменована сукупність упорядкованих персональних даних в електронній формі та/або у формі картотек персональних даних [8].

Схоже визначення бази даних міститься в Законі України «Про авторське право і суміжні права», відповідно до якого зазначено, що база даних (компіляція даних) – сукупність творів, даних або будь-якої іншої інформації в довільній формі, які розташовані в систематизованому або упорядкованому вигляді, що можуть бути доступні за допомогою спеціальної пошукової системи та/або на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів [9].

У класифікаторі видів економічної діяльності передбачено кілька видів інформаційної діяльності, пов'язаної з базами даних: підготовка цифрових даних (актуалізація даних, їх відбір, формування на машинних носіях), надання даних у певному порядку чи послідовності через вибирання чи прямого доступу до даних (автоматизоване ведення даних), видання будь-якої інформації в інтернеті, зокрема книг, газет, журналів, якщо вони не мають іншої форми публікації, крім в інтернеті, створення баз даних в оперативному режимі онлайн, створення каталогів, адресних списків тощо в оперативному режимі, діяльність, пов'язана з порталами пошуку у вебмережі [10, с. 22].

Із наведених вище визначень бази даних і бази персональних даних можна зазначити про те, що база даних є ширшим поняттям, ніж база персональних даних, оскільки база даних містить більше елементів у своїй сукупності ніж база персональних даних, які містять елементи тільки вказаних даних. Водночас можна виділяти базу даних в електронній комерції.

Для виділення меж бази даних у сфері електронної комерції необхідно зазначити, що Закон України «Про електронну комерцію» регулює правові відносини у сфері електронної комерції під час вчинення електронних правочинів [1]. Крім того, чинність Закону не поширюється на правочини, якщо: законом встановлено спеціальний порядок переходу права власності або предметом правочину є об'єкти, вилучені з цивільного обороту або обмежені в цивільному обороті відповідно до законодавства; однією зі сторін є фізична особа, яка не зареєстрована як фізична особа – підприємець та реалізує або пропонує до реалізації товари, виконує роботи, надає послуги з використанням інформаційно-комунікаційних систем, крім випадків, коли сторони прямо домовилися про застосування положень цього Закону до правочину; стороною правочину є орган державної влади або орган місцевого самоврядування в частині виконання ним функцій держави або місцевого самоврядування; правочин підлягає нотаріальному посвідченню або державній реєстрації відповідно до законодавства; вчинення правочину регулює сімейні правовідносини; правочин стосується грального бізнесу, зокрема парі, тоталізатори та інші азартні ігри, або проведення лотерей, крім не грошових лотерей відповідно до Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» та лотерей, визначених Законом України «Про рекламу»; виконання зобов'язання забезпечується особою, яка уклала договір поруки або іншої форми майнового забезпечення, за умови, що така особа діє в цілях, що виходять за межі її господарської діяльності чи незалежної професійної діяльності [1].

Дяковський О. С., Прокопчук К. В., Скрипечь В. І.

Особливості здійснення правового забезпечення захисту персональних даних

Так, накопичені дані про контрагентів або суб'єктів господарювання, постачальників, продавців та покупців в електронному вигляді, що в подальшому отримала систематизацію та впорядкування утворювала базу персональних даних з елементом електронної комерції.

Станом на сьогодні проблемним питанням залишається належний захист баз персональних даних, зокрема тих, які містять елементи даних електронної комерції. Варто зазначити, що Законом України «Про захист персональних даних» у його редакції від 01.06.2010 містилася обов'язкова норма про те, що база персональних даних підлягає державній реєстрації через внесення відповідного запису уповноваженим державним органом з питань захисту персональних даних до Державного реєстру баз персональних даних [8].

З метою дотримання порядку реєстрації баз даних діяв спеціально уповноважений орган Державна служба України з питань захисту персональних даних, проте зі зміною національного законодавства у сфері персональних даних зазначена служба була ліквідована та частина повноважень була передана до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Станом на сьогодні відповідно до ст. 9 та 22 Закону України «Про захист персональних даних» вбачається, що обов'язковість реєстрації баз персональних даних була вилучена та замінена на повідомлення про обробку персональних даних [8].

Тому вбачається, що частина повноважень щодо реєстрації баз персональних даних і пов'язаних функцій з такою реєстрацією не була передана до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або іншого державного органу чи суб'єкта господарювання, що свідчить про те, що ця частина щодо ведення реєстру баз персональних даних не врегульована чинним законодавством, яка вказує також про відсутність відповідальності за неререєстрацію баз даних, оскільки це питання не врегульовано та не містить відповідних законодавчих норм.

Тому вважаємо, що необхідне врегулювання питання реєстрації баз персональних даних та ведення відповідного реєстру. Зазначені повноваження можна передати через ліцензування суб'єктів господарювання у цій сфері. Процес ліцензування діяльності у сфері персональних даних передбачає:

- визначення мети збирання, накопичення (обробки), заощадження та передачі (реалізації) даних про особу;
- створення баз даних;
- оцінку заходів їх захисту, стану технічної бази або можливості залучення коштів для надання послуг, пов'язаних із персональними даними;
- встановлення категорій, груп суб'єктів персональних даних, рівня кваліфікації, відповідності професійної, підприємницької діяльності державної політики у сфері персональних даних [11, с. 103].

Отже, варто зазначити, що з метою врегулювання суспільних відносин у цій сфері виникає потреба у внесенні відповідних змін до національного законодавства в частині реєстрації баз персональних даних, зокрема за наявності чинника даних електронної комерції та ведення відповідного реєстру реєстрації з наданням можливості отримання

відповідного доступу та за необхідності отримання витягу з такого реєстру з метою підтвердження факту реєстрації та недопущення порушення прав у цій сфері в майбутньому.

Збільшення обсягу продажів товарів за участю електронної комерції зумовлює необхідність регулювання цієї галузі за допомогою Закону України «Про електронну комерцію», який зазначає про наявність відповідальності за порушення вимог даного закону [1].

Юридична відповідальність є проявом загальносоціологічного феномена соціальної відповідальності, її специфічним різновидом. Існування соціальної відповідальності обумовлено нормативним регулюванням суспільних відносин, зміст яких зі свого боку визначено виробничо-економічним укладом суспільства [7, с. 146].

Так, регулювання суспільних відносин за наявністю норм юридичної відповідальності є чинником попередження вчинення правопорушень. Тому попереджувальний вплив відіграє важливу роль до спонукання дотримання норм закону з метою недопущення впливу у формі настання відповідальності та застосування примусу судом чи органами державної влади.

О. С. Йоффе і М. Д. Шаргородський розуміють під юридичною відповідальністю «міру державного примусу, яка заснована на юридичному та суспільному осуді поведінки правопорушника й відображається у встановленні для нього певних негативних наслідків у вигляді обмежень особистого та майнового порядку» [12, с. 314].

Розглянувши ст.ст. 17 та 19 Закону України «Про електронну комерцію», варто зазначити, що сторони електронних правочинів відповідають за невиконання своїх зобов'язань у порядку, визначеному законом або договором, та що порушення законодавства у сфері електронної комерції тягне за собою відповідальність, встановлену законом [1].

У такому разі можна говорити про наявність відповідальності щодо невиконання зобов'язання, виходячи з укладеного договору, тобто закріплену сторонами відповідальність у формі пені чи штрафу або відсотків річних, виходячи зі свободи договору. Тому під час вирішення спорів сторони та інші учасники правовідносин керуються укладеним між сторонами договором, за умови його чинності та відповідності вимогам законодавства.

Тобто в такому разі існує цивільно-правова відповідальність у сфері захисту персональних даних та електронній комерції.

Цивільно-правова відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності полягає в застосуванні державного примусу до правопорушника через позбавлення особи певних благ або через покладення обов'язків майнового характеру [13].

Варто зазначити, що з розвитком законодавства все більше стає актуальним вид захисту права як відшкодування моральної та матеріальної шкоди у сфері захисту персональних даних, зокрема у сфері електронної комерції.

Постановою Пленуму Верховного Суду України від 25.05.2001 № 5 «Про внесення змін та доповнень до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної

(немайнової) шкоди» п. 9 зазначено, що «розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Зокрема, враховуються стан здоров'я потерпілого, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану, добровільне – за власною ініціативою чи за зверненням потерпілого – спростування інформації редакцією засобу масової інформації. Водночас суд має виходити із засад розумності, вираженості та справедливості» [14].

Так, наявність моральної шкоди повинна підтверджуватися належними та допустимими доказами. Особливістю моральної шкоди є те, що така шкода переважно стягується за судовим рішенням, яке після набрання законної сили підлягає обов'язковому виконанню.

Як приклад, за законодавством Великої Британії, а саме Акта «Про захист баз даних», ст. 22, 23 містять детальну регламентацію права особи на відшкодування завданої їй майнової та моральної шкоди в разі допущення неточностей персональних відомостей, втрати, пошкодження або несанкціоноване розголошення даних чи надання до них доступу стороннім особам без дозволу суб'єкта даних. Пряма вказівка на право особи вимагати відшкодування завданої шкоди міститься і у Федеральному законі Німеччини «Про охорону даних». Відповідно до п. 7 і п. 8 цього закону, якщо відповідна організація (державна чи приватна) завдає шкоду суб'єкту, піддаючи дані про його особу автоматизованій обробці, забороненій або неправильно застосованій виходячи із приписів закону, то ця організація зобов'язана, незалежно від наявності власної вини, відшкодувати завдану такими діями шкоду. У випадку такого порушення прав особи їй відшкодовується шкода, яка не є майновою (моральна) у відповідному грошовому еквіваленті. Однак німецький закон містить обмеження максимальної суми відшкодування 250 000 німецьких марок [15].

У такому випадку варто погодитися з думкою Р. О. Стефанчука, який зазначає основні форми цивільно-правової відповідальності за порушення недоторканості особистого та сімейного життя, це компенсація моральної шкоди, відшкодування матеріальної шкоди, спростування відомостей, що не відповідають дійсності і завдають шкоди інтересам честі, гідності або ділової репутації [16].

Відповідно до ст. 28 Закону України «Про захист персональних даних» зазначається, що порушення законодавства про захист персональних даних тягне за собою відповідальність, встановлену законом [8]. Найбільш поширеними видами відповідальності в цій сфері є адміністративна та кримінальна.

Зокрема, ст. 188-39 Кодексу України про адміністративні правопорушення містить норму щодо порушення законодавства у сфері захисту персональних даних та відповідальності за такі порушення. Відповідальність настає за неповідомлення або несвоєчасного повідомлення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про обробку персональних даних або про зміну відомостей, які підлягають повідомленню згідно із законом, повідомлення неповних чи недостовірних відомостей та за

невиконання законних вимог (приписів) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або визначених ним посадових осіб секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо запобігання або усунення порушень законодавства про захист персональних даних.

Також виділяють кримінальну відповідальність. Відповідно до ст. 182 Кримінального кодексу України встановлюється відповідальність за порушення недоторканності приватного життя, а саме в частині незаконного збирання, зберігання, використання, знищення, поширення конфіденційної інформації про особу або незаконна зміна такої інформації, крім випадків, передбачених іншими статтями цього Кримінального кодексу України [13].

Правове розуміння конфіденційної інформації міститься у ст. 21 Закону України «Про інформацію», де зазначено, що це є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень. Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом [17].

Зі свого боку О. П. Горпинюк у своєму дисертаційному дослідженні як спосіб поліпшення кримінальної відповідальності за особливостями ст. 182 Кримінального кодексу України визначає кваліфікувальні ознаки:

- 1) «поширення інформації з обмеженим доступом про особу в публічному виступі, творі, що публічно демонструється, чи в засобах масової інформації»;
- 2) «вчинення з використанням спеціальних технічних засобів, призначених для негласного отримання інформації»;
- 3) «повторно»;
- 4) «вчинене особою, якій інформація стала відома у зв'язку з виконанням службових чи професійних обов'язків» [18, с. 16].

Так, у своєму дисертаційному дослідженні Ю. І. Дем'яненко зазначила групи мотивів за злочин, передбачений ст. 182 Кримінальному кодексі України, а саме:

- 1) мотиви, що стосуються міжособистісних стосунків (користь, ревнощі, помста, заздрість, цікавість тощо);
- 2) мотиви, що пов'язані з відносинами між певними групами населення, виділеними за ознакою расової, національної належності, ставлення до релігії чи іншими ознаками;
- 3) мотиви, пов'язані з конкурентними відносинами у сфері бізнесу та політики (бажання мати перевагу над конкурентом, дискредитувати його тощо);
- 4) мотиви, пов'язані з бажанням використати конфіденційну інформацію про особу під час планування, готування або під час вчинення іншого злочину (для вибору жертви, шантажу, вибору способу посягання, в діяльності організованих злочинних об'єднань тощо) або в разі приховування злочинної діяльності;
- 5) мотиви, пов'язані із журналістською діяльністю (бажання здобути особисту популярність тощо) [7, с. 159].

З огляду на вищезазначене варто погодитися з думкою М. І. Мельника, який вказує, що якщо дії з незаконного збирання конфіденційної інформації про особу були

поєднані з порушенням недоторканності житла, порушенням таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер, або були поєднані з незаконним придбанням, збутом або використанням спеціальних технічних засобів отримання інформації, то скоєне винним потрібно кваліфікувати за правилами сукупності злочинів, тобто за стст. 182 та 162, 163, 359 Кримінального кодексу України [13].

Висновки. Отже, варто зазначити, що до особи, яка здійснила правопорушення, може бути застосована, залежно від виду порушення, адміністративна чи кримінальна відповідальність. Роль відповідальності полягає в забезпеченні заходів щодо вчинення правопорушення, поряд з цим в електронній комерції може бути застосована додаткова відповідальність, яка передбачена укладеним договором (пеня, штраф, збільшений відсоток річних та інфляції). Залежно від певних порушень може наставати відповідальність у виді відшкодування моральної шкоди як чинник попередження порушень у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 24.12.2023).
2. Tassabenji Rana Understanding E-commerce, SAGE Publications London, 2003.
3. Теорія держави і права: Академічний курс : підручник / за ред. Н. М. Онищенко, О. В. Зайчук. К. : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
4. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
5. Цивільний процесуальний кодекс : Кодекс України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.
6. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Дяковський О. С. Правове забезпечення захисту персональних даних : дис. ... кан. юрид. наук : спец. 27.00.07 ; Університет митної справи та фінансів. Дніпро, 2019.
8. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (дата звернення: 24.12.2023).
9. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> (дата звернення: 24.12.2023).
10. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні / Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : вебсайт. URL : <http://oksanaprodan.com.ua/wp-content/uploads/2017/04/Щорічна-доповідь-Уповноваженого-ВРУ-з-прав-людини-03.2017..pdf>

11. Обуховська Т. І. Класифікація персональних даних та режиму доступу до них. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. № 1. С. 97–104.
12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник ; пер. з рос. Х. : Консум, 2001. 656 с.
13. Кримінального кодексу України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 24.12.2023).
14. Про внесення змін та доповнень до постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» : Постанова Верховного суду України від 25.05.2001 № 5 / Законодавство України : вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-01>
15. Брель О. Персональні дані як об'єкт інформаційних правовідносин за участю суб'єктів господарювання. *Право України*. 2011. № 4. С. 220–224.
16. Стефанчук Р. О. Компенсація моральної шкоди як спосіб захисту особистих немайнових прав: проблеми та шляхи вирішення. *Університетські наукові записки*. 2007. № 1 (21). С. 67–83.
17. Про інформацію : Закон України від 2.10.1992 № 2297-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 24.12.2023).
18. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 24.12.2023).

REFERENCES

1. On electronic documents and electronic document circulation : Law of Ukraine dated 05/22/2003 No. 851-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (access date: 12/24/2023).
2. Tassabenji Rana Understanding E-commerce, SAGE Publications London, 2003.
3. Theory of the state and law: Academic course : textbook / edited by N. M. Onyshchenko, O. V. Zaichuk. K. : Yurinkom Inter, 2008. 688 p.
4. Civil Code of Ukraine : Code of Ukraine dated July 6, 2005 No. 2747-IV. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*. 2003. Nos. 40–44. Article 356.
5. Civil Procedure Code : Code of Ukraine dated July 6, 2005 No. 2747-IV. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*. 2004. No. 40–41, 42. Article 492.
6. On the Human Rights Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine : Law of Ukraine dated 12.23.1997 No. 776/97-BP. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Dyakovsky O. S. Legal provision of personal data protection : diss. ... kan. law sciences : specialist 27.00.07 ; University of Customs and Finance. Dnipro, 2019.
8. On the protection of consumer rights : Law of Ukraine dated 12.05.1991 No. 1023-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (date of application: 24.12.2023).
9. On copyright and related rights : Law of Ukraine dated 23.12.1993 No. 3792-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> (date of application: 24.12.2023).

10. Annual report of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine on the state of observance of human and citizen rights and freedoms in Ukraine / Secretariat of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine : website. URL : <http://oksanaprodan.com.ua/wp-content/uploads/2017/04/Annual-report-of-the-Commissioner-of-the-VRU-z-prav-ludyny-03.2017..pdf>

11. Obukhovska T. I. Classification of personal data and access to them. *Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*. 2013. No. 1. P. 97–104.

12. Skakun O. F. Theory of the state and law : a textbook ; Trans. from Russian. Kh. : Konsum, 2001. 656 p.

13. Criminal Code of Ukraine : Code of Ukraine dated 04/05/2001 No. 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (access date: 12/24/2023).

14. On introducing changes and additions to the resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine dated March 31, 1995 No. 4 "On judicial practice in cases of compensation for moral (non-pecuniary) damage" : Resolution of the Supreme Court of Ukraine dated 25.05.2001 No. 5 / Legislation of Ukraine : website. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-01>

15. Brel O. Personal data as an object of informational legal relations with the participation of business entities. *Law of Ukraine*. 2011. No. 4. P. 220–224.

16. Stefanchuk R. O. Compensation for moral damage as a way to protect personal non-property rights: problems and solutions. *University scientific notes*. 2007. No. 1 (21). P. 67–83.

17. About information : Law of Ukraine dated 10/2/1992 No. 2297-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (access date: 12/24/2023).

18. About the notary : Law of Ukraine dated 02.09.1993 No. 3425-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (date of application: 24.12.2023).

O. S. Dyakovskiy, K. V. Prokopchuk, V. I. Skrypets. FEATURES OF PERSONAL DATA PROTECTION LAW ENFORCEMENT

The article examines the peculiarities of the implementation of legal protection of personal data.

For Ukraine, the issue of the safety of digital services is becoming more and more relevant due to the constant increase in their number in various spheres of life and active use by many users.

Such a significant growth of the segment of e-commerce and other digital services is impossible without collecting data about consumers, their preferences and needs. E-commerce entities need detailed information about existing and potential customers in order to implement marketing actions and to sell goods and services. Currently, the problem is that in modern conditions of fierce competition, information about consumers can be collected in a way around or contrary to the current legislation on the protection of personal data, and various digital services in Ukraine are increasingly characterized by systemic violations, in particular, in the aspect of the impossibility of the consumer to fully exercise the right to be forgotten under during and after using the relevant digital service.

The adoption of the relevant Law of Ukraine "On the Protection of Personal Data" and the introduction of appropriate institutional support led to a tendency to increase attention to the protection of personal data in the field of e-commerce in Ukraine. However, the analysis of the current legislation on the protection of personal data, scientific works and law enforcement practice during the period of validity of the relevant Law indicates that the current state of solving the problem of personal data protection requires the introduction of new approaches to the system of rights protection in this area.

It is worth noting that the legal protection of personal data in the field of electronic commerce in Ukraine does not have a sufficiently high level of scientific development. Individual issues of this issue were considered within the framework of civil, labor and information law. Most of the studies were devoted to the issue of information activity of the legislative branch of government, codification of information legislation, legal provision of information law and order and protection of personal data.

Keywords: *personal data, e-commerce, personal data protection, etc.*

Стаття надійшла до редколегії 13 серпня 2024 року

УДК 347.73

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.112-118

Л. М. Касьяненко,*д-р юрид. наук, професор**e-mail: kasyanenko_l@ukr.net***ORCID ID 0000-0003-1742-7580;****М. В. Глух,***канд. юрид. наук, професор,**Державний податковий університет**e-mail: marina_gluh@ukr.net***ORCID ID 0000-0002-6107-5415**

ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА У ФІНАНСОВОМУ ПРАВІ

Стаття присвячена характеристиці процесуальної форми публічної фінансової діяльності. Оскільки загальна характеристика ролі фінансового права визначається значенням і завданнями публічної фінансової діяльності, тому саме категорія «публічна фінансова діяльність» є однією з базисних у науці фінансового права і на її підставі будуються інші фундаментальні категорії фінансово-правової науки.

У фінансово-правовій теорії процесуальні явища ще не набули відповідного визнання як певної системи взаємопов'язаних елементів – норм, відносин, процесуальної форми, хоча вони існують і певною мірою виконують свою функцію. Пошук способів утвердження законності правопорядку наводить на думку, що вся публічна фінансова діяльність, пов'язана із задоволенням різних потреб членів суспільства, повинна здійснюватися за завчасно встановленими правилами. Використання процесуальної форми в публічній фінансовій діяльності має важливе практичне значення, оскільки є гарантією реалізації матеріальних фінансово-правових норм, забезпеченням законності у процесі утворення, розподілу, перерозподілу, використання фінансових ресурсів держави й органів місцевого самоврядування та ефективності здійснення фінансового контролю. Матеріально-правова природа публічної фінансової діяльності зумовлює специфічні, властиві тільки їм процесуальні правила, що відповідають характеру норм фінансового матеріального права, дотримання яких має неабияке значення для всього суспільства.

Констатується, що публічна фінансова діяльність повинна бути доцільною, орієнтованою на здійснення законних державних, суспільних інтересів, спрямованою на забезпечення верховенства закону. У статті наголошується на важливості чіткості визначення термінів у фінансовому законодавстві, вказується на недостатнє відображення процесуальних норм у фінансовому законодавстві.

Ключові слова: *фінансові правовідносини, публічна фінансова діяльність, процесуальна форма, фінансове законодавство.*

Метою статті є наукове обґрунтування необхідності якісної видозміни фінансового законодавства України через приділення в ньому вагомій увазі процесуальним нормам, які охоплюють увесь комплекс заходів з реалізації компетенції держави та органів місцевого самоврядування щодо формування, розподілу і використання фінансових ресурсів держави та органів місцевого самоврядування.

Постановка проблеми. В останні роки досить стрімко розвивається галузь фінансового права, яка потребує міцної процесуальної основи. Аналіз досліджень юристів дає змогу констатувати, що публічна фінансова діяльність по-різному визначається у працях представників науки фінансового права, породжує і відмінності у встановленні того кола суспільних відносин, які є предметом фінансового права. Але ніхто не може оскаржити реальність існування такого виду суспільних відносин, як економічні фінансові відносини, що виникають у процесі публічної фінансової діяльності і набувають надалі форми фінансових правовідносин. На сьогодні ця категорія стала об'єктом пильного вивчення як економістами, так і юристами, адже мета публічної фінансової діяльності зумовлена фінансовими потребами держави та органів місцевого самоврядування. Вона досягається тільки через покриття всіх фінансових витрат. У свою чергу, це передбачає: по-перше, збір грошових коштів у свої фінансові фонди; по-друге, їх розподіл відповідно до потреб; по-третє, безпосереднє використання зібраних фінансових ресурсів для реалізації завдань; по-четверте, контроль за цією діяльністю. Публічна фінансова діяльність загалом підпорядковується процесуальному порядку, якому недостатньо уваги приділено у фінансовому законодавстві.

Аналіз останніх публікацій. Учені фінансового права, зокрема Л. Ваолевська, Л. Воронова, О. Дмитрик, Д. Кобильник, І. Криницький, М. Кучерявенко, Т. Латковська, О. Лукашев, О. Музика-Стефанчук, С. Ніщимна, О. Орлюк, Н. Пришва, О. Солдатенко, Н. Якимчук та ін., певною мірою приділяли увагу питанням процесуальної теорії.

Виклад основного матеріалу. У фінансово-правовій науці тривалий час панівним був підхід, відповідно до якого предмет фінансового права розглядався виключно крізь призму фінансової діяльності держави й органів місцевого самоврядування, а пізніше через публічну фінансову діяльність. На думку О. Музики-Стефанчук, Н. Якимчук, реалії сучасності змушують переглядати предмет фінансового права, адже виникли публічні відносини, пов'язані з приватними фінансами. Йдеться, зокрема, про відносини у сфері державного фінансового моніторингу та державного контролю за приватними фінансами відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019. Також контроль за приватними фінансами здійснюється відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014. Отже, кошти фізичних осіб у певних випадках є об'єктами фінансово-контрольних правовідносин. Є й інші приклади трансформації предмета фінансового права, причому здебільшого в бік розширення фінансово-правового регулювання. У такий спосіб можна констатувати, що предмет фінансового права зазнає змін, що зумовлено процесами різного характеру (економічними, політичними, державними, міжнародними тощо) [1, с. 32–33]. Варто погодитись, що предмет

фінансового права розширюється. Однак вагомим є те, що предмет фінансового права все ж таки характеризується певними галузевими особливостями: 1) відносини, які є предметом фінансово-правового регулювання, складаються у сфері публічної фінансової діяльності; 2) об'єктом регулювання є відносини між учасниками з приводу грошових коштів держави й адміністративно-територіальних утворень; 3) виражає динамічний характер і визначається рухом публічних грошових фондів; 4) ґрунтується на винятковій ролі держави [2, с. 10].

Вважаємо, що загальна характеристика ролі фінансового права визначається значенням і завданнями публічної фінансової діяльності, тому саме категорія «публічна фінансова діяльність» є однією з базисних у науці фінансового права і на її підставі будуються інші фундаментальні категорії фінансово-правової науки. Публічна фінансова діяльність – це процес здійснення стратегічних і тактичних цілей фінансової політики за допомогою відповідних фінансових інструментів, тобто фінансового механізму. З одного боку, це процес формування фондів фінансових ресурсів, їх розподіл, а з іншого – процес їх використання і контролю. Цей процес більшою мірою здійснюється за допомогою таких видів (форм) фінансової діяльності, як бюджетна та податкова діяльність, які взаємопов'язані та загалом повинні забезпечувати реалізацію стратегічних і тактичних цілей фінансової політики держави.

Однозначно, публічна фінансова діяльність повинна бути доцільною, орієнтованою на здійснення законних державних, суспільних інтересів, спрямованою на забезпечення верховенства закону. Вимога процесуальної форми полягає в тому, що така форма повинна відповідати принципу законності. У публічній фінансовій діяльності ця вимога набуває вирішального значення, оскільки, маючи на меті забезпечення законності, вона повинна здійснюватися в межах закону, відповідно до закону, без найменшого відхилення від процесуального режиму. Фінансова діяльність повинна бути раціональною, тобто виконувати завдання з найменшими витратами матеріальних і людських ресурсів. Варто визначити ще одну вимогу щодо процесуальної форми – вона повинна бути вільною від пустих формальностей, тобто від таких форм і процедур, у яких немає потреби. Як зазначала Л. Воронова, перевантаження фінансової діяльності непотрібними процедурами перетворює її із засобу досягнення поставлених завдань у перешкоду на її шляху. Водночас процесуальна форма фінансової діяльності має свої специфічні особливості: важливою особливістю діяльності у сфері публічних фінансів є те, що вона властива законодавчим, виконавчим органам, усім підприємствам, організаціям і установам [3, с. 16]. Цим і зумовлена її відмінність від інших видів діяльності; спрямованість на прийняття юридично значимих рішень за допомогою реалізації державою правотворчої функції; оформлення прийнятого юридично значимого рішення у відповідних нормативно-правових актах, що мають офіційний і обов'язковий характер; юридичне значення її результатів не тільки для публічних суб'єктів (держави і муніципальних утворень, але і для інших суб'єктів фінансового права); її здійснення з метою оптимізації і ефективності отримання юридично значущих результатів у чітко встановленому порядку, тобто безпосередньо акумулювання, розподіл і використання державних і місцевих фондів грошових коштів; ця діяльність обов'язково є плановою,

оскільки базується на фінансовому плані: видатки держави, органів місцевого самоврядування впродовж року можуть бути здійснені в межах планових асигнувань; доходи повинні надходити до фондів коштів у визначені та встановлені відповідним фінансовим планом терміни, від визначених платників, у визначених обсягах; фінансова діяльність має міжгалузевий характер, оскільки акумуляція, розподіл і використання фінансових ресурсів стосується всіх галузей і сфер державного управління; під час фінансової діяльності здійснюється контроль за роботою державних органів, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ, організацій незалежно від галузей приналежності; здійснюється в межах точно визначеного часу (місяця, кварталу, року); її учасниками є виключно особи, наділені певними повноваженнями; фінансова діяльність є безперервним процесом і тільки в процесі фінансової діяльності реалізація фінансових відносин призводить до створення, перерозподілу і використання сукупного фонду грошових коштів держави, які необхідно раціонально використати в інтересах суспільства; держава завжди здійснює організаційно-правову діяльність у певних процесуальних межах за допомогою спеціальної процедури; у сучасних умовах у фінансовій діяльності беруть участь і адміністративно-територіальні утворення та інші суб'єкти.

Процесуальна форма зазвичай є категоричною умовою реалізації наданої відповідним суб'єктам компетенції. І в такому випадку процесуальній формі властиві такі ознаки: нормативність, системність, незаперечність та універсальність, які виступають у єдності під час правового регулювання та правореалізації. Але варто зазначити, що процесуальна форма як юридичний феномен встановлена законом не для кожної правозастосовної процедури. Процесуальна форма виражається у встановленні законом порядку розгляду і вирішення справ, а також має сукупність правил і вимог, що висуваються до учасників процесу і спрямованих на досягнення певного матеріально-правового результату. Ці вимоги об'єктивно відображені у складових компонентах публічної фінансової діяльності, де процесуальні провадження (або процедури) відображають її предметну характеристику і є визначальним елементом у її структурі, процесуальні стадії є динамічною характеристикою, процесуальний режим виражає ступінь розгляду обставин конкретної діяльності. Вважаємо, що таке розуміння процесуальної форми дає змогу застосовувати її в усіх сферах державної діяльності і, зокрема, в публічній фінансовій діяльності. В. Перепелюк [4, с. 17] вважає правильним говорити про нероздільність діяльності та процесуальної форми як її зовнішньої сторони.

На нашу думку, процесуальна форма належить будь-якій діяльності щодо застосування процесуальних норм. Зміст будь-якої діяльності розкривається через набір послідовних дій, що здійснюють її суб'єкти. Можна вважати, що процесуальна форма є структурною моделлю публічної фінансової діяльності як комплексної системи і явищем внутрішнього, глибинного порядку. Вона визначається такими ознаками: є організаційною формою діяльності; це діяльність виключно уповноважених на те суб'єктів, наділених певними повноваженнями; це різновидність людської практики, що є органічною взаємопов'язаною системою процесуальних дій; результати завжди закріплюються прийняттям відповідних правових актів.

Нині у правових дослідженнях зазвичай виділяють три елементи, що складають будь-яку процесуальну форму: процесуальні провадження, процесуальні стадії і процесуальні режими. Кожний із зазначених елементів зі свого боку узагальнює підсистему характеристик, більш конкретних ділянок процесуальної форми. Будь-яке провадження у фінансовому праві характеризується спеціальними ознаками, які дають змогу виділити окремі частини: провадження спрямовується на вирішення певних, якісно однорідних суспільних ситуацій, які мають один і той самий предмет правового регулювання; кожне провадження спрямоване на досягнення конкретної мети правотворчого або правозастосовного характеру; змістом діяльності є вирішення відповідних завдань; однорідні провадження регламентуються процесуальними нормами одного виду. Процесуальні норми насамперед закріплюють, які дії, у якій послідовності можуть здійснити учасники владних відносин і, відповідно, можна говорити про властивість стадійності процесуальної форми.

Вважаємо, що розглянути процесуальні стадії доцільно з двох позицій: по-перше, з позиції загальнологічної характеристики всіх процесуальних дій і, по-друге, з позиції розгляду функціонального прояву всієї процесуальної діяльності, тобто урахування таких етапів, що закріплюються в різних процесуальних актах і метою яких є досягнення необхідного результату, передбаченого відповідною нормою матеріального права. Сутнісні характеристики стадій функціонального призначення відображені і в тому, що кожна стадія, маючи свої, тільки їй притаманні межі у просторі та часі, повинна бути розпочата і закінчена в певний строк.

Фінансові процесуальні норми охоплюють увесь комплекс заходів з реалізації компетенції держави і органів місцевого самоврядування щодо формування, розподілу і використання фінансових ресурсів держави та органів місцевого самоврядування й здійснення контролю щодо них. І важливе завдання полягає в тому, щоб досягнути взаємодії між різними видами проваджень на кожній стадії з метою більш ефективного, раціонального використання фінансових ресурсів. А це означає, що потрібно дотримуватися процесуального режиму. До того ж системно і постійно. Адже держава не може бути бездіяльною. Вона, як і всі державні та муніципальні органи, функціонує безперервно. Усі її дії вимагають матеріального опосередкування, витрат фінансових ресурсів, постійного їх відшкодування, планового розподілу й ощадливого ефективного використання. Держава постійно впливає на процес формування, розподілу й використання централізованих і децентралізованих фондів, тобто керує ними. Держава керує грошовими фондами і відносинами щодо них, видаючи закони, нормативно-правові акти, які вміщують приписи, що регулюють фінансові відносини. Тобто публічна фінансова діяльність є правовою діяльністю та врегульована нормативно-правовими актами, спрямованими на забезпечення фінансовими ресурсами реалізацій функцій, покладених на державу і місцеве самоврядування, і вирішення завдань, що стоять перед ними. Публічна фінансова діяльність є невід'ємним і найбільш дієвим механізмом державного регулювання соціально-економічних процесів у нашому суспільстві. Її розподільчі й контрольні можливості впливають на ринкові відносини. І чітка

регламентація процесуальної сторони публічної фінансової діяльності сприяє дотриманню реалізації цих прав, а також найбільш ефективному використанню фінансів. Варто зазначити, що тривалість процесу зумовлює суттєве значення чинника часу як невід'ємної складової його юридичної характеристики, що передбачає детальне регулювання строків здійснення процесуальних дій, що виконуються за певною процедурою.

Вважаємо, що всі нинішні дефініції щодо публічної фінансової діяльності мають суттєвий недолік – відсутність її законодавчого визначення. Неодноразово науковці пропонували закріпити її визначення, загальні принципи регулювання публічних фінансів, принципи та порядок виконання закону про державний бюджет, порядок випуску цінних паперів і залучення кредитів, правове регулювання позикових потреб державного бюджету та ін. Наприклад, у державах Європи, на відміну від України, чіткості визначення термінів надається велике значення.

Висновок. Варто зазначити, що пошук способів утвердження законності правопорядку наводить на думку, що вся публічна фінансова діяльність, пов'язана із задоволенням різних потреб членів суспільства, повинна здійснюватися за завчасно встановленими правилами. Використання процесуальної форми в публічній фінансовій діяльності повинно гарантувати правильне застосування правових норм. За своїм змістом процесуальна форма виступає як мережа взаємопов'язаних процесуальних дій і, відповідно, процесуальних рішень, що має бути закріплено у фінансово-правових актах. Матеріально-правова природа публічної фінансової діяльності зумовлює специфічні, властиві тільки їм процесуальні правила, що відповідають характеру норм фінансового матеріального права, дотримання яких має неабияке значення для всього суспільства. Особливо привертає увагу те, що публічна фінансова діяльність загалом підпорядковується процесуальному порядку і потребує чіткого правового регулювання. Зміцнення процесуальних основ у різних соціально значимих сферах державної діяльності, зокрема і фінансовій, цілком узгоджуються з конституційним завданням щодо зміцнення правових основ державного й суспільного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Музика-Стефанчук О. А., Якимчук Н. Я. Сучасне фінансове право. Право публічних фінансів : підручник. Київ : АртЕк, 2024. 656 с.
2. Фінансове право : підручник / за ред. Т. Є. Кагановської та М. П. Кучерявенка ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2022. 432 с.
3. Воронова Л. К. Фінансове право України : підручник. Київ : Прецедент, Моя книга, 2006. 448 с.
4. Перепелюк В. Г. Адміністративний процес. Загальна частина : навчальний посібник. 2-ге видання, змінене і доповнене. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 368 с.

REFERENCES

1. Music-Stefanchuk O. A., Yakymchuk N. Ya. Modern financial law. The law of public finances : a textbook. Kyiv : ArtEk, 2024. 656 p.
2. Financial law : a textbook / edited by T. Ye. Kaganovskaya and M. P. Kucheryavenka ; Kharkiv. national University named after V. N. Carazine ; National law University named after Yaroslav the Wise. Kharkiv : Pravo, 2022. 432 p.
3. Voronova L. K. Financial law of Ukraine : textbook. Kyiv : Precedent, My book, 2006. 448 p.
4. Perepeluk V. G. Administrative process. General part : study guide. 2nd edition, revised and supplemented. Kyiv : Center for Educational Literature, 2004. 368 p.

L. M. Kasianenko, M. V. Gluh. PROCEDURAL FORM IN FINANCIAL LAW

The article is devoted to the characteristics of the procedural form of financial activity of the state and local self-government bodies. Since the general characteristic of the role of financial law is determined by the meaning and tasks of the financial activity of the state and local self-government bodies, the category "financial activity of the state" is one of the basic ones in the science of financial law other fundamental categories of financial and legal science are built on the basis.

In the financial and legal theory, procedural phenomena have not yet gained appropriate recognition as a certain system of interconnected elements - norms, relations, procedural form, although they exist and to some extent fulfill their function. The search for ways to establish the legality of the legal order suggests that all public financial activities related to the satisfaction of the various needs of society members should be carried out according to established rules. The use of a procedural form in public financial activity has an important practical meaning, as it is a guarantee of the implementation of material financial and legal norms, ensuring legality in the process creation, distribution, redistribution, use of financial resources of the state and local self-government bodies and the effectiveness of financial control. The substantive and legal nature of public financial activity dictates specific procedural rules that correspond to the nature of the norms of substantive financial law, the observance of which is of great importance for this society.

It is stated that public financial activity must be effective, oriented to the realization of legitimate state and public interests, aimed at ensuring the rule of law. The article emphasizes the importance of clearly defining terms in financial legislation, points out the insufficient reflection of procedural norms in financial legislation.

Key words: *financial legal relations, public financial activity, procedural form, financial legislation.*

Стаття надійшла до редколегії 1 серпня 2024 року

УДК 342.9

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.119-130

О. А. Кирій,

*аспірант кафедри фінансового та податкового права,**Державний податковий університет**e-mail: o.a.kyrii@email.ua*

ORCID ID 0009-0007-6815-9850

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОБУДОВИ НАЛЕЖНОЇ ПРОЦЕДУРИ ЗАСТОСУВАННЯ ДОСУДОВОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ В УКРАЇНІ

У зв'язку з постійними змінами у системі правосуддя важливим залишається впровадження досудового врегулювання адміністративно-правових спорів як альтернативного методу вирішення конфліктів.

У статті досліджено складові концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні. Проаналізовано чинники формування концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні. Сформовано основні складові концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні.

Вважаємо, що складовими концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні є такі складові: 1) створення механізму адміністративно-правового регулювання досудового врегулювання адміністративно-правових спорів; 2) визнання основних цінностей досудового врегулювання адміністративно-правових спорів; 3) створення профільного координувального органу щодо проведення досудового врегулювання адміністративно-правових спорів; 4) визначення повноважень щодо ведення реєстру осіб, які уповноважені проводити досудове врегулювання спорів; 5) формування професійної групи осіб, які проводять досудове врегулювання спорів; 6) вибір оптимальної моделі досудового врегулювання адміністративно-правових спорів; 7) удосконалення правового статусу учасників досудового врегулювання адміністративно-правових спорів як суб'єктів влади та їх професійна підготовка у сфері врегулювання спорів; 8) запобігання зловживанням правами під час досудового врегулювання адміністративно-правових спорів та створення інституту відповідальності посередника; 9) розробка механізму забезпечення виконання угоди за результатами процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів.

Ключові слова: досудове врегулювання спорів, адміністративно-правовий спір, адміністративне судочинство, адміністративно-правове регулювання, публічно-правовий спір, процедура, врегулювання спору.

Постановка проблеми. Запровадження альтернативних методів врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні створює нові можливості для зміцнення принципів правової держави. У сучасному правовому середовищі існує серйозна проблема, пов'язана з відсутністю чіткої та системної процедури досудового врегулювання публічно-правових спорів. Недостатня регламентація процедури ускладнює вирішення адміністративно-правових спорів та може призвести до зростання числа судових розглядів, що перевантажує систему правосуддя та збільшує терміни розгляду справ. Тому потрібно розробити концепцію належної процедури досудового врегулювання публічно-правових спорів, що враховуватиме вимоги справедливості, ефективності та доступності процедури досудового врегулювання спорів для всіх зацікавлених сторін.

Метою статті є виокремлення складових концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні та визначення подальших перспектив нормативного врегулювання процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та прикладні аспекти процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів вивчали такі науковці: С. Божок, Т. Кисельова, О. Корінний, О. Красіловська, Ю. Кузьменко, Н. Мазаракі, В. Маковій, О. Сидельніков, К. Токарева, А. Шеремет, Т. Шинкар, Л. Юхненко та інші.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Завданням статті є виробити пропозиції та обґрунтувати підхід щодо формування концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Досудове врегулювання спорів, як показує аналіз міжнародного досвіду, є важливою складовою правової культури країн Європи. Тому роль досудового врегулювання спору в розвитку правової системи України надзвичайно велика. Досудове врегулювання спору спрямоване на підвищення правової грамотності громадян, підтримку їхньої автономії та розширення можливостей у вирішенні конфліктів. Медіатори розуміють важливість медіаційних процедур у сучасному суспільстві та підтримують цінності взаємодії, спілкування, сприяння миру, соціальної відповідальності та розвитку громадянського суспільства [1, с. 2].

Документом, який є базисом для визначення концептуальної основи належного застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні, є Концепція Ради Європи про посилення спроможності Європейського Союзу у сфері медіації та діалогу, яка була прийнята 2009 року. Згідно з основними принципами цієї Концепції, медіація інструментом політики Європейського Союзу, а європейська спільнота є суб'єктом медіації. Так, Європейський Союз активно сприяє медіації, використовує, підтримує та фінансує її розвиток згідно з принципами узгодженості, всебічності, справедливості правосуддя та рівності прав людини [2].

Кириї О. А. До питання щодо визначення концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні

На наше переконання, концепцію побудови дієвої процедури застосування досудового врегулювання для вирішення адміністративно-правових спорів необхідно розуміти як систему положень, що встановлюють майбутні способи розвитку досудового врегулювання спорів у цій сфері та ґрунтуються на найкращому практичному досвіді проведення процедури досудового врегулювання спорів і теоретичних концепціях, які визначають сутність, мету, призначення, принципи й особливості цієї процедури.

До того ж вважаємо, що потреба у створенні концепції побудови дієвої процедури застосування процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів пов'язана з багатьма перепонами на шляху її введення до правової системи України. Мета формування такої концепції для належної процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів полягає в модернізації системи публічного управління та вдосконалення адміністративного процесу.

Так, Ю. В. Кузьменко, С. Г. Божок та О. Ю. Красіловська вважають, що основними труднощами імплементації міжнародного досвіду досудового врегулювання адміністративних спорів у правову систему України є такі аспекти: низький рівень правової культури серед населення, нестача довіри до процедури досудового врегулювання спорів, недостатня обізнаність громадян щодо переваг застосування процедури досудового врегулювання спорів та відсутність будь-якої рекламної або інформаційної діяльності щодо процедури досудового врегулювання спорів, особливості національної судової системи, в якій судовий захист вважається пріоритетом, обмежений рівень співпраці з міжнародними організаціями, що займаються медіацією з метою здобуття конструктивного досвіду, відсутність належного правового регулювання [3, с. 257].

Ураховуючи поточний стан проведення досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні, важливо визначити основні напрями розвитку цієї процедури як правового інституту та адміністративної процедури й визначити складові концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні.

Так, першою складовою концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні пропонуємо визначити створення механізму адміністративно-правового регулювання досудового врегулювання адміністративно-правових спорів.

Для досягнення зазначеної мети розвитку досудового врегулювання публічно-правових спорів необхідно вдосконалити чинний Закон України «Про медіацію», внести зміни до чинних нормативно-правових актів, зокрема до Кодексу адміністративного судочинства України, і сформувати Кодекс етичної поведінки медіаторів в Україні. Адміністративно-правове регулювання повинно ґрунтуватися на теоретичних розробках, що стосуються сутності медіації, зокрема досудового врегулювання спорів і забезпечувати її належне функціонування в Україні.

Проаналізувавши ретельно Закон України «Про медіацію», погоджуємося з думкою А. Шеремета, який вказує на такий недолік, як недостатньо докладно врегульована процедура проведення медіації, не визначені форми проведення та відсутнє співвідношення з уже існуючими альтернативними способами вирішення спорів [4, с. 53–54].

Зазначений Закон повністю відповідає принципу мінімального регулювання медіації. Однак вважаємо, що закон про медіацію повинен більш детально врегульовувати процедуру медіації у всіх аспектах її здійснення, зокрема й регулювати її окремі види.

До того ж стосовно змін законодавства, яке регулює адміністративний процес, зокрема Кодекс адміністративного судочинства України, то судді, які брали участь у пілотному Українсько-канадському проєкті, визначили, що всі категорії адміністративних справ можуть бути вирішені за рахунок досудового врегулювання, крім справ, пов'язаних з оскарженням законності нормативно-правових актів суб'єктів владних повноважень, а також справ, пов'язаних з обмеженням здійснення права на мирні зібрання, припиненням повноважень народного депутата та інші [5, с. 28].

Також позитивними змінами у сфері адміністративно-правового регулювання досудового врегулювання спорів за останні роки можна вважати долучення осіб, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці інформацію, що була надана їм у зв'язку з наданням послуг медіації під час проведення позасудового врегулювання спору, до переліку осіб, які зазначені у статті 66 Кодексу адміністративного судочинства України під назвою «Особи, які не можуть бути допитані як свідки» [6].

Щодо впровадження Кодексу професійної етики медіатора України як ключового напрямку розвитку адміністративно-правового регулювання медіації, важливо, щоб такий кодекс був загальнодержавним. Також доки на нормативному рівні досудове врегулювання спору не буде визначене як підвид медіації, особи, які проводять досудове врегулювання спорів, можуть не дотримуватися жодних професійних етичних норм. Це загалом підриває довіру громадськості до процедури досудового врегулювання спору.

Наступним елементом концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні визначено визнання основних цінностей досудового врегулювання адміністративно-правових спорів.

Система принципів досудового врегулювання адміністративно-правових спорів становить основу адміністративно-правового регулювання процедури та є ключовими засадами, які мають бути відображені в законодавчих актах. Принципи досудового врегулювання адміністративно-правових спорів являють собою основні правові концепції, які є організаційною та процедурною базою забезпечення досудового врегулювання спорів і спрямовані на досягнення ефективного, оптимального та законного вирішення спорів між сторонами.

Стосовно створення профільного координувального органу щодо проведення досудового врегулювання адміністративно-правових спорів як елементу концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні доцільно зазначити наведене нижче.

Інституалізація досудового врегулювання публічно-правових спорів є успішною міжнародною практикою, яка широко відома в різних країнах. Наприклад, Федеральна служба медіації та примирних процедур і Служб зв'язків з громадськістю американського Міністерства юстиції, які вже понад півстоліття сприяють розвитку моделі медіації у США. Також у Франції, Бельгії та Великій Британії відповідальність за медіаційні

процедури та управління ними покладена на омбудсменів. В Індії з метою уніфікації підходів до впровадження альтернативного врегулювання спорів 2005 року створено Проектний комітет з медіації та посередництва при Верховному суді Індії. У Китаї функціонує Центр медіації при Китайській раді сприяння міжнародній торгівлі та Китайській Міжнародній торговій палаті, який є найбільшим центром професійної медіації в Китаї та має 42 відділення на всій території [7, с. 371].

Відповідно до нашої позиції ефективними кроками на шляху становлення процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні буде створення Служби досудового врегулювання адміністративно-правових спорів при Касаційному адміністративному суді у складі Верховного Суду, до компетенції якої входило б поширення та моніторинг досудового врегулювання спорів між органами публічної адміністрації та приватними особами.

Серед елементів концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні виділено встановлення повноважень щодо ведення реєстру осіб, які уповноважені проводити досудове врегулювання спорів.

Практика організації альтернативного врегулювання спорів у світі виявляє три основні підходи до суб'єкта, що веде відкриті реєстри посередників: 1) орган влади (центральный орган виконавчої влади або суд); 2) приватна організація; 3) будь-яка кількість груп та організацій посередників [8].

Так, як приклад, модель централізованого ведення відкритого реєстру посередників існує в Австрії. Міністерство юстиції Австрії веде реєстр професійних посередників, де міститься інформація про особисті дані, освіту та спеціалізацію посередників [9]. Однак ведення реєстру державним органом може ускладнити доступ до професії медіатора, але водночас забезпечить його високу якість. Подібна система спостерігається в Словаччині, де Міністерство юстиції має право вести реєстр як професійних медіаторів, що відповідають законодавчим вимогам, так і інститутів, які забезпечують навчання майбутніх медіаторів та проводять медіаційні процедури [10].

Відповідно до статті 14 Закону України «Про медіацію» визначено, що об'єднання медіаторів та суб'єкти, що забезпечують проведення медіації, ведуть реєстри медіаторів, дотримуючись закону щодо конфіденційної інформації про особу [11].

Отже, вважаємо, що організації посередників повинні мати можливість зберігати свою автономію та вести власні реєстри учасників, щоб потенційні клієнти мали можливість вільно обирати посередника відповідно до своїх уподобань і потреб. Крім того, надмірна залежність медіаторів від держави може створювати сумніви щодо їхньої неупередженості. Медіація – це гнучкий та неформальний процес, який вимагає мінімального державного втручання. Тому кожна країна встановлює свої власні правила щодо ведення та оприлюднення реєстру посередників, враховуючи свої національні особливості.

С. Я. Фурса вважає за доцільне створити Єдиний реєстр медіаторів України, щоб забезпечити єдиний та належний облік фахівців з посередництва у країні [12, с. 5].

Щодо функціонування спеціалізованих реєстрів медіаторів, варто звернути увагу, що в Австралії для програм судової медіації примирні процедури здійснюються за допомогою приватних посередників, яких сторони самостійно вибирають зі спеціально підготовлених списків, складених у судах. Австрійські списки посередників формує Міністерство юстиції, а в Нідерландах – Нідерландський інститут посередництва [13, с. 1320].

Вважаємо, що оптимальною моделлю є поєднання кількох підходів: 1) створення реєстрів через об'єднання різноманітних організацій у сфері посередництва; 2) ведення відкритого загальнодержавного реєстру осіб, які уповноважені проводити медіацію; 3) ведення Службою досудового врегулювання адміністративно-правових спорів при Касаційному адміністративному суді у складі Верховного Суду реєстру осіб, які уповноважені проводити досудове врегулювання публічно-правових спорів. Це дасть змогу полегшити доступ до професії медіатора та забезпечити належний державний контроль за рівнем професійної підготовки осіб, які проводять досудове врегулювання адміністративно-правових спорів.

Серед елементів концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів виділено формування професійної групи осіб, які проводять досудове врегулювання спорів. Сформувати професійну спільноту у сфері посередництва можна, встановивши високі стандарти і вимоги щодо освіти, підготовки, сертифікації, атестації, акредитації та оцінки осіб, які проводять досудове врегулювання спорів.

Нині в Україні можна отримати освіту та підготовку в сфері медіації як у закладах вищої освіти, так і в недержавних організаціях. Це зумовлює виникнення питання про якість навчання, оскільки контроль над здобуттям освіти майбутніми посередниками фактично не здійснюється.

Практика підготовки медіаторів у різних країнах має значні відмінності. Наприклад, у Нідерландах відповідальність за підготовку, сертифікацію та реєстрацію посередників покладена на конкретні об'єднання посередників. У Франції ж підготовка посередників здійснюється під наглядом держави в закладах вищої освіти або акредитованих установах і становить 560 годин, охоплюючи 80 годин практичних семінарів [14, с. 211].

Важливу роль у розвитку професійної спільноти осіб, які проводять досудове врегулювання спорів, відіграє розробка спеціальних навчальних програм у вищих навчальних закладах та впровадження обов'язкового професійного навчання для суддів-посередників. Це охоплює встановлення чіткої періодичності та професійних вимог до підсумкової атестації, тобто якщо посередник завершив навчання і займається практичною діяльністю, важливо постійно вдосконалювати свої навички, проходити додаткові курси та підвищувати свій професійний рівень.

Визначення оптимальної моделі досудового врегулювання адміністративно-правових спорів є ключовим елементом концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні та описується нижче.

Вибір оптимальної моделі медіації є фундаментом побудови належної адміністративної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів. Кожна країна обирає свою власну модель досудового врегулювання спорів з урахуванням національних особливостей, таких як стан системи правосуддя, поширеність різних видів конфліктів, попит на альтернативні методи їх вирішення, рівень правової свідомості та культури. Найбільш поширеними моделями медіації в Україні є судова медіація та класична позасудова (приватна) медіація. Вважаємо за доцільне досудове врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні відносити до судової моделі медіації.

Так, О. Д. Сидельников підтримує інтеграцію досудового врегулювання публічно-правових спорів до адміністративного судового процесу та вважає, що використання альтернативних методів врегулювання спорів сприятиме ефективному захисту прав, свобод та законних інтересів усіх учасників адміністративно-правових спорів. Учений вважає, що доцільно процедуру досудового врегулювання адміністративно-правових спорів закріпити як відокремлену самостійну процедуру, щоб надалі використовувати цей прогресивний механізм урегулювання конфліктів [15, с. 164]

Підтримуємо позицію К. С. Токаревої, що Україна має рухатися в напрямі імплементації всіх моделей медіації у врегулюванні адміністративно-правових спорів, використовуючи всі доступні засоби для підвищення довіри суспільства та збільшення попиту на процедуру досудового врегулювання спорів [16, с. 117].

Також Т. Кисельова розглядає два можливих способи інтеграції досудового врегулювання спорів у судову систему: 1) небажаний – це впровадження обов'язкового досудового врегулювання спорів. Цей варіант має свої переваги, такі як підвищення обізнаності громадян щодо можливості медіації. Проте існує ризик, що сторони можуть не взяти участі в медіації, а також, що можливість досягнення домовленостей буде низькою. Це може призвести до збільшення часу й витрат на вирішення суперечки, особливо якщо процедура буде невдалою та сторони звернуться до суду; 2) бажаний – це впровадження добровільної процедури досудового врегулювання спорів [17, с. 20–21].

Наступною складовою концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні є вдосконалення правового статусу суб'єктів публічного управління як учасників досудового врегулювання спорів та їх професійна підготовка у сфері врегулювання спорів.

Удосконалення юридичного статусу суб'єктів публічного управління як учасників досудового врегулювання адміністративно-правових спорів передбачає передусім долучення нормативних положень, що дадуть змогу органам влади звертатися до посередників для врегулювання конфліктів, а також активно приймати ініціативу та робити пропозиції з метою врегулювання конфлікту та приймати запрошення для участі в процедурі досудового врегулювання спорів. Такий підхід повністю відповідає принципам людиноцентризму, який пропагується в адміністративному праві [15, с. 171].

Крім того, адміністративно-правові відносини як сфера суспільних правовідносин, є потенційно конфліктними, супроводжуються постійною комунікацією. Тому вважаємо, що посадові особи та службовці державних органів повинні мати розуміння щодо

процедури досудового врегулювання спорів, для чого вони повинні пройти відповідну підготовку. Суб'єкти публічного управління як учасники досудового врегулювання адміністративно-правових спорів можуть застосовувати набуті знання з медіації та ефективного вирішення конфліктів у своїй професійній діяльності, коли вони спілкуються з іншими представниками владних структур, щоб уникнути виникнення правових конфліктів і під час вирішення спорів через проведення процедури досудового врегулювання спорів.

Ще одним елементом концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні є запобігання зловживанням правами під час досудового врегулювання адміністративно-правових спорів та створення інституту відповідальності особи, яка проводить зазначену процедуру.

О. С. Корінний указує, що одним зі способів зловживання права є ініціатива досудового врегулювання публічно-правового спору однією зі сторін конфлікту з метою визначення правової позиції та можливих дій іншої сторони. Для зменшення ризику корупції та недобросовісності всіх учасників процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів учений рекомендує ввести письмове фіксування ходу процедури за згодою сторін та розширити повноваження суддів. Крім того, важливо дати суду можливість перед призначенням процедури досудового врегулювання спору у справі перевірити можливість зловживання правами, зобов'язавши сторони надати інформацію про свої дії, спрямовані на вирішення конфлікту та досягнення згоди, та право покласти на ту сторону судові витрати, яка недобросовісно ухиляється від участі в процедурі досудового врегулювання спору [18, с. 12].

З огляду на це адміністративно-правове регулювання досудового врегулювання адміністративно-правових спорів повинне передбачати заходи для запобігання та уникнення порушень, що здійснюються учасниками в межах установлених правил процедури, а також містити ефективні механізми для боротьби з цим явищем.

Розвиток концепції дисциплінарної відповідальності для посередників допоможе попередити порушення ними основних засад процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів і забезпечити високу якість проведення процедури. Наприклад, у випадку виявлення факту порушення принципу добросовісності однією зі сторін, угода, укладена за результатами досудового врегулювання адміністративно-правових спорів, може бути оскаржена та визнана недійсною [19, с. 95].

Щодо впровадження системи відповідальності для осіб, які проводять процедуру досудового врегулювання адміністративно-правових спорів, вважаємо, що найбільш ефективним інструментом оцінки та контролю за їх діяльністю досі ще може стати уніфікований електронний реєстр осіб, які проводять процедуру досудового врегулювання спору. У цьому реєстрі сторони спору могли б залишати відгуки про роботу конкретного посередника, формуючи рейтинг. Невиконання або недбале виконання обов'язків, а також порушення етичних норм можуть стати підставою для притягнення посередника до різних форм відповідальності: дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової та кримінальної.

Ще одним елементом концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні є встановлення механізму забезпечення виконання угоди за результатами досудового врегулювання адміністративно-правових спорів.

Потреба у створенні ефективного механізму для виконання угод, укладених за результатами досудового врегулювання адміністративно-правових спорів, зумовлена кількома чинниками. По-перше, це впливає на задоволення потреб та захист інтересів сторін спору. По-друге, це сприяє розвантаженню судової системи, забезпечуючи доступніше правосуддя через використання медіації як ефективного інструменту. Послідовно, представники юридичних професій і посадові особи органів влади відмінно розуміють сутність і значення медіації [5].

Висновки. Вважаємо, що складовими концепції побудови належної процедури застосування досудового врегулювання адміністративно-правових спорів в Україні є такі складові: 1) створення механізму адміністративно-правового регулювання досудового врегулювання адміністративно-правових спорів; 2) визнання основних цінностей досудового врегулювання адміністративно-правових спорів; 3) створення профільного координувального органу щодо проведення досудового врегулювання адміністративно-правових спорів; 4) визначення повноважень щодо ведення реєстру осіб, які уповноважені проводити досудове врегулювання спорів; 5) формування професійної групи осіб, які проводять досудове врегулювання спорів; 6) вибір оптимальної моделі досудового врегулювання адміністративно-правових спорів; 7) удосконалення правового статусу учасників досудового врегулювання адміністративно-правових спорів як суб'єктів влади та їх професійна підготовка у сфері врегулювання спорів; 8) запобігання зловживанням правами під час досудового врегулювання адміністративно-правових спорів і створення інституту відповідальності посередника; 9) розробка механізму забезпечення виконання угоди за результатами процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Costa e Silva A. M. Education, citizenship and mediation. *Citizenship, Social and Economics Education*. 2012. No 1(11). P. 2–10.
2. Concept on Strengthening EU Mediation and Dialogue Capacities. URL : https://eeas.europa.eu/archives/docs/cfsp/conflict_prevention/docs/concept_strengthening_eu_med_en.pdf (дата звернення: 29.04.2024).
3. Кузьменко Ю. В., Божок С. Г., Красіловська О. Ю. Проблемні аспекти імплементації медіації в правовий простір України. *Scientific Bases Of Solving Of The Modern Tasks : The 19 th International scientific and practical conference*, 1–2 June, 2020. Frankfurt am Main, 2020. С. 257–258.
4. Шеремет А. Законодавче регулювання медіації в Україні: аналіз проєкту Закону України «Про медіацію». *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 51–56.

5. Сприяння практичному запровадженню медіації в Україні та налагодженню взаємодії з судовою системою : збірка матеріалів проекту. 2016. URL : <https://cutt.ly/hlvImPR> (дата звернення: 29.04.2024).

6. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2747-15> (дата звернення: 29.04.2024).

7. Токарева К. С. Адміністративно-правове регулювання медіації: сучасний стан та тенденції розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2021. 468 с.

8. Лиско А., Коршівський Н. Реєстри медіаторів: зарубіжний досвід / Блог Львівського центру медіації. URL : <http://aphd.ua/reistry-mediatoriv-zarubizhnyi-dosvid/> (дата звернення: 29.04.2024).

9. Das Bundesgesetz über Mediation in Zivilrechtssachen Nr. 29/2003. URL : <https://mediatoren.justiz.gv.at/mediatoren/mediatorenliste.nsf/docs/home> (дата звернення: 29.04.2024).

10. Zбkon 420/2004 Z.z.SR o mediбcii a o doplnenn niektorэch zбkonov z 25. jъna 2004. URL : <https://www.vyvlstnienie.sk/predpisy/zakon-o-mediacii/> (дата звернення: 29.04.2024).

11. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 29.04.2024).

12. Фурса С. Медіація в Україні: актуальні питання теорії і практики та необхідність законодавчої регламентації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2014. № 1. С. 5–9.

13. Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

14. Бондарчук Н., Бугайчук А. Проблеми правового регулювання медіації в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 209–213.

15. Сидельніков О. Д. Інститут примирення в адміністративному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2017. 201 с.

16. Токарева К. С. Заходи щодо інтеграції медіації в судову систему України. *Соціологія Права*. 2018. № 3–4 (26–27). С. 115–118.

17. Кисельова Т. Інтеграція медіації в судову систему України: програмний документ. Київ, 2017. 28 с.

18. Корінний С. О. Впровадження медіації в адміністративний процес України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ужгород, 2019. 242 с.

19. Токарева К. С. Правове регулювання протидії зловживанню правами у сфері медіації. *Ірпінський юридичний часопис : науковий журнал*. 2020. Вип. 2(4). С. 90–98.

REFERENCES

1. Costa e Silva A. M. (2012). Education, citizenship and mediation. *Citizenship, Social and Economics Education*.

2. Concept on Strengthening EU Mediation and Dialogue Capacities. URL : https://eeas.europa.eu/archives/docs/cfsp/conflict_prevention/docs/concept_strengthening_eu_med_en.pdf

Кирій О. А. До питання щодо визначення концепції побудови належної процедури застосування досудового регулювання адміністративно-правових спорів в Україні

3. Kuzmenko Yu. V., Bozhok S. H., Krasilovska O. Yu. (2020). Problemni aspekty implementatsii mediatsii v pravovyï prostir Ukraïny. *Scientific Bases Of Solving Of The Modern Tasks : The 19 th International scientific and practical conference (1–2 June, 2020)*. Frankfurt am Main [in Ukrainian].
4. Sheremet A. (2020). Zakonodavche rehuliuвання mediatsii v Ukraïni: analiz proiektu Zakonu Ukraïny «Pro mediatsiiu». *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i parvo* [in Ukrainian].
5. Spryiannia praktychnomu zaprovadzhenniu mediatsii v Ukraïni ta nalahodzhenniu vzaiemodii z sudovoiu systemoiu : zbirka materialiv proiektu. 2016. URL : <https://cutt.ly/hlvImPR> (data zvernennia: 17.04.2024) [in Ukrainian].
6. Code of Administrative Procedure of Ukraine (2005, July 06) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2747-15> [in Ukrainian].
7. Tokarieva K. S. (2021). Administratyvno-pravove rehuliuвання mediatsii: suchasnyi stan ta tendentsii rozvytku : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.07 [in Ukrainian].
8. Lysko A., Korshivskyï N. Reiestry mediatoriv: zarubizhnyï dosvid / Bloh Lvivskoho tsentru mediatsii. URL : <http://aphd.ua/reiestry-mediatoriv-zarubizhnyi-dosvid/> [in Ukrainian].
9. Das Bundesgesetz über Mediation in Zivilrechtssachen Nr. 29/2003. URL : <https://mediatoren.justiz.gv.at/mediatoren/mediatorenliste.nsf/docs/home>
10. Zbkon 420/2004 Z.z.SR o medibcii a o doplnenn niektorých zbkonov z 25. jÛna 2004. URL : <https://www.vyvlastnenie.sk/predpisy/zakon-o-mediacii/>
11. Pro mediatsiiu : Zakon Ukrainy vid 16.11.2021 № 1875-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
12. Fursa S. (2014). Mediatsiia v Ukraïni: aktualni pytannia teorii i praktyky ta neobkhdnist zakonodavchoï rehlamentatsii. *Visnyk Kyïvskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky* [in Ukrainian].
13. Купс тсывилоного протсесу: pidручнык / V. V. Komarov, V. A. Bihun, V. V. Barankova ta in. ; za red. V. V. Komarova. Kharkiv : Pravo, 2011 [in Ukrainian].
14. Bondarchuk N., Buhaïchuk A. (2018). Problemy pravovoho rehuliuвання mediatsii v Ukraïni. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i parvo* [in Ukrainian].
15. Sydielnikov O. D. (2017). Instytut prymyrennia v administratyvnomu sudochynstvi : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 [in Ukrainian].
16. Tokarieva K. S. (2018). Zakhody shchodo intehratsii mediatsii v sudovu systemu Ukraïny. *Sotsiologhiia Prava* [in Ukrainian].
17. Kyselova T. (2017). Intehratsiia mediatsii v sudovu systemu Ukraïny: prohramnyï document [in Ukrainian].
18. Korinnyï S. O. (2019). Vprovadzhennia mediatsii v administratyvnyï protses Ukraïny : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 [in Ukrainian].
19. Tokarieva K. S. (2020). Pravove rehuliuвання protydiï zlovzhyvanniu pravamy u sferi mediatsii. *Irpinskyï yurydychnyï chasopys : naukovyï zhurnal* [in Ukrainian].

O. A. Kiriy. ON THE ISSUE OF DEFINING THE CONCEPT OF BUILDING A PROPER PROCEDURE FOR THE APPLICATION OF PRE-TRIAL SETTLEMENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL DISPUTES IN UKRAINE

Due to constant changes in the justice system, it is important to introduce pre-trial settlement of administrative and legal disputes as an alternative method of conflict resolution.

The article examines the components of the concept of building a proper procedure for the application of pre-trial settlement of administrative and legal disputes in Ukraine. The author analyses the factors of formation of the concept of building a proper procedure for the application of pre-trial settlement of administrative and legal disputes in Ukraine. The main components of the concept of building a proper procedure for the application of pre-trial settlement of administrative and legal disputes in Ukraine are formed.

We believe that the components of the concept of building a proper procedure for the application of pre-trial settlement of administrative and legal disputes in Ukraine are as follows: 1) creation of a mechanism for administrative and legal regulation of pre-trial settlement of administrative and legal disputes; 2) recognition of the core values of pre-trial settlement of administrative and legal disputes; 3) creation of a specialized coordinating body for pre-trial settlement of administrative and legal disputes; 4) determination of the powers to maintain a register of persons authorized to conduct pre-trial settlement of disputes; 5) formation of a professional group of persons conducting pre-trial settlement of disputes; 6) selection of the optimal model of pre-trial settlement of disputes.

Keywords: *pre-trial settlement of disputes, administrative legal dispute, public legal dispute, procedure, dispute settlement.*

Стаття надійшла до редколегії 7 серпня 2024 року

УДК 347.73

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.131-137

Н. М. Ковалко,*д-р юрид. наук, професор, заслужений юрист України,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка**e-mail: nnkovalko@gmail.com***ORCID ID 0000-0001-5550-9267;****О. В. Глух,***аспірант кафедри фінансового та податкового права,**Державний податковий університет**e-mail: sashagluh47@gmail.com***ORCID ID 0009-0006-6032-6207**

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПОДАТКОВИЙ КРЕДИТ»

В умовах сьогодення однією з основних гарантій сталого та ефективного розвитку України як сучасної правової держави та забезпечення її стабільності є злагоджене та безперервне функціонування податкової системи.

У статті досліджено основні науково-теоретичні підходи, що характеризують правову природу податкового кредиту. Зроблено висновок, що поняття «податковий кредит» найчастіше застосовують у двох розуміннях: податковий кредит з податку на прибуток та податковий кредит з податку на додану вартість. Сформульовано основні особливості та відмінності між поняттям «податковий кредит» та «податкова пільга». Підсумовано, що недоцільно податковий кредит визначати лише як підвид податкової пільги.

Поняття «податковий кредит» має подвійну правову природу, оскільки правове регулювання податкового кредиту здійснюється як імперативним, так і диспозитивним методами правового регулювання. Вважаємо за недоцільне визначати податковий кредит як різновид податкової пільги, оскільки вказані поняття «податковий кредит» та «податкова пільга» не є однотипними та мають досить широкі значення, тому повне поглинання одного поняття до іншого є неможливим. Податковий кредит зумовлює зміну строків сплати податкового платежу, тобто змінює лише порядок виконання податкового обов'язку платників, а не звільняє від нього, тому необхідно розглядати податковий кредит не як різновид податкової пільги, а як форму зміни порядку виконання обов'язку зі сплати податку. Також пропонуємо узагальнено визначати податковий кредит як суму, на яку платник будь-якого податку має право зменшити податкове зобов'язання впродовж відповідного звітного (податкового) періоду. З огляду на це доцільно внести зміни до статті 14.1.181 Податкового кодексу України та викласти визначення поняття «податковий кредит» так: «14.1.181.

Податковий кредит – сума, на яку платник будь-якого податку має право зменшити податкове зобов'язання впродовж відповідного звітного (податкового) періоду, визначена згідно з розділом V цього Кодексу».

Ключові слова: податковий кредит, податкова пільга, податок на додану вартість, платник податку, податок, кредит.

Постановка проблеми. Нині однією з основних гарантій сталого та ефективного розвитку України як сучасної правової держави та забезпечення її стабільності є злагоджене та безперервне функціонування податкової системи. Відповідно, саме надходження податкових платежів до державного та місцевих бюджетів надає право органам публічної влади проводити внутрішню та зовнішню державну політику, здійснювати фінансування різноманітних державних заходів тощо. Так, успішний результат діяльності податкової системи держави можливо отримати виключно за умови розробленої та затвердженої ефективної державної податкової політики та належного, узгодженого податкового законодавства й стабільного функціонування податкової системи. У вказаному аспекті значну роль відіграє і використання механізму податкового кредиту, одним з недоліків якого, як і для всієї податкової системи в Україні, є нестабільність законодавчого регулювання. З огляду на це, дослідження теоретичних підходів до визначення змісту поняття «податковий кредит» є актуальним для науки фінансового права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження стали праці вчених, які присвятили свої роботи вивченню правового регулювання податкового кредиту, а саме: Д. А. Кобильнік, О. А. Магопець, С. О. Ніщимна, Д. В. Тимошевський, Р. Я. Павлішак, А. Панчук, С. С. Пирога, В. С. Поліщук та інші. Проте недоцільно вважати, що всі проблеми, пов'язані з правовим регулюванням податкового кредиту, є вирішеними, тому в цій статті спробуємо визначитися з підходами до правової природи податкового кредиту.

Метою статті є дослідження змісту поняття «податковий кредит», його відображення в термінології податкового права, визначення способів вирішення науково-методичних проблем застосування вказаного поняття.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Завданням статті є вироблення єдиного узагальненого підходу до визначення правової категорії «податковий кредит».

Виклад основного матеріалу. Відповідно до законодавства України правову категорію «податковий кредит» тлумачать по-різному, а саме: 1) податковий кредит, або бюджетне кредитування при податку на додану вартість; 2) податковий кредит під час сплати податку на доходи; 3) податковий кредит як податкова пільга.

Так, відповідно до ст. 14.1.181 Податкового кодексу України податковим кредитом визначено суму, на яку платник податку на додану вартість вправі знизити податкове зобов'язання звітного (податкового) періоду, розраховану в порядку розділу V Податкового кодексу України [1].

Зі свого боку О. А. Магопець підтримує позицію, відповідно до якої податковий кредит визначають як вид податкової пільги, який спрямований на зниження ставки

податку, відстрочення сплати податкових платежів, повернення раніше сплачених податкових платежів, залік раніше сплачених податкових платежів, заміну сплати податкових платежів натуральним виконанням [2, с. 271].

Як доцільно зауважує Д. В. Тимошевський, правовий характер поняття «податковий кредит» та «податкова пільга» є різним. Так, податкова пільга визначає отримання відповідних привілеїв платниками податків, тобто часткове звільнення від сплати податків, зменшення тягаря виконання зобов'язань платниками податків, які мають характер безповоротності. Водночас податковий кредит означає надання певної суми коштів або товару в борг, з обов'язком платника податку повернути їх та досить часто з нарахуванням відсотків. Більше того, податковий кредит у жодному випадку не звільняє платника податку від обов'язку перед державою, а лише означає продовження строку сплати податків. Також податковий кредит не змінює суми податку, що надходить до державного бюджету, як у випадку податкової пільги, а навпаки – збільшує її. Отже, зміна строків сплати податкового платежу змінює лише порядок виконання податкового обов'язку платників, а не звільняє від нього, тому необхідно розглядати податковий кредит не як різновид податкової пільги, а як форму зміни порядку виконання обов'язку зі сплати податку [3, с. 524].

З огляду на вищевикладене, вважаємо недоцільно визначати категорію «податковий кредит» лише як підвид категорії «податкова пільга», адже вказані поняття «податковий кредит» і «податкова пільга» не є однотипними та мають досить широкі значення, тому недоцільно говорити про повне поглинання одного поняття до іншого.

Також А. Панчук зауважує, що, по-перше, правове поняття «податковий кредит» має подвійну природу, яка відображає правовідносини між платниками податків і державою як між кредитором і кредитотримувачем. По-друге, зміст податкового кредиту, якому надається пріоритет у певний момент розвитку податкових правовідносин, залежить від податкової політики держави. За умови, що держава віддає перевагу посиленню фіскальної функції податків, обираються податки, за яких виникають відносини податкового кредиту як пасивної форми, і використовується право на відстрочку податкових зобов'язань перед платниками. У випадку, коли держава надає перевагу посиленню регулятивної функції податків, доцільно використати активну форму податкового кредиту як підвиду пільгового відстрочення сплати податків із ціллю використання сум податкових платежів на вдосконалення виробництва. По-третє, термінологія та зміст елементів податків у системі податкового права, зокрема термін «податковий кредит» потребують подальшого узгодження. Так, учений пропонує узагальнене визначення податкового кредиту як зменшення податкового зобов'язання з будь-якого податку, а не лише з податку на додану вартість, тому що в такому разі в механізмі стягнення податку з доходів фізичних осіб податкова знижка означатиме повернення надміру сплаченого податку, а не витрат платника і не зменшення бази оподаткування [4, с. 31].

Зі свого боку С. О. Ніщима податковий кредит визначає як кредит, який платником податків надається державі не безпосередньо, а непрямим способом, за рахунок купівлі товарів в іншого платника податку на додану вартість – продавця вказаних товарів, який

одночас сплачує податок на додану вартість до бюджету у зв'язку з продажем вказаних товарів. Як наслідок, у постачальника вказаного підприємства виникають податкові обов'язки перед бюджетом (кредиторська заборгованість за податками), тому що останній у цій операції був продавцем, а в підприємства, яке було у вказаній операції покупцем, виникає податковий кредит (дебіторська заборгованість бюджету) [5, с. 236].

Поміж іншого, С. С. Пирога, податковий кредит визначає елемент правового механізму податку на додану вартість, що надає можливість безконтрольно зменшувати податкові зобов'язання платника податку й ефективно ухилятися від сплати податкових платежів. Для вдосконалення механізму адміністрування вченим запропоновано обмежити розмір податкового кредиту сумою податку на додану вартість, сплаченою в ціні сировини, матеріалів і комплектувальних виробів, які використані у виробництві продукції [6, с. 192].

В. С. Поліщук під податковим кредитом визначає суму (вартість) витрат, понесених платником податку-резидентом через придбання товарів (робіт, послуг) у резидентів-фізичних або юридичних осіб упродовж звітного року, крім витрат на сплату податку на додану вартість та акцизного збору, на суму яких дозволено зниження суми його загального річного оподаткованого доходу. Учений зауважує, що за практичного використання права на податковий кредит платник податку повинен врахувати такі особливості: а) нарахування податкового кредиту може проводитись виключно резидентами, які мають реєстраційний номер облікової картки платника податків; б) загальна сума податкового кредиту не може бути більшою за суму загального оподаткованого доходу платника податку за звітний рік; в) якщо платник податку не використав право на нарахування податкового кредиту за наслідками звітного податкового року, таке право на наступний податковий рік не переноситься [7, с. 235].

Поміж іншого, поширеною серед науковців є позиція, що, незважаючи на те, що відносини податкового кредиту регулюються нормами податкового права, проте містять у собі складові диспозитивного регулювання. Вказана позиція надає підставу визначати податковий кредит як класичну угоду між платником податку та податковими органами, що мало чим відрізняється від цивільно-правової угоди. Проте підтримуємо позицію Д. В. Тимошевського, що податковий кредит не можна визначати як угоду в її класичному визначенні. Водночас, до прикладу, податковий кредит при податку на прибуток встановлюється за бажанням платника податку, всі його умови регулюються виключно імперативними приписами держави без урахування бажання платника податку: сума, строки, розмір плати. Деякі вчені для характеристики податкового кредиту пропонують використовувати поняття «імперативна угода». На перший погляд, вказане поняття викликає сумніви щодо наявності в ньому змістовного навантаження. Водночас угода передбачає, що відносно певних аспектів суб'єкти відносин щодо податкового кредиту мають дійти згоди на основі рівноправного узгодження інтересів, а також наявності імперативності, тобто чітких настанов з боку держави, без урахування волі платника податку. Як наслідок, таке дискусійне поєднання диспозитивного та імперативного елементу демонструє однозначний та суперечливий зміст категорії «податковий кредит» [3, с. 526].

Як зауважує Д. А. Кобильнік, поняття «податковий кредит» найбільш часто застосовують у двох аспектах: 1) податковий кредит податку на прибуток; 2) податковий кредит з податку на додану вартість. Незважаючи на подібність форми, варто зауважити, що два поняття різні за змістом. Так, податковий кредит з податку на прибуток є виключно податково-правовим інститутом, який має однорідний характер, а податковий кредит з податку на додану вартість об'єднує правовідносини, що базуються на межі бюджетного й податкового права [8, с. 126–128].

Висновки. Маємо переконання, що поняття «податковий кредит» має подвійну правову природу, оскільки правове регулювання податкового кредиту здійснюється як імперативним, так і диспозитивним методами правового регулювання. Вважаємо за недоцільне визначати податковий кредит як різновид податкової пільги, оскільки вказані поняття «податковий кредит» та «податкова пільга» не є однотипними та мають досить широкі значення, тому повне поглинання одного поняття до іншого є неможливим. Податковий кредит зумовлює зміну строків сплати податкового платежу, тобто змінює лише порядок виконання податкового обов'язку платників, а не звільняє від нього, тому потрібно розглядати податковий кредит не як різновид податкової пільги, а як форму зміни порядку виконання обов'язку зі сплати податку. Також пропонуємо узагальнено визначати податковий кредит як суму, на яку платник будь-якого податку має право зменшити податкове зобов'язання впродовж відповідного звітного (податкового) періоду. З огляду на це доцільно внести зміни до статті 14.1.181 Податкового кодексу України та викласти визначення поняття «податковий кредит» так: «14.1.181. Податковий кредит – сума, на яку платник будь-якого податку має право зменшити податкове зобов'язання впродовж відповідного звітного (податкового) періоду, визначена згідно з розділом V цього Кодексу».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2755-17> (дата звернення: 02.06.2024).
2. Магопєць О. А. Теоретичні підходи до визначення сутності поняття «податкове стимулювання». *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки* : зб. наук. пр. Кіровоград : КНТУ, 2014. Вип. 26. С. 265–273.
3. Тимошевський Д. В. Правове регулювання податкового кредиту. *Форум права*. 2009. № 1. С. 524–527.
4. Панчук А. Генезис категорії податковий кредит. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2011. № 4. С. 23–31.
5. Ніщимна С. О., Павлішак Р. Я. Податковий кредит в Україні: проблеми теорії та практики. *Редакційна колегія*. 2017. С. 235–238.
6. Пирого С. С. Особливості застосування податкового кредиту. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету: Серія: Право*. 2012. Вип. 19, т. 3. С. 189–192.

7. Поліщук В. С. Роль і значення податкового кредиту в оподаткуванні фізичних осіб. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*. 2013. № 8. С. 234–236.

8. Кобильнік Д. А. Правове регулювання пільг при оподаткуванні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 206 с.

REFERENCES

1. Podatkovyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 02.12.2010 № 2755-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2755-17> (data zvernennia: 02.06.2024) [in Ukrainian].

2. Mahopets O. A. (2014). Teoretychni pidkhody do vyznachennia sutnosti poniattia «podatkove stymuliuvannia». *Naukovi pratsi Kirovohradskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Ekonomichni nauky* : zb. nauk. pr. Kirovohrad : KNTU [in Ukrainian].

3. Tymoshevskiy D. V. (2009). Pravove rehuliuвання podatkovoho kredytu. *Forum prava* [in Ukrainian].

4. Panchuk A. (2011). Henezys katehorii podatkovyi kredyt. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu* [in Ukrainian].

5. Nishchymna S. O. (2017). Pavlishak R. Ya. Podatkovyi kredyt v Ukraini: problemy teorii ta praktyky. *Redaktsiina kolehiia* [in Ukrainian].

6. Pyroha S. S. (2012). Osoblyvosti zastosuvannia podatkovoho kredytu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo* [in Ukrainian].

7. Polishchuk V. S. (2013). Rol i znachennia podatkovoho kredytu v opodatkuvanni fizychnykh osib. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Ekonomichni nauky*. [in Ukrainian].

8. Kobyl'nyk D. A. (2002). Pravove rehuliuвання pil'gh pry opodatkuvanni : dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07 / Natsionalna yurydychna akademiia Ukrainy im. Yaroslava Mudroho, Kharkiv [in Ukrainian].

N. M. Kovalko, O. V. Hlukh. THEORETICAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF "TAX CREDIT"

Today, one of the main guarantees of sustainable and effective development of Ukraine as a modern state governed by the rule of law and ensuring its stability is the coordinated and continuous functioning of the tax system.

The article analyzes the main scientific and theoretical approaches characterizing the legal nature of a tax credit. It is concluded that the concept of tax credit is most often used in two senses: tax credit for income tax and tax credit for value added tax. The main features and differences between the concepts of "tax credit" and "tax benefit" are formulated. It is summarized that it is inappropriate to define a tax credit only as a subtype of a tax benefit.

The concept of "tax credit" has a dual legal nature, since the legal regulation of tax credit is carried out by both mandatory and dispositive methods of legal regulation. We believe that it is inappropriate to define a tax credit as a type of tax benefit, since the concepts of "tax

credit" and "tax benefit" are not the same and have rather broad meanings, so it is impossible to fully absorb one concept into the other. A tax credit causes a change in the timing of a tax payment, i.e., it changes only the procedure for fulfilling the tax obligation of taxpayers, and does not exempt them from it, so it is necessary to consider a tax credit not as a type of tax benefit, but as a form of changing the procedure for fulfilling the obligation to pay tax. We also propose to generally define a tax credit as the amount by which a taxpayer is entitled to reduce its tax liability during the relevant reporting (tax period). In view of this, it is advisable to amend Article 14.1.181 of the Tax Code of Ukraine and set forth the definition of "tax credit" as follows: "14.1.181 tax credit – the amount by which a taxpayer of any tax has the right to reduce the tax liability during the relevant reporting (tax period), determined in accordance with Section V of this Code".

Keywords: *tax credit, tax benefit, value added tax, taxpayer, tax, credit.*

Стаття надійшла до редколегії 9 серпня 2024 року

УДК 342.95+351.74

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.138-147

Т. О. Мацелик,

д-р юрид. наук, професор

e-mail: 2012boot@ukr.net

ORCID ID 0000-0003-0354-4663;

М. О. Мацелик,

канд. юрид. наук, доцент,

Державний податковий університет

e-mail: macelyk50@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-5281-4562

ДОСУДОВІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Стаття присвячена досудовим способам вирішення публічно-правових спорів у сфері діяльності правоохоронних органів.

З'ясовано, що повноваження правоохоронних органів являють собою інструмент досягнення цілей – забезпечення охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина, забезпечення державної безпеки, публічної безпеки та порядку, боротьби зі злочинністю, надання допомоги особам, які внаслідок стихійного лиха, військових дій або інших причин її потребують, а також попередження та профілактика правопорушень на принципах верховенства права, належного урядування тощо.

Систематизовано у групи за змістом норми, що визначають повноваження правоохоронних органів.

Акцентовано увагу на спорах, які виникають під час реалізації завдань правоохоронними органами, та способах їх досудового врегулювання.

Визначено, що поняття «публічно правовий спір» розглядається як спір, що виникає у сфері публічного права та стосується прав і обов'язків суб'єктів у сфері конституційного адміністративного, фінансового, податкового, митного права тощо.

Юрисдикційні повноваження правоохоронних органів спрямовані на створення умов для додержання суб'єктами громадянського суспільства правових приписів та притягнення до юридичної відповідальності винних у порушенні законодавства суб'єктів із відшкодуванням шкоди, нанесеної юридичним та фізичним особам, державі. Також вони використовуються під час розв'язання спірних правовідносин, що виникають у результаті їхньої діяльності. Встановлено види досудового врегулювання публічно-правових спорів, що виникають у правоохоронній сфері, акцентовано увагу на особливостях процедур їх вирішення, що зумовлюють, як наслідок, потребу в проведенні службових розслідувань.

Ключові слова: посадові особи, правоохоронні органи, Національна поліція, податкова служба, митні органи, досудове врегулювання спору, адміністративна процедура, публічно правовий спір, адміністративно-юрисдикційні повноваження, медіація, адміністративне оскарження.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу теоретичних засад адміністративно-правової науки, чинного законодавства дослідити особливості досудових способів вирішення публічно-правових спорів у сфері діяльності правоохоронних органів та сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо його подальшого вдосконалення.

Постановка проблеми. Перманентно режим воєнного стану, що триває в Україні, забезпечує встановлення жорстких умов функціонування суб'єктів господарської діяльності та органів публічної влади й одночасно встановлює суворіші правила – обмеження прав і свобод людини, що часто призводить до їх порушення. Водночас заради забезпечення державної та публічної безпеки, належного функціонування інституцій публічної влади з громадянським суспільством функціонують механізми гарантій законності, охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина, одним із дієвих серед яких є інститут досудового вирішення публічно-правових спорів у сфері правоохоронної діяльності. Оновлення зазначених механізмів стало наслідком уніфікації та гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами з метою посилення євроінтеграційних процесів. У результаті трансформації з'являються нові інструменти, що суттєво відображається на юрисдикційних повноваженнях правоохоронних органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові розвідки щодо інституту досудового вирішення публічно-правових спорів, охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина здійснювались у контексті дослідження адміністративно-правового статусу, адміністративного оскарження тощо. Це, наприклад, праці таких учених-правників, як Л. С. Анохіна, Ю. П. Битяк, С. С. Білуга, І. О. Грибок, Л. Є. Кисіль, В. К. Колпаков, Т. О. Коломоєць, О. В. Кузьменко, Д. В. Лученко, Р. Миронюк, О. О. Салманова, Л. Сало, Р. В. Сінельнік, А. О. Собакарь, В. П. Тимошук та інших. Однак, зважаючи на суттєві зміни в адміністративному законодавстві за період воєнного стану, вони неминуче потребують наукового осмислення.

Виконання правоохоронних функцій у державі здійснюють різні органи та установи, зокрема Національна поліція України, як центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству через забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку [1]; Служба безпеки України, як державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України [2]; Національна гвардія України, як військове формування з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки і порядку

та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій [3]; Державна прикордонна служба України, яка є правоохоронним органом спеціального призначення [4]; Управління державної охорони України – орган, який є державним правоохоронним органом спеціального призначення, підпорядкованим Президентові України та підконтрольним Верховній Раді України тощо [5].

Варто зазначити, що аналіз чинного законодавства дає підстави стверджувати, що законодавчі та нормативні акти безпосередньо правоохоронними визначають не всі органи, які виконують функції правової охорони, зокрема митні органи, органи державної податкової служби законодавчо таким статусом не наділені, водночас Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» визначає, що правоохоронні органи – органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [6]. З таким визначенням чи переліком складно однозначно погодитись, адже правозастосовні функції здійснюють практично всі органи виконавчої влади, інші державні органи, а також органи місцевого самоврядування, інша справа – правоохоронні функції, таких суб'єктів значно менше. Як слушно зазначають вчені, досліджуючи адміністративну діяльність правоохоронних органів під час забезпечення публічного порядку та безпеки в період воєнного стану крізь призму принципу верховенства права, «інституційне забезпечення публічного порядку та безпеки здійснюється системою суб'єктів, яка складається з правоохоронних органів, органів з правоохоронними функціями та судів» [7, с. 48].

Аналіз законодавства, що регулює правовий статус органів, які, однозначно, мають статус правоохоронних, дає змогу зробити висновок, що повноваження правоохоронних органів являють собою інструмент досягнення цілей – забезпечення охорони та захисту прав і свобод людини й громадянина, забезпечення державної безпеки, публічної безпеки та порядку, боротьби зі злочинністю, надання допомоги особам, які внаслідок стихійного лиха, військових дій або інших причин її потребують, а також попередження та профілактика правопорушень на принципах верховенства права, належного урядування тощо.

За своїм змістом норми, що визначають такі повноваження, варто систематизувати в групи: а) норми, якими встановлюється мета, принципи, правові та морально-етичні стандарти правоохоронної діяльності; б) норми, якими визначається право посадових осіб правоохоронних органів на доступ до документальних, інформаційно-комунікаційних, фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів фізичних осіб, юридичних осіб приватного та публічного права; в) норми заборонного та обмежувального характеру, зокрема антикорупційні, які визначають можливості дій

суб'єктів правоохоронної системи під час реалізації завдань; г) норми юрисдикційного характеру, що визначають процедури застосування санкцій за порушення у підвідомчій сфері та досудового врегулювання спорів.

У результаті реалізації повноважень посадовими особами правоохоронних органів часто виникають публічно-правові спори, досудові способи вирішення яких доцільно розглянути детальніше.

Поняття публічно-правового спору визначено в п. 2 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України через ознаки, а саме спір визнається публічно-правовим, якщо:

– однією стороною є сторона, що здійснює публічно-владні управлінські функції, зокрема на виконання делегованих повноважень, а предмет спору стосується виконання чи невиконання стороною цих функцій;

– наявність у суб'єкта владних повноважень компетенції щодо надання адміністративних послуг, а предмет спору стосується їх надання або ненадання;

– однією стороною є суб'єкт виборчого процесу або процесу референдуму, а предмет спору стосується порушення права цієї сторони з боку суб'єкта владних повноважень [8].

Великий енциклопедичний юридичний словник публічно-правовий спір визначає як вид правових спорів, що виникає між учасниками публічно-правових відносин у зв'язку з порушенням, застосуванням чи тлумаченням норм публічних галузей права. Серед характеристик таких спорів називають: а) його предметом є спір про права та обов'язки суб'єктів публічно-правових відносин, що стосується реалізації владних повноважень; б) орган (посадова особа), наділена публічно-владними повноваженнями, є обов'язковою стороною спору; в) підставою виникнення спірних публічно-правових відносин є факт порушення одним з учасників публічно-правових відносин загальнообов'язкових правил або факт реалізації правообов'язку, пов'язаного з реалізацією публічно-владних повноважень, унаслідок чого виникає право звернення до суду із правовою вимогою (вимогами); г) як законодавчу основу вирішення покладено право на оскарження неправомірних дій, що охоплює три правочинності: право на захист суб'єктивних прав від будь-якого незаконного зазіхання чи обмеження; право вимагати від держави, її органів дотримуватись і охороняти гарантовані законом права, свободи, інтереси; право звернутися до примусової сили держави для захисту прав і законних інтересів від неправомірних дій (бездіяльності) суб'єктів публічно-правових відносин; д) вирішується в межах певних правових процедур компетентним юрисдикційним органом (органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, судами загальної юрисдикції, зокрема спеціалізованими адміністративними судами) через визнання неправомірним та/або незаконним нормативно-правового чи індивідуального адміністративного акта й відновлення порушеного права [9, с. 771].

Так, поняття «публічно-правовий спір» розглядається як спір, що виникає у сфері публічного права та стосується прав і обов'язків суб'єктів у сфері конституційного адміністративного, фінансового, податкового, митного права тощо.

Варто зауважити, що досить тривала історія формування, дослідження й обґрунтування поняття та різновидів публічно-правових спорів зовсім не свідчить про

наявність чіткого, точного і єдиного наукового розуміння й існування однозначної доктринальної позиції щодо з'ясування його сутності.

Виникнення публічно-правових, адміністративно-правових спорів, зокрема у сфері правоохоронної діяльності, вимагає їх належного врегулювання.

Право на адміністративне оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень є важливим і необхідним механізмом досудового врегулювання спору між приватним суб'єктом та посадовою особою відповідного органу.

Вирішення таких спорів у межах досудового врегулювання дає можливість фізичним та юридичним особам захистити свої інтереси, ідентифікувати недоліки в роботі органів державної влади та своєчасно їх усувати, економити час і сили.

Верховний Суд (постанова від 26 березня 2020 року у справі № 1.380.2019.002643) визначив, що досудове врегулювання спору – це вчинення сукупності дій, за допомогою яких юридичний конфлікт вирішується без звернення до суду через досягнення угоди між сторонами або відмови однієї або обох сторін від взаємних претензій. Застосування або незастосування інституту досудового врегулювання спорів є виключним правом особи, за винятком встановлених у законі випадків [10].

Метою досудового врегулювання спорів є подолання спірної ситуації, нівелювання негативних наслідків існування суперечок між сторонами в найбільш оперативний і прийнятний для сторін спосіб. У такому значенні категорія «досудовий» охоплює і процедури, які застосовуються під час здійснення альтернативного вирішення спорів і позасудових способів, проте з єдиною умовою – їх застосування здійснюється до того моменту, як має розпочатись судовий процес [11, с. 47].

Аналізуючи законодавство та практику його застосування, вчені Т. О. Коломєць, Р. В. Миронюк, А. А. Шарая виокремлюють різні альтернативні процедурні форми досудового та позасудового врегулювання адміністративно-правових спорів: 1) здійснення адміністративних процедур оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень відповідно до Закону України «Про звернення громадян»; 2) здійснення адміністративних процедур оскарження адміністративного акта суб'єкта владних повноважень відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру»; 3) медіації – позасудова процедура врегулювання публічно-правового конфлікту (спору), яка здійснюється за допомогою (посередництвом) медіатора; 4) досягнення податкового компромісу під час вирішення податкових спорів відповідно до Податкового кодексу України; 5) адміністративне оскарження рішень у справах про адміністративні правопорушення у порядку визначено Кодексом України про адміністративні правопорушення та Митним кодексом України [12, с. 539].

Такий деталізований, широкий підхід вчених свідчить про недостатню нормативну уніфікацію процедур адміністративного оскарження, з однієї сторони, та наявність, відносно, нової, ще недостатньо апробованої на практиці правової форми – медіації.

Плюралізм процедурно правових форм досудового вирішення публічно-правових спорів дає змогу визначити особливості кожної з них, а саме: а) підстава виникнення спору; б) встановлення нормативної процедури вирішення спору; в) наявність арбітра, статус якого залежить від різновиду досудової процедури; г) наявність правових

наслідків здійснення процедури, з однієї сторони, для обох сторін спору, а з іншої – для суб'єкта владних повноважень. Зважаючи на те, що в правоохоронних органах результати досудового вирішення спору не на користь суб'єкта владних повноважень можуть породжувати провадження зі службового розслідування.

Зазначений перелік процедурних форм досудового врегулювання публічно-правових спорів варто згрупувати. До першої групи потрібно віднести процедури адміністративного оскарження – як форми відновлення суб'єктивних публічних прав фізичних та юридичних осіб, гарантії захисту прав та свобод людини і громадянина, що здійснюються на основі законів України «Про звернення громадян», «Про адміністративну процедуру», КУпАП, Митного кодексу України, Податкового кодексу України.

Другою групою досудового або позасудового вирішення публічно-правових спорів є медіація – позасудова процедура врегулювання конфлікту (спору), яка здійснюється за допомогою (посередництвом) медіатора як спеціально підготовленої нейтральної, незалежної, неупередженої фізичної особи, яка проводить медіацію. Закон «Про медіацію» (п. 4 ч. 1 ст. 1) зазначає, що «медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) за рахунок переговорів» [13]. Учені з кримінального права зазначають, що передумовами для застосування медіації у кримінальних провадженнях України є інститути дійового каюття та примирення винного з потерпілим, які закріплені в положеннях статей 45 та 46 КК України. На практиці реальне застосування положення, закріпленого в ст. 46 КК України, можливе за допомогою медіації, яка є однією із форм відновного правосуддя [14, с. 109–110].

Професор кафедри криміналістики О. В. Ковальова стверджує, що одним із вагомих аргументів на користь застосування медіації в сфері правосуддя є сприяння розвантаженню судів. Водночас вчена наголошує, що цей аргумент може бути застосований і до правоохоронної системи. Так, поліцейські підрозділи на сьогодні зазнають не меншої завантаженості й потребують пошуку альтернативних способів вирішення конфліктів, з якими щодня стикаються практично всі поліцейські [15, с. 98].

Учена підсумовує, що поліцейські в медіації можуть виконувати функцію і медіатора й навпаки, та виокремлює такі напрями:

- інформування про процес медіації учасників конфлікту;
- направлення учасників конфлікту на медіацію;
- використання окремих елементів медіації в повсякденній діяльності;
- взяття участі у відновних процесах у громадах, здійснення фасилітації, посередництва;
- застосування медіації у випадку надходження скарги на дії / бездіяльність поліцейського. [16, с. 100].

Натомість вчені виокремлюють чинники допустимості використання медіативних технологій за певними категоріями публічно-правових спорів, зокрема: відсутня пряма заборона на проведення медіації; предмет і зміст спору не суперечать моральності й публічному порядку; спір не зачіпає інтересів осіб, які не беруть участі в медіації;

законом допускається можливість укладення мирової угоди за такою категорією справ [17, с. 124], та визначають перевагу такого способу вирішення справи, що, на відміну від судового рішення, в якому характерна позиція, коли один суб'єкт виграв, а інший – програв. Система засобів альтернативного вирішення юридичних спорів характеризується позицією, коли відсутня сторона, що програла [18, с. 127].

Висновки. У результаті аналізу чинного законодавства України, а також адміністративно-правової доктрини встановлено, що повноваження правоохоронних органів являють собою інструмент досягнення цілей – забезпечення охорони та захисту прав і свобод людини й громадянина, забезпечення державної безпеки, публічної безпеки та порядку, боротьби зі злочинністю, надання допомоги особам, які внаслідок стихійного лиха, військових дій або інших причин її потребують, а також попередження та профілактика правопорушень на принципах верховенства права, належного урядування тощо.

За своїм змістом норми, що визначають такі повноваження, варто систематизувати у групи: а) норми, якими встановлюється мета, принципи, правові та морально-етичні стандарти правоохоронної діяльності; б) норми, якими визначається право посадових осіб правоохоронних органів на доступ до документальних, інформаційно-комунікаційних, фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів фізичних осіб, юридичних осіб приватного та публічного права; в) норми заборонного та обмежувального характеру, зокрема антикорупційні, які визначають можливості дій суб'єктів правоохоронної системи під час реалізації завдань; г) норми юрисдикційного характеру, що визначають процедури застосування санкцій за порушення в підвідомчій сфері та досудового врегулювання спорів.

Плюралізм процедурно правових форм досудового вирішення публічно-правових спорів дає змогу визначити особливості кожної з них, а саме: а) підстава виникнення спору; б) встановлення нормативної процедури вирішення спору; в) наявність арбітра, статус якого залежить від різновиду досудової процедури; г) наявність правових наслідків здійснення процедури, з одного боку, для обох сторін спору, а з іншого – для суб'єкта владних повноважень, зважаючи на те, що в правоохоронних органах результати досудового вирішення спору не на користь суб'єкта владних повноважень можуть породжувати провадження зі службового розслідування.

Перелік процедурних форм досудового врегулювання публічно-правових спорів запропоновано згрупувати на процедури, що здійснюються в межах адміністративного оскарження та процедури, що здійснюються на основі медіації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
2. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>
3. Про Національну гвардію України : Закон України від 13 березня 2014 року № 876-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text>

Мацелик Т. О., Мацелик М. О. Досудові способи вирішення публічно-правових спорів у сфері діяльності правоохоронних органів

4. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15?find=1&text=правоохорон#w1_2

5. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 4 березня 1998 року № 160/98-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%BE%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD#w1_1

6. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 року № 3781-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%BE%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD#w1_2

7. Мацелик Т. О., Мацелик М. О. Адміністративна діяльність правоохоронних органів при забезпеченні публічного порядку та безпеки в період воєнного стану: кризь призму принципу верховенства права. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. Вип. 4 (13). С. 46–55.

8. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>

9. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. К. : Юридична думка, 2012. 1020 с.

10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 17 квітня 2020 р. у справі № 520/6589/19. URL : https://protocol.ua/ru/postanova_kas_vp_vid_17_04_2020_roku_u_sprav_i_520_6589_19

11. Юхтенко Л. Р. Адміністративно-правові засади вирішення спорів, що впливають з публічно-правових відносин, у досудовому порядку : дис. ... доктора філософії права. Запоріжжя, 2020. 221 с.

12. Коломоєць Т. О., Миронюк Р. В., Шарая А. А. Сутність та зміст процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 538–542.

13. Про медіацію : Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 7. Ст. 51.

14. Харченко З. Ю. Примирення винного з потерпілим за участі третьої нейтральної сторони – медіатора. *Право і суспільство*. 2013. № 6-2. С. 109–112.

15. Ковальова О. В. Роль медіації та інших альтернативних способів вирішення конфліктів в поліцейській діяльності. *Медіація в судовій, правоохоронній та правозахисній системах* : матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Одеса, 30–31 травня 2019 р. Одеса : ОДУВС, 2019. 253 с.

16. Кубаєнко А. В. Процедура медіації як форма вирішення адміністративного спору. *Медіація в судовій, правоохоронній та правозахисній системах* : матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Одеса, 30–31 травня 2019 р. Одеса : ОДУВС, 2019. 253 с.

17. Кузніченко С. Альтернативні способи вирішення правових спорів: закордонний досвід та українська модель. *Медіація в судовій, правоохоронній та правозахисній системах* : матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Одеса, 30–31 травня 2019 р. Одеса : ОДУВС, 2019. 253 с.

REFERENCES

1. Pro Natsionalnu politsiiu: Zakon Ukrainy vid 2 lypnia 2015 roku № 580-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
2. Pro Sluzhbu bezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 25 bereznia 1992 roku № 2229-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>
3. Pro Natsionalnu hvardiiu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13 bereznia 2014 roku № 876-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text>
4. Pro Derzhavnu prykordonnu sluzhbu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 3 kvitnia 2003 roku № 661-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15?find=1&text=правоохорон#w1_2
5. Pro derzhavnu okhoronu orhaniv derzhavnoi vlady Ukrainy ta posadovykh osib : Zakon Ukrainy vid 4 bereznia 1998 roku № 160/98-VR. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%BE%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD#w1_1
6. Pro derzhavnyi zakhyst pratsivnykiv sudu i pravookhoronnykh orhaniv : Zakon Ukrainy vid 23 hrudnia 1993 roku № 3781-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%BE%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD#w1_2
7. Matselyk T. O., Matselyk M. O. Administratyvna diialnist pravookhoronnykh orhaniv pry zabezpechenni publichnoho poriadku ta bezpeky v period voiennoho stanu: kriz pryзму pryntsyphu verkhovenstva prava. 2023. 4 (13). P. 46–55.
8. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 06.07.2005. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
9. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / za red. Yu. S. Shemshuchenka. K. : Yurydychna dumka, 2012. 1020 s.
10. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho administratyvnoho sudu vid 17 kvitnia 2020 r. u spravi № 520/6589/19. URL : https://protocol.ua/ru/postanova_kas_vp_vid_17_04_2020_roku_u_spravi_520_6589_19
11. Yukhtenko L. R. Administratyvno-pravovi zasady vyrishennia sporiv, shcho vplyvaiut z publichno-pravovykh vidnosyn, u dosudovomu poriadku : dys. ... doktora filosofii prava, Zaporizhzhia, 2020. 221 s.
12. Kolomoiets T. O., Myroniuk R. V., Sharaia A. A. Sutnist ta zmist protsedury dosudovoho vrehuliuvannia administratyvno-pravovykh sporiv. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2022. № 12. S. 538–542.
13. Pro mediatsiiu : Zakon Ukrainy vid 16 lystopada 2021 roku № 1875-IX. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2022. № 7. St. 51.
14. Kharchenko Z. Iu. Prymyrennia vynnogo z poterpilym za uchasti trettoi neitralnoi storony – mediatora. *Pravo i suspilstvo*. 2013. № 6-2. S. 109–112.
15. Kovalova O. V. Rol mediatsii ta inshykh alternatyvnykh sposobiv vyrishennia konfliktiv v politseiskii diialnosti. *Mediatsiia v sudovii, pravookhoronni ta pravozakhysnyi systemakh* : materialy Mizhn. nauk.-prakt. konf., m. Odesa, 30–31 travnia 2019 r. Odesa : ODUVS, 2019. 253 s.

16. Kubaienko A. V. Protsedura mediatsii yak forma vyrishennia administratyvnoho sporu. *Mediatsiia v sudovii, pravookhoronni ta pravozakhysni systemakh* : materialy Mizhn. nauk.-prakt. konf., m. Odesa, 30–31 travnia 2019 r. Odesa : ODUVS, 2019. 253 s.

17. Kuznichenko S. Alternatyvni sposoby vyrishennia pravovykh sporiv: zakordonnyi dosvid ta ukrainska model. *Mediatsiia v sudovii, pravookhoronni ta pravozakhysni systemakh* : materialy Mizhn. nauk.-prakt. konf., m. Odesa, 30–31 travnia 2019 r. Odesa : ODUVS, 2019. 253 s.

T. O. Matselyk, M. O. Matselyk. PRE-TRIAL METHODS OF RESOLVING PUBLIC-LEGAL DISPUTES IN THE FIELD OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES

The article is devoted to pre-trial methods of resolving public - legal disputes in the field of law enforcement agencies.

It was found that the powers of law enforcement agencies are a tool for achieving goals – ensuring the protection and protection of human and citizen rights and freedoms, ensuring state security, public safety and order, fighting crime, providing assistance to persons who, as a result of natural disasters, military operations or other reasons require it, as well as the prevention and prevention of offenses based on the principles of the rule of law, good governance, etc.

Attention is focused on disputes that arise during the implementation of tasks by law enforcement agencies and methods of their pre-trial settlement.

It was determined that the concept of a public legal dispute is considered as a dispute that arises in the field of public law and concerns the rights and obligations of subjects in the field of constitutional administrative, financial, tax, customs law, etc.

Jurisdictional powers of law enforcement agencies are aimed at creating conditions for civil society subjects to comply with legal prescriptions and bring to legal responsibility subjects guilty of violating the legislation with compensation for damage caused to legal entities and individuals, the state. They are also used in the resolution of disputed legal relations arising as a result of their activities. The types of pre-trial settlement of public-law disputes arising in the law enforcement sphere have been established, attention has been focused on the peculiarities of their resolution procedures, which cause, as a result, the need for official investigations.

Keywords: *officials, law enforcement agencies, National Police, tax service, customs authorities, pre-trial dispute settlement, administrative procedure, public legal dispute, administrative and jurisdictional powers, mediation, administrative appeal.*

Стаття надійшла до редколегії 22 серпня 2024 року

УДК 347.73

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.148-156

Д. В. Сакалюк,

аспірант,

Державний податковий університет

e-mail: sd-01@ukr.net

ORCID ID 0009-0003-9722-996X

ВАЖЛИВІСТЬ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ПІД ЧАС ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ КРАЇНИ

У статті розглянуто і звернено увагу на питання та проблеми дотримання принципу верховенства права в розрізі його впливу на забезпечення фінансової безпеки країни в теперішніх умовах, а саме в умовах воєнного стану.

Досліджено поняття принципу верховенства права як основної ознаки демократії та однієї з основних умов прийняття до Європейського Союзу.

У статті приділено увагу поняттю «фінансова безпека». Наведено тлумачення науковців щодо фінансової безпеки. Вказано склад системи фінансової безпеки, яка охоплює: бюджетну, валютну, грошово-кредитну, боргову безпеки, безпеку страхового ринку та безпеку фондового ринку.

У статті розкривається зв'язок фінансової безпеки країни із принципом верховенства права та надається обґрунтування неможливості забезпечення фінансової безпеки країни без дотримання цього принципу. Досліджується важливість фінансової безпеки для забезпечення державного суверенітету та цілісності країни, а також достойного рівня життя громадян України.

Висвітлено актуальні загрози фінансовій безпеці України в умовах воєнного стану. Розглянуто чинники, що впливають на фінансову безпеку та пропонуються заходи для забезпечення фінансової безпеки країни та її зміцнення.

Визначено загрози фінансовій безпеці держави, зокрема такі: недотримання принципу верховенства права; недосконалість державного управління під час забезпечення фінансової безпеки; неефективність системи контролю за витратами бюджетних коштів; непродумана грошово-кредитна політика держави; неефективність податкової системи; корумпованість державних органів і тиск на бізнес; надмірний дефіцит Державного бюджету; зростання «тіньової» економіки; зростання зовнішньої заборгованості; нераціональне використання іноземних кредитів та фінансової допомоги.

Висновки роботи демонструють, що для належного функціонування фінансової діяльності держави та сприяння євроінтеграції України навіть у теперішніх умовах має бути на належному рівні забезпечена фінансова безпека країни з обов'язковим дотриманням при цьому основного принципу демократії, а саме, верховенства права.

Ключові слова: фінансова безпека, верховенство права, демократія, фінансова діяльність, євроінтеграція, оптимізація, суверенітет, права людини.

Метою статті є дослідження питання важливості принципу верховенства права під час забезпечення фінансової безпеки України навіть в умовах воєнного стану.

Постановка проблеми. Фінансова безпека держави, як складова національної безпеки, є основою економічного розвитку країни, що забезпечує суверенітет та цілісність країни, а також достойний рівень життя громадян.

Сучасні економічні та політичні реалії України доводять, що посилюється вплив зовнішніх та внутрішніх загроз на рівень фінансової безпеки, є проблеми з дотриманням принципу верховенства права. Найвагомішою загрозою фінансової безпеки сьогодні є повномасштабне вторгнення росії в Україну, яке тягне за собою важкі негативні наслідки і для фінансового сектору. У боротьбі з росією Україна намагається відстояти демократичні принципи і можливість залишатись правовою країною.

У цій боротьбі забезпечення економічної безпеки (частиною якої визнається фінансова), поряд із захистом суверенітету та територіальної цілісності, встановлено як одну з найважливіших функцій держави та українського народу.

В умовах сьогодення питання фінансової безпеки держави набувають актуального значення, оскільки функціонування фінансового сектору та держави загалом, а також її оборона, спирається на достатнє та стабільне фінансове забезпечення, як вітчизняне, так і з залученням міжнародної допомоги та інвестицій. Враховуючи сповідування демократичних цінностей та шлях України до членства в Європейському Союзі, важливим аспектом є дотримання принципу верховенства права. Під час воєнного стану країна зіштовхується з певними проблемами дотримання цього принципу, зокрема і щодо забезпечення фінансової безпеки, тому питання є гострим та актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання принципу верховенства права та фінансової безпеки країни є предметом дослідження вітчизняних учених-юристів вже тривалий час, проте не всі результати наукових напрацювань враховували сучасні виклики, що стоять перед державою в умовах воєнного стану. Серед дослідників з питань фінансової безпеки країни варто зазначити таких: В. Т. Білоуса, М. М. Тернушак, О. О. Бригінець, А. С. Полторак та інших. Питання фінансової безпеки країни в умовах воєнного стану потребує постійного дослідження, зокрема в розрізі дотримання принципу верховенства права, оскільки обставини, від яких залежить стан фінансової безпеки, є несталими.

Виклад основного матеріалу. Основи демократії, її основні інститути, умови її утвердження і функціонування визначаються зазвичай в основних Законах держави. Так, у ст. 1 Конституції України проголошено, що вона є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою [1].

Відповідно до ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1]. Верховенство права зазвичай розуміється як принцип, що передбачає панування права в життєдіяльності громадянського суспільства і функціонуванні правової держави. Тобто саме принцип верховенства права в Україні має визначати умови життєдіяльності всієї країни, зокрема порядок створення, існування і функціонування державних органів і громадських організацій, порядок взаємодії різних суб'єктів між собою.

Наукові визначення принципу верховенства права мають широке трактування. Наприклад, А. М. Колодій зазначає, що «принцип верховенства права має основоположне значення для правової системи України, так як він насамперед дає зрозуміти, що: 1) не держава створює право, а право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій; 2) не держава надає права і свободи людині, а народ створює право, щоб насамперед обмежити ним державну владу. Адже, в правовій державі владі притаманні деякі межі, які вона не має права переступити».

Принцип верховенства права є основою для функціонування принципу верховенства закону [7].

В. С. Шилінгов зазначає, що «принцип верховенства права є сукупністю морально-правових цінностей, відповідно до яких мають регулюватися відносини в демократичному суспільстві, вирішуватися питання життєдіяльності людей, розглядатись справи у судах» [8].

Як показують реалії сьогодення, Україна ще не повністю сформована як стовідсотково права та демократична держава, в якій народ є дійсним і єдиним джерелом влади і саме держава насамперед забезпечує високий або хоча б достатній рівень життя населенню. Негативно на формування України, як правової держави, впливає і російська збройна агресія, яка «сковує» та не дає нашій країні вільно і швидко розвиватись у правовому, економічному, фінансовому, освітньому та інших напрямках. Це зі свого боку гальмує і процес євроінтеграції України.

Важливим викликом для країни є все ж зберегти в цих реаліях Україну як правову та демократичну державу не лише на папері, а й фактично. Це важливо і тому, що принцип верховенства права є одним із основних критеріїв для вступу країни в члени Європейського Союзу та НАТО.

Так, у червні 1993 року Європейська рада на своєму засіданні в Копенгагені визнала право кожної європейської країни, яка визнає положення статті 6, пункт 1 Угоди про утворення Європейського Союзу, вступати до Європейського Союзу після виконання ними ряду вимог за трьома критеріями: політичний – стабільність установ, які гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини та захист прав меншин; економічний – дієва ринкова економіка; членський – зобов'язання, які випливають із факту вступу до ЄС, зокрема, визнання його політичних, економічних та монетарних цілей.

Враховуючи зазначене, Україна не зможе стати членом Європейського Союзу, якщо не буде дотримуватись принципу верховенства права в різних сферах діяльності. Як помітно із зазначених критеріїв, крім дотримання принципу верховенства права, в Україні має бути дієва ринкова економіка, яка неможлива без забезпечення економічної безпеки.

Стаття 17 Конституції України зазначає, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу [1].

Отже, можемо стверджувати, що забезпечення економічної безпеки є однією з найважливіших функцій держави на шляху євроінтеграції. Складовою економічної

безпеки є фінансова безпека. Фінансовий сектор відіграє провідну роль у сучасній економіці, забезпечуючи фінансове посередництво між різними суб'єктами фінансового ринку та створюючи основні передумови для суспільного відтворення. Надійний та ефективний фінансовий сектор заохочує і продуктивні інвестиції як внутрішніх, так і закордонних інвесторів, у такий спосіб підтримуючи інновації та економічне зростання.

Як зазначають Віктор Білоус та Олександр Бригінець, «фінансова безпека забезпечується через проведення виваженої фінансової політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, інформаційній і, власне, фінансовій сферах» [4].

У сучасних умовах розвитку суспільства особливу роль відіграє система безпеки держави, а саме фінансової, як базової економічної безпеки країни загалом.

Це зумовлено рядом таких чинників: посилення фінансової глобалізації, послаблення державного контролю за розвитком грошово-кредитних відносин, лібералізацією зовнішньоекономічних зв'язків, підвищення значення валютних відносин та зростання міжнародної мобільності капіталу і посиленням впливу валютної сфери на процеси, що відбуваються в сучасному секторі економіки.

Враховуючи євроінтеграційний вектор руху України, законодавчу базу, а також ментальність українського народу, процес забезпечення фінансової безпеки повинен відбуватись з дотриманням принципу верховенства права.

Високий рівень безпеки фінансового ринку визначає не лише ефективність його функціонування та економічну стабільність суспільства, а й фінансову міцність та національну безпеку держави загалом, що забезпечується за умови суворого дотримання чинного законодавства.

Ланками фінансової безпеки держави є: бюджетна, боргова, банківська, валютна, грошово-кредитна, небанківських фінансових ринків (фондового та страхового). Усі перераховані ланки фінансової безпеки взаємопов'язані між собою, взаємообумовлені один одним та орієнтовані на забезпечення фінансової стійкості держави.

Суб'єктами, які мають забезпечувати фінансову безпеку держави, є насамперед органи державної влади, управління та самоврядування.

У сучасних умовах відбувається перехід від системи фінансової безпеки, покликаної обслуговувати виключно інтереси держави, до системи, яка прагне гармонійно поєднати інтереси громадян, домашніх господарств, підприємств, організацій, установ, галузей, регіонів, держави, суспільства.

Взаємозв'язок різних напрямів державної безпеки від її фінансової складової визначається таким чином – відсутність достатніх фінансових ресурсів призводить до недофінансування найважливіших напрямків та галузей, зокрема й оборони країни. Основною метою фінансової безпеки держави є постійне підтримання ефективного стану фінансової системи [6].

Фінансовий сектор відіграє важливу роль у сучасній економіці, забезпечуючи фінансове посередництво між різними суб'єктами фінансового ринку та створюючи основні передумови для суспільного відтворення. Надійний та ефективний фінансовий сектор заохочує і продуктивні інвестиції, як внутрішніх, так і закордонних інвесторів, таким чином підтримуючи інновації та економічне зростання.

Належна організація економічних, фінансових, торгових відносин між суб'єктами господарювання на принципах відкритості та інтегрованості бізнес-процесів з дотриманням принципу верховенства права зумовлює об'єктивні процеси зростання економіки держави загалом. Тому фінансова політика в країні має бути побудована так, щоб сприяти зазначеним вище відносинам.

Важливою умовою ефективного забезпечення фінансової безпеки є безумовне дотримання принципів. У науці принципи визначають як загальні вимоги до побудови теорії, які сформульовані як те первинне, що лежить в основі певної сукупності фактів [6].

Загальними принципами забезпечення фінансової безпеки є: законність, обґрунтованість, керованість, дієвості правового механізму, багатомірності, комплексності, неподільності, еволюційності [6]. Варто виділити саме принцип законності, який передбачає, що діяльність усіх суб'єктів фінансової безпеки має здійснюватися виключно на чинній правовій основі, у межах компетенції та в порядку, встановленому правовими нормами.

Є очевидним, що в умовах теперішнього часу, коли Україна чинить опір збройній агресії, значно зросли загрози фінансовій безпеці держави. Загалом для нашої держави характерними є загрози, пов'язані зі слабкістю фінансової системи, недостатньо ефективним її регулюванням. Також значний негативний вплив на фінансову безпеку зумовили такі чинники, як пандемія, що вимагало проведення радикальних заходів, які спричинили шоківий вплив на національну економіку; тривала гібридна агресія проти України а в сучасних умовах і повномасштабна війна, яку розв'язала росія. Наслідком цього є і проблеми, що пов'язані з дотриманням верховенства права, зокрема що стосується прав та свобод громадян.

Окремо потрібно виділити такий важливий чинник, що негативно впливає на фінансову безпеку, як відтік людського ресурсу з України.

Для завершення війни на умовах України нам необхідно багато ресурсів, зокрема фінансових і людських. Не секрет, що на початку широкомасштабної війни зменшилися доходи бюджету порівняно з попередніми роками, фінансова ситуація в країні була в незадовільному стані у зв'язку з минулою пандемією. Мусимо визнати, що чим довше буде тривати війна, тим з кожним роком все гостріше стоятиме питання і фінансової безпеки, все більше наших громадян, які перебувають за кордоном, будуть асимілюватись у країнах перебування, і шанси їх повернути будуть зменшуватись. Люди є великою цінністю для України, і чим більше ми будемо втрачати людей, ми будемо втрачати, тим слабшими будемо, зокрема і в фінансовому стані. Тому для влади важливим є не втрачати зв'язок зі своїми громадянами, як тими, що перебувають в Україні, так і тими, хто перебуває за її межами, та вживати всіх заходів для максимального захисту всіх громадян, адже, згідно ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Держава має максимально створювати умови, розробляти різні державні програми, що сприяли б залишенню громадян в Україні та добровільному поверненню до України тих, хто виїхав. Це можливо забезпечити завдяки відкритому діалогу влади та суспільства, громадяни мають відчувати захист з боку держави і розуміти, що як влада, так і суспільство рухаються в одному напрямі. Це неможливо досягти без забезпечення принципу верховенства права.

Серед чинників, які б сприяли мобілізації і мотивації українців допомагати своїй країні, повертатись і не розривати з нею зв'язки, можна виділити:

- нетерпимість влади до корупції;
- пріоритет якості освіти і медицини;
- створення робочих місць і сприятливих умов для ведення бізнесу;
- відкритість влади і довіра своїм громадянам;
- безпеку (тут маємо на увазі навіть не російські ракети, а відношення влади до своїх громадян);
- верховенство права і повагу до прав людей.

Якщо будуть враховані та реалізовані зазначені чинники, це буде мати ланцюгову реакцію та позитивно вплине й на фінансову безпеку нашої країни.

Також індикаторами, які визначають рівень фінансової безпеки, є:

- розмір внутрішнього валового продукту;
- бюджетний дефіцит;
- обсяг державного боргу та міжнародних валютних резервів.

У процесі розгляду цих індикаторів важливим є пошук компромісу та балансу щодо забезпечення витрат на оборону країни, дотримання показників дефіциту бюджету, обслуговування державного боргу, соціального захисту населення, дотримання принципу верховенства права.

Звісно, що основним поштовхом на сьогодні, який би сприяв зміцненню фінансової безпеки, є завершення війни. Але Україні не варто чекати завершення війни для забезпечення фінансової безпеки, і вже в теперішніх умовах, умовах воєнного стану, необхідно розробляти стратегію її забезпечення.

Під стратегією фінансової безпеки розуміють економічний та політичний курс у діяльності фінансових органів державної влади, економічних та фінансово-банківських структур, який спрямований на створення умов і ресурсів фінансової стабілізації та економічного зростання в процесі збереження й зміцнення цілісності України, її економічного простору та фінансової системи.

Основними напрямками зміцнення фінансової безпеки України можна визначити:

- продуктивну боротьбу з корупцією;
- забезпечення дотримання принципу верховенства права;
- оптимізацію системи оподаткування (йдеться не про збільшення податків, а саме про оптимізацію);
- збалансованість бюджетів, що може бути досягнуто за допомогою збільшення доходної частини та зменшення видатків, оптимізації структури видаткових статей;
- формування достатнього обсягу фінансових ресурсів з метою виконання поставлених завдань в умовах кризових явищ, які спричинила війна;
- удосконалення боргової політики;
- послідовне зниження темпів інфляції;
- активізацію кредитування;
- створення сприятливих умов для ведення бізнесу з мінімальним тиском на бізнес;

- підвищення якості освіти і медицини;
- вжиття заходів, спрямованих на покращення демографічної ситуації;
- створення умов для захисту енергетичної системи.

Усі ці напрями є зрозумілими, але для їх реалізації потрібно чимало зусиль, насамперед з боку влади.

Із зазначеного вище можна зробити висновок, що які б виклики не стояли перед нашою країною, ми повинні забезпечувати фінансову безпеку, спираючись на принцип верховенства права.

Висновки. Фінансова безпека держави, як складова національної безпеки, є основою економічного розвитку країни, що забезпечує суверенітет та цілісність країни, а також достойний рівень життя її громадян. Запорукою фінансової безпеки, зокрема, є стабільність фінансового ринку країни, його нормальне функціонування та належне регулювання такого ринку зі сторони держави. Незважаючи на воєнний стан, у якому перебуває Україна, забезпечення фінансової безпеки має відбуватись з дотриманням принципу верховенства права. Дотримання принципу верховенства права та збереження демократичних цінностей під час забезпечення фінансової безпеки є однією зі складових нашої спільної перемоги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2018. № 31. Ст. 241.
3. Білоус В. Т., Тернушак М. М. Правові гарантії фінансової безпеки з надання допомоги Україні після війни. *Економіка. Фінанси. Право*. 2022. № 8. С. 5–9.
4. Білоус В. Т., Бригінець О. О. Правові питання розв'язання проблем фінансової безпеки України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2018.
5. Полторак А. С. Фінансова безпека держави в умовах глобалізації: теорія, методологія та практика : монографія. МНАУ, 2019. 463 с.
6. Будник Л., Ронська О., Лісецька Л. Фінансова безпека держави в умовах воєнного стану. *Галицький економічний вісник*. 2022. № 4 (77).
7. Колодій А. М. Демократія, верховенство права та права людини у контексті європейської інтеграції України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2008. № 2. С. 33–38.
8. Шилінгов В. С. Верховенство права – основоположний принцип правової системи демократичного суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2. С. 26–29.

REFERENCES

1. Konstytucia Ukrainu : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Vidomosti Verkhovnoi Radu Ukrainy*. 1996. No. 30. Art. 141.
2. Pro natsionalny bezpeku Ukrainu : Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 № 2469-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Radu Ukrainy*. 2018. № 31. Art. 241.
3. Bilous V. T., Ternuschak M. M. Pravovi garantii finansovoi bezpeky z nadannya dopomogy Ukraini pislya viynu. *Economica. Finansy. Pravo*. 2022. № 8. С. 5–9.
4. Bilous V. T., Bruginets O. O. Pravovi pytania rozvyazannya problem finansovoi bezpeky Ukrainu. *Visnuk Natsionalnogo universitetu "Lvivska politehnika"*. 2018.
5. Poltorak A. S. Finansova bezpeka derzhavy v umovah globalizatsii: teoriya ta praktuka : monografiya. MNAU, 2019. Art. 463.
6. Budnuk O., Rons`ka O., Lisetska L. Finansova bezpeka derzhavy v umovah voennogo stanu. *Galytsky ekonomichnuy visnuk*. 2022. № 4 (77).
7. Kolodiy A. M. Demokratia, verhovenstvo prava ta prava lyudyny u konteksti evropeyskoi integacii Ukrainy. *Yuruduchnuy visnuk. Povitryane i kosmichne parvo*. 2008. № 2. Art. 33–38.
8. Shulingov V. S. Verkhovenstvo prava – osnovopolozhnuy pryntyp pravovoi system demokratichnogo suspilstva. *Chasopus Kyivskogo universitetu prava*. 2009. № 2. Art. 26–29.

D. V. Sakaliuk. THE IMPORTANCE OF THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW PROVIDES THE FINANCIAL SECURITY OF THE COUNTRY

The article examines and draws attention to the issues and problems of observing the principle of the rule of law in terms of its influence on ensuring the financial security of the country in the current conditions, namely in the conditions of martial law.

The concept of the principle of the rule of law as the main feature of democracy and one of the main conditions for admission to the European Union has been studied.

The article focuses on the concept of "financial security". The interpretation of scientists regarding financial security is presented. The composition of the financial security system is indicated, which includes: budgetary, currency, monetary, debt security, security of the insurance market and security of the stock market.

The article reveals the connection between the financial security of the country and the principle of the rule of law and provides justification for the impossibility of ensuring the financial security of the country without observing the principle of the rule of law. The importance of financial security for ensuring the state sovereignty and integrity of the country, as well as a decent standard of living for the citizens of Ukraine, is investigated.

Current threats to the financial security of Ukraine in the conditions of martial law are highlighted. Factors affecting financial security are considered and measures are proposed to ensure the financial security of the country and strengthen it.

Threats to the financial security of the state have been identified, in particular such as: non-compliance with the principle of the rule of law; imperfection of state administration in ensuring financial security; ineffectiveness of the control system over the expenditure of

budget funds; ill-conceived monetary policy of the state; inefficiency of the tax system; corruption of state bodies and pressure on business; excessive deficit of the State budget; the growth of the "shadow" economy; growth of foreign debt; irrational use of foreign loans and financial assistance.

The conclusions of the work demonstrate that for the proper functioning of the financial activity of the state and the promotion of the European integration of Ukraine, even in the current conditions, the financial security of the country must be ensured at an appropriate level, with mandatory observance of the basic principle of democracy, namely, the rule of law.

Keywords: *financial security, rule of Law, democracy, financial activity, European integration, optimization, sovereignty, human rights.*

Стаття надійшла до редколегії 22 серпня 2024 року

УДК 342.9

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.157-165

Д. Я. Семир'янов,*канд. юрид. наук, доцент**e-mail: dysemir@gmail.com***ORCID ID 0009-2751-2229;****М. С. Мушій,***аспірант,**Державний податковий університет**e-mail: mushiy.mykhaylo@gmail.com***ORCID ID 0009-0005-0638-007X**

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Стаття присвячена питанням особливостей реалізації права на доступ до публічної інформації. Реалізація права на доступ до публічної інформації є важливим проявом дієвості громадянського суспільства. Доступ до публічної інформації сприяє розвитку демократії, підвищенню прозорості та підзвітності влади, а також активному залученню громадян до процесів управління державою. Успішна реалізація цього права вимагає існування не лише ефективного законодавчого механізму, але й активної участі громадян та громадських організацій у моніторингу та забезпеченні доступу до публічної інформації. Особливості реалізації права на доступ до публічної інформації охоплюють такі елементи: по-перше, «формальна знемотивованість» запиту на отримання інформації. Таку «формальну знемотивованість» потрібно розуміти як легальне приховування мотивів (причин), які підштовхують суб'єкта отримання публічної інформації до складання та подання запиту; по-друге, «особистітність» під час подання запиту на інформацію (відповідно до закону це може бути індивідуальне або колективне звернення). Тобто у випадку навіть «машинного» оформлення запиту на отримання публічної інформації вимогою є необхідний рівень ідентифікації запитувача; по-третє, це неухильне дотримання вимог законодавства про захист персональних даних. Закон України «Про захист персональних даних» установлює правила збирання, зберігання, використання та передавання персональних даних, а також установлює права суб'єктів персональних даних; по-четверте, це поступова та всеохоплювальна цифровізація, яка втілюється у використанні програмно-інформаційних комплексів, що мають можливість обробляти публічну інформацію з різних баз даних та інформаційних реєстрів. Важливим водночас є забезпечення режиму правопорядку та недопущення зловживання реалізацією права на доступ до публічної інформації.

Ключові слова: публічна інформація, доступ, запит, суб'єкти владних повноважень, інформаційний ресурс, персональні дані, цифровізація.

Мета дослідження – це комплексний загальнотеоретичний аналіз проблем особливостей реалізації права на доступ до публічної інформації.

Актуальність проблеми. Важливою частиною сучасних інформаційних відносин у демократичному суспільстві є відносини у сфері доступу до публічної інформації. Реалізація права на доступ до публічної інформації є одним із важливих завдань для українського громадянського суспільства, оскільки вона забезпечує прозорість, підзвітність влади та сприяє активному громадянському контролю. Доступ до публічної інформації є фундаментальним елементом демократії. Він надає громадянам можливість отримувати інформацію про діяльність державних органів, використання бюджетних коштів, ухвалення важливих рішень та інших аспектів державного управління. Це дає змогу суспільству здійснювати контроль над владою, запобігати корупції та зловживанням, а також впливати на процеси прийняття управлінських рішень.

Суспільні відносини у сфері доступу до публічної інформації є одним з ключових аспектів сучасної демократії та прав людини. Як будь-які суспільні відносини, вони відзначаються наявністю складу, обов'язковою частиною якого є відповідні учасники – суб'єкти. Реалізація права на доступ до публічної інформації вимагає активної участі громадянського суспільства. Громадські організації, журналісти та активісти відіграють ключову роль у моніторингу дотримання законодавства, поданні запитів на інформацію та розповсюдженні отриманих даних. Вони також сприяють підвищенню обізнаності населення про свої права та можливості щодо отримання інформації. Інформаційна прозорість державних органів є критично важливою, бо лише за збереженням умов інформаційної відкритості держави громадянське суспільство може ефективно контролювати та впливати на рішення влади.

Важливим елементом процесу цифровізації інформації є розширення доступу до сфери публічної інформації, яка перетворюється на вагомий ресурс розвитку держави та інституцій громадянського суспільства. У сучасному світі, де інформація стала ключовим активом, забезпечення її доступності та відкритості є основою для ефективного управління, підзвітності влади та активного залучення громадян до суспільно-політичних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика інформаційної політики та реалізації права на доступ до публічної інформації знаходить своє відображення у працях окремих вітчизняних науковців. Зазначена проблема в окремих аспектах знайшла відображення у ряді публікацій вітчизняних дослідників, серед них пропонується звернути увагу на праці таких науковців, як: О. Д. Добрянська [1], А. М. Новицький [2], Н. Б. Новицька [3], О. О. Пунда [1], В. С. Цимбалюк [4], М. Швець [5], В. П. Паліюк [6], Т. І. Шинкар [7], М. М. Юрченко, Н. І. Костова [8] та інші [9; 10]. У їхніх працях основна увага звертається переважно питанням правового забезпечення інформаційної політики як складової механізму державного управління в зазначеній сфері суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 34 Конституції України, кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [11]. З метою забезпечення реалізації

положень зазначеної статті стосовно свободи інформації, а також для забезпечення ефективної реалізації права кожного на свободу вираження поглядів та доступ до інформації, права на вільне збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб чинні положення Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року № 2939-VI [12]. Цей Закон є важливим нормативно-правовим актом, що визначає порядок здійснення та забезпечення права кожного громадянина на доступ до інформації, яка перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень та інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом, а також інформації, що становить суспільний інтерес. Цей нормативно-правовий акт є базовим інструментом для забезпечення прозорості та підзвітності державної влади, а також для сприяння активній участі громадян у суспільно-політичних процесах [12].

Відповідно до ч. 1–2 ст. 13 Закону України «Про доступ до публічної інформації» публічною інформацією є:

- уся інформація, що перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень;
- інформація про використання бюджетних коштів юридичними особами, що фінансуються з бюджету;
- інформація про виконання особами делегованих повноважень суб'єктів владних повноважень;
- інформація про умови постачання товарів, послуг і цін на них (щодо суб'єктів господарювання, які домінують на ринку, наділені спеціальними або виключними правами, є природними монополіями);
- інформація про стан навколишнього середовища, якість харчових продуктів і предметів побуту, про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, які загрожують здоров'ю та безпеці громадян;
- інша інформація, що становить суспільний інтерес (суспільно необхідна інформація) [12].

Одним із ключових механізмів забезпечення доступу до публічної інформації є надання інформації за запитами на інформацію. Закон передбачає, що кожен громадянин має право звернутися із запитом до розпорядників інформації та отримати необхідну інформацію. Запит може бути поданий у письмовій або електронній формі, а відповідь на нього має бути надана не пізніше п'яти робочих днів з дня його отримання. У випадку, якщо запит стосується великого обсягу інформації або потребує додаткової обробки, строк розгляду запиту може бути продовжено до двадцяти робочих днів з обов'язковим повідомленням заявника про це.

Закон України «Про доступ до публічної інформації» створює правові основи для забезпечення прозорості та підзвітності діяльності державних органів та інших суб'єктів владних повноважень. Систематичне та оперативне оприлюднення інформації, а також надання інформації за запитами сприяють реалізації права громадян на доступ до публічної інформації. Це зі свого боку підвищує рівень довіри до влади, сприяє боротьбі з корупцією та забезпечує активну участь громадян у прийнятті рішень, що стосуються суспільного життя [12].

У Розділі IV Закону та однойменній статті 19 Закону «Реалізація права на доступ до інформації за інформаційним запитом» описується, що таке запит на інформацію, строк його розгляду, випадки та порядок оплати надання інформації, вичерпний перелік випадків відмови та відстрочки в задоволенні запиту на інформацію [12].

Відповідно до статті 19 Закону України «Про доступ до публічної інформації» запит на інформацію – це прохання особи до розпорядника інформації надати публічну інформацію, що перебуває у його володінні [12]. Запити на інформацію можуть подавати як фізичні особи, так і юридичні особи, об'єднання громадян без статусу юридичної особи.

Законодавство України чітко встановлює, що запитувач має право звернутися із запитом на отримання публічної інформації без пояснення причин чи мети подання такого запиту. Цей підхід вилучає можливість суб'єктивного трактування запиту розпорядниками інформації та забезпечує рівні можливості для всіх громадян в отриманні необхідних даних. Так, будь-який запит на інформацію потрібно розглядати та задовольняти виключно на підставі наданого запиту, а не з огляду на його мотиви.

Запитувач має право подавати запит на інформацію не лише стосовно себе, але й відносно абсолютно сторонніх осіб, без обов'язку пояснювати причини такого запиту. Це є важливим елементом забезпечення відкритості та підзвітності державних органів. Громадські організації, журналісти та активісти часто користуються цим правом для здійснення громадського контролю, розслідувань та моніторингу діяльності державних установ.

Запит на публічну інформацію може бути поданий в усній, письмовій або електронній формі. Законодавство не встановлює жодних вимог щодо обґрунтування запиту, що значно спрощує процедуру та робить її доступною для всіх громадян. Розпорядники інформації зобов'язані надати відповідь на запит упродовж п'яти робочих днів. У випадку, якщо запит стосується великого обсягу інформації або потребує додаткової обробки, строк розгляду може бути продовжено до двадцяти робочих днів з обов'язковим повідомленням запитувача.

Також з метою спрощення процедури оформлення письмових запитів на інформацію особа може подавати запит через заповнення відповідних форм запитів на інформацію, які можна отримати в розпорядника інформації та повинні міститись на офіційному вебсайті відповідного розпорядника. Зазначені форми мають містити стислу інструкцію щодо процедури подання запиту на інформацію, її отримання тощо.

Форму запиту та спосіб його подання до розпорядника обирає запитувач на власний розсуд. Заборонено обмежувати в цьому запитувача. Спосіб подання запиту (усно, письмово, поштою, електронною поштою, телефоном, факсом) не впливає на порядок розгляду такого запиту.

Інформація на запит на інформацію надається відповідно до законодавства безкоштовно. У разі якщо задоволення запиту на інформацію передбачає виготовлення копій документів обсягом більше ніж 10 сторінок, запитувач зобов'язаний відшкодувати фактичні витрати на копіювання та друк відповідно до чинного законодавства (Постанова Кабінету Міністрів України від 13.07.2011 № 740 «Про затвердження

граничних норм витрат на копіювання або друк документів, що надаються за запитом на інформацію» [13]).

Аналіз положень нормативно-правової бази дає змогу виділити особливості реалізації права на доступ до публічної інформації.

Першою особливою рисою є законодавчо закріплена відсутність пояснення причин подання запиту на отримання публічної інформації. Ця особливість може бути визначена як «формальна знемотивованість» запиту на отримання інформації. Подібну «формальну знемотивованість» потрібно розуміти як легальне приховування мотивів (причин), які підштовхують суб'єкта отримання публічної інформації до складання та подання запиту.

Другою важливою рисою є «особистісність» під час подання запиту на інформацію (відповідно до закону це може бути індивідуальне або колективне звернення). Тобто у випадку навіть машинного оформлення запиту на отримання публічної інформації вимогою є необхідний рівень ідентифікації запитувача.

Третьою особливою рисою реалізації права на доступ до публічної інформації є неухильне дотримання вимог законодавства про захист персональних даних. Основні принципи, які визнають захист персональних даних, охоплюють: заборону збирання та оброблення персональних даних без згоди суб'єкта даних або без іншої правової підстави; обмеження збирання, оброблення та зберігання персональних даних лише до необхідного мінімуму; забезпечення безпеки й конфіденційності персональних даних; регламентування права суб'єкта даних на доступ та корегування своїх персональних даних, а також на можливість скористатися правом на «забуття». Закон України «Про захист персональних даних» установлює правила збирання, зберігання, використання та передавання персональних даних, а також установлює права суб'єктів персональних даних.

Четвертою важливою рисою реалізації права на доступ до публічної інформації є поступова всеохоплювальна цифровізація. Процес цифровізації передбачає впровадження новітніх технологій для збирання, зберігання, оброблення та розповсюдження інформації. Це охоплює створення електронних баз даних, онлайн-платформ для публікації інформації та інтерактивних сервісів для громадян. Цифровізація дає змогу зробити публічну інформацію більш доступною та зрозумілою для широкої аудиторії, сприяє зниженню бар'єрів для її отримання та використання. Розширення доступу до публічної інформації є ключовим компонентом цифровізації.

Відкритість даних сприяє підвищенню прозорості та підзвітності державних органів, оскільки громадяни отримують можливість слідкувати за діяльністю влади, аналізувати її рішення та виявляти потенційні зловживання. Відкрита інформація також стимулює економічний розвиток, оскільки підприємці та інвестори можуть використовувати її для прийняття обґрунтованих рішень. Інституції громадянського суспільства, як-от громадські організації, аналітичні центри та засоби масової інформації, отримують значні переваги від розширеного доступу до публічної інформації. Вони можуть більш ефективно виконувати свою роль у контролюванні діяльності влади, проведенні розслідувань та інформуванні громадськості. Це сприяє зміцненню демократії та розвитку активного громадянства. Незважаючи на очевидні переваги, процес цифровізації інформації стикається з рядом викликів.

Одним з них є забезпечення кібербезпеки та захисту персональних даних. Важливо також враховувати питання цифрової нерівності, оскільки не всі громадяни мають рівний доступ до цифрових технологій. Державі необхідно розробляти політики та стратегії, що сприятимуть подоланню цих бар'єрів та забезпеченню інклюзивного доступу до інформації.

Розширення доступу до публічної інформації в процесі цифровізації є вагомим ресурсом для розвитку держави та інституцій громадянського суспільства. Відкритість і доступність інформації сприяють підвищенню прозорості й підзвітності влади, стимулюють економічний розвиток та підтримують активне громадянське суспільство. Однак для досягнення повного потенціалу цифровізації необхідно подолати існуючі виклики та забезпечити рівний доступ до інформаційних ресурсів для всіх громадян.

Також важливо пам'ятати, що для забезпечення однакового застосування положень законодавства про доступ до публічної інформації Пленум Вищого адміністративного суду України у своїй постанові № 10 від 29.09.2016 «Про практику застосування адміністративними судами законодавства про доступ до публічної інформації» надав відповідні роз'яснення.

Отже, визначальним для публічної інформації є те, що вона заздалегідь зафіксована будь-якими засобами та на будь-яких носіях і перебувала у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації. Не є інформаційним запитом звернення, для відповіді на яке необхідно створити інформацію, крім випадків, коли розпорядник інформації не володіє запитуваною інформацією, але зобов'язаний нею володіти (пункт 1 частини першої статті 22 Закону № 2939-VI). Це важлива характеристика, яка, наприклад, дає змогу відрізнити інформаційний запит від звернення, яке зазвичай вимагає створення інформації (наприклад, підготовку роз'яснення) [15].

Висновки та пропозиції. Реалізація права на доступ до публічної інформації є важливим проявом дієвості громадянського суспільства. Доступ до публічної інформації сприяє розвитку демократії, підвищенню прозорості та підзвітності влади, а також активному залученню громадян до процесів управління державою. Успішна реалізація цього права вимагає існування не лише ефективного законодавчого механізму, але й активної участі громадян та громадських організацій у моніторингу та забезпеченні доступу до публічної інформації.

Особливості реалізації права на доступ до публічної інформації охоплюють такі елементи: по-перше, «формальна знемотивованість» запиту на отримання інформації. Таку «формальну знемотивованість» потрібно розуміти як легальне приховування мотивів (причин), які підштовхують суб'єкта отримання публічної інформації до складання та подання запиту; по-друге, «особистістність» під час подання запиту на інформацію (відповідно до закону це може бути індивідуальне або колективне звернення). Тобто у випадку навіть «машинного» оформлення запиту на отримання публічної інформації вимогою є необхідний рівень ідентифікації запитувача; по-третє, це неухильне дотримання вимог законодавства про захист персональних даних. Закон України «Про захист персональних даних» установлює правила збирання, зберігання,

використання та передавання персональних даних, а також установлює права суб'єктів персональних даних; по-четверте, це поступова та всеохоплювальна цифровізація, яка втілюється у використанні програмно-інформаційних комплексів, що мають можливість обробляти публічну інформацію з різних баз даних та інформаційних реєстрів. Важливим водночас є забезпечення режиму правопорядку та недопущення зловживання реалізацією права на доступ до публічної інформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Новицька Н. Б., Пунда О. О., Добрянська О. Д. Принципи інформаційної політики в умовах війни та їх нормативно-правове закріплення. *Екологічне право*. 2022. № 1–2. С. 60–65.
2. Новицький А. М. Щодо питання структуризації інформаційного права як наукової категорії. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4. С. 34–38.
3. Новицька Н. Б. Захист суспільної моралі в інформаційному суспільстві. *Інформація і право*. 2011. № 3(3). С. 28–33.
4. Цимбалюк В. Інформаційне право (основи теорії і практики) : моногр. К. : Освіта України, 2010. 388 с.
5. Основи інформаційного права України : навч. посіб. / В. Цимбалюк, В. Гавловський, В. Брижко та ін. ; за ред. М. Швеця. 2-ге вид., переробл. і доп. К. : Знання, 2009. 414 с.
6. Паліюк В. П. Право на доступ до публічної інформації як складова особистих немайнових прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2013. Випуск 22, частина I, том 1. С. 188–194. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/1284/1/%D0%87.pdf> (дата звернення: 10.06.2024).
7. Шинкар Т. І. Право на доступ до публічної інформації: правове забезпечення та проблеми імплементації в Україні. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Вип. 85 / редкол. : Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса : Гельветика, 2020. С. 247–254. URL : <http://apdp.in.ua/v85/34.pdf> (дата звернення: 10.06.2024).
8. Юрченко М. М., Костова Н. І. Міжнародні стандарти ЄС щодо доступу до публічної інформації: порівняльний аналіз з Україною. *Юридичний науковий електронний журнал* : електронне наукове фахове видання. 2021. № 5. С. 320–322. URL : http://www.lsej.org.ua/5_2021/77.pdf (дата звернення: 10.06.2024).
9. Селезньова О. Теоретико-методологічні основи інформаційного права України : моногр. Чернівці : Місто, 2014. 408 с.
10. Заніздра Н. О. Державна інформаційна політика на сучасному етапі та шляхи вдосконалення. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*. 2012. № 4. С. 193–196.
11. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.06.2024).
12. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 року № 2939-VI / Верховна Рада України // База «Законодавство України». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 10.06.2024).

13. Про затвердження граничних норм витрат на копіювання або друк документів, що надаються за запитом на інформацію : Постанова КМУ від 13.07.2011 № 740. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.06.2024).

14. Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI / Верховна Рада України // База «Законодавство України». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 10.06.2024).

15. Що є публічною інформацією. URL : https://don.gr.gov.ua/ua/dondoc.html?_m=publications&_t=rec&id=284265 (дата звернення: 10.06.2024).

REFERENCES

1. Novytska N. B., Punda O. O., Dobrianska O. D. Pryntsyphu informatsiinoi polityky v umovakh viiny ta yikh normatyvno-pravove zakriplennia. *Ekolohichne pravo*. 2022. № 1–2. S. 60–65.

2. Novytskyi A. M. Shchodo pytannia strukturyzatsii informatsiinoho prava yak naukovoi katehorii. *Aktualni problemy pravoznavstva*. 2016. Vyp. 4. S. 34–38.

3. Novytska N. B. Zakhyst suspilnoi morali v informatsiinomu suspilstvi. *Informatsiia i pravo*. 2011. № 3(3). S. 28–33.

4. Tsymbaliuk V. Informatsiine pravo (osnovy teorii i praktyky) : monohr. K. : Osvita Ukrainy, 2010. 388 s.

5. Osnovy informatsiinoho prava Ukrainy : navch. posib. / V. Tsymbaliuk, V. Havlovskiy, V. Bryzhko ta in. ; za red. M. Shvetsia. 2-he vyd., pererobl. i dop. K. : Znannia, 2009. 414 s.

6. Paliuk V. P. Pravo na dostup do publichnoi informatsii yak skladova osobystykh nemainovykh prav liudyny. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia Pravo*. 2013. Vypusk 22, chastyna I, tom 1. S. 188–194. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/1284/1/%D0%87.pdf> (data zvernennia: 10.06.2024).

7. Shynkar T. I. Pravo na dostup do publichnoi informatsii: pravove zabezpechennia ta problemy implementatsii v Ukraini. *Aktualni problemy derzhavy i prava* : zb. nauk. pr. Vyp. 85 / redkol. : H. I. Chanysheva (holov. red.) ta in. Odesa : Helvetyka, 2020. S. 247–254. URL : <http://apdp.in.ua/v85/34.pdf> (data zvernennia: 10.06.2024).

8. Iurchenko M. M., Kostova N. I. Mizhnarodni standarty YeS shchodo dostupu do publichnoi informatsii: porivnialnyi analiz z Ukrainoiu. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal* : elektronne naukove fakhove vydannia. 2021. № 5. S. 320–322. URL : http://www.lsej.org.ua/5_2021/77.pdf (data zvernennia: 10.06.2024).

9. Seleznova O. Teoretyko-metodolohichni osnovy informatsiinoho prava Ukrainy : monohr. Chernivtsi : Misto, 2014. 408 s.

10. Zanzdra N. O. Derzhavna informatsiina polityka na suchasnomu etapi ta shliakhy vdoskonalennia. *Visnyk KrNU imeni Mykhaila Ostrohradskoho*. 2012. № 4. S. 193–196.

11. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (data zvernennia: 10.06.2024).

12. Pro dostup do publichnoi informatsii : Zakon Ukrainy vid 13 sichnia 2011 roku № 2939-VI / Verkhovna Rada Ukrainy // Baza «Zakonodavstvo Ukrainy». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (data zvernennia: 10.06.2024).

13. Pro zatverdzhennia hranychnykh norm vytrat na kopiiuvannia abo druk dokumentiv, shcho nadaiutsia za zapytom na informatsiiu : Postanova KMU vid 13.07.2011 № 740. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740-2011-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 10.06.2024).

14. Pro zakhyst personalnykh danykh : Zakon Ukrainy vid 1 chervnia 2010 r. № 2297-VI / Verkhovna Rada Ukrainy // Baza «Zakonodavstvo Ukrainy». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (data zvernennia: 10.06.2024).

15. Shcho ye publichnoi informatsiiei. URL : https://don.gp.gov.ua/ua/dondoc.html?_m=publications&_t=rec&id=284265 (data zvernennia: 10.06.2024).

D. Ya. Semyrianov., M. S. Mushiiv. FEATURES OF IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO ACCESS TO PUBLIC INFORMATION

The article is devoted to the specifics of the implementation of the right to access to public information. Realization of the right to access to public information is an important manifestation of the effectiveness of civil society. Access to public information contributes to the development of democracy, increasing the transparency and accountability of the authorities, as well as the active involvement of citizens in the processes of state management. The successful implementation of this right requires the existence of not only an effective legislative mechanism, but also the active participation of citizens and public organizations in monitoring and ensuring access to public information. Peculiarities of the realization of the right to access to public information include such elements as: first, "formal lack of motivation" of the request to receive information. Such "formal lack of motivation" should be understood as the legal concealment of the motives (reasons) that prompt the subject of obtaining public information to make and submit a request; secondly, "personality" when submitting a request for information (according to the law, it can be an individual or collective request). That is, in the case of even "machine" processing of a request for obtaining public information, the requirement is the required level of identification of the requester; thirdly, it is strict compliance with the requirements of the legislation on the protection of personal data. The Law of Ukraine "On the Protection of Personal Data" establishes rules for the collection, storage, use and transfer of personal data, as well as establishes the rights of personal data subjects; fourthly, it is a gradual and comprehensive digitalization, which is embodied in the use of software and information complexes that have the ability to process public information from various databases and information registers. At the same time, it is important to ensure the rule of law and prevent abuse of the right to access to public information.

Keywords: public information, access, request, subjects of power, information resource, personal data, digitization.

Стаття надійшла до редколегії 5 вересня 2024 року

УДК 342.951

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.166-174

О. П. Рябченко,

професор кафедри фінансового та податкового права,

Державний податковий університет

e-mail: 80677171865@ukr.net

ORCID ID 0000-0001-6631-2830;

Л. Р. Юхтенко,

суддя Одеського окружного адміністративного суду

e-mail: lyukhtenko@gmail.com

ORCID ID 0009-0008-4963-0210

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПРОЦЕДУРИ ДОСУДОВОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ У АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті розглянуто питання визначення принципів імплементації європейських стандартів прав людини у процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів у адміністративному судочинстві.

Запропоновано розглядати принципи імплементації європейських стандартів прав людини у процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів із врахуванням практики Європейського суду з прав людини. Виділено методологічну основу визначення таких принципів, яку становлять загальнотеоретичні підходи сутності категорій «міжнародні стандарти прав людини», «принципи права». Використання такого підходу обумовило врахування також принципів судового адміністративного процесу, серед яких виділено ті, зміст яких має відповідати сутності процедур досудового врегулювання спорів. Водночас встановлено, що принципи досудового врегулювання не повинні суперечити визначеним у КАСУ принципам адміністративного судочинства. Виділено дві групи принципів досудового врегулювання адміністративно-правових спорів: загальні (впливають із принципів адміністративного судочинства відповідно до ч. 3 ст. 2 КАСУ й ті, які відповідають європейським стандартам прав людини) та спеціальні (враховують засади впровадження таких стандартів). До загальних принципів віднесено: верховенство права, законність, рівність учасників процедури перед законом, конфіденційність. Спеціальними виділено такі принципи: доцільності та доречності, індивідуалізації, забезпечення балансу між конкуруючими

інтересами приватного та публічного характеру, обґрунтованість застосування європейських стандартів прав людини, сумісності розширеного тлумачення.

Ключові слова: *європейські стандарти прав людини, принципи, верховенство права, імплементація, адміністративне судочинство, стадія адміністративного судового процесу, досудове врегулювання, адміністративно-правові спори.*

Метою статті є обґрунтування принципів імплементації європейських стандартів прав людини у процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів.

Актуальність проблеми. Засади імплементації європейських стандартів прав людини у процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів визначена Європейською конвенцією з прав людини (далі – ЄКПЛ), Конституцією України, законами України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», «Про судоустрій і статус суддів» (у новій редакції 2016 р.). Кодексом адміністративного судочинства України (чч. 1, 2 ст. 6) (далі – КАСУ) встановлено, що суд під час вирішення справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Відповідно до ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику Суду як джерело права.

Ратифікація Україною 1997 року ЄКПЛ визначила потребу у вирішенні проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерела права в процесі розгляду та вирішення справ судами, що не втрачає актуальність, але набуває нового значення й сенсу, враховуючи умови воєнного стану в Україні у зв'язку із повномасштабною агресією росії. В адміністративному судочинстві 2017 року, коли КАСУ ухвалено в новій редакції як складову оновлення процесуального законодавства, було введено інститут примирення сторін, враховуючи практику ЄСПЛ. Позитивний результат уведення такого інституту виявляється в наявності процесуально-процедурних можливостей вирішення спору, не доводячи його до судового розгляду, створенні умов для припинення спору, що до того ж не виключає подальший судовий розгляд.

Судова практика доводить потребу в удосконаленні правового регулювання процедур примирення сторін та розширення процесуально-процедурних можливостей використання інших способів досудового врегулювання адміністративно-правових спорів. Актуальність вирішення проблеми врегулювання відповідних процедур впливає також з міжнародно-правових актів, які стосуються альтернатив судового розгляду (Рекомендації REC (2001) 9), заходів, спрямованих на спрощення (полегшення) доступу до правосуддя (Рекомендації № R (81) 7 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам) та ін.

Саме в такому контексті практика ЄСПЛ може бути покладена в основу пошуку оптимальних засобів щодо вирішення проблеми імплементації європейських стандартів прав людини у процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів, а визначення принципів імплементації виступають основою визначення таких способів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання міжнародно-правових, зокрема європейських, стандартів прав людини були предметом наукового дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців, як-от В. Бринцев, С. Ляхівненко, Michael Freeman, П. Рабінович, О. Руднева, О. Саленко, Т. Сироїд, К. Степаненко, С. Шевчук та ін. Проблемі пошуку засобів щодо вдосконалення процедур досудового врегулювання публічно-правових спорів присвятили свої дисертаційні дослідження Л. Юхтенко (2020 р.), І. Кріцак (2023 р.) та інші дослідники. Водночас існуючий науковий доробок не виключає подальшого визначення оптимальних за існуючих умов та перспективних пропозицій щодо визначення процедур досудового врегулювання адміністративно-правових спорів із врахуванням практик ЄСПЛ.

Викладення основного матеріалу. Відоме положення, що ЄКПЛ є живим інструментом, який варто тлумачити «в світлі сучасних умов» (рішення ЄСПЛ у справі Тайрер (Tyger) проти Сполученого Королівства від 25 квітня 1978 року, скарга № 5856/72, § 31), і основне в ній не формальний текст самої Конвенції, а мета її положень, які закладені у преамбулі: «Уряди держав – членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, підтверджуючи свою глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать... відповідно до принципу субсидіарності, несуть основну відповідальність за захист прав і свобод, визначених цією Конвенцією та протоколами до неї, і що при цьому вони наділені свободою розсуду, яка підлягає наглядовій юрисдикції з боку Європейського суду з прав людини, створеного за цією Конвенцією, домовилися про таке» [1]. ЄСПЛ у своїх рішеннях посилається на преамбулу Конвенції, коли шукає збалансований динамічний та цілеспрямований підхід до захисту гарантованих прав людини.

Визначення змісту принципів імплементації європейських стандартів прав людини у процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів передбачає визначення понять «стандарт прав людини», «принципи права».

Міжнародні стандарти прав людини визначають як:

– закріплені в міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом досить абстрактних, здебільшого оціночних, термінопонять фіксують мінімально потрібний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлені досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав (П. Рабінович) [2];

– загальновизнані положення міжнародних актів обов'язкового й рекомендаційного характеру, а також принципи міжнародного права, що закріплюють фундаментальні права особистості, які мають визначальне значення для захисту людини від незаконних та необґрунтованих дій з боку держави, посадових та інших осіб, порушують або обмежують ці права, а також виконують функцію орієнтира для усіх держав під час регламентації та забезпечення прав своїх громадян [3, с. 13].

Дослідники обґрунтовують і деякі особливості в підходах до визначення міжнародних стандартів прав людини. Проте з позицій судового процесу стандарти прав людини доцільно розглядати як принципи, сформовані в процесі тривалої практики ЄСПЛ та сформульовані в його рішеннях.

Стандарти прав людини мають універсальну функцію і належать адаптуванню до відповідного національного законодавства країн, які ратифікували Конвенцію. Відповідний контроль за дотриманням стандартів прав людини державними органами здійснюється судами та вважається, що дотримання вказаних стандартів є критерієм досягнення найвищого рівня судового правозастосування та судового контролю, що потребує розуміння впровадження цих стандартів до правил адміністративного судочинства, напрацювання основних принципів їх імплементації, зокрема на стадії досудового врегулювання спорів (адміністративно-правових).

Важливість визначення й розкриття сутності та змісту принципів у практичній діяльності судів ще не була належно розкрита, хоча про це було наголошено в роботах відомих учених-правників. Зокрема, М. Козюбра підкреслював негативне позначення на юридичній, а саме судовій практиці відсутності належного світоглядно-методологічного осмислення принципів права [4, с. 143].

Усталений підхід до визначення поняття «принцип права» передбачає розкриття його змісту як відправних ідей буття, що «виражають найважливіші закономірності та підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права й утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній потребі побудови та зміцнення певного суспільного ладу» (А. Колодій) [5, с. 633]. Тож для правозастосування принципи права можна розглядати як засади, що за своєю сутністю є закономірними та регулярними й у сукупності створюють алгоритм дій у певній ситуації, створюючи модель поведінки.

Уніфікацію процедур змагального судового процесу, відповідно до змін процесуального законодавства 2017 року, можна розглядати як захід, спрямований на його наближення до європейського стандарту права на справедливий суд і максимальної доступності, швидкості, ефективності, прозорості процесу. Принаймні таку пропозицію висловив І. Атаманчук, характеризуючи зміни до цивільного судочинства [6].

Впровадження в адміністративне судочинство європейських стандартів прав людини означає визначення принципів для створення алгоритму оптимальних дій для досягнення результативності здійснення правосуддя, що є базою ефективного функціонування механізму захисту прав людини від порушень суб'єктів владних повноважень. Вказане безпосередньо стосується і процедур досудового врегулювання адміністративно-правових спорів, які хоча і відрізняються від змагального судового процесу, проте їх здійснення передбачене у межах вирішення завдання адміністративного судочинства, визначеного у статті 2 КАСУ.

Принципи імплементації європейських стандартів прав людини у процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів можна поділити на загальні та спеціальні.

Загальні принципи є ті, які впливають із загальних принципів адміністративного судочинства й визначені специфікою судового адміністративного процесу.

Йдеться про принципи, зазначені у ч. 3 ст. 2 КАСУ, серед яких до процедур досудового врегулювання адміністративно-правових спорів належить насамперед принцип верховенства права, зміст якого у сенсі ЄКПЛ розкривається у врахуванні під час їх здійснення «загальногуманітарних цінностей, ідеалів свободи і справедливості» [7, с. 102]. Таке праворозуміння принципу верховенства права, як засади процедур досудового врегулювання адміністративно-правових спорів уможливило виділення принципів рівності учасників перед законом та гласності. Стосовно останнього, науковці пропонують замінити його на принцип конфіденційності [7, с. 103], з чим доцільно погодитись.

Щодо принципу рівності учасників процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів, варто зазначити, що його зміст відповідає ст. 24 Конституції України, якою встановлено рівність конституційних прав і свобод громадян та рівність громадян перед законом із винятками, передбаченими Конституцією і законами України. Принцип рівності учасників досудового врегулювання адміністративно-правових спорів визначений додатком до Рекомендації Рес (2001) 9 (п. 3), де вимогою до регулювання альтернативних засобів судового розгляду спорів встановлено гарантування належного розгляду, який, зокрема, має забезпечити дотримання прав сторін і принцип рівності [7, с. 105].

Спеціальними принципами впровадження європейських стандартів прав людини у процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів є ті, які стосуються безпосередньо впровадження зазначених стандартів. Водночас варто враховувати, що в разі здійснення відповідних процедур не в усіх випадках можуть бути застосовані європейські стандарти прав людини. Вказане стосується випадків, коли для здійснення таких процедур достатнього застосування норм матеріального права національного законодавства за умови їх відповідності критеріям «якісного закону». Також є публічно-правові спори, які не підпадають під дію ЄКПЛ і не стосуються процедур досудового врегулювання. Наприклад, справи про дострокове припинення повноважень народного депутата України в разі невиконання ним вимог щодо несумісності.

Тому, вирішуючи питання щодо застосування європейських стандартів прав людини у процедурах досудового врегулювання адміністративно-правових спорів, потрібно виходити із доцільності їх застосування. Тобто спочатку треба визначити, про яке право виник спір та чи охоплює й захищає це право ЄКПЛ.

Отже, можна зазначити, що одним із основних принципів імплементації європейських стандартів прав людини у процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів є також принцип доцільності та доречності.

Наступним спеціальним принципом імплементації можна вважати принцип індивідуалізації. Цей принцип обов'язково має бути врахований на етапі аналізу судом питання, чи була легітимна мета порушення або втручання суб'єктом владних повноважень у право позивача, чи було таке втручання пропорційним. Варто звернути увагу, що в цьому випадку застосування цього принципу не протирічить завданню

адміністративного судочинства, адже, відповідно до ч. 2 ст. 2 КАСУ, у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди повинні перевірити, чи прийняті (вчинені) вони пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи й цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія).

У цьому випадку важливо враховувати індивідуалізацію адміністративно-правового спору, процедури досудового врегулювання щодо якого можуть бути здійснені, а саме: особистість позивача, важливість порушеного права для позивача, які несприятливі наслідки для нього безпосередньо виникають, чи є можливість вирішити спір у досудовому порядку.

Застосування принципу індивідуалізації стосується не тільки фізичної або юридичної особи, а й суб'єкта владних повноважень, зокрема щодо визначення його повноважень, їх меж, порядку та способу їх виконання, за яких обставин та з якою метою було вчинено дію, прийнято рішення чи допущена бездіяльність, які межі свободи адміністративного розсуду в конкретному випадку.

Принцип індивідуалізації також означає, що європейські стандарти прав людини мають застосовуватися через фактичні обставини в конкретній справі. Інакше кажучи, це означає, що застосування одних і тих самих європейських стандартів прав людини до різних спірних правовідносин може мати різний характер та обсяг.

Тісно пов'язаний принцип індивідуалізації з принципом досягнення балансу між конкуруючими інтересами приватного та публічного характеру.

Якщо суб'єктом владних повноважень буде доведено, що втручання у право, що охоплюється ЄКПЛ, відбулося заради досягнення суспільно значимих цілей, в інтересах держави чи громади, то обов'язково впровадження цього принципу в поєднанні з принципом індивідуалізації.

Наступним принципом імплементації європейських стандартів прав людини в процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів є принцип обґрунтованості застосування таких стандартів. Імплементація зазначеного принципу обґрунтованості передбачає наведення судом конкретних стандартів, які мають бути застосовані, що забезпечує усунення абстрактності застосування європейських стандартів прав людини.

Цей принцип має бути врахований і сторонами у справі у разі неможливості проведення процедур досудового врегулювання, адже на сторони покладається обов'язок обґрунтувати свої доводи та заперечення. Під час посилення сторін на практику ЄСПЛ у заявах за сутністю справи має бути наявне обґрунтування такого посилення.

Наступним принципом імплементації європейських стандартів прав людини в адміністративне судочинство можна виділити принцип сумісності розширеного тлумачення.

Відомо, що ЄСПЛ не є четвертою судовою інстанцією і його юрисдикція не поширюється на перегляд судових рішень національних судів, їх скасування та визнання такими, що ухвалені правильно. Завданням ЄСПЛ є забезпечення, наймовірніше, на

майбутнє дотримання органами влади відповідної держави вимог ЄКПЛ та запобігання порушенню її норм.

Тому розширене тлумачення національного законодавства є прерогативою національних органів, зокрема судів, про що зазначено в рішеннях ЄСПЛ, наприклад у рішенні у справі «Скордіно проти Італії» (Scordino v. Italy) (№ 1) [ВП], № 36813/97, пункт 190, ECHR 2006-V. Але надалі ЄСПЛ звертає увагу, що «Суд повинен переконатися, чи був спосіб, яким інтерпретація та застосування внутрішнього законодавства призводить до наслідків, сумісних з принципами Конвенції, як вони тлумачаться у світлі прецедентної практики Суду...» (рішення у справі «Скордіно проти Італії» (Scordino v. Italy) (№ 1) [ВП], № 36813/97, пункт 191, ECHR 2006-V [8].

Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі **висновки**.

1. Принципи імплементації європейських стандартів прав людини у процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів варто розглядати із врахуванням практики ЄСПЛ. Методологічну основу визначення таких принципів становлять загальнотеоретичні підходи щодо праворозуміння категорій «міжнародні стандарти прав людини», «принципи права». Використання такого підходу передбачає врахування принципів судового адміністративного процесу, коло і зміст яких має відповідати сутності процедур досудового врегулювання спорів. Водночас, власне, принципи досудового врегулювання не повинні суперечити визначеним у КАСУ принципам адміністративного судочинства.

2. Зазначений поліструктурний підхід обумовив виділення двох груп принципів досудового врегулювання адміністративно-правових спорів: загальні (впливають із принципів адміністративного судочинства, визначених ч. 3 ст. 2 КАСУ і відповідають європейським стандартам прав людини) та спеціальні (щодо засад впровадження таких стандартів).

3. До першої групи віднесено: верховенство права, законність, рівність учасників процедури перед законом, конфіденційність. Другу групу становлять принципи: доцільності та доречності, індивідуалізації, забезпечення балансу між конкуруючими інтересами приватного та публічного характеру, обґрунтованість застосування європейських стандартів прав людини, сумісності розширеного тлумачення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами до неї) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. *Офіційний вісник України*. 16.04.1998. № 13 ; 23.08.2006 № 32. С. 270.

2. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1 (84). С. 19–29.

3. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посібник ; ред. О. В. Бігняк. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 168 с.

4. Козюбра М. Принципи права: Методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164. URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13162/Kozyubra_Pryntsypu_prava_metodolohichni.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 01.06.2024),

5. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. X. : Право, 2016. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол. : О. В. Петришин (голова) та ін. 2017. 952 с.

6. Атаманчук І. В. Впровадження європейських стандартів у сферу процесуального правового регулювання цивільного судочинства України. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 1. URL : <https://jpch.donnu.edu.ua/article/view/7442> (дата звернення: 01.06.2024).

7. Юхтенко Л. Р. Адміністративно-правові засади вирішення спорів, що впливають з публічно-правових відносин, у досудовому порядку : дис. ... д-ра філософії : 081 Право / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2020. 221 с. URL : http://phd.znu.edu.ua/page/PhD/Yukhtenko_dis.pdf (дата звернення: 01.06.2024).

8. Скордіно проти Італії (Scordino v. Italy) (№ 1). 29.03.2006. № 36813/97. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72925> (дата звернення: 01.06.2024).

REFERENCES

1. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy do nei) (Ievropeiska konventsiiia z prav liudyny) vid 04.11.1950. *Ofitsiynyi visnyk Ukrainy*. 16.04.1998. № 13 ; 23.08.2006 № 32. S. 270.

2. Rabinovych P. M. Mizhnarodni standarty prav liudyny:vlastyvosti, zahalne poniattia, klasyfikatsiia. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2016. № 1 (84). S. 19–29.

3. Osnovy mizhnarodno-pravovykh standartiv prav liudyny : navch.-metod. posibnyk / red. O. V. Bihniak. Kherson : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2019. 168 s.

4. Koziubra M. Pryntsypu prava: Metodolohichni pidkhody do rozuminnia pryrody ta klasyfikatsii v umovakh suchasnykh hlobalizatsiinykh transformatsii. *Pravo Ukrainy*. 2017. № 11. S. 142–164. URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13162/Kozyubra_Pryntsypu_prava_metodolohichni.pdf?sequence=1&isAllowed=y (data zvernennia: 01.06.2024).

5. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia : u 20 t. Kh. : Pravo, 2016. Т. 3 : Zahalna teoriia prava / redkol. : O. V. Petryshyn (holova) ta in. 2017. 952 s.

6. Atamanchuk I. V. Vprovadzhennia yevropeiskykh standartiv u sferu protsesualnoho pravovoho rehuliuвання tsyvilnoho sudochynstva Ukrainy. *Pravnychiy chasopys Donetskoho universytetu*. 2019. № 1. URL : <https://jpch.donnu.edu.ua/article/view/7442> (data zvernennia: 01.06.2024).

7. Yukhtenko L. R. Administratyvno-pravovi zasady vyrishennia sporiv, shcho vplyvaiut z publichno-pravovykh vidnosyn, u dosudovomu poriadku : dys. ... d-ra filosofii : 081 Pravo / Zaporizkyi natsionalnyi universytet. Zaporizhzhia, 2020. 221 s. URL : http://phd.znu.edu.ua/page/PhD/Yukhtenko_dis.pdf (data zvernennia: 01.06.2024).

8. Skordino proty Italii (Scordino v. Italy) (№ 1). 29.03.2006. № 36813/97. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72925> (data zvernennia: 01.06.2024).

Рябченко О. П., Юхтенко Л. Р. До питання визначення принципів імплементації європейських стандартів прав людини у процедури досудового врегулювання адміністративно-правових спорів у адміністративному судочинстві

O. P. Riabchenko, L. R. Yukhtenko. ON THE QUESTION OF DEFINING THE PRINCIPLES OF IMPLEMENTATION EUROPEAN HUMAN RIGHTS STANDARDS IN THE PROCEDURE OF PRE-JUDICIAL SETTLEMENT OF ADMINISTRATIVE-LEGAL DISPUTES IN THE ADMINISTRATIVE JUDICIARY

The article explores the principles underlying the integration of European human rights standards into pre-trial settlement procedures within the context of administrative adjudication.

The article proposes to consider the principles of implementation of European standards of human rights in the procedures of pre-trial settlement of administrative-legal disputes, taking into account the practice of the European Court of Human Rights. The methodological basis for the definition of such principles is highlighted, which consists of general theoretical approaches to the essence of the categories "international standards of human rights", "principles of law". The use of such an approach conditioned consideration of the principles of the judicial administrative process, among which those whose content should correspond to the essence of pre-trial dispute settlement procedures are highlighted. At the same time, it was established that the principles of pre-trial settlement should not contradict the principles of administrative proceedings defined in the KASU. Two groups of principles of pre-trial settlement of administrative-legal disputes are distinguished: general (arising from the principles of administrative proceedings, respectively, Part 3 of Article 2 of the Civil Code, and those that correspond to European standards of human rights) and special (taking into account the principles of implementation of such standards). General principles include: rule of law, legality, equality of participants in the procedure before the law, confidentiality. The following principles are highlighted as special: expediency and appropriateness, individualization, ensuring a balance between competing interests of a private and public nature, the validity of the application of European human rights standards, the compatibility of the extended interpretation.

Keywords: *European standards of human rights, principles, rule of law, implementation, administrative proceedings, stage of the administrative judicial process, pre-trial settlement, administrative-legal disputes.*

Стаття надійшла до редколегії 3 вересня 2024 року

УДК 342.922:(314.15:343.343.6)

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.175-188

О. Г. Циганов,

д-р юрид. наук, доцент,

Державний науково-дослідний інститут МВС України,

e-mail: artur-8461@i.ua

ORCID ID 0000-0002-8924-1139;

В. Т. Білоус,

д-р юрид. наук, професор,

Державний податковий університет

e-mail: bvt05@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-1390-1065;

Р. А. Мартьянова,

юрист з міграційного права, приватна практика

e-mail: lanamart.dmsu@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-6856-1109

ДЕРЖАВНА МІГРАЦІЙНА СЛУЖБА УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ НЕЛЕГАЛЬНИЙ (НЕЗАКОННИЙ) МІГРАЦІЇ

У статті зосереджується увага на дослідженні статусу Державної міграційної служби України як суб'єкта реалізації державної політики у сфері протидії нелегальній (незаконній) міграції в Україні. Якщо МВС України є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику, зокрема у сфері міграції, то Державна міграційна служба України безпосередньо реалізує державну політику в цій сфері й відповідно координує діяльність інших державних органів України у цій сфері.

Аналіз охоплює весь спектр напрямів адміністративної діяльності Державної міграційної служби України щодо протидії нелегальній (незаконній) міграції, а саме: питання попередження зазначених деліктів, виявлення нелегальних мігрантів, їх затримання, облік, притягнення до адміністративної відповідальності, видворення за межі України, виявлення й усунення причин та умов, що сприяють нелегальній (незаконній) міграції.

Основним напрямом протидії нелегальній (незаконній) міграції органами й підрозділами зазначеної державної служби визначено запобігання потенційним адміністративним правопорушенням у міграційній сфері, що досягається через застосування заходів профілактики, попередження деліктів або припинення розпочатих правопорушень у міграційній сфері.

Звертається увага на те, що працівники Державної міграційної служби України, які є цивільними особами, не мають права застосовувати по відношенню до правопорушників дії або комплекс дій превентивного чи примусового характеру, що обмежують певні права і свободи людини та вчиняються для забезпечення виконання покладених на цю спеціалізовану службу завдань. Тим більше, до їх повноважень не віднесено здійснення оперативно-розшукової діяльності в міграційній сфері. Отже, для підвищення ефективності діяльності державних органів України щодо протидії нелегальній (незаконній) міграції постає нагальна необхідність в організації належної взаємодії Державної міграційної служби України з іншими суб'єктами протидії цьому негативному соціальному явищу.

Ключові слова: міграційні процеси, нелегальна (незаконна) міграція, державна міграційна політика, Державна міграційна служба України, протидія нелегальній (незаконній) міграції.

Мета статті – схарактеризувати статус ДМС як суб'єкта реалізації державної політики у сфері протидії нелегальній (незаконній) міграції в Україні.

Постановка проблеми. Світ швидко рухається до реалізації ідеї світової економічної та технологічної глобалізації. Значними перешкодами на цьому шляху постають розбіжності в культурі, релігії та етнічній належності населення різних країн світу, відмінності в стані їх економічного та технологічного розвитку. Водночас злиття цивілізацій супроводжується загостренням протиріч, призводить до радикалізації, конфліктів і навіть терору, а також зумовлює значні неконтрольовані міграційні процеси.

Цільовим стратегічним нормативно-правовим актом України, що декларує питання реагування на кризові ситуації, які спричинені неконтрольованими міграційними процесами, є Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року, що схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р [1]. Метою цього стратегічного документа визначено спрямування зусиль держави і суспільства на формування та реалізацію державної міграційної політики, яка б позитивно впливала на консолідацію української нації та безпеку держави.

Частина восьма статті 18 Закону України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII визначає, що центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику у сферах міграції (імміграції та еміграції), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, зокрема біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, є Державна міграційна служба України (далі – ДМС) [2]. Ця спеціалізована служба, як й інші суб'єкти адміністративно-правової протидії нелегальній (незаконній) міграції, відповідно до законодавства наділена певними повноваженнями щодо організації, виконання і контролю необхідних заходів із профілактики та боротьби з порушеннями міграційного законодавства. Водночас як наголошує А. В. Новіченко, діяльність зазначених суб'єктів є пов'язаною завданнями і функціями, правовим регулюванням, а також необхідністю спільно взаємодіяти у сфері протидії нелегальній (незаконній) міграції [3].

*Циганов О. Г., Білоус В. Т., Мартьянова Р. А.
Державна міграційна служба України як суб'єкт реалізації
державної політики у сфері протидії нелегальній (незаконній) міграції*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблемні питання діяльності ДМС у своїх дослідженнях розглядали: І. С. Бурлака, О. М. Джу́жа, Л. О. Курій, Р. А. Мартянова, А. Ф. Мота, Д. Б. Муратова, А. В. Новіченко, В. В. Репело, В. М. Снігур, Ю. А. Столяр, В. В. Шейбут та деякі інші вітчизняні науковці. Однак, незважаючи на чималу кількість наукових розробок, у юридичній літературі відсутні ґрунтовні комплексні дослідження, що присвячені розкриттю статусу ДМС як суб'єкта реалізації державної політики у сфері протидії нелегальній (незаконній) міґрації, а особливо – в умовах уведення правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до статті 18 Закону України «Про національну безпеку України», Міністерство внутрішніх справ України є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику, зокрема у сфері міґрації (імміґрації та еміґрації), також протидії нелегальній (незаконній) міґрації, громадянства, реєстрації фізичних осіб, зокрема біженців та інших визначених законодавством категорій міґрантів [2].

У структурі цього відомства протидію нелегальній (незаконній) міґрації здійснюють різні галузеві служби, а саме: Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, а також Державна міґраційна служба України (далі – ДМС). Водночас спеціалізована діяльність з протидії нелегальній (незаконній) міґрації в Україні та координація зусиль зазначених служб у цій сфері покладається на ДМС, яка згідно з пунктом 1 Положення про Державну міґраційну службу України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 360, є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сферах міґрації (імміґрації та еміґрації), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міґрації, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій міґрантів [4].

Основними завданнями ДМС є:

1) реалізація державної політики у сферах міґрації (імміґрації та еміґрації), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міґрації, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій міґрантів;

2) внесення на розгляд міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у сферах міґрації (імміґрації та еміґрації), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міґрації, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій міґрантів.

Повноваження (функції) ДМС, що здійснюються нею на виконання поставлених завдань, наведено в пункті 4 Положення про Державну міґраційну службу України (далі – Положення). Згідно з цим нормативно-правовим документом, відповідно до основних завдань, до компетенції ДМС належать, зокрема, такі повноваження (функції) з питань протидії нелегальній (незаконній) міґрації в Україні:

– узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів

міністерств та в установленому порядку подає їх міністрові внутрішніх справ (підпункт 1 пункту 4 Положення);

– проводить аналіз міграційної ситуації в Україні, проблем біженців та інших категорій мігрантів, розробляє поточні та довгострокові прогнози із зазначених питань (підпункт 2 пункту 4 Положення);

– організовує роботу з провадження за заявами про надання дозволів на імміграцію і поданнями про скасування дозволів на імміграцію та виконання прийнятих рішень і в передбачених законодавством випадках приймає рішення про надання дозволу на імміграцію, про відмову в наданні дозволу на імміграцію, про скасування дозволу на імміграцію (підпункт 6 пункту 4 Положення);

– приймає рішення про продовження строку перебування, про відмову в продовженні строку перебування, про скасування продовження строку перебування та про скорочення строку перебування, а також продовжує строк тимчасового проживання іноземців та осіб без громадянства на території України (підпункт 9 пункту 4 Положення);

– приймає рішення про добровільне повернення або примусове повернення іноземців та осіб без громадянства в країну походження або третю країну, про примусове видворення іноземців та осіб без громадянства з України, рішення про поміщення до пункту тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, про реадмісію, про заборону в'їзду іноземцям та особам без громадянства в Україну (підпункт 9-1 пункту 4 Положення);

– здійснює ідентифікацію іноземців та осіб без громадянства, які втратили документи, що посвідчують особу, та підлягають видворенню або реадмісії (підпункт 11 пункту 4 Положення);

– забезпечує функціонування пунктів тимчасового розміщення біженців та пунктів тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні (підпункт 21 пункту 4 Положення);

– веде облік осіб, які звернулися із заявою про визнання особою без громадянства, стосовно яких прийнято рішення про визнання або про відмову у визнанні особою без громадянства та про скасування рішення про визнання особою без громадянства, осіб, стосовно яких прийнято рішення про встановлення, оформлення належності до громадянства України, осіб, які набули, припинили громадянство України, осіб, стосовно яких здійснюються провадження за заявами і поданнями з питань громадянства України та виконання прийнятих рішень, а також забезпечує ведення обліку осіб, які подали заяву про надання дозволу на імміграцію, та осіб, яким надано такий дозвіл на імміграцію, відмовлено у його наданні або прийнято рішення про скасування дозволу на імміграцію (підпункт 25 пункту 4 Положення);

– забезпечує створення, удосконалення, розвиток, супроводження та підтримку функціонування Єдиного державного демографічного реєстру, Єдиної інформаційно-аналітичної системи управління міграційними процесами, Національної системи біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства, розпорядником яких є ДМС, а також здійснює заходи із захисту інформації в них (підпункт 28 пункту 4 Положення);

– забезпечує роботу ситуаційного центру ДМС (підпункт 30-1 пункту 4 Положення);
– здійснює відповідно до закону заходи щодо запобігання та протидії нелегальній (незаконній) міграції, іншим порушенням міграційного законодавства (підпункт 31 пункту 4 Положення);

– здійснює міжнародне співробітництво, бере участь у розробленні проєктів та укладенні міжнародних договорів України з питань громадянства, міграції, біженців, осіб, які потребують інших форм захисту, реєстрації фізичних осіб та реадмісії, забезпечує в межах своїх повноважень виконання укладених міжнародних договорів України (підпункт 32 пункту 4 Положення);

– здійснює відповідно до закону державний контроль за дотриманням законодавства у сфері міграції (імміграції та еміграції), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міграції в передбачених законодавством випадках, притягає порушників до адміністративної відповідальності (підпункт 33 пункту 4 Положення);

– виконує в межах повноважень, передбачених законом, правозастосовні і правоохоронні функції (підпункт 38 пункту 4 Положення).

Варто зазначити, що постановою Уряду України від 15 березня 2024 р. № 299 внесено зміни до пункту 4 Положення про Державну міграційну службу України з метою розширення повноважень цієї служби, також щодо протидії нелегальній (незаконній) міграції. Зокрема, ДМС наразі може приймати рішення щодо:

– розміщення осіб у пункті тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні;

– реадмісії осіб;

– примусового видворення іноземців та осіб без громадянства з України;

– заборони в'їзду іноземцям та особам без громадянства в Україну [5].

Внесені зміни до Положення про Державну міграційну службу України сприятимуть покращенню реалізації державної міграційної політики як в особливий період, так і в мирний час.

Для виконання покладених завдань у сфері міграційного контролю, зокрема щодо протидії нелегальній (незаконній) міграції, ДМС згідно з пунктом 6 Положення про Державну міграційну службу України, наділена такими правами:

1) залучати в установленому порядку до виконання окремих робіт, участі у вивченні окремих питань вчених і фахівців, працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ та організацій (за погодженням з їх керівниками);

2) одержувати безоплатно від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності та їх посадових осіб, а також від громадян та їх об'єднань інформацію, документи і матеріали, необхідні для виконання покладених на ДМС завдань;

3) скликати наради, утворювати комісії та робочі групи, проводити наукові конференції, семінари з питань, що належать до її компетенції;

4) користуватися відповідними інформаційними базами даних державних органів, державною системою урядового зв'язку та іншими технічними засобами;

Циганов О. Г., Білоус В. Т., Мартянова Р. А.

Державна міграційна служба України як суб'єкт реалізації

державної політики у сфері протидії нелегальній (незаконній) міграції

5) проводити перевірки стану додержання органами виконавчої влади, громадянами, органами реєстрації, підприємствами, установами та організаціями вимог законодавства у сферах міграції (імміграції та еміграції), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів і вносити пропозиції щодо усунення причин порушення таких вимог;

б) ініціювати проведення спільних перевірок з правоохоронними органами та іншими центральними органами виконавчої влади в межах повноважень, передбачених законом;

7) створювати умови для тимчасового тримання іноземців та осіб без громадянства, затриманих за незаконне перебування на території України, до вирішення питання щодо їх примусового видворення або поміщення до пункту тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, через виділення приміщень у територіальних органах ДМС.

Відповідно до пункту 8 Положення про Державну міграційну службу України, ця служба здійснює свої повноваження безпосередньо і через утворені в установленому порядку територіальні органи та територіальні підрозділи, зокрема міжрегіональні. Крім того, на утворені територіальні органи та територіальні підрозділи ДМС може покладатися виконання окремих завдань за міжрегіональним принципом [4].

У процесі реалізації своїх повноважень ДМС активно використовує різноманітні за характером, формами і методами засоби та способи впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування. Серед цієї сукупності засобів виокремлюються, зокрема, адміністративно-правові засоби, практична реалізація яких здійснюється в межах діяльності, яка в юридичній літературі отримала назву адміністративної.

З огляду на це основною складовою оперативно-службової діяльності органів ДМС є адміністративна діяльність, як спеціальна, виконавчо-розпорядча, підзаконна, державно-владна діяльність з організації та реалізації державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів. Також потрібно зазначити, що адміністративна діяльність ДМС має профілактичну спрямованість. Крім того, у процесі здійснення адміністративної діяльності щодо протидії нелегальній (незаконній) міграції ДМС реалізує контрольньо-наглядові повноваження.

Водночас нормативно визначено, що протидія нелегальній (незаконній) міграції є однією з основних функцій органів ДМС і її виконання поряд з іншими основними функціями становить оперативно-службову діяльність цього державного органу спеціального призначення. Отже, здійснюючи протидію нелегальній (незаконній) міграції, ДМС виконує своє державне призначення.

Варто зазначити, що відображення протидії нелегальній (незаконній) міграції як функціонального напрямку адміністративної діяльності ДМС залишалося б суто теоретичною моделлю без нормативного закріплення прав та обов'язків, що дають можливість здійснювати таку функцію. Так, реалізація функцій ДМС відбувається за допомогою здійснення цим спеціальним державним органом своїх повноважень.

Отже, під адміністративною діяльністю ДМС щодо протидії нелегальній (незаконній) міграції потрібно розуміти урегульовану нормами адміністративного права підзаконну, державно-владну, виконавчо-розпорядчу діяльність, спрямовану на попередження нелегальної (незаконної) міграції, виявлення нелегальних мігрантів, їх затримання, облік, притягнення до адміністративної відповідальності, видворення за межі України, виявлення і усунення причин та умов, що сприяють нелегальній (незаконній) міграції.

Для організації діяльності щодо протидії нелегальній (незаконній) міграції у структурі апарату ДМС та територіальних органів ДМС створені відповідні підрозділи – Відділ організації запобігання нелегальній міграції, реадмісії та видворення як підрозділ Департаменту у справах іноземців та осіб без громадянства в Апараті ДМС та Управління міграційного контролю, протидії нелегальній міграції та реадмісії – у територіальних органах ДМС.

Водночас діяльність ДМС як суб'єкта реалізації державної політики у сфері протидії нелегальній (незаконній) міграції регламентується рядом нормативно-правових актів, що визначають: порядок в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну, виїзду з України та перебування на території нашої держави; права й обов'язки іноземців та осіб без громадянства; адміністративні стягнення, що застосовуються до іноземців та осіб без громадянства; організаційну процедуру притягнення до адміністративної відповідальності та інших заходів адміністративного примусу. Відповідні нормативно-правові акти у сфері діяльності ДМС, що розглядається, були нами проаналізовані та систематизовані за напрямками протидії нелегальній (незаконній) міграції [6, с. 176–177]. Такий підхід до аналізу нормативно-правових актів, дає змогу стверджувати, що адміністративна діяльність органів ДМС у сфері протидії нелегальній (незаконній) міграції спрямована на:

– запобігання та протидію нелегальній міграції за рахунок організації та проведення спільних заходів «Мігрант», «Кордон», «Студент», «Трудова міграція» з обов'язковим залученням МВС, ДМС, ДПСУ та СБУ (Порядок проведення заходів щодо здійснення нагляду та контролю за виконанням законодавства в міграційній сфері, затверджений наказом МВС України, Мінсоцполітики України, МОН України від 04.09.2013 № 850/536/1226 [7]);

– попередження в'їзду небажаних осіб за рахунок заборони в'їзду, примусового повернення в країну походження або третю країну чи за допомогою примусового видворення з подальшою заборонаю в'їзду в Україну строком на п'ять років (статті 13, 26, 30 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 21.09.2011 № 3717-VI [8]; Інструкція про порядок прийняття Державною міграційною службою України та її територіальними органами рішень про заборону в'їзду в Україну іноземцям та особам без громадянства, затверджена наказом МВС України від 17.12.2013 № 1235 [9]);

– припинення порушень міграційного законодавства, зокрема через здійснення адміністративного затримання особи, її особистого огляду, огляду речей і вилучення речей та документів (статті 260, 262, 263, 264, 265 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [10], пункти 2.10–2.17 (щодо адміністративного

затримання особи) розділу II «Оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення» Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення Державною міграційною службою України, затвердженої наказом МВС України від 28.08.2013 № 825 [11]). Водночас, відповідно до статті 262 КУпАП, адміністративне затримання іноземців та осіб без громадянства проводиться уповноваженими посадовими особами ДМС у разі порушення законодавства про правовий статус іноземців та осіб без громадянства, невиконання рішення про заборону в'їзду в Україну, невиконання законних вимог посадових осіб ДМС під час здійснення ними своїх повноважень щодо запобігання та протидії нелегальній (незаконній) міграції [10]. Під час складання протоколу про затримання іноземця або особи без громадянства уповноважена посадова особа ДМС здійснює заходи з ідентифікації та верифікації особи відповідно до Порядку ведення Єдиного державного демографічного реєстру та надання з нього інформації, взаємодії між уповноваженими суб'єктами, а також здійснення ідентифікації та верифікації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 2017 року № 784 [12]. Крім того, згідно з абзацом десятим статті 259 КУпАП, якщо особу порушника неможливо встановити на місці вчинення порушення, уповноважені посадові особи ДМС, його територіальних органів і підрозділів можуть здійснювати доставлення таких осіб (як примусовий захід, що застосовується з метою складання протоколу про адміністративне правопорушення) у приміщення ДМС, його територіальних органів і підрозділів, до поліції, до пунктів тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, для встановлення особи порушника і з'ясування обставин правопорушення [10];

– притягнення порушників міграційного законодавства до адміністративної відповідальності, що відображається в реалізації ДМС своїх повноважень (статті 24, 33, 38, 222-2, 255 КУпАП) самостійно накладати адміністративні стягнення за порушення законодавства про правовий статус іноземців та осіб без громадянства (стаття 203 КУпАП (крім порушень, виявлених у пункті пропуску (пункті контролю) через державний кордон України або контрольному пункті в'їзду-виїзду), стаття 203-1 КУпАП (крім порушень, виявлених у пункті пропуску (пункті контролю) через державний кордон України або контрольному пункті в'їзду-виїзду), статті 204, 205 КУпАП; Інструкція з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення Державною міграційною службою України, яка встановлює порядок оформлення, розгляду та обліку справ про адміністративні правопорушення посадовими особами Державної міграційної служби України, затверджена наказом МВС України від 28.08.2013 № 825. При цьому, відповідно до статті 255 КУпАП складати протоколи про адміністративні правопорушення, пов'язані з порушенням законодавства про правовий статус іноземців та осіб без громадянства (стаття 203 КУпАП (крім порушень, виявлених у пункті пропуску (пункті контролю) через державний кордон України або контрольному пункті в'їзду-виїзду), мають право уповноважені на те посадові особи ДМС. Водночас, згідно зі статтею 222-2 КУпАП, ДМС розглядає, зокрема, справи про адміністративні проступки, пов'язані з порушенням законодавства про правовий статус іноземців та осіб без громадянства (стаття 203 КУпАП (крім порушень, виявлених у пункті

пропуску (пункті контролю) через державний кордон України або контрольному пункті в'їзду-виїзду). Від імені ДМС розглядати справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення мають право керівник, заступники керівника ДМС, інші уповноважені керівником посадові особи ДМС [10];

– забезпечення заходів адміністративного примусу за рахунок примусового повернення іноземців та осіб без громадянства в країну походження або третю країну, їх реадмісії або примусового видворення (статті 26, 29, 30 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 21.09.2011 № 3717-VI). Водночас потрібно зазначити, що відповідно до частини першої статті 26 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», іноземець або особа без громадянства можуть бути примусово повернуті в країну походження або третю країну у випадках, якщо: 1) їх дії порушують законодавство України з прикордонних питань про правовий статус іноземців та осіб без громадянства; 2) суперечать інтересам забезпечення національної безпеки України чи охорони громадського порядку; 3) якщо це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України [8].

Варто також зазначити, що на запобігання нелегальній (незаконній) міграції спрямовані п'ять з десяти цілей, визначених Стратегією державної міграційної політики України на період до 2025 року, що згадувалася нами вище. Цілями, досягання яких потрібно віднести передусім до компетенції ДМС, як спеціалізованого суб'єкта реалізації державної політики у сфері протидії нелегальній (незаконній) міграції та координатора діяльності органів системи МВС у цій сфері, ми вважаємо такі: 1) ефективно використовувати систему видачі віз та можливості консульських установ для управління міграцією; 2) посилити контроль за дотриманням міграційного законодавства всередині держави; 3) забезпечити повагу до людської гідності осіб, що повертаються, заохочуючи їх до добровільного повернення; 4) запровадити належний механізм та програми регуляризації (легалізації, міграційної амністії) нелегальних мігрантів.

Висновки. Якщо МВС України є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику, зокрема у сфері міграції (імміграції та еміграції), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міграції, то ДМС, діяльність якої спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ, безпосередньо реалізує державну політику в цій сфері й відповідно координує діяльність інших державних органів щодо протидії нелегальній (незаконній) міграції в Україні.

Під адміністративною діяльністю ДМС щодо протидії нелегальній (незаконній) міграції потрібно розуміти врегульовану нормами адміністративного права підзаконну, державно-владну, виконавчо-розпорядчу діяльність, спрямовану на попередження нелегальної (незаконної) міграції, виявлення нелегальних мігрантів, їх затримання, облік, притягнення до адміністративної відповідальності, видворення за межі України, виявлення й усунення причин та умов, що сприяють нелегальній (незаконній) міграції.

Основним напрямом протидії нелегальній (незаконній) міграції органами й підрозділами ДМС є запобігання потенційним адміністративним правопорушенням у міграційній сфері, яка досягається через застосування заходів профілактики, попередження деліктів або припинення розпочатих правопорушень. Водночас припинення порушень міграційного законодавства відбувається, зокрема, за рахунок здійснення адміністративного затримання особи, її особистого огляду, огляду речей і вилучення речей і документів. Адміністративне затримання іноземців та осіб без громадянства проводиться уповноваженими посадовими особами ДМС у разі порушення законодавства про правовий статус іноземців та осіб без громадянства, невиконання рішення про заборону в'їзду в Україну, невиконання законних вимог посадових осіб ДМС під час здійснення ними своїх повноважень щодо запобігання та протидії нелегальній (незаконній) міграції. Під час складання протоколу про затримання іноземця або особи без громадянства уповноважена посадова особа ДМС здійснює заходи з ідентифікації та верифікації цієї особи. Якщо ж особу порушника неможливо встановити на місці вчинення порушення, уповноважені посадові особи ДМС, його територіальних органів і підрозділів можуть здійснювати доставлення таких осіб (як примусовий захід, що застосовується з метою складання протоколу про адміністративне правопорушення) у приміщення ДМС, його територіальних органів і підрозділів, до поліції, до пунктів тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, для встановлення особи порушника і з'ясування обставин правопорушення.

Притягнення нелегальних мігрантів до адміністративної відповідальності відображається в реалізації ДМС своїх повноважень самостійно накладати адміністративні стягнення за порушення законодавства про правовий статус іноземців та осіб без громадянства (стаття 203 КУпАП (крім порушень, виявлених у пункті пропуску (пункті контролю) через державний кордон України або контрольному пункті в'їзду-виїзду). Складати протоколи про це правопорушення мають право уповноважені на те посадові особи ДМС.

Адміністративна діяльність ДМС щодо забезпечення заходів адміністративного примусу здійснюється за допомогою примусового повернення іноземців та осіб без громадянства в країну походження або третю країну, їх реадмісії або примусового видворення.

Так, відповідно до пункту 31 Положення про Державну міграційну службу України, ця служба має повноваження здійснення відповідно до закону заходів щодо запобігання та протидії нелегальній (незаконній) міграції, іншим порушенням міграційного законодавства. З метою встановлення особи іноземця або особи без громадянства, забезпечення своєчасного і правильного розгляду справ та виконання постанов по справах про адміністративні правопорушення уповноважені посадові особи ДМС, її територіальних органів і підрозділів у передбачених законодавством випадках мають право здійснювати адміністративне затримання, особистий огляд, огляд речей і вилучення речей та документів, а також доставляти осіб, які порушили правила перебування в Україні та транзитного проїзду через її територію, у приміщення ДМС, її

територіальних органів і підрозділів, до поліції, до пунктів тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні. Такі заходи забезпечення провадження в справах про порушення законодавства про правовий статус іноземців та осіб без громадянства є діями превентивного або примусового характеру, що обмежують певні права і свободи людини та вчиняються для забезпечення виконання покладених на цю спеціалізовану службу завдань.

Водночас працівники ДМС, які є цивільними особами, а саме – державними службовцями, не мають права застосовувати по відношенню до правопорушників фізичний вплив (силу) та спеціальні засоби (як-от, гумові та пластикові кийки, електрошокові пристрої, кайданки тощо). Тим більше, до повноважень ДМС не віднесено здійснення оперативно-розшукової діяльності в міграційній сфері. Водночас зазначені повноваження можуть бути реалізовані поліцейськими, прикордонниками та працівниками Служби безпеки України.

Отже, для підвищення ефективності діяльності державних органів України щодо протидії нелегальній (незаконній) міграції постає нагальна необхідність в організації належної взаємодії ДМС з іншими суб'єктами протидії цьому соціально небезпечному, шкідливому, протизаконному явищу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 № 482-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-p> (дата звернення: 10.04.2024).
2. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 10.04.2024).
3. Новіченко А. В. Адміністративно-правове забезпечення протидії нелегальній (незаконній) міграції в Україні : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 197 с.
4. Про затвердження Положення про Державну міграційну службу України : постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 360. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-p#top> (дата звернення: 10.04.2024).
5. Про внесення змін до пункту 4 Положення про Державну міграційну службу України : постанова Кабінету Міністрів України від 15 березня 2024 р. № 299. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299-2024-p#n2> (дата звернення: 10.04.2024).
6. Мартянова Р.А. Роль Державної міграційної служби України у сфері протидії нелегальній міграції: нормативно-правова основа. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2023. Випуск 38. С. 173–178.
7. Про затвердження Порядку проведення заходів щодо здійснення нагляду та контролю за виконанням законодавства в міграційній сфері : наказ МВС України, Мінсоцполітики України, МОН України від 04.09.2013 № 850/536/1226. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1683-13#Text> (дата звернення: 10.04.2024).

8. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 21.09.2011 № 3717-VI : станом на 28 черв. 2023 р. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/-show/3773-17> (дата звернення: 10.04.2024).

9. Інструкція про порядок прийняття Державною міграційною службою України та її територіальними органами рішень про заборону в'їзду в Україну іноземцям та особам без громадянства: наказ МВС України від 17.12.2013 № 1235. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/-laws/show/z0025-14> (дата звернення: 10.04.2024).

10. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X : станом на 14 жовт. 2023 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 10.04.2024).

11. Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення Державною міграційною службою України : наказ МВС України від 28.08.2013 № 825. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1654-13#> (дата звернення: 10.04.2024).

12. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного демографічного реєстру та надання з нього інформації, взаємодії між уповноваженими суб'єктами, а також здійснення ідентифікації та верифікації : постанова Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 2017 р. № 784. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2017-п#n12> (дата звернення: 10.04.2024).

REFERENCES

1. Pro skhvalennya Stratehiyi derzhavnoyi mihratsiynoyi polityky Ukrayiny na period do 2025 roku : rozporядzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 12.07.2017 № 482-r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-r> (data of application: 10.04.2024) [in Ukrainian].

2. Pro natsional'nu bezpeku Ukrayiny : Zakon Ukrayiny vid 21.06.2018 № 2469-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (data of application:10.04.2024) [in Ukrainian].

3. Novichenko A. V. Administratyvno-pravove zabezpechennya protydyiyi nelehal'niy (nezakonniy) mihratsiyi v Ukrayini : dys. ... d-ra filosofiyi : 081 «Pravo». Kharkiv : Kharkiv. nats. un-t vnutr.sprav, 2020. 197 s. [in Ukrainian].

4. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro Derzhavnu mihratsiynu sluzhbu Ukrayiny : postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 20 serpnnya 2014 r. № 360. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/-laws/show/360-2014-p#top> (data of application: 10.04.2024) [in Ukrainian].

5. Pro vnesennya zmin do punktu 4 Polozhennya pro Derzhavnu mihratsiynu sluzhbu Ukrayiny : postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 15 bereznya 2024 r. № 299. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299-2024-p#n2> (data of application: 10.04.2024) [in Ukrainian].

6. Mart'yanova R. A. Rol' Derzhavnoyi mihratsiynoyi sluzhby Ukrayiny u sferi protydyiyi nelehal'niy mihratsiyi: normatyvno-pravova osnova. *Publichne upravlinnya i administruvannya v Ukrayini*. 2023. Vypusk 38. S. 173–178 [in Ukrainian].

7. Pro zatverdzhennya Poryadku provedennya zakhodiv shchodo zdiysnennya nahlyadu ta kontrolyu za vykonannyam zakonodavstva v mihratsiyniy sferi : nakaz MVS Ukrayiny, Minsotspolityky Ukrayiny, MON Ukrayiny vid 04.09.2013 № 850/536/1226. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1683-13#Text> (data of application: 10.04.2024) [in Ukrainian].

8. Pro pravovyy status inozemtsiv ta osib bez hromadyanstva : Zakon Ukrayiny vid 21.09.2011 № 3717-VI : stanom na 28 cherv. 2023 r. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/-laws/show/3773-17> (data of application: 10.04.2024) [in Ukrainian].

9. Instruktsiya pro poryadok pryynyattya Derzhavnoyu mihratsiynoyu sluzhboyu Ukrayiny ta yiyi terytorial'nyy orhanamy rishen' pro zaboronu v'yizdu v Ukrayinu inozemtsyam ta osobam bez hromadyanstva : nakaz MVS Ukrayiny vid 17.12.2013 № 1235. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0025-14> (data of application: 10.04.2024) [in Ukrainian].

10. Kodeks Ukrayiny pro administratyvni pravoporushennya : Zakon Ukrayiny vid 07.12.1984 № 8073-X : stanom na 14 zhovt. 2023 r. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/-show/80731-10> (data of application: 10.04.2024) [in Ukrainian].

11. Pro zatverdzhennya Instruktsiyi z oformlennya materialiv pro administratyvni pravoporushennya Derzhavnoyu mihratsiynoyu sluzhboyu Ukrayiny : nakaz MVS Ukrayiny vid 28.08.2013 № 825. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1654-13#> (data of application: 10.04.2024) [in Ukrainian].

12. Pro zatverdzhennya Poryadku vedennya Yedynoho derzhavnoho demohrafichnoho reyestru ta nadannya z n'oho informatsiyi, vzayemodiyi mizh upovnovazhenymy sub'yektamy, a takozh zdiysnennya identyfikatsiyi ta veryfikatsiyi : postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 18 zhovtnya 2017 r. № 784. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2017-p#n12> (data of application: 10.04.2024) [in Ukrainian].

O. H. Tsyhanov, V. T. Bilous, R. A. Martianova. THE STATE MIGRATION SERVICE OF UKRAINE AS THE SUBJECT OF STATE POLICY IMPLEMENTATION IN THE FIELD OF COMBATING ILLEGAL MIGRATION

Research article focuses on the study of the status of the State Migration Service of Ukraine as a subject of an implementation of state policy in the field of combating illegal migration in Ukraine. If the Ministry of Internal Affairs of Ukraine is the central body of the executive power that ensures the formation and implementation of state policy, in particular in the field of migration (immigration and emigration), including combating illegal migration, then the State Migration Service of Ukraine, whose activities are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Minister of Internal Affairs, directly implements state policy in this area and, accordingly, coordinates the activities of other state bodies of Ukraine in this area.

The analysis covers the entire range of administrative activities of the State Migration Service of Ukraine in combating illegal migration, namely: issues of prevention of the specified offences, detection of illegal migrants, their detention, registration, bringing to

administrative responsibility, deportation outside of Ukraine, identification and elimination of causes and conditions, that contribute to illegal migration.

The main direction of combating illegal migration by the bodies and units of the above mentioned state service is the prevention of potential administrative offenses in the migration sphere, which is achieved by applying preventive measures, prevention of violations or termination of initiated offenses in the migration sphere.

Attention is drawn to the fact that the employees of the State Migration Service of Ukraine, being civilians, do not have the right to apply actions or a set of actions of a preventive or coercive nature in relation to offenders, which limit certain human rights and freedoms and are carried out to ensure the fulfillment of the tasks assigned to this specialized service tasks. Moreover, their powers do not include operational investigative activities in the field of migration. Therefore, in order to increase the effectiveness of the activities of the state bodies of Ukraine in combating illegal migration, there is an urgent need to organize the proper interaction of the State Migration Service of Ukraine with other subjects of combating this negative social phenomenon.

Key words: *migration processes, illegal migration, state migration policy, State Migration Service of Ukraine, illegal migration combating.*

Стаття надійшла до редколегії 4 вересня 2024 року

**Цивільне право і цивільний процес; трудове право;
сімейне право; міжнародне приватне право**

УДК 340.131:349.2

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.189-198

О. Є. Костюченко,

д-р юрид. наук,

Державний податковий університет

e-mail: A09111975@i.ua

ORCID ID 0000-0002-8244-3563

**ЗМІНА ПАРАДИГМИ У СТРАТЕГІЇ
ВИЖИВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ
СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН).
ЧАСТИНА 1: ПОСЛАБЛЕННЯ РЕГУЛЯТИВНИХ
ВЛАСТИВОСТЕЙ ПРАВА**

Ця стаття розпочинає серію «Зміна парадигми у стратегії виживання (на прикладі соціально-трудо­вих відносин)». Анонсована серія статей є спробою неупередженого погляду на стратегію виживання через реалізацією людиною її соціально-трудо­вих прав у сучасних умовах розвитку суспільства. У пропонованій роботі розглядається вплив концепцій індивідуалізму та колективізму в задоволенні потреб індивіда. Окремо наголошується на необґрунтованості думки про неможливість належної реалізації основоположних прав людини і громадянами в силу відсутності фінансових та матеріальних ресурсів. Акцентується увага на тому, що українське суспільство не має належного історичного досвіду організації життєдіяльності в умовах ринкових відносин, що призводить до викривлення реальності, зокрема її правової складової. Зміна парадигми у стратегії виживання, зокрема через реалізацію соціально-трудо­вих прав, розкривається в контексті ціннісної орієнтації суспільства, через що право частково втрачає свій регуляторний вплив, все частіше забезпечуючи дію права силою примусу. Зроблено висновок, про те, що зміна парадигми у стратегії виживання відбулась у силу фінансово-економічних проблем, а подекуди й зміни політичних інтересів окремих груп, унаслідок чого забезпечення фізіологічних та безпекових потреб сьогодні покладається або на самого індивіда, або на його родину чи близьке оточення. Обґрунтовується, що такий підхід є помилковим. Наголошується, що вирішення проблеми співвідношення права, а з тим і прав та свобод людини і громадянина, з фінансовими і ресурсними можливостями держави лежить у площині змісту та обсягу основоположних (буттєвих) прав і свобод людини. Анонсуючи наступну

статтю у цій серії, зазначимо, що: 1) сутність та соціальне призначення трудового й соціального права, а з тим і соціально-трудова права (зміст прав), є (мають бути) незмінними, що виражає прихильність суспільства, держави, соціальної групи тощо до цивілізаційних, демократичних, соціальних і правових цінностей, а обсяг прав – це кількісний вимір права, що може співвідноситися з матеріальною та ресурсною базою держави, суспільства чи людства загалом.

Ключові слова: парадигма, стратегія виживання, право, права і свободи людини і громадянина, трудові права, соціально-забезпечувальні права, соціально-трудова права, трудове право, соціальне право, цінність права, потреби індивіда, види потреб індивіда.

Мета статті. З'ясувати причини, наслідки та спрогнозувати перспективи вирішення проблеми послаблення у праві частини його регулятивних властивостей.

Постановка проблеми. Останнім часом все частіше люди задаються питанням: чому не працюють закони, або чому вони діють не так, як передбачалось під час їх ухвалення? Залишається незмінним розуміння того, що право як регулятор суспільних відносин забезпечує набуття ними правової форми, водночас надає правовідносинам прогнозованого характеру. Проте все частіше ті відносини, які мають тривалий характер, наприклад трудові та соціально-забезпечувальні, втрачають свою прогнозованість, а в окремих випадках один з учасників втрачає «свободу волі» під час прийняття рішень у процесі реалізації прав у конкретних правовідносинах. Не додає праву стабільності і той факт, що на тлі збройної агресії росії проти України норми міжнародного права виявились неспроможними впливати на перебіг подій. Це свідчить про те, що сила права реалізується не лише у впливі на відносини через волю та свідомість суб'єктів цих відносин, а й у примусі до виконання обов'язків зобов'язаної сторони. Та властивість права, яка спирається на можливість застосування державного примусу, фактично залишилась чи не єдиним важелем впливу на суб'єкта при регулюванні суспільно значимих громадських відносин. Тобто вплив на «свободу волі» через примус хоча і дає змогу досягти часткового виконання зобов'язаною стороною своїх обов'язків у правовідносинах, все одно не забезпечує вільного волевиявлення чи свободи волі.

За таких умов постають питання: а що призвело до такого стану справ, і чому, наприклад, у сфері соціально-трудова відносин економічно слабшій стороні – працівнику, пенсіонеру, безробітному, отримувачу державної соціальної допомоги тощо – дуже важко захистити свої права та відчувати себе повноцінним учасником подібних відносин?

У нашому дослідженні не наполягаємо, що інструментів охорони і захисту соціально-трудова прав не існує, а лише маємо за мету з'ясувати причини, наслідки і спрогнозувати перспективи вирішення проблеми послаблення у праві частини його регулятивних властивостей.

Виклад основного матеріалу. Концептуально важливою в цьому дослідженні є теза про те, що «права людини є фундаментальним надбанням людства, важливим елементом у процесі становлення і соціалізації кожного індивіда, адже дають йому

змогу задовольняти свої потреби та реалізовувати власний потенціал у різних сферах суспільного життя» [1, с. 100]. Тобто орієнтація на права людини як ціннісне надбання цивілізації є кроком для подальшого розвитку суспільства. Водночас залишаються «прихованими» причинно-наслідкові зв'язки, що призводять до руйнації сили права та його регулятивних властивостей.

Показовими в цьому контексті є популярні українські афоризми: «Гуртом і батька легше бити» та «Моя хата скраю». Тобто в концептуальному сенсі бачимо поєднання ідей колективізму та індивідуалізму. Отже, що ж відбувається в українському суспільстві у сфері соціально-трудових правовідносин?

Загальновідомим є той факт, що в період до розпаду СРСР соціальне забезпечення громадян базувалося на ідеї аліментного забезпечення, а пенсійна система була представлена як солідарна система, де працівники, сплачуючи податки й обов'язкові платежі, утримували пенсіонерів та непрацездатне населення. Така система не могла бути збережена в ринкових відносинах, і вже сьогодні, хоча й досить повільно, впроваджуємо накопичувальну систему формування коштів фондів пенсійного та соціального забезпечення. Тобто концепція колективізму змінена на концепцію індивідуалізму, де працездатна особа має самостійно дбати про свій добробут під час настання соціального ризику. Трудові правовідносини також зазнали змін у концепції реалізації здібностей людини до праці. Якщо тоталітарні режими будують систему трудових відносин на загальному обов'язку працювати, то в ринкових системах здібності до праці реалізуються в різних організаційно-правових формах на принципі «свободи праці». Концепція колективізму у сфері праці, що діяла в нашій державі до часу проголошення 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України та проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, «придушувала» індивідуалізм працівника, «урівнюючи» всіх працівників. У незалежній Україні в процесі розбудови ринкової економіки погляд на відносини у сфері праці змінився з орієнтацією на індивідуальність працівника, необхідність розвитку індивідуальних трудових відносин з урахуванням як самих умов праці, так і конкретних здібностей працівника. А отже, і у сфері праці концепція колективізму поступилась концепції індивідуалізму. Водночас донині саме в трудовому праві залишаються самостійними ланками: 1) індивідуальні трудові відносини та 2) колективні відносини у сфері праці, які реалізуються через соціальне партнерство (соціальний діалог). І такий підхід історично доведений як правильний і оптимальний у забезпеченні балансу інтересів працівників, роботодавця та держави.

У цьому контексті можна стверджувати, що зміна парадигми соціально-трудових відносин у стратегії виживання людини, що відбулась в українському суспільстві, позначилась на зміні понять та уявлень про способи та засоби досягнення цілей, які трансформувалися відповідно до рівня розвитку суспільства. І цей історично новий рівень характеризується різноманіттям уявлень людей про істинні цінності. Отже, зміни в парадигмі соціально-трудових відносин, демонструючи стратегію виживання, сталися внаслідок зміни загального уявлення про цілі, соціальні цінності, способи задоволення індивідуальних і колективних інтересів тощо.

*Костюченко О. Є. Зміна парадигми у стратегії виживання
(на прикладі соціально-трудових відносин).*

Частина 1: послаблення регулятивних властивостей права

«Людство зіткнулося із цілою низкою небачених раніше глобальних проблем, зокрема таких, як проблеми виживання, системної трансформації і прогнозованого розвитку» [2, с. 593]. Важливість стратегії виживання для нашого дослідження зумовлена станом соціально-економічного розвитку держави на етапі зміни парадигми зі зміщенням акценту з концепції колективізму на концепцію індивідуалізму.

У контексті соціально-економічного стану розвитку важливо усвідомити, що: 1) «соціальна сутність явищ – це їх здатність слугувати засобами задоволення потреб суб'єктів суспільства» [3, с. 86]; 2) економічний зміст такого стану визначається кількісними показниками матеріальної бази з урахуванням ресурсного потенціалу в майбутньому. Також у розумінні стратегії виживання ключовими чинниками є: 1) потреби індивіда та 2) матеріальні можливості індивіда.

«Видається принципово важливим констатувати, що будь-яка життєдіяльність людини завжди є, по суті, нічим іншим, як процесом задоволення її численних різноманітних потреб» [3, с. 84]. І саме тут криється коріння глобального «хаосу» в суспільстві, що певною мірою спричинено зміною парадигми у стратегії виживання. Тобто, розв'язуючи сучасні проблеми, ми звертаємося, з одного боку, до питання ресурсів (матеріальні й нематеріальні), а з іншого – до права як ціннісної орієнтації в розвитку суспільства, але зрештою приймаємо рішення, які спрямовані на задоволення потреб та інтересів, і не завжди колективних.

Потреби та інтереси очевидно є руйнівною силою свідомої вольової діяльності, але «відмовки» або «пояснення» сучасних проблем виключно відсутністю або недостатнім обсягом матеріально-фінансових ресурсів дещо спотворюють уявлення про реальність вирішення цих проблем. Орієнтація на цінності, й на право як ключову цінність демократичного, цивілізованого суспільства, є чи не єдиним способом вирішення ключових проблем сучасності, зокрема й українського суспільства, а особливо коли йдеться про стратегію виживання при реалізації людиною соціально-трудова прав для задоволення своїх потреб.

«Видається очевидним, що роль різноманітних потреб людини, а отже, і самого процесу їх задоволення, – в існуванні та розвитку людини в соціумі є неоднозначною. Зважаючи на таку роль, серед усіх людських потреб виділяються насамперед такі, без задоволення яких життєдіяльність людини взагалі стає неможливою. До останніх зазвичай включають передусім потреби в їжі, в одязі, а також у житлі» [3, с. 87].

Один з найвідоміших поглядів на потреби індивіда та їх ієрархію представлено в роботах Абрахама Маслоу. Дослідник виокремлює: фізіологічні потреби; потреби безпеки; потреби в приналежності та любові; потреби в повазі; потреби в самореалізації [4, с. 35, 39, 43, 45, 46]. Не занурюючись у психологічні аспекти ієрархії потреб, у будь-якому разі розуміємо, що фізіологічні потреби є первинними, за ними слідує потреба в безпеці, далі йдуть соціальні потреби (потреби приналежності до чого-небудь або когонебудь, любов, дружба) і вже тільки після цього – потреби в повазі з боку оточення, визнанні здобутків та особистих досягнень. Завершують ієрархію потреби в самореалізації як спосіб прояву, втілення своїх здібностей і потенціальних можливостей.

Українська Конституція дає відповіді на питання стратегії виживання на основі ціннісної орієнтації через право за рахунок закріплення прав людини і громадянина, як-от: кожен має право на працю, що охоплює можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується (стаття 43); кожен, хто працює, має право на відпочинок (стаття 45); громадяни мають право на соціальний захист, що охоплює право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом (стаття 46); кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що охоплює достатнє харчування, одяг, житло (стаття 48); кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (стаття 49) й інші [5].

Водночас Конституція України, гарантуючи громадянам їхні конституційні права, надає їм виключно правові можливості для забезпечення своєї життєдіяльності, а не самі блага й ресурси. І тут не можна не погодитися з доктриною основоположних (буттєвих) прав і свобод людини М. П. Рабіновича, який стверджує, що «буттєві права і свободи – це певні можливості людини, які необхідні для задоволення біологічних і соціальних потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства й забезпечені обов'язками інших суб'єктів» [3, с. 84]. Водночас М. П. Рабінович у згаданій доктрині розкриває її, зокрема, через зміст та обсяг можливостей людини, що залежать насамперед від можливостей усього суспільства, передусім від рівня його економічного розвитку [3, с. 84]. Такий погляд на задоволення потреб індивіда ставить перед нами завдання усвідомити відмінності змісту й обсягу прав, а також зобов'язаного суб'єкта в процесі задоволення індивідом своїх потреб та інтересів, які необхідно розподіляти на життєво необхідні (фізіологічні та безпекові за Маслоу) та інші потреби.

Якщо перекласти життєво необхідні потреби у площину соціально-трудових відносин з акцентом на ряд прав, закріплених у Конституції України, то можна припустити, що задоволення цих потреб індивіда через систему правових норм залежить від працездатності (ресурсний потенціал особистості). Наприклад:

1) працездатні громадяни фізіологічні потреби в їжі, воді, одязі, відпочинку можуть задовільнити через право на працю, право на відпочинок тощо;

2) непрацездатні громадяни задовольняють фізіологічні потреби за рахунок матеріальних ресурсів родини (трудові та рентні ресурси) або реалізуючи право на соціальний захист у разі настання соціальних ризиків чи в інших випадках, визначених законом як такі, що дають право на соціальну підтримку, допомогу тощо.

Щодо потреб у безпеці, то вони також потенційно задовольняються залежно від працездатності, а саме:

1) захист від фізичних та психологічних небезпек реалізується у трудових відносинах через створення належних, безпечних і здорових умов праці, зокрема й за рахунок заборони мобінгу та заборони рабської праці. Водночас, реалізуючи право на працю в будь-якій організаційно-правовій формі, громадянин створює для себе потенційний захист у разі настання соціальних ризиків у майбутньому через інструменти

*Костюченко О. Є. Зміна парадигми у стратегії виживання
(на прикладі соціально-трудових відносин).*

Частина 1: послаблення регулятивних властивостей права

загальнообов'язкового державного соціального страхування, загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, медичного страхування тощо;

2) непрацездатні особи захист від фізичних і психологічних небезпек отримують від родини або за рахунок власної праці, реалізованої в попередніх періодах, що дає змогу отримувати певні страхові виплати або допомогу від держави, якщо та має ресурси в необхідній кількості, охоплюючи ті, що надходять як міжнародна допомога.

Врешті-решт усе це демонструє, що фізіологічні й безпекові потреби економічно активного населення у віці від 15 до 70 років (за класифікацією МОП) є основою стратегії виживання, а всі потреби від фізіологічних до самореалізації можуть бути названі підґрунтям стратегії життя. Тобто стратегія життя і стратегія виживання істотно різняться за змістом задоволення потреб індивіда, особливо у статусі економічно активного населення, і тим більше у кризові періоди, наприклад, в умовах воєнного стану.

Тепер, на наше переконання, варто зупинитися на з'ясуванні відмінностей між індивідуалізмом та колективізмом, позаяк саме ці концепції розкривають підходи до задоволення потреб індивіда.

Індивідуалізм (франц. *individualisme*) – якість особистості, яку визначає перевага цілей діяльності, спрямованих на задоволення власних потреб при ігноруванні суспільних. Індивідуалізм сприяє розвитку в людини антисуспільних особистісних якостей, які проявляються в неповазі, запереченні норм суспільної моралі, звичках керуватися в діяльності суб'єктивними смаками та намірами; егоїзму і зверхності, намагання в усьому бачити лише особисту користь, ігнорування інтересів інших, зневажливого ставлення до них. Риси характеру та моделі поведінки індивідуаліста відображають не тільки незалежність його особистості, а й свободу від установок і поглядів інших людей. Індивідуалізм є також соціально-філософським поняттям, в основі якого – визнання абсолютних прав особистості, її незалежності від суспільства і держави. Індивідуалізм втілює перевагу ініціативи індивіда над соціальними діями. Цим терміном позначають тип культури і зазвичай використовують його як протилежний поняттю «колективізм». Індивідуалізм ґрунтується на вірі у спроможність індивідуальними засобами ринку забезпечити добробут і прогрес; політ. Індивідуалізм у найпоширенішому значенні – основоположна віра в захист прав індивіда від зазіхань з боку держави та політичної влади [6].

Тобто домінування концепції індивідуалізму, крім прагнення до самостійного задоволення власних потреб та інтересів, віддаляє особистість від соціуму як у контексті досягнення спільних цілей, так і в контексті прагнення до розвитку колективних засобів задоволення потреб.

Колективізм (від лат. *collectivus* – збірний) – одне з найбагатозначніших понять у соціогуманітарних науках. Надзвичайно популярним було поняття колективізму в СРСР. Його протиставляли заснованому на приватній власності індивідуалізму й розглядали як основну рису соціалістичних і комуністичних відносин. Нині колективне та індивідуальне протиставляють у компаративістських дослідженнях, зокрема вважають, що людина західної культури формується як індивідуаліст і визнає

незалежність фундаментальною цінністю соціалізації, тоді як людина східної культури (насамперед японської) формує своє «я» залежно від думок, почуттів та дій інших людей у стосунках з ними. Однак здійснені останнім часом крос-культурні дослідження не підтверджують наявності жорсткого протиставлення колективізму та індивідуалізму в соціальній поведінці представників різних типів культур. Останнім часом у соціогуманітарних науках виникла концепція «нового колективізму» (йдеться про колективні дії в боротьбі з тероризмом, хворобами, бідністю та неписьменністю), на якій ґрунтуються деякі програми ООН, МВФ, Світового банку. Колективізм – риса особистості, що відображає рівень її соціального розвитку і проявляється в особистій відповідальності за суспільний прогрес, за колектив, у дружньому співробітництві між учасниками групи, взаєморозумінні, свідомому підпорядкуванні власних інтересів інтересам колективу тощо. Колективізм є основою сприятливого соціально-психологічного клімату в групі, що створює оптимальні умови для її згуртування і функціонування. Формується під час виконання колективної діяльності, яка об'єднує членів колективу спільноти бажаннями й емоційними переживаннями за досягнення поставленої мети. У структурі колективізму значну роль відіграють суспільні інтереси особистості, її прагнення до спілкування з людьми і спільної роботи з ними, уміння поєднувати суспільне з особистісним і за необхідності надавати перевагу інтересам колективу й суспільства. Колективізм характерний для груп високого рівня розвитку і колективів [7].

Наведене розкриває колективізм сьогодні не як спосіб цементування тоталітарної ідеології, хоча в СРСР він таким інструментом був, а як концепцію соціалізації індивіда в суспільстві, що сприяє його як особистісному розвитку в сенсі поваги до спільних інтересів суспільства, окремої групи індивідів, так і розвитку соціальної відповідальності перед суспільством за свої дії. Отже, ми підійшли до одного з ключових наслідків зміни парадигми у стратегії виживання, зокрема в українському суспільстві – послаблення сили права в його впливі на регулювання суспільних відносин, що спричинене зміною уявлень про способи і засоби задоволення фізіологічних та безпекових потреб індивіда.

Висновки. Послаблення регулятивних властивостей права в українському суспільстві спричинено зміною парадигми у стратегії виживання, що відбулась під впливом фінансово-економічних проблем, а подекуди й політичних інтересів окремих груп, унаслідок чого забезпечення фізіологічних та безпекових потреб сьогодні покладається або на самого індивіда, або на його родину чи близьке оточення. Такий підхід є помилковим і таким, що спотворює уявлення про взаємозв'язок права як цінності та матеріальних і фінансових ресурсів. Це призводить до концентруванні життєдіяльності людини на концептуальних засадах індивідуалізму і, врешті-решт, до нехтування прав інших членів суспільства. Водночас ця проблема не може бути вирішена сама собою з часом. Тут важливо правильно вибудувати державницький підхід до творення законодавства і проведення просвітницької роботи серед населення та в його окремих соціальних групах, які в силу свого службового становища наділені владними повноваженнями. У демократичній, соціальній, правовій державі, якою є Україна [5], підхід до забезпечення фізіологічних і безпекових потреб індивіда має базуватися на непорушності прав і свобод людини й громадянина в сутнісному розумінні права, а

*Костюченко О. С. Зміна парадигми у стратегії виживання
(на прикладі соціально-трудова відносин).*

Частина 1: послаблення регулятивних властивостей права

забезпечення інших видів потреб (за Маслоу) може покладатися на індивіда, без активної участі держави, що не нівелює необхідності гарантування прав людини і громадянина, визначених у Конституції України та міжнародних договорах, ратифікованих Україною.

Вирішення проблеми співвідношення права, а з тим і прав та свобод людини і громадянина, з фінансовими і ресурсними можливостями держави лежить у площині змісту та обсягу основоположних (буттєвих) прав і свобод людини. Анонсуючи наступну статтю у цій серії, зазначимо, що сутність і соціальне призначення трудового і соціального права, а з тим і соціально-трудова прав (зміст прав), є (має бути) незмінною, що виражає прихильність суспільства, держави, соціальної групи тощо до цивілізаційних, демократичних, соціальних і правових цінностей, а обсяг прав – це кількісний вимір права, що може співвідноситися із матеріальною та ресурсною базою держави, суспільства чи людства загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Механізм забезпечення прав людини та їх обмеження в умовах воєнного стану. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану : монографія / Гетьман Є. А., Зозуля О. І., Гиляка О. С., Мерник А. М. ; ред.-кол. : В. А. Журавель (співгол.), Н. С. Кузнецова (співголова), О. М. Бандурка та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2023. С. 100–128.

2. Настюк В. Я., Дзьобань О. П., Белевцова В. В. Глобальні трансформації міжнародного правопорядку та їх вплив на системи національної, колективної та міжнародної безпеки. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану : монографія / ред.-кол. : В. А. Журавель (співголова), Н. С. Кузнецова (співголова), О. М. Бандурка та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2023. С. 593–610.

3. Рабінович П. М. Потребова доктрина основоположних (буттєвих) прав і свобод людини. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану : монографія / ред.-кол. : В. А. Журавель (співголова), Н. С. Кузнецова (співголова), О. М. Бандурка та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2023. С. 83–99.

4. Maslow A. H. *Motivation and personality*. 3rd ed. New York : LONGMAN, 1987. 370 p.

5. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

6. Драніщева Е. І. Індивідуалізм / Енциклопедія сучасної України. URL : <https://esu.com.ua/article-13354>

7. Колективізм / Енциклопедія сучасної України. URL : <https://esu.com.ua/article-5526>

REFERENCES

1. Mekhanizm zabezpechennia prav liudyny ta yikh obmezhenia v umovakh voiennoho stanu. Pravnycha nauka ta zakonodavstvo Ukrainy: yevropeyskyi vektor rozvytku v umovakh voiennoho stanu : monohrafiia / Hietman Ye. A., Zozulia O. I., Hyliaka O. S., Mernyk A. M. ; red.-kol. : V. A. Zhuravel (spivhol.), N. S. Kuznietsova (spivholova), O. M. Bandurka ta in. ; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. Kharkiv : Pravo, 2023. S. 100–128.
2. Nastiuk V. Ya., Dzoban O. P., Bielievtsova V. V. Hlobalni transformatsii mizhnarodnoho pravoporiadku ta yikh vplyv na systemy natsionalnoi, kolektyvnoi ta mizhnarodnoi bezpeky. Pravnycha nauka ta zakonodavstvo Ukrainy: yevropeyskyi vektor rozvytku v umovakh voiennoho stanu : monohrafiia / red.-kol. : V. A. Zhuravel (spivholova), N. S. Kuznietsova (spivhol.), O. M. Bandurka ta in. ; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. Kharkiv : Pravo, 2023. S. 593–610.
3. Rabinovych P. M. Potrebova doktryna osnovopolozhnykh (buttievykh) prav i svobod liudyny. Pravnycha nauka ta zakonodavstvo Ukrainy: yevropeyskyi vektor rozvytku v umovakh voiennoho stanu : monohrafiia / red.-kol.: V. A. Zhuravel (spivholova), N. S. Kuznietsova (spivhol.), O. M. Bandurka ta in. ; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. Kharkiv : Pravo, 2023. S. 83–99.
4. Maslow A. H. Motivation and personality. 3rd ed. New York : LONGMAN. 1987. 370 p.
5. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. Vidom. Verkhov. Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141.
6. Dranishcheva E. I. Indyvidualizm. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. URL : <https://esu.com.ua/article-13354>
7. Kolektyvizm. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. URL : <https://esu.com.ua/article-5526>

O. Іe. Kostyuchenko. PARADIGM SHIFT IN SURVIVAL STRATEGY (ON THE EXAMPLE OF SOCIAL AND LABOR RELATIONS). PART 1: WEAKENING OF THE REGULATORY PROPERTIES OF THE LAW

This article is the first article in a series of articles in the cycle «Paradigm shift in survival strategy (on the example of social and labor relations)». This paper presents a view on the influence of the concept of individualism and collectivism in meeting the needs of the individual. The artificiality of the view on the impossibility of proper realization of fundamental human rights by citizens due to the lack of financial and material resources is emphasized separately. Attention is focused on the fact that Ukrainian society does not have the proper historical experience of organizing life activities in the conditions of market relations and that leads to the distortion of reality, in particular the legal reality. The shift of the survival strategy paradigm, in particular through the realization of social and labor rights, is revealed in the context of the value orientation of society, due to which the law partially loses its regulatory influence, increasingly ensuring the effect of the law by coercion. It was concluded that the paradigm shift of the survival strategy took place due to financial and economic problems, and sometimes political interests of certain groups. As a result of which the provision of physiological and safety needs today depends either on the individual

himself or on his family or close circle. It is argued that this approach is wrong. It is emphasized that the solution to the problem of the correlation of law, and thus the rights and freedoms of a person and a citizen with the financial and resource capabilities of the state, lies in the content and scope of fundamental (essential) human rights and freedoms. Announcing the next article in this series of articles, we note that: the essence and social purpose of labor and social law, and therefore social and labor rights (the content of rights) is (must be) unchanged, that expresses the commitment of society, the state, a social group etc. to civilizational, democratic, social and legal values, and the scope of rights is a quantitative measure of law that can be correlated with the material and resource base of the state, society or humanity as a whole.

Key words: *paradigm, survival strategy, law, human and citizen rights and freedom, labor rights, social welfare rights, social and labor rights, labor law, social law, value of law, individual needs, types of individual needs.*

Стаття надійшла до редколегії 28 серпня 2024 року

УДК 347.921

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.199-206

Ю. Ю. Рябченко,*професор кафедри цивільного права та процесу**e-mail: 0981766452@ukr.net***ORCID ID 0000-0002-1328-700X;****Я. В. Лантух,***аспірант кафедри цивільного права та процесу,**Державний податковий університет**e-mail: lantuh.yaroslav@gmail.com***ORCID ID 0000-0002-6396-1293**

ПРИНЦИПИ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ, СВОБОД ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ СТОРІН ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Стаття присвячена розкриттю принципів захисту суб'єктивних прав, свобод та законних інтересів сторін виконавчого провадження у порядку цивільного судочинства, визначенню на цій основі напрямів подальшого дослідження окресленої проблематики. Визначено, що, попри істотну відмінність способів захисту, вони мають багато спільних рис. По-перше, їх завданням є захист прав сторін виконавчого провадження. По-друге, усі вони здійснюються одним і тим самим суб'єктом (судом). По-третє, усі вони здійснюються в порядку цивільного судочинства та безпосередньо пов'язані з виконавчим провадженням. Вказане уможливує виокремлення системи принципів захисту прав, свобод та законних інтересів сторін виконавчого провадження у порядку цивільного судочинства. Обґрунтовано, що доцільно виділяти загальні та спеціальні принципи захисту прав, свобод та законних інтересів сторін виконавчого провадження у порядку цивільного судочинства. Визначено, що загальні зумовлені принципами цивільного судочинства, виконавчого провадження, а також позиціями міжнародних суб'єктів, насамперед ЄСПЛ щодо здійснення виконавчого провадження. До загальних варто віднести такі принципи: верховенство права; обов'язковість виконання рішень; законність; диспозитивність; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; справедливість, неупередженість та об'єктивність; гласність і відкритість. Доведено, що спеціальні принципи зумовлені специфікою діяльності щодо захисту судом прав сторін виконавчого провадження: доступність засобів захисту прав сторін виконавчого провадження; розумність строків; забезпечення права на оскарження актів виконавців; неприпустимість зловживання процесуальними правами. Визначено, що перспективний предмет подальших наукових досліджень становить надання характеристики конкретних спеціальних принципів захисту судом прав сторін виконавчого провадження.

Ключові слова: виконавче провадження, правовий захист, сторони виконавчого провадження, принципи виконавчого провадження, принципи цивільного судочинства, суд.

Метою статті є розкриття принципів захисту суб'єктивних прав, свобод та законних інтересів сторін виконавчого провадження у порядку цивільного судочинства, визначення на цій основі напрямів подальшого дослідження окресленої проблематики.

Актуальність проблеми. Нормативне врегулювання здійснення виконавчого провадження розвивається доволі активно. Так, лише за період з 2021 року по теперішній час до Закону України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 № 1404-VIII (далі – Закон «Про виконавче провадження») [1] зміни вносились 21 раз. Аналіз практики розгляду судами питань, що виникають у ході виконавчого провадження, за матеріалами Єдиного державного реєстру судових рішень свідчить про активну участь суду в забезпеченні законності здійснення виконавчого провадження.

Як зазначається в рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Apostol v. Georgia», право на відкриття виконавчого провадження є елементом права на доступ до виконавчого провадження, яке зі свого боку є складовою права на справедливий суд [2, § 56]. У ст. 1 Закону України «Про виконавче провадження» виконавче провадження визначається як завершальна стадія судового провадження. Так, захист прав, свобод, законних інтересів учасників виконавчого провадження є умовою реалізації права на суд. Водночас з огляду на неодноразові випадки формалістичних підходів до тлумачення норм законодавства з боку суддів та виконавців актуальною постає проблематика принципів захисту прав, свобод і законних інтересів сторін виконавчого провадження як орієнтирів для правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена проблематика не знайшла належної наукової уваги в комплексних дослідженнях. Так, тематично найближчими варто відмітити роботи з таких питань: виконання судових рішень як частина судового розгляду [3], повноваження суду під час примусового виконання судових рішень у цивільних справах [4]. Певний інтерес представляє робота Д. В. Новікова, присвячена захисту права власності Європейським судом з прав людини [5]. Втім, його результати мають обмежене застосування з огляду на матеріально-правову природу права власності.

Окремі аспекти окресленої проблематики висвітлені в періодичних виданнях [6; 7].

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про виконавче провадження» засадами виконавчого провадження визначено: верховенство права; обов'язковість виконання рішень; законність; диспозитивність; справедливість, неупередженість та об'єктивність; гласність та відкритість; розумність строків; співмірність заходів примусового виконання рішень з обсягом вимог за цими рішеннями; забезпечення права на оскарження актів виконавців. Зазначені засади можна з упевненістю визначити й принципами захисту прав, свобод та законних інтересів сторін виконавчого провадження.

Аналіз чинного законодавства надає можливість виділити значну кількість засобів захисту прав, свобод та законних інтересів сторін виконавчого провадження. Такими засобами можна визначити: оскарження актів виконавця до суду, який видав виконавчий документ (ч. 1 ст. 74 Закону України «Про виконавче провадження»); оскарження окремих актів виконавця до адміністративного суду (ч. 2 ст. 74 вказаного Закону); оскарження актів державного виконавця до начальника відповідного відділу, оскарження актів зазначеного начальника до керівника органу державної виконавчої служби вищого рівня (ч. 3 ст. 74 вказаного Закону). Крім того, у розділі 6 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 № 1618-IV [8] передбачена безпосередня участь суду, який видав виконавчий документ, у вирішенні таких процесуальних питань, як, зокрема: поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання (ст. 433 ЦПК України), затвердження мирової угоди в процесі виконання (ст. 434 ЦПК України), вирішення питання щодо відстрочення, розстрочення виконання рішення, змінення чи встановлення способу та порядку його виконання (ст. 433 ЦПК України), зупинення виконання рішення (ст. 433 ЦПК України) та деякі інші.

Хоча в зазначених та інших передбачених розділом 6 ЦПК України випадках судом безпосередньо не здійснюється захист прав сторін виконавчого провадження, але участь суду у вирішенні таких процесуальних питань дає змогу уникнути відповідних порушень (наприклад, у разі вирішення питання щодо затвердження судом мирової угоди, надання відстрочки чи розстрочки виконання судового рішення тощо), а також є засобом реалізації прав сторін виконавчого провадження (наприклад, у разі вирішення питання щодо заміни сторони виконавчого провадження) тощо. Тому діяльність суду, передбачена розділом 6 ЦПК України отримала в юридичній літературі характеристику як контрольна [9, с. 192].

Варто відмітити про наявність у судовій практиці випадків подання цивільних позовів до виконавця судового рішення, якщо предметом спору є не здійснення виконавцем повноважень як суб'єктом владних повноважень а неправомірне набуття майна чи коштів як приватною особою [10]. Вказане дає підстави погодитись із висловлюваною в юридичній літературі позицією щодо можливості пред'явлення позову про відшкодування збитків, завданих виконавцем під час здійснення виконавчого провадження [3, с. 150].

У юридичній літературі опрацьовується проблематика виділення засобів захисту, що стосується тільки стягувача або тільки боржника. Так, С. О. Якимчук наводить такі способи захисту прав боржника: обов'язок державного виконавця використовувати свої права відповідно до закону, не допускати порушень прав та законних інтересів сторін; неприпустимість звернення стягнення на окремі види майна та коштів боржника; звернення стягнення на майно та кошти боржника має бути співмірним із обсягом виконання, виконавчим збором, витрат виконавчого провадження, штрафів [3, с. 165–167]. Загалом, погоджуючись із дослідницею, зазначимо про внесення до законодавства значних змін з моменту висловлення нею своєї позиції, серед яких можна відмітити запровадження інституту приватних виконавців.

Щодо захисту прав стягувача, то доцільно вказати на положення стст. 75, 76 Закону України «Про виконавче провадження» щодо визначення відповідальності за невиконання судового рішення та за невиконання законних вимог виконавця відповідно.

Так, законодавством передбачене значне коло способів захисту суб'єктивних прав, свобод та законних інтересів сторін виконавчого провадження, що охоплює способи, які реалізуються: в адміністративному порядку, у порядку адміністративного судочинства, у порядку цивільного судочинства, безпосередньо в межах виконавчого провадження без участі суду. Проблематика цієї статті не дає змогу віднести до предмета дослідження перші дві групи способів. Що ж до такої групи, як способи, що реалізуються виключно у порядку виконавчого провадження, то варто зазначити таке. Визначення виконавчого провадження як стадії цивільного судочинства дає можливість охопити їх проблематикою цієї статті, втім, основну увагу варто звернути на способи, що реалізуються безпосередньо за участю суду (розділ 6 та розділ 7 ЦПК України).

Способи захисту прав сторін виконавчого провадження реалізуються в суворій відповідності до засад виконавчого провадження, визначених у ст. 2 Закону України «Про виконавче провадження». Водночас визнання виконавчого провадження стадією цивільного судочинства, безпосередня участь суду у вирішенні визначених законом питань виконавчого провадження (розділ 6 ЦПК України), зокрема здійснення судового контролю за виконанням судових рішень (розділ 7 ЦПК України) означає, що під час вирішення таких питань виконуються завдання цивільного судочинства, зокрема щодо ефективного захисту суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів [11]. Вказане зумовлює необхідність врахування також принципів цивільного судочинства (розділ 1 ЦПК України) як засад захисту прав сторін виконавчого провадження в порядку цивільного судочинства.

Засади захисту прав сторін виконавчого провадження, визначені в Законі України «Про виконавче провадження», а також у ЦПК України необхідно сприймати в тісному взаємозв'язку із положеннями, що висловлюються ЄСПЛ у зв'язку з реалізацією права на суд у виконавчому провадженні. Зокрема, ЄСПЛ указує на такі права, як зокрема: на швидке виконання остаточного судового рішення, що набрало законної сили та є обов'язковим для виконання; взаємне визнання та виконання судових рішень, винесених іноземними судами або в інших країнах Європейського Союзу. Право на виконання судового рішення виділяється невід'ємним елементом права на суд. Невиправдано тривала затримка у виконанні рішення, що набрало законної сили, може бути порушенням Конвенції. Право на суд охоплює також право на доступ до виконавчого провадження, тобто право на його відкриття [12, р. 53, 55, 57].

Проведене дослідження надає можливість зробити такі **висновки**.

Захист суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів сторін виконавчого провадження в порядку цивільного судочинства розкривається у таких способах: вирішення судом процесуальних питань, що виникають у ході виконавчого провадження (р. 6 ЦПК України); судовий контроль за виконанням судових рішень (р. 7 ЦПК України); розгляд та вирішення цивільних справ за позовами сторін виконавчого провадження до виконавця судового рішення у випадках, коли в результаті реалізації

виконавцем своїх повноважень відбувається порушення суб'єктивних цивільних прав, свобод, законних інтересів сторін виконавчого провадження (позов про відшкодування матеріальної шкоди, завданої неправомірними актами виконавця тощо).

Попри те, що ці способи істотно відрізняються за процедурами реалізації, вони мають багато спільних рис. По-перше, їх завданням є захист прав сторін виконавчого провадження. По-друге, усі вони здійснюються одним і тим самим суб'єктом (судом). По-третє, усі вони здійснюються в порядку цивільного судочинства та безпосередньо пов'язані з виконавчим провадженням. Вказане уможлиблює виокремлення системи принципів захисту прав, свобод та законних інтересів сторін виконавчого провадження в порядку цивільного судочинства.

Доцільно виділяти загальні та спеціальні принципи захисту прав, свобод та законних інтересів сторін виконавчого провадження в порядку цивільного судочинства.

Загальні зумовлені принципами цивільного судочинства, виконавчого провадження, а також позиціями міжнародних суб'єктів, насамперед ЄСПЛ щодо здійснення виконавчого провадження. До загальних варто віднести такі принципи: верховенство права; обов'язковість виконання рішень; законність; диспозитивність; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; справедливість, неупередженість та об'єктивність; гласність і відкритість.

Спеціальні принципи, зумовлені специфікою діяльності щодо захисту судом прав сторін виконавчого провадження: доступність засобів захисту прав сторін виконавчого провадження; розумність строків; забезпечення права на оскарження актів виконавців; неприпустимість зловживання процесуальними правами.

Надання характеристики конкретних спеціальних принципів захисту судом прав сторін виконавчого провадження становить предмет подальших наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 30. С. 5. Ст. 542.
2. Case of Apostol v. Georgia. 28/11/2006 No. 40765/02. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78157> (дата звернення: 24.05.2024).
3. Якимчук С. О. Виконання судових рішень як частина судового розгляду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 240 с. URL : <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0415U002020/> (дата звернення: 22.05.2024).
4. Притуляк В. М. Повноваження суду при примусовому виконанні судових рішень у цивільних справах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 205 с. URL : <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0416U004478/> (дата звернення: 22.05.2024).
5. Новіков Д. В. Захист права власності Європейським судом з прав людини: досвід для правової системи та судової практики України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. 211 с. URL : <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0418U003500/> (дата звернення: 22.05.2024).

Рябченко Ю. Ю., Лантух Я. В. Принципи захисту суб'єктивних прав, свобод та законних інтересів сторін виконавчого провадження в порядку цивільного судочинства

6. Олашин В. В. Провадження у справах з приводу рішень, дій або бездіяльності органу державної виконавчої служби та приватного виконавця: аналіз особливостей та ефективність судового контролю. *Київський часопис права*. 2023. № 2. С. 177–180.

7. Шелевер Н. В., Лазур Я. В., Гербут В. С. Проблемні питання виконавчого провадження під час дії воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 652–655. URL : http://lsey.org.ua/2_2023/156.pdf (дата звернення: 24.05.2024).

8. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40, 40–42. С. 1530. Ст. 492.

9. Цивільне процесуальне право України (Особлива частина) : підруч. / за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 240 с.

10. Позов товариства до виконавця про стягнення безпідставно набутих коштів має розглядатися за правилами цивільного судочинства – ВП ВС. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1377060/> (дата звернення: 24.05.2024).

11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 10 травня 2022 року у справі № 199/9214/15-ц. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104443512> (дата звернення: 24.05.2024).

12. Guide on Article 6 of the Convention – Right to a fair trial (civil limb). URL : https://www.echr.coe.int/documents/guide_art_6_eng.pdf (дата звернення: 24.05.2024).

REFERENCES

1. Pro vykonavche provadzhennia : Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 № 1404-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2016. № 30. S. 5. St. 542.

2. Case of Apostol v. Georgia. 28/11/2006 No. 40765/02. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78157> (data zvernennia: 24.05.2024).

3. Yakymchuk S. O. Vykonannia sudovykh rishen yak chastyna sudovoho rozghliadu : dys. ... k.yu.n. : 12.00.03 / Natsionalnyi yurydychnyi universytet imeni Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 2014. 240 s. URL : <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0415U002020/> (data zvernennia: 22.05.2024).

4. Prytuliak V. M. Povnovazhennia sudu pry prymusovomu vykonanni sudovykh rishen u tsyvilnykh spravakh : dys. ... k.yu.n. : 12.00.03 / Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia». Odesa, 2016. 205 s. URL : <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0416U004478/> (data zvernennia: 22.05.2024).

5. Novikov D. V. Zakhyst prava vlasnosti Yevropeiskym sudom z prav liudyny: dosvid dlia pravovoi systemy ta sudovoi praktyky Ukrainy : dys. ... k.yu.n. : 12.00.03 / Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2018. 211 s. URL : <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0418U003500/> (data zvernennia: 22.05.2024).

6. Olashyn V. V. Provdzhennia u spravakh z pryvodu rishen, dii abo bezdiialnosti orhanu derzhavnoi vykonavchoi sluzhby ta pryvatnoho vykonavtsia: analiz osoblyvosti ta efektyvnist sudovoho kontroliu. *Kyivskiy chasopys prava*. 2023. № 2. S. 177–180.

7. Shelever N. V., Lazur Ya. V., Herbut V. S. Problemni pytannia vykonavchoho provadzhennia pid chas dii voiennoho stanu v Ukraini. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2023. № 2. S. 652–655. URL : http://lsej.org.ua/2_2023/156.pdf (data zvernennia: 24.05.2024).

8. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 18.03.2004 № 1618-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2004. № 40, 40–42. S. 1530. St. 492.

9. Tsyvilne protsesualne pravo Ukrainy (Osoblyva chastyna) : pidruch. / za red. O. V. Hetmantseva. Chernivtsi : Chernivets. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha, 2022, 240 s.

10. Pozov tovarystva do vykonavtsia pro stiahnennia bezpidstavno nabutykh koshtiv maie rozghliadatsia za pravylamy tsyvilnoho sudochynstva – VP VS. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1377060/> (data zvernennia: 24.05.2024).

11. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Pershoi sudovoi palaty Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu vid 10 travnia 2022 roku u spravi № 199/9214/15-ts. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104443512> (data zvernennia: 24.05.2024).

12. Guide on Article 6 of the Convention – Right to a fair trial (civil limb). URL : https://www.echr.coe.int/documents/guide_art_6_eng.pdf (data zvernennia: 24.05.2024).

Yu. Yu. Riabchenko, Ya. V. Lantukh. PRINCIPLES OF PROTECTION OF SUBJECTIVE RIGHTS, FREEDOMS AND LEGAL INTERESTS OF THE PARTIES TO EXECUTIVE PROCEEDINGS IN CIVIL JUDICIARY

The article is devoted to the disclosure of the principles of protection of subjective rights, freedoms and legitimate interests of the parties to executive proceedings in civil proceedings, to the determination of directions for further research of the outlined issues on this basis. It was determined that despite the significant difference in the methods of protection, they have many common features. First, their task is to protect the rights of the parties to enforcement proceedings. Secondly, they are all carried out by the same subject (court). Thirdly, all of them are carried out in civil proceedings and are directly related to executive proceedings. This makes it possible to single out the system of principles of protection of the rights, freedoms and legitimate interests of the parties to enforcement proceedings in civil proceedings. It is justified that it is expedient to distinguish general and special principles of protection of the rights, freedoms and legitimate interests of the parties to enforcement proceedings in the civil proceedings. It was determined that the general ones are determined by the principles of civil justice, executive proceedings, as well as the positions of international entities, primarily the ECHR regarding the implementation of executive proceedings. The general values include such principles as: rule of law; mandatory implementation of decisions; legality; dispositivity; equality of all participants in the legal process before the law and the court; fairness, impartiality and objectivity; transparency and openness. It has been proven that special principles are determined by the specifics of activities related to the court's protection of the rights of parties to enforcement proceedings: the availability of means of protection of the rights of parties to enforcement proceedings; reasonableness of terms; ensuring the right to appeal acts of executors; inadmissibility of

Рябченко Ю. Ю., Лантух Я. В. Принципи захисту суб'єктивних прав, свобод та законних інтересів сторін виконавчого провадження в порядку цивільного судочинства

abuse of procedural rights. It was determined that a promising subject of further scientific research is the provision of characteristics of specific special principles of court protection of the rights of the parties to executive proceedings.

Keywords: *enforcement proceedings, legal protection, parties to enforcement proceedings, principles of enforcement proceedings, principles of civil proceedings, court.*

Стаття надійшла до редколегії 5 вересня 2024 року

УДК 347

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.207-218

V. A. Mykolaiets,*Doctor of Law, professor,**State Tax University**e-mail: mykolaietsva@gmail.com***ORCID ID 0000-0002-2346-3994;****N. B. Novytska,***Doctor of Law, professor,**State Tax University**e-mail: natalka_bn_@ukr.net***ORCID ID 0000-0003-4753-7625**

THE EVOLUTION OF LEGAL REGULATION OF SCIENTIFIC DISCOVERY AS AN OBJECT OF INTELLECTUAL PROPERTY

The article is devoted to the theoretical investigation of the development of normative regulation concerning the social relations regarding the procedure for granting legal protection to scientific discoveries, as well as the social relations associated with establishment, examination, registration, and utilization of scientific discoveries. In particular, attention is given to the concepts of "creativity" and "creative intellectual activity" of individuals, closely linked to intellectual property rights; exploration of scientific opinion on the regulation of relations concerning scientific discoveries as objects of intellectual property rights; and examination of the entire array of contemporary regulatory acts directly or indirectly regulating the investigated relations.

The authors draw conclusions regarding the absence of comprehensive studies on scientific discoveries as objects of intellectual property rights, as well as the lack of specialized legislation regulating relations concerning scientific discoveries. A significant milestone in the evolution of legal regulation of scientific discoveries as a distinct object of intellectual property rights was the Draft Law "On the Protection of Rights to Scientific Discoveries" dated December 14, 2004, No. 6414, which defined the procedure for granting legal protection to scientific discoveries and aimed to protect the personal non-property and property rights of authors of scientific discoveries. However, it did not come into force, and its provisions have lost their relevance in the present stage.

The necessity for proper regulation of the outlined relations is an important measure for safeguarding the rights to scientific discoveries, ensuring the development of new technologies, and preventing infringements in this field. Additionally, the authors argue that there exists a global tradition where scientific discoveries hold extremely high value for all humanity and societal development. The significance of developing/improving and ensuring

the protection and defense of the sphere of intellectual activity contributes to the development of the country and its positive image on the global stage and in relations with other states, attracting funding to various spheres of public life.

The methodological foundation of the study comprised a range of general scientific and specialized scientific methods, including general scientific methods (induction and deduction method, systemic analysis method, analogy method, dialectical method) and specialized methods of legal phenomena cognition (historical-legal, comparative-legal, formal-legal, and logical methods).

Key words: *scientific discovery, creativity, intellectual property law, intellectual property, non-traditional objects of intellectual property rights.*

Scientific knowledge emerged with the appearance of Homo sapiens and was not accidental. Among the reasons for its emergence are practical needs such as obtaining food, making tools, clothing, housing construction, and epistemological needs such as satisfying curiosity. These needs have existed throughout human existence and continue to exist, growing with the development of society. Meeting these needs requires new qualities, forms, materials, and production technologies, both in industry and agriculture. These needs can be satisfied through the development of scientific knowledge and research in various spheres of societal life.

Scientific research is inseparably linked to the category of creativity as a specific human activity. According to the definition by the renowned Ukrainian civil law expert O. A. Pidopryhora: «Creative activity, or simply creativity, is the purposeful intellectual activity of a person, the result of which is something qualitatively new, distinguished by uniqueness, originality, and socio-historical uniqueness» [1, p. 540]. A broader approach suggests that creativity is not only inherent to humans and may not necessarily involve awareness, including: «creativity should be considered as an activity in the process of cognition and transformation of the surrounding world, resulting in changes, improvements in the environment, material objects, or the creation of new goods». Creativity accompanies all aspects of our lives, and stimulating creative processes has now become not only a priority direction for self-development for each individual but also a true indicator of societal progress overall [2, p. 277].

According to the assertions of scientists: «Creativity and human creative intellectual activity are primarily associated with intellectual property law – the individual's right to the results of creative intellectual activity or other objects of intellectual property rights as defined by law. The ability for creative and intellectual activity distinguishes humans from other living beings, and such activity can be subject to legal protection by the state. Moreover, it does not depend on the person's age, health status, mental condition, presence of abilities, skills, or talent. To be the subject of legal protection, it is necessary for creativity to include components such as imagination, fantasy, and the psycho-emotional content, which are embodied in the final result» [2, p. 276].

The highest level of scientific understanding is achieved through discoveries. Scientific discoveries can occur within specific fields or disciplines (such as physics, chemistry,

biology, etc.), but more often they have interdisciplinary significance and influence the development of global science and technology, humanity's understanding of the Universe and its laws, as well as societal processes.

The aim of the article is to theoretically explore the development of legal regulation regarding scientific discovery as an object of intellectual property.

The analysis of recent research and publications. In the theory of civil law (doctrine), there is a lack of comprehensive research on the legal phenomenon of scientific discovery as an object of intellectual property, including the absence of studies on the development of legal regulation of scientific discovery. Despite this, significant contributions to the study of intellectual property issues in various aspects have been made by scholars such as I. A. Badytsya, O. V. Burlutsky, V. B. Kharchenko, V. S. Drob'yazko, A. V. Honcharova, R. O. Denysova, Ye. A. Bulat, O. A. Pidopryhora, T. V. Kuznetsova, A. G. Krasovska, A. I. Kubakh, O. V. Pichkur, O. D. Svyatotsky, D. R. Mienko and others.

The main material. Intellectual property rights belong to the absolute rights of individuals to the ideal results of intellectual activity. Intellectual activity is the mental (spiritual, creative) work of a person in the fields of science, technology, literature, art, etc. Unlike physical labor, where the result typically consists of material objects, services, or works, the result of intellectual creative activity is embodied in an objective form, referred to as a "work" (depending on the nature of the activity) in science, literature, art, invention, industrial design, or other results of intellectual activity. A characteristic feature of the results of intellectual activity is their ideal nature. Like any intangible object, they do not experience wear and tear or depreciation, and can only become morally outdated.

According to the universally recognized classification of intellectual property objects, scientific discoveries belong to non-traditional objects of intellectual property, which also include plant varieties, animal breeds, topographies of integrated circuits, trade secrets, and rationalization proposals.

The first normative recognition and classification of scientific discoveries as objects of intellectual property were carried out by the World Intellectual Property Organization (WIPO) in Article 2 of the Convention Establishing the World Intellectual Property Organization on July 14, 1967 [3]. Seeking to promote scientific progress by stimulating authors of scientific discoveries without discrimination, WIPO established a system that publicly associated their names with their scientific discoveries, aiming to promote information about new scientific discoveries for the benefit of the scientific community and the world. Recognizing that the international system for the registration of scientific discoveries facilitates access to scientific information and is of interest to states, especially developing countries, Ukraine decided to accede to the provisions of the Geneva Convention on the International Registration of Scientific Discoveries of April 7, 1978, and adopt the system for the international registration of scientific discoveries within the framework of WIPO's activities [4].

The Civil Code of the Ukrainian SSR in 1963 contained Section V «Right to Discovery». It provided for three articles (514–516) regulating issues of authorship, transfer of author's rights to heirs, and resolution of disputes concerning authorship of discoveries.

With Ukraine's independence until the adoption of the Civil Code of Ukraine (CCU) on January 16, 2003 (which came into force on January 1, 2004), legal regulation of scientific discoveries as objects of intellectual property was absent. The current CCU enshrined in Article 420 a list of objects of intellectual property: literary and artistic works; computer programs; compilations of data (databases); performances; phonograms, videograms, broadcasting programs; scientific discoveries; inventions, utility models, industrial designs; semiconductor topographies; rationalization proposals; plant varieties, animal breeds; commercial (firm) names, trademarks (goods and services marks), geographical indications; commercial secrets [6]. Additionally, the CCU contains a separate Chapter 38 «Intellectual Property Rights to Scientific Discoveries» of Book Four, which includes only two articles: Article 457: «Concept of Scientific Discovery» and Article 458: «Right to Scientific Discovery». Other legislation, particularly specialized legislation similar to that organized for other objects of intellectual property, containing norms regulating scientific discoveries, is absent.

Given the limited legislative framework regarding the regulation of scientific discoveries, let us turn to theoretical developments, particularly in the research of O. V. Pichkur, regarding the conceptual principles of developing legal protection for non-traditional objects of intellectual property rights and the results of scientific and technological activities in Ukraine. A controversial position regarding the status of scientific discovery as an object of intellectual property is expressed: «The discovery of a new property, phenomenon, or regularity of the material world, which may result from fundamental (theoretical) scientific research, is not the result of the creativity of the respective scientist. It is a creation of nature. The description of such a discovery may be subject to legal protection as a scientific work within the framework of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights»» [7, p. 39]. Scientific discovery is considered the acquisition of all humanity, and according to its nature, exclusive rights cannot be established on it. It only concerns a complex of non-property rights that arise in the author of the discovery in connection with its creation; the author has the right to receive a diploma for it and a one-time material reward [8, p. 118].

O. Slobodniuk asserts that «there is no need to regulate legal norms for non-existent relations, referring to relations regarding the protection and defense of the right to scientific discovery. Thus, the author argues that the norms of civil legislation of Ukraine regarding intellectual property rights to scientific discovery today have only a conjunctural nature, and practical consequences are absent» [9]. However, it is worth disagreeing with this judgment, considering the priority of intellectual creative activity and its defining role for the social and economic development of the state, the preservation of scientific potential, and the innovative development of the country.

Some scholars also make remarks regarding the latter statement, emphasizing the crucial role of scientific discoveries as objects of intellectual property rights. They acknowledge that «legal protection aims to support and safeguard one of the most important objects of intellectual property for the effective utilization of the state's scientific discoveries» [10, p. 248].

O. V. Burlutsky, in his research, notes that «scientific discovery as a purely scientific phenomenon is evidence of the high level of scientific research activity in society, a high level

of science as a whole. Scientific discovery is the highest achievement of any science» [11, p. 247]. Meanwhile, Y.M. Radchenko points out the «undeniable significance of utilizing scientific discoveries provided legislative mechanisms for their protection are established in Ukraine, as they are the result of fundamental scientific research and a specific object of intellectual property» [12, p. 235].

An important aspect in the evolution of legal regulation concerning scientific discovery as an object of intellectual property is that the Verkhovna Rada of Ukraine considered the Draft Law «On the Protection of Rights to Scientific Discoveries» dated December 14, 2004, No. 6414, which defined the procedure for granting legal protection to scientific discoveries and aimed at protecting the personal non-property and property rights of authors of scientific discoveries. The fate of this document ended with its adoption in the first reading on June 14, 2005, but it did not come into force [13]. At the present stage, the provisions of the mentioned draft have lost their relevance and require revision or the development of a new draft that would regulate social relations related to the establishment, expertise, registration, and use of scientific discoveries. The absence of special legislation on this issue leads to the loss by the state of a significant scientific and technical potential, new technologies, and inventions created on the basis of scientific discoveries, which in turn facilitates practically unimpeded use of the highest results of scientific research.

Thus, in the absence of a separate regulatory act to regulate relations related to the establishment, expertise, registration, and use of scientific discoveries and other matters, referring to the Civil Code of Ukraine, according to Article 457 of the Civil Code of Ukraine, «a scientific discovery is the establishment of previously unknown but objectively existing regularities, properties, and phenomena of the material world that bring radical changes to the level of scientific knowledge» [6].

Scientific discovery as an object of intellectual property, addressed in Chapter 38 of the Civil Code of Ukraine, belongs to the so-called non-traditional objects of intellectual property. Not all countries provide legal recognition and protection for this result of intellectual activity on their territory. And in those where such legal protection is provided, its acceptance by the scientific community is not necessarily favorable; there is often a critical assessment of the respective legal mechanisms. For example, in the USSR, where the protection of scientific discoveries was ensured from 1947 (Resolution of the Council of Ministers of the USSR dated March 14, 1947, «On the Committee for Inventions and Discoveries under the Council of Ministers of the USSR»), in the late 1980s, there was a heated debate about the necessity of further existence of the institute of discovery protection, both in general and specifically in the form established by the Regulations on discoveries, inventions, and rationalization proposals of 1973 [14].

Nevertheless, scientific discoveries, as well as all other scientific knowledge in the fields of understanding the material world, are included in the list of potentially protectable objects of intellectual property contained in Article 2 of the Convention Establishing the World Intellectual Property Organization (WIPO), adopted at the Stockholm Conference on July 14, 1967 [3]. This Convention does not establish an obligation for WIPO members to implement protection for all intellectual activities mentioned in the document, leaving the decision on

this matter to the independent discretion of each sovereign state. Another element of the international legal protection system for scientific discoveries is the Geneva Agreement concerning the International Registration of Scientific Discoveries (1978) [4].

The legislation of Ukraine, including the provisions of the Civil Code of Ukraine, provides norms regarding the legal protection of scientific discoveries. However, at present, the implementation of this mechanism is at a rather low level due to the lack of proper normative regulation of the legal regulation of the field of scientific discoveries.

Studying the legislation related to scientific discoveries or mechanisms for implementing rights to scientific discoveries, we can note that mention of such an object of intellectual property is found in the provisions:

1. The Law of Ukraine «On Scientific and Scientific-Technical Activity» in paragraph 22 of part 1 of Article 1: «scientific result - new scientific knowledge obtained in the process of fundamental or applied scientific research and recorded on information carriers. The scientific result may be in the form of a report, published scientific article, scientific report on scientific research, monographic study, scientific discovery, draft of a normative legal act, normative document, or scientific-methodical documents, the preparation of which requires the conduct of appropriate scientific research or contains a scientific component, etc.» [15].

2. Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine, dated August 8, 2007, No. 1029 «On Approval of the Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the Republic of Korea on Cooperation in the Field of Defense Industry and Material-Technical Support» in paragraph 6 of part 1 of Article 2: «Objects of intellectual property include computer programs, compilations of data (databases), scientific discoveries, inventions and utility models, industrial designs, layout designs of integrated circuits, rationalization proposals, commercial (firm) names and trademarks (marks for goods and services), commercial secrets, and other objects of intellectual property protected by the domestic legislation of the Parties and international law» [16].

3. Order of the Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine dated January 11, 2012, No. 10 «On Approval of the Procedure for Providing Information on the Main Results of Scientific, Scientific-Technical, Innovative Activities, and in the Field of Technology Transfer» in Appendix 5 to the Procedure for Providing Information on the Main Results of Scientific, Scientific-Technical, Innovative Activities, and in the Field of Technology Transfer [17];

4. Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated June 2, 2004, No. 43/5 «On Approval of the Classifier of Branches of Legislation of Ukraine», which provides for the branch of legislation – 020.070.030 «Scientific Discovery» [18], distinguished from inventions, utility models, industrial designs, rationalization proposals, plant varieties and animal breeds, commercial names, trademarks, geographical indications, and others.

5. Order of the Ministry of Culture of Ukraine dated June 14, 2016, No. 437 «On Approval of the Procedure for the Selection of Manuscripts, Rare and Valuable Editions for Inclusion in the State Register of National Cultural Heritage» in Section II. «Main Groups of Documents Included in the State Register of National Cultural Heritage» provides that the State Register includes book monuments (individual book monuments and collections – book

monuments) of world and state levels. Thus, paragraph 2 of the section provides that the State Register includes individual book monuments, which include the State Register: certain most valuable editions or copies of editions – first and/or lifetime editions of works by the founders of science and technology containing fundamental scientific discoveries and research...» [19];

6. Order of the State Fiscal Service of Ukraine dated December 30, 2014, No. 410 «On Approval of the Procedure for the Organization of Scientific Research and Scientific-Technical Developments in the State Fiscal Service of Ukraine» [20], which only mentions scientific discovery as one of the types of scientific and scientific-technical activities depending on the nature of the work.

In other regulatory acts of ministries and other state authorities, scientific discoveries are only mentioned without any detailed explanation of their nature or mechanisms for protection, defense, or application. Thus, it can be noted that the regulation of the intellectual property rights institution, one of the non-traditional objects of intellectual property rights, is at a very low level. Moreover, it can be argued that the norms regarding scientific discoveries do not form a coherent legal framework, as the acts in which scientific discoveries are mentioned primarily address other disparate subjects of legal regulation. This, in turn, does not contribute to the development of relations in the field of scientific discovery.

Scientific discovery represents the highest level of scientific achievement. The concept of a scientific result is defined in the Law of Ukraine «On Scientific and Scientific-Technical Activity», where it is described as «new scientific knowledge obtained in the process of fundamental or applied scientific research and fixed on carriers of information. A scientific result can take the form of a report, a published scientific article, a scientific report, a scientific message on research work, a monographic study, a scientific discovery, a draft regulatory act, a normative document, or scientific-methodological documents, the preparation of which requires appropriate scientific research or contains a scientific component, etc.». Legal principles governing scientific research in Ukraine are established not only by the aforementioned law but also by other legislative acts such as the Law of Ukraine «On Scientific and Scientific-Technical Expertise», «On Education», «On Higher Education», and others.

However, it is necessary to note that the practical functioning of legal institutions and mechanisms for the state protection of scientific discoveries in Ukraine ceased in 1992, although norms on the protection of discoveries were retained in the Civil Code of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (1963) until 2004, and in the Law of Ukraine «On Property» until 2007. The norms of Chapter 38 of the current Civil Code of Ukraine (2003) aim to revive the legal protection of scientific discoveries in Ukraine as a relatively independent institution of intellectual property rights. The separate mention of scientific discovery in the list of objects of intellectual property rights in Article 420 of the Civil Code of Ukraine also indicates the independence and separateness of scientific discoveries.

Conclusions. Thus, through the theoretical exploration of the development of legal regulation of scientific discovery as an object of intellectual property, we arrive at the following conclusions. From the independence of Ukraine until the adoption of the Civil Code of Ukraine (CCU) on January 16, 2003 (which came into force on January 1, 2004), the legal

regulation of scientific discovery as an object of intellectual property was absent. The current CCU introduced a separate Chapter 38 «Intellectual Property Rights to Scientific Discovery», which contains only two articles providing legal protection for rights to scientific discoveries. We note the absence of special legislation regulating these relations. Similarly, in the theory of civil law (doctrine), there is a lack of comprehensive research on the legal phenomenon of scientific discovery as an object of intellectual property. An analysis of legislation related to scientific discovery or mechanisms for realizing rights to scientific discovery allows us to conclude that the regulation of the institute is at a very low level. Moreover, it can be argued that the norms regarding scientific discovery do not form a coherent legal institution, as the acts mentioning scientific discoveries are primarily dedicated to other fragmented subjects of legal regulation.

Despite this, it is worth noting that fundamental research has always played a special role in the development of scientific and technological progress, with scientific discoveries being the most significant outcome. They represent the highest level of scientific knowledge. Regulation of the rights of authors of scientific discoveries, ensuring their interests, and the protection of the rights of subjects of rights to scientific discoveries contribute to the development of the country and its positive image on the world stage and in relations with other states, attracting funding to various spheres of public life. Therefore, there is a need for proper legislative regulation of scientific discoveries as objects of intellectual property rights, which will help improve and enhance the level of scientific achievements and societal interest in further research. The implementation of legal protection of such objects of intellectual property as scientific discoveries will guarantee the development of new technologies and prevent violations of rights in this area.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільне право України : підруч. : у 2 кн. Кн. 1 / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. 2-ге вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2003. С. 540.
2. Приватно-правові засади захисту прав людини у соціальній державі : монографія / за заг. ред. І. В. Чеховської. Ірпінь : Державний податковий університет, 2023. 566 с.
3. Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності від 14.07.1967 № 995_169. URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/mu67k05u?an=2&ed=1967_07_1
4. Женевський договір про міжнародну реєстрацію наукових відкриттів ВІД 07.03.1978 № 999_005. URL : <https://regulation.gov.ua/documents/id209678>
5. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 № 1540-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>
6. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
7. Пічкур О. В. Концептуальні принципи розвитку правової охорони нетрадиційних об'єктів права інтелектуальної власності та результатів науково-технологічної діяльності в Україні. *Проблеми права інтелектуальної власності* : збірник матеріалів

Mykolaiets V. A., Novytska N. B. The evolution of legal regulation of scientific discovery as an object of intellectual property

щорічних традиційних засідань круглого столу з актуальних питань права інтелектуальної власності, 29 квітня 2009 р. Київ : КНУВС, 2009. С. 140

8. Булат Є. А. Деякі аспекти правової охорони нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 117–119. URL : http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2012/1_2012/26.pdf

9. Слободянюк О. Спогади про світле майбутнє або право на наукове відкриття в «окремо взятій» Україні. *Інтелектуальна власність*. 2007. № 4. С. 29

10. Гончарова А. В., Мотрюк А. Д. Проблемні питання захисту права на наукове відкриття в умовах науково-технічного прогресу в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 218–221. URL : https://kul.kiev.ua/images/chasop/2013_1/yuuuu/218.pdf

11. Бурлуцький О. В. Розгляд проблеми захисту права на наукове відкриття в умовах НТП України. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 246–249. URL : <http://lib.kart.edu.ua/bitstream/123456789/15469/1/Burlutskyi.pdf>

12. Радченко Я. М. Проблеми правового захисту наукового відкриття як об'єкта інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 232–235. URL : http://www.lsej.org.ua/11_2021/59.pdf

13. Проект Закону про охорону прав на наукові відкриття закону від 14.12.2004 № 6414. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=6414&skl=5

14. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : станом на 15.11.2007. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/КК000484?an=17>

15. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 3. Ст. 25.

16. Про затвердження Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Корея щодо співробітництва у сфері оборонної промисловості та матеріально-технічного забезпечення : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 р. № 1029. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/КР071029?an=27>

17. Про затвердження Порядку надання відомостей про основні результати наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності та у сфері трансферу технологій : наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 11.01.2012 № 10. URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/RE20459?_ga=2.168650337.1980488226.1703348151-1500804318.1630582485#_gl=1*1w12c42*_gcl_au*ODg0OTgwNDkzLjE3MDAzMTQ2OTk

18. Про затвердження Класифікатора галузей законодавства України : наказ Міністерства юстиції України від 2 червня 2004 року № 43/5. URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/MUS2300?an=243&q=%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F&is_no_morph=true&listen_star=true

19. Про затвердження Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання : наказ Міністерства культури України від 14.06.2016 № 437. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/RE29066?an=29>

20. Про затвердження Порядку організації наукових досліджень та науково-технічних розробок у Державній фіскальній службі України : наказ Державної фіскальної служби України від 30 грудня 2014 року № 410. URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/DFS00327?an=1774&q=%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F&is_no_morph=true&listen_star=true

REFERENCES

1. Tsyvilne pravo Ukrainy : pidruch. : u 2 kn. Kn. 1 / O. V. Dzera (ker. avt. kol.), D. V. Bobrova, A. S. Dovhert ta in. ; za red. O. V. Dzery, N. S. Kuznietsovoi. 2-he vyd., pererob. i dopov. K. : Yurinkom Inter, 2003. S. 540.
2. Pryvatno-pravovi zasady zakhystu prav liudyny u sotsialnii derzhavi : monohrafiia / za zah. red. I. V. Chekhovskoi. Irpin : Derzhavnyi podatkovyi universytet, 2023. 566 s.
3. Konventsiiia pro zasnuvannia Vsesvitnoi orhanizatsii intelektualnoi vlasnosti VID 14.07.1967 № 995_169. URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/mu67k05u?an=2&ed=1967_07_1
4. Zhenevskiyi dohovir pro mizhnarodnu reiestratsiiu naukovykh vidkryttiv vid 07.03.1978 № 999_005. URL : <https://regulation.gov.ua/documents/id209678>
5. Tsyvilnyi kodeks Ukrainskoi RSR vid 18.07.1963 № 1540-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>
6. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
7. Pichkur O. V. Kontseptualni pryntsyipy rozvytku pravovoi okhorony netradytsiinykh obektiv prava intelektualnoi vlasnosti ta rezultativ naukovo-tekhnologichnoi diialnosti v Ukraini. *Problemy prava intelektualnoi vlasnosti* : zbirnyk materialiv shchorichnykh tradytsiinykh zasidan Kruhloho stolu z aktualnykh pytan prava intelektualnoi vlasnosti, 29 kvitnia 2009 r. Kyiv : KNUVS, 2009. S. 140
8. Bulat Ye. A. Deiaki aspekty pravovoi okhorony netradytsiinykh obektiv intelektualnoi vlasnosti. *Pravo i suspilstvo*. 2012. № 1. S. 117–119. URL : http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2012/1_2012/26.pdf
9. Slobodianiuk O. Spohady pro svitle maibutnie abo pravo na naukove vidkryttia v «okremo vziatii» Ukraini. *Intelektualna vlasnist*. 2007. № 4. S. 29
10. Honcharova A. V., Motriuk A. D. Problemni pytannia zakhystu prava na naukove vidkryttia v umovakh naukovo-tekhnichnoho prohresu v Ukraini. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2013. № 1. S. 218–221. URL : https://kul.kiev.ua/images/chasop/2013_1/yyyy/218.pdf
11. Burlutskiyi O. V. Rozghliad problemy zakhystu prava na naukove vidkryttia v umovakh NTP Ukrainy. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2013. № 4. S. 246–249. URL : <http://lib.kart.edu.ua/bitstream/123456789/15469/1/Burlutskiyi.pdf>
12. Radchenko Ya. M. Problemy pravovoho zakhystu naukovoho vidkryttia yak objekta intelektualnoi vlasnosti. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2021. № 11. S. 232–235. URL : http://www.lsej.org.ua/11_2021/59.pdf

13. Projekt Zakonu pro okhoronu prav na naukovi vidkryttia zakonu vid 14.12.2004 № 6414. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=6414&skl=5

14. Naukovo-praktychnyi komentar Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy : stanom na 15.11.2007. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/KK000484?an=17>

15. Pro naukovu i naukovo-tekhnichnu diialnist : Zakon Ukrainy vid 26.11.2015 № 848-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2016. № 3. St. 25

16. Pro zatverdzhennia Uhody mizh Kabinetom Ministriv Ukrainy ta Uriadom Respubliki Koreia shchodo spivrobotnytstva u sferi oboronnoi promyslovosti ta materialno-tekhnichnoho zabezpechennia : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 8 serpnia 2007 r. № 1029. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/KP071029?an=27>

17. Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia vidomosteï pro osnovni rezultaty naukovi, naukovo-tekhnichnoi, innovatsiinoï diialnosti ta u sferi transferu tekhnolohii : nakaz Ministerstva osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy vid 11.01.2012 № 10 URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/RE20459?_ga=2.168650337.1980488226.1703348151-1500804318.1630582485#_gl=1*1w12c42*_gcl_au*ODg0OTgwNDkzLjE3MDAzMTQ2OTk

18. Pro zatverdzhennia Klasyfikatora haluzeï zakonodavstva Ukrainy : nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 2 chervnia 2004 roku № 43/5. URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/MUS2300?an=243&q=%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F&is_no_morph=true&listen_star=true

19. Pro zatverdzhennia Poriadku vidboru rukopysnykh knykh, ridkisnykh i tsinnykh vydan do Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia : nakaz Ministerstva kultury Ukrainy vid 14.06.2016 № 437. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/RE29066?an=29>

20. Pro zatverdzhennia Poriadku orhanizatsii naukovykh doslidzhen ta naukovo-tekhnichnykh rozrobok u Derzhavnii fiskalnii sluzhbi Ukrainy : nakaz Derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy vid 30 hrudnia 2014 roku № 410. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/DFS00327?an=1774&q=%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D1%80>

В. А. Миколаєць, Н. Б. Новицька. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАУКОВОГО ВІДКРИТТЯ ЯК ОБ'ЄКТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Стаття присвячена теоретичному дослідженню розвитку нормативного врегулювання суспільних відносин щодо порядку надання правової охорони науковим відкриттям, а також суспільних відносин, пов'язаних з встановленням, експертизою, реєстрацією та використанням наукових відкриттів. Зокрема, увага приділяється поняттю «творчість» та «творча інтелектуальна діяльність» людини, які є тісно пов'язаними з правом інтелектуальної власності; дослідженню наукової думки щодо регулювання відносин наукового відкриття як об'єкта права інтелектуальної власності; дослідженню всього масиву нормативних актів сучасності щодо прямого чи опосередкованого регулювання досліджуваних відносин.

Здійснені висновки щодо відсутні комплексних досліджень наукового відкриття як об'єкта права інтелектуальної власності, так само відсутності спеціального законодавства, яке регулює відносини щодо наукового відкриття. Важливим у питанні еволюції правового регулювання наукового відкриття як окремого об'єкта права інтелектуальної власності свого часу став проєкт Закону «Про охорону прав на наукові відкриття» від 14.12.2004 № 6414, який визначав порядок надання правової охорони науковим відкриттям та був спрямований на охорону особистих немайнових і майнових прав авторів наукових відкриттів. Однак чинності він не набув, а на сучасному етапі положення втратили свою актуальність.

Потреба в належному регулюванні окреслених відносин є важливим заходом охорони прав на наукові відкриття, стане гарантією розвитку нових технологій і запобігання правопорушенням у цій сфері. Крім того, обґрунтовано, що світовою є традиція, за якою наукові відкриття мають надзвичайно велику цінність для всього людства та розвитку суспільства. Значення розвитку / вдосконалення та забезпечення охорони і захисту сфери інтелектуальної діяльності сприяє розвитку країни та її позитивному іміджу на світовій арені та у відносинах з іншими державами, привабленню залучення фінансування в найрізноманітніші сфери суспільного життя.

Методологічну основу дослідження склали ряд загальнонаукових та спеціально наукових методів, зокрема: загальнонаукові (метод індукції та дедукції, метод системного аналізу, метод аналогії, діалектичний метод) та спеціальні методи пізнання правових явищ (історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-догматичний і логічний методи).

Ключові слова: наукове відкриття, творчість, право інтелектуальної власності, інтелектуальна власність, нетрадиційні об'єкти права інтелектуальної власності.

Стаття надійшла до редколегії 2 серпня 2024 року

**Господарське право;
господарсько-процесуальне право**

УДК 347.736

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.219-237

Н. В. Никитченко,*д-р юрид. наук, професор**e-mail: revyuk@ukr.net***ORCID ID 0000-0001-9545-1434;****М. О. Звездічев,***аспірант кафедри фінансового та податкового права,**Державний податковий університет**e-mail: fujimax@gmail.com***ORCID ID 0009-0008-7705-1937**

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ДОВЕДЕННЯ ДО БАНКРУТСТВА
В НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ**

У статті досліджено норми законодавства України, які передбачають відповідальність за умисні дії, що призводять до стійкої фінансової неплатоспроможності суб'єкта господарювання, вчинення дій на шкоду кредиторам. Проаналізовано історію становлення та розвитку відповідних норм цивільного, господарського та кримінального права, їх ефективність. Наведені приклади правозастосування.

Акцентовано увагу на актуальності вивчення питання юридичної відповідальності за завдання шкоди кредиторам, з огляду на необхідність надання останнім додаткових гарантій захисту прав, що зі свого боку сприятиме підвищенню довіри та зростанню інвестиційної привабливості економіки країни.

Констатовано неефективність наявної норми кримінального права, що передбачає відповідальність за доведення до банкрутства, та проаналізовано причини.

Зроблено висновок про необхідність подальшого розвитку та застосування цивільно-правової відповідальності засновників, керівників та третіх осіб за доведення суб'єкта господарювання до банкрутства у вигляді субсидіарної відповідальності як такої, що показала свою ефективність.

Ключові слова: *Україна, цивільна відповідальність, юридична відповідальність, стан критичної неплатоспроможності, банкрутство, банкрут, субсидіарна відповідальність, банкрутні процедури, боржник, кредитор, повернення коштів, юридична особа, Кодекс з процедур банкрутства, суб'єкти господарювання.*

Мета статті. Проаналізувати наявні інструменти протидії зловживанням власниками та менеджментом суб'єктів господарювання своїми правами на шкоду кредиторам та їх еволюцію в національному праві.

Вступ. Термін «банкрутство» походить від італійського словосполучення «banca rotta», або «перевернута лавка». У середньовічній Венеції торговцям та міняйлам, які не могли розрахуватися за свої борги, переламували навіл лавки та столи, на яких ті вели свої справи. Те, що для сучасної людини видається дикунством, насправді було достатньо прогресивним рішенням порівняно зі звичаями античних часів. Так, у Давній Греції неможливість виконати грошове зобов'язання безумовно призводило до рабства.

У нинішні часи процедура банкрутства є сучасним інструментом, що дає змогу бізнесу цивілізовано врегулювати свої зобов'язання, отримати прощення боргів та/або почати все з «чистого листа», відносно безболісно вийти з ринку тощо.

З іншого боку, наявність можливості звільнитися від боргів через банкрутні процедури призвела до зловживання цим правом недобросовісними учасниками цивільно-правових відносин.

Зокрема, із запровадженням інституту неплатоспроможності в українське законодавство, поряд із «об'єктивними» банкрутствами, тобто тими випадками, коли до стійкої фінансової неплатоспроможності призвели об'єктивні чинники, левову частку справ про банкрутство складали так звані «умисні банкрутства», ініційовані з метою ухилитися від виконання грошових зобов'язань. До того ж вказане стосується не лише суб'єктів господарювання приватного права. Комунальні та державні підприємства також масово зловживали правом на прощення боргів через ліквідацію в процедурі банкрутства. У якийсь момент часу нарощування комунальними підприємствами боргів за енергоносії, заборгованості зі сплати податків та зборів, а подекуди й заборгованості зі сплати заробітної плати працівникам, з подальшою передачею активів новоствореному підприємству та списанням боргів у зв'язку з ліквідацією через процедуру банкрутства стало розповсюдженою практикою.

Зазначене вище спровокувало іншу крайність. Правова невизначеність, у якій опиняються кредитори неплатоспроможного боржника, безкарність за свідомі дії, що призводять до неможливості виконання грошових зобов'язань, власне, демотивують бізнес від інвестування, надання товарних кредитів партнерам, що, безумовно, напряду впливає на темпи економічного зростання. Крім того, втрата суб'єктом господарювання обігових коштів у результаті банкрутства контрагента може спричинити кризу платоспроможності в самого підприємства та призвести до «ефекту доміно».

Тому запровадження ефективного механізму протидії зловживанню правом на прощення боргів має бути пріоритетним завданням держави, встановлення чітких та зрозумілих «правил гри», належний ступінь захисту прав кредиторів сприятиме економічній активності та зростанню добробуту країни.

Останнім часом питання юридичної відповідальності за доведення боржника до банкрутства набуває популярності в сучасній юридичній науці. Водночас науковці не мають спільної думки щодо того, норми якої галузі права найбільш ефективно сприятимуть досягненню мети протидії зловживанню правом на шкоду кредиторам.

Так, О. Бірюков [1; 2] у своїх публікаціях критикує доцільність застосування субсидіарної відповідальності в справах про банкрутство та дотримується ідеї, що відповідальність за незаконні дії, що унеможливають виконання боржником грошових зобов'язань перед кредиторами, має наставати передусім за нормами кримінального права. А Т. Тарасевич [31] наполягає на посиленні кримінальної відповідальності за умисне доведення до банкрутства. Натомість П. Пригуза [30] та С. Жуков [5] дійшли висновку, що найбільш ефективною для поновлення порушених прав кредиторів є саме цивільно-правова відповідальність у формі субсидіарної та виступають за подальший розвиток інституту субсидіарної відповідальності як складової спеціального законодавства про банкрутство. Вбачається, що в умовах прямої кореляції захищеності прав бізнесу та інвестиційної привабливості економіки країни питання відповідальності за умисні дії з доведення до банкрутства підлягає подальшому вивченню та вдосконаленню.

Виклад основного матеріалу. Перша спроба притягнути до відповідальності осіб, винних у доведенні суб'єкта господарювання до банкрутства в українському законодавстві з'явилася з набранням чинності 30.06.1999 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Так, згідно з ч. 5 ст. 25 Закону, «при здійсненні своїх повноважень ліквідатор має право заявити вимоги до третіх осіб, які відповідно до законодавства несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника у зв'язку з доведенням його до банкрутства. Розмір зазначених вимог визначається виходячи з різниці між сумою вимог кредиторів і ліквідаційною масою» [6].

Втім аналіз зазначеної норми призводить до висновку, що для притягнення особи до відповідальності обов'язковою передумовою було існування в законодавстві норм, що передбачали б субсидіарну відповідальність за доведення до банкрутства, визначали коло суб'єктів відповідальності та визначали б «доведення до банкрутства» як окремий склад правопорушення.

Потрібно констатувати, що відповідних норм у законодавстві впродовж тривалого часу не існувало, а тому відповідальність за умисне банкрутство не наставала.

Якщо визначення доведення до банкрутства з'явилося 2001 року з набранням чинності 1 вересня 2001 року Кримінальним Кодексом України, то норма, яка б визначала підстави притягнення до субсидіарної відповідальності впродовж довгого часу, була відсутня.

Саме поняття субсидіарної відповідальності з'явилося в правовому полі з 16.01.2003 з уведенням у дію Цивільного кодексу України, ст. 619 якого дає нам таке визначення: «Договором або законом може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи» [35].

Важливою віхою в розвитку нормативно-правового регулювання банкрутства в Україні стало введення в дію з 01.01.2004 Господарського кодексу України, який присвятив цим процесам цілу главу.

Згідно з ч. 1 ст. 215 ГК України «У випадках, передбачених законом, суб'єкт підприємництва – боржник, його засновники (учасники), власник майна, а також інші

особи несуть юридичну відповідальність за порушення вимог законодавства про банкрутство, зокрема фіктивне банкрутство, приховування банкрутства або умисне доведення до банкрутства» [4].

Проте бланкетність норм ч. 5 ст. 25 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», ст. 619 ЦК України та ч. 1 ст. 215 ГК України та відсутність у цивільному та господарському законодавстві інших спеціальних норм, які б давали відповідь на питання: «у яких випадках особи несуть юридичну відповідальність за доведення до банкрутства», «якою нормою передбачена субсидіарна відповідальність третіх осіб за доведення боржника до банкрутства», призводила до ситуації, за якої відповідальність за умисні дії, що призвели до банкрутства, могла настати лише за нормами Кримінального кодексу України, а задеклароване право ліквідатора пред'явити вимоги до осіб, які відповідно до законодавства несуть субсидіарну відповідальність за такі дії, було неможливо реалізувати на практиці.

Так, через недосконалість правового регулювання, єдиним способом захисту прав кредиторів від зловживання боржниками правом на прощення боргів було притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за ст. 219 КК України. Втім і цей спосіб захисту на практиці виявився неефективним. Спробуємо проаналізувати причини.

У першій редакції ст. 219 КК України передбачала такий склад кримінально караного діяння: «Доведення до банкрутства, тобто умисне, з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб вчинення власником або службовою особою суб'єкта господарської діяльності дій, що призвели до стійкої фінансової неспроможності суб'єкта господарської діяльності, якщо це завдало великої матеріальної шкоди державі чи кредитору» [18]. Водночас санкція статті передбачала покарання у вигляді штрафу в розмірі від п'ятисот до восьмисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Варто зауважити, що, згідно з Примітками до ст. 218 КК України, у статтях 218–223 цього Кодексу матеріальна шкода вважалася великою, якщо вона у п'ятсот і більше разів перевищувала неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Як бачимо, в первинній редакції ст. 219 суб'єктом злочину було визначено власника чи службову особу суб'єкта господарювання.

У подальшому Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності», що набрав чинності 07.05.2008, суб'єкт такого злочину був уточнений та в абзаці першому ч. 1 ст. 219 КК України слово «власником» було замінено словами «громадянином – засновником (учасником)» [11].

А Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності», що набрав чинності 17 січня 2012 року, законодавець змінив санкцію зазначеної статті, вилучивши альтернативне покарання у вигляді обмеження волі та збільшивши розмір

покарання у вигляді штрафу [9]. Так, починаючи з 17.01.2012, відповідальність за доведення до банкрутства, згідно зі ст. 219 КК України могла настати у вигляді штрафу в розмірі від двох тисяч до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Крім того, цей Закон також змінив стст. 27 та 27-2 чинного на той момент Кримінально-процесуального кодексу України, виклавши їх у такій редакції: «ч. 1 ст. 27 Справи про злочини, передбачені статтею 125, частиною 1 статті 126, а також справи про злочини, передбачені статтею 203-1, частиною 1 статті 206, статтями 219, 229, 231–232-2, 356 Кримінального кодексу України щодо дій, якими заподіяно шкоду правам та інтересам окремих громадян, порушуються не інакше як за скаргою потерпілого, якому і належить у такому разі право підтримувати обвинувачення...»; «ст. 27-2 Якщо діянням, передбаченим статтею 203-1, частиною 1 статті 206, статтями 219, 229, 231–232-2, 356, 364-1, 365-1 або 365-2 Кримінального кодексу України (2341-14), завдано шкоди виключно інтересам юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми, порушення кримінальної справи здійснюється за заявою власника (співвласника) цієї юридичної особи чи за його згодою. В інших випадках притягнення до кримінальної відповідальності винної особи здійснюється на загальних підставах» [9].

Так, з одного боку, було змінено розмір відповідальності за доведення до банкрутства через збільшення розміру штрафу, з іншого – законодавцем вилучено такий вид відповідальності, як обмеження волі та суттєво змінено коло суб'єктів звернення (за винятком окремих злочинів, що мають особливе суспільне значення).

У контексті цього аналізу варто було б зіставити розмір шкоди від вчинення правопорушення, передбаченого ст. 219 КК України, та розмір відповідальності (у грошовому вимірі), що передбачена санкцією статті.

Далі додатково проілюструємо вказані величини в еквіваленті іноземної валюти виключно для зручності сприйняття інформації та з метою абстрагуватися від впливу інфляційних процесів на курс національної грошової одиниці.

Так, у первинній редакції ст. 219 КК України об'єктивну сторону правопорушення становило вчинення власником або службовою особою суб'єкта господарської діяльності дій, що призвели до стійкої фінансової неспроможності суб'єкта господарської діяльності, якщо це завдало шкоди державі чи кредитору в розмірі, що в 500 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Згідно з Указом Президента України від 13.09.1994 № 519/94 «Про збільшення неоподаткованого мінімуму та ставки прогресивного оподаткування доходів громадян» (зі змінами, внесеними згідно з Указами Президента України від 31.10.94 № 649/94, від 03.02.95 № 100/95, від 21.11.95 № 1082/95), неоподатковуваний мінімум доходів громадян на вказану дату становив 17 гривень (1 700 тисяч карбованців на місяць) [32]. Офіційний курс гривні до долара США на 01.09.2001 становив 533,92 за 100 USD [19].

Так, для кваліфікації дій службових осіб та/або власників суб'єкта господарювання як доведення до банкрутства в розумінні ст. 219 КК України необхідною складовою була наявність шкоди, завданої державі чи кредитору в розмірі не менше ніж 8 500 гривень або еквіваленту 1 592 доларів США.

Водночас санкція статті, крім альтернативи у вигляді обмеження волі, передбачала покарання у вигляді штрафу в максимальному розмірі 800 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тобто 13 600 грн або еквіваленту 2 547 доларів США.

З набранням чинності 1 січня 2004 року Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» від 22 травня 2003 року № 889-IV пунктом 22.5 статті 22 Прикінцевих положень якого було передбачено, що якщо норми інших законів містять посилання на неоподатковуваний мінімум доходів громадян, то для цілей їх застосування використовується сума в розмірі 17 гривень. Крім норм адміністративного та кримінального законодавства у частині кваліфікації злочинів або правопорушень, для яких сума неоподаткованого мінімуму доходів громадян встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної підпунктом 6.1.1 п. 6.1 ст. 6 цього Закону для відповідного року (з урахуванням положень п. 22.4 цієї статті) [16].

Розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян для цілей кваліфікації злочину та визначення розміру покарання суттєво змінився і станом на 1 січня 2004 року становив: для цілей визначення розміру покарання – 17 грн, а для цілей кваліфікації – 30 % від мінімальної заробітної плати, встановленої Законом на 1 січня 2004 року, тобто 30 % від 205 грн [12], або 61,50 грн. Офіційний курс гривні до долара США на 01.01.2004 становив 533,15 за 100 USD [20].

Так, для кваліфікації 2004 року дій службових осіб та/або власників суб'єкта господарювання як доведення до банкрутства в розумінні ст. 219 КК України необхідною складовою була наявність шкоди, завданої державі чи кредитору в розмірі не менше ніж 30 750 грн або еквіваленту 5 767 доларів США.

Водночас санкція статті, крім альтернативи у вигляді обмеження волі, передбачала покарання у вигляді штрафу в максимальному розмірі 800 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тобто 13 600 грн або еквіваленту 2 550 доларів США.

Як бачимо, складалася ситуація, коли, завдавши шкоди кредиторам у результаті вчинення умисних дій, що призвели до стійкої неплатоспроможності суб'єкта господарювання, і як наслідок, неможливості отримання кредиторами належних їм грошових коштів, особа могла понести покарання в розмірі половини від завданої шкоди.

У подальшому бачимо ще більший розрив у вказаному співвідношенні. Наприклад, на 2007 рік неоподатковуваний мінімум доходів громадян для цілей кваліфікації злочинів становив 100 % від мінімальної заробітної плати на 1 січня 2007 року, а саме 400 грн [13]. Офіційний курс гривні долара США на 01.01.2007 становив 505 грн за 100 USD [21].

Так, для кваліфікації 2007 року дій службових осіб та/або власників суб'єкта господарювання як доведення до банкрутства в розумінні ст. 219 КК України необхідною складовою була наявність шкоди, завданої державі чи кредитору в розмірі не менше ніж 200 000 грн або еквіваленту 39 604 доларів США.

Водночас санкція статті, крім альтернативи у вигляді обмеження волі, передбачала покарання у вигляді штрафу в максимальному розмірі 800 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тобто 13 600 грн або еквіваленту 2 693 доларів США.

З набранням чинності Податковим кодексом України 1 січня 2011 року Закон України «Про податок з доходів фізичних осіб» втратив чинність. У зв'язку з цим для мети кваліфікації злочину, починаючи з 2011 року, неоподатковуваний мінімум доходів громадян встановлений у розмірі прожиткового мінімуму для працездатної особи на 1 січня відповідного року.

Так, згідно з п. 5 підрозділу 1 «Особливості справляння податку на дохід фізичних осіб» розділу XX («Перехідні положення») ПК України, якщо норми інших законів містять посилання на неоподатковуваний мінімум доходів громадян, то для цілей їх застосування використовується сума в розмірі 17 грн, крім норм адміністративного та кримінального законодавства в частині кваліфікації злочинів або правопорушень, для яких сума неоподатковуваного мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної підпунктом 169.1.1 пункту 169.1 ст. 169 розділу IV ПК для відповідного року. Зі свого боку підпунктом 169.1.1 пункту 169.1 ст. 169 розділу IV ПК передбачено обчислення суми податкової соціальної пільги в розмірі, що дорівнює 100 відсоткам розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року, для будь-якого платника податку [24]. Законом про Держбюджет на 2012 рік встановлено на 1 січня 2012 року прожитковий мінімум для працездатних осіб у розмірі 1 073 грн [14]. Офіційний курс гривні до долара США на 17.01.2012 становив 798,98 грн за 100 USD [22].

Так, для кваліфікації, для прикладу, 2012 року дій службових осіб та/або власників суб'єкта господарювання як доведення до банкрутства в розумінні ст. 219 КК України необхідною складовою була наявність шкоди, завданої державі чи кредиторам у розмірі не менше ніж 536 500 грн або еквіваленту 67 148 доларів США.

Водночас санкція статті, починаючи з 17.01.2012, передбачала покарання у вигляді штрафу в максимальному розмірі 3 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тобто 51 000 грн або еквіваленту 6 383 доларів США.

Отже, максимальний розмір відповідальності за доведення до банкрутства 2012 року був у 10,5 рази меншим за розмір завданої шкоди, необхідної для кваліфікації вказаних дій як кримінального правопорушення, передбаченого ст. 219 ККУ.

Збільшення з 01.07.2020 розміру відповідальності до 4 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що відбулося з набранням чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22.11.2018 [10] не змінило в сторону адекватності описане вище співвідношення між розміром шкоди та максимальним розміром відповідальності за ст. 219 КК України, оскільки 4 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на 01.07.2020 становили 68 000 грн або еквіваленту 2 549 доларів США.

Водночас для кваліфікації, наприклад, дій службових осіб та/або засновників (учасників) суб'єкта господарювання, вчинених у липні 2020 року як доведення до

банкрутства в розумінні ст. 219 КК України, необхідною складовою була наявність шкоди, завданої державі чи кредитору в розмірі не менше ніж 1 051 000 грн або еквіваленту 39 411 доларів США. Так, офіційний курс гривні до долара США на 01.07.2020 становив 26,6676 за 1 USD [23].

Законом про Держбюджет на 2020 рік встановлено на 1 січня 2020 року прожитковий мінімум для працездатних осіб у розмірі 2 102 грн [15].

Отже, якщо з набранням чинності Кримінальним кодексом України розмір відповідальності за умисні дії з доведення до банкрутства в 1,6 разу перевищував мінімальний розмір завданої кредиторам шкоди, то вже в січні 2004 року співвідношення максимального розміру відповідальності до мінімального розміру завданої шкоди становило 1 до 2, а станом на 1 липня 2020 року (дата внесення останніх змін до ст. 219 ККУ) таке співвідношення становило 1 до 15.

Вказане ставить під сумнів дотримання законодавцем принципу пропорційності під час запровадження описаної норми права. Тобто, на наш погляд, відповідальність за ст. 219 ККУ, що настає за умисні дії з доведення підприємства до банкрутства, є непропорційно малою порівняно із суспільною небезпечністю вказаного діяння, оскільки неможливість банкрута розрахуватися зі своїми боргами саме в результаті умисних дій осіб, наділених організаційно-розпорядчими функціями, порушує право кредиторів на своєчасне отримання належних їм коштів та зі свого боку негативно впливає на інвестиційну привабливість економіки.

Потрібно звернути увагу на те, що, запроваджуючи вказану норму, законодавець передусім переслідував досягнення виховної та превентивної функцій юридичної відповідальності, оскільки наслідком настання відповідальності за ст. 219 КК України є стягнення в дохід держави штрафу та тимчасове обмеження певних особистих прав правопорушника (позбавлення права обіймати керівні посади).

Компенсаційна функція цією нормою не досягається, а притягнення посадових осіб та/або власників до кримінальної відповідальності за доведення підприємства до банкрутства автоматично не поновлює порушених прав кредиторів.

Водночас варто зазначити, що, згідно з ч.1 ст. 49 Кримінального кодексу України, особа звільняється від кримінальної відповідальності: 1) якщо з дня вчинення нею злочину і до дня набрання вироком законної сили минули два роки; 2) у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання менш суворе, ніж обмеження волі.

Так, починаючи з 2012 року, якщо від дати вчинення дій, що призвели до стійкої неплатоспроможності до постановлення вироку за ст. 219 КК України минуло два роки – відповідальність за такі дії не настає. На практиці це призводить до фактичної неможливості притягнення винних осіб до відповідальності. Вказане зумовлене декількома чинниками.

По-перше, неможливість дотримання дворічного строку від дати вчинення правопорушення до дати притягнення до відповідальності передусім пов'язана зі складністю своєчасного виявлення злочину та доказів на його підтвердження. Обов'язковою складовою об'єктивної сторони правопорушення є встановлення факту

стійкої фінансової неплатоспроможності, тобто постановлення компетентним судом рішення про визнання боржника банкрутом, і лише з цього моменту, за наявності інших елементів складу правопорушення, може настати відповідальність. Водночас між діями чи подіями, що призводять до банкрутства та їх наслідками – безпосередньо визнанням боржника банкрутом, на практиці минає значний час, а кредитор здебільшого позбавлений можливості виявити дійсну причину погіршення фінансового стану боржника.

По-друге, для доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями суб'єктів правопорушення та шкодою, завданою кредиторам, необхідні спеціальні знання, що зумовлює необхідність призначення в ході досудового розслідування експертиз, що ускладнює збір доказів.

Зрештою, закріплена в ст. 62 Конституції України презумпція невинуватості у вчиненні злочину покладає тягар доказування на орган державного обвинувачення, що, на нашу думку, не сприяє ефективному відновленню порушених прав кредиторів.

За даними дослідження [31], за період 2016–2020 рр. судами не ухвалено жодного обвинувального вироку за ст. 219 КК України. Зазвичай судами постановлялися ухвали про закриття кримінальних проваджень у зв'язку зі спливом строку притягнення до кримінальної відповідальності.

Наприклад, вироком Пустомитівського районного суду Львівської області від 16.09.2019 у справі № 464/134/17 особу було визнано невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 219 КК України у зв'язку з недоведеністю вини [3]. Водночас як вбачається з обставин справи, встановлених судом у мотивувальній частині вироку, підсудна особа, обіймаючи посаду директора товариства, прийняла ряд неефективних управлінських рішень, здійснила відчуження основних засобів підприємства пов'язаній особі за заниженою ціною, спровокувала вимогу банку про дострокове повернення кредиту, що в кінцевому підсумку призвело до визнання товариства банкрутом.

Наведене вище свідчить про неефективність застосування ст. 219 КК України для поновлення порушених прав кредиторів у справі про банкрутство та фактичну недоцільність застосування цієї норми для звільнення від доказування наявності в діях відповідних осіб умислу в доведенні боржника до банкрутства.

З набранням чинності Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції від 19.01.2013, в законодавстві з'явилася норма матеріального права, диспозиція якої на відміну від бланкетної ч. 5 ст. 25 Закону України «Про відновлення платоспроможності або визнання його банкрутом» у попередній редакції, нарешті містила всі елементи складу правопорушення.

Так, згідно з абз. 2 ч. 5 ст. 41 Закону України «У разі банкрутства боржника з вини його засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, зокрема з вини керівника боржника, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії, на засновників (учасників, акціонерів) боржника – юридичної особи або інших осіб у разі недостатності майна боржника може бути покладена субсидіарна відповідальність за його зобов'язаннями» [7].

Із уведенням в дію з 21.10.2019 Кодексу України з процедур банкрутства [17] відповідна норма в незмінному вигляді була залишена. Тобто чинна ч. 2 ст. 61 Кодексу України з процедур банкрутства є повністю ідентичною за змістом із ч. 2 ст. 41 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

У подальшому, після набрання 15.04.2023 чинності Законом України № 2971-ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України», правом на подання заяви про покладення субсидіарної відповідальності на винних осіб наділено також кредитора [8].

Так, починаючи з 19.01.2013, у національному законодавстві з'явилася норма, що, на відміну від превентивної та виховної функцій, притаманних юридичній відповідальності за ст. 219 ККУ, нарешті мала виконувати поновлювальну функцію.

Відповідно кредитори збанкрутілого підприємства отримали додатковий шанс на задоволення своїх вимог за рахунок майна власників та/або керівників у випадку, якщо це підприємство було цілеспрямовано доведено до стану стійкої неплатоспроможності.

Втім і вказана норма впродовж тривалого часу фактично не працювала, оскільки суди зазвичай посилалися на те, що «умисне доведення до банкрутства є кримінальним злочином (ст. 219 Кримінального кодексу України), розслідування відповідних фактів належить до компетенції не ліквідатора, а правоохоронних органів, а відповідні обставини мають бути підтверджені вироком суду в межах кримінального провадження» [25].

Також суди вважали за неможливе покласти додаткову відповідальність на засновників підприємства-банкрута з огляду на норму, закріплену в ст. 96 ЦК України, згідно з якою: «юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями. Юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним їй майном. Учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом» [35].

Ситуація змінилася з прийняттям Верховним Судом постанови від 30.01.2018 у справі № 923/862/15 про банкрутство ПП «Золото Ланів» [26], якою було залишено в силі постанову Одеського апеляційного господарського суду від 13.07.2017 та ухвалу Господарського суду Херсонської області від 28.03.2017, про покладення субсидіарної відповідальності на колишнього директора підприємства за доведення останнього до банкрутства.

У вказаній постанові Верховний Суд, зокрема, зазначив, що «...згідно з частиною першою статті 619 ЦК України договором або законом може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи. Таким законом, який передбачає поряд із відповідальністю боржника, додаткову (субсидіарну) відповідальність іншої особи, є Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Зокрема, частиною п'ятою статті 41 цього Закону унормовано, що під час здійснення своїх повноважень ліквідатор має право заявити вимоги до третіх осіб, які відповідно до законодавства несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями

боржника у зв'язку з доведенням його до банкрутства. Розмір зазначених вимог визначається з різниці між сумою вимог кредиторів і ліквідаційною масою. У разі банкрутства боржника з вини його засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, зокрема з вини керівника боржника, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії, на засновників (учасників, акціонерів) боржника – юридичної особи або інших осіб у разі недостатності майна боржника може бути покладена субсидіарна відповідальність за його зобов'язаннями. Оскільки судами попередніх інстанцій встановлено, що у ході ліквідаційної процедури виявлено відсутність грошових коштів на рахунках боржника та відсутність активів банкрута, а майнові активи Приватного підприємства «Золото Ланів» були відчужені в результаті рішень та дій ОСОБА_2 і господарська діяльність підприємства припинена в незаконний спосіб, то обґрунтованим є висновок судів першої та апеляційної інстанцій про задоволення заяви ліквідатора В. А. Забеліна і про покладання субсидіарної відповідальності на ОСОБА_2 у зв'язку із доведенням до банкрутства Приватного підприємства «Золото Ланів... чинне законодавство України не пов'язує можливість покладення субсидіарної відповідальності на відповідних осіб згідно з частиною п'ятою статті 41 Закону з обов'язковою наявністю вироку / вироків відносно таких осіб.» [26].

Фактично, дійшовши до вищевказаного висновку, Верховний суд відкрив нову віху у правозастосуванні та заохотив суди нижчих інстанцій та учасників провадження у справах про банкрутство переосмислити підхід до застосування субсидіарної відповідальності осіб, винних у навмисному погіршенні фінансово-майнового стану підприємств на шкоду кредиторам.

Наведене вище значно підвищило ефективність судових процедур банкрутства та навіть увійшло до стандарту «безсумнівної повноти дій ліквідатора».

Так, у постанові від 17.06.2020 у справі № 924/669/17 Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду дійшов до наступного висновку: «Суд першої інстанції залишив поза увагою те, що звернення ліквідатора до господарського суду про покладення на винних осіб субсидіарної відповідальності за доведення до банкрутства є частиною принципу безсумнівної повноти дій у ліквідаційній процедурі» [28], а в постанові від 08.12.2022 у справі № 904/4387/19 зазначив таке: «Звернення ліквідатора до господарського суду щодо покладення на винних осіб субсидіарної відповідальності за доведення боржника до банкрутства є складовою принципу безсумнівної повноти дій у ліквідаційній процедурі... Невід'ємним критерієм дотримання принципу безсумнівної повноти дій ліквідатора у ліквідаційній процедурі є з'ясування всіх необхідних обставин для вирішення питання про покладення на винних осіб субсидіарної відповідальності за доведення боржника до банкрутства» [29].

Можливість застосування на практиці норми про покладення субсидіарної відповідальності на осіб, винних у доведенні підприємства до банкрутства, в багатьох випадках дала змогу досягнути повного погашення вимог кредиторів за відсутності в боржників будь-яких активів. Раніше такі вимоги кредиторів підлягали списанню за наслідками ліквідаційної процедури боржника.

Наприклад, у справі № 911/845/16 про банкрутство Комунального підприємства «Бучатеппломережа», в результаті покладення на засновника субсидіарної відповідальності за доведення боржника до банкрутства, відбулося стовідсоткове погашення вимог кредиторів на суму понад 5 мільйонів гривень [33].

У зазначеній справі підставою для покладення субсидіарної відповідальності за доведення підприємства до банкрутства стало прийняття засновником (міською радою) рішення про безоплатну передачу основних засобів з балансу підприємства-боржника на баланс іншого підприємства, що призвело до фактичного припинення діяльності боржника, неможливості отримання доходів, за рахунок яких можливо було б погасити кредиторські вимоги та призвело до визнання боржника банкрутом.

Водночас потрібно зауважити, що, приймаючи зазначене рішення, формально міська рада діяла в межах своїх повноважень і в спосіб, передбачений Законом, з одним «але»: рішення стосувалося основних засобів та було прийняте тоді, коли заборгованість перед кредиторами вже існувала, а виконання вказаного рішення унеможливило погашення кредиторських вимог.

Цікавою також є та обставина, що, переосмисливши мотивувальну частину постанови Північного апеляційного господарського суду від 28.04.2020 [27], якою апеляційну скаргу на ухвалу суду першої інстанції про покладення субсидіарної відповідальності залишено без задоволення, міська рада зрештою відмовилася від касаційної скарги [34] і з певними поступками кредиторів щодо строку виконання рішення добровільно його виконала.

З огляду на викладене покладення субсидіарної відповідальності на засновника суб'єкта господарювання за дії, що призвели до фактичної неможливості задоволення вимог кредиторів, є більш ефективним порівняно з кримінальною відповідальністю за ст. 219 КК України та за певних умов дає змогу відновити порушені права кредиторів.

Висновок. Проаналізувавши наявні в законодавстві України норми права, що передбачають юридичну відповідальність за умисні дії з доведення підприємства до банкрутства, їх еволюцію та застосування на практиці, потрібно зазначити, що норми, передбачені цивільним і господарським законодавством, зокрема спеціальним законодавством про банкрутство, є більш ефективними порівняно з відповідною нормою кримінального права. Остання в первинній своїй редакції ще могла виконувати покладені на неї функції, втім після внесення змін, фактично перестала працювати, що підтверджується судовою практикою. Крім того, за умови необхідності покращити інвестиційну привабливість економіки країни, вважаємо, що відповідні норми права мають передусім виконувати компенсаторну функцію юридичної відповідальності, аби покращити рівень захисту інвестицій, а кримінальна відповідальність таким вимогам не відповідає. Відповідно, субсидіарна відповідальність за доведення до банкрутства є тим інструментом, що відповідає вимогам сьогодення та підлягає подальшому вивченню та вдосконаленню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бірюков О. М. Персональна відповідальність у банкрутстві: міжнародні документи і світова практика. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2023. № 124(5). С. 5–12. URL : <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2022/5.124-1>
2. Бірюков О. Субсидіарна відповідальність у банкрутстві: питання правової коректності. *Borg. Expert*. 2022 (18 липня). URL : <https://borgexpert.com/bankrutstvo/subsydiarna-vidpovidalnist-u-bankrutstvi-pytannia-pravovoi-korektnosti>
3. Вирок Пустомитівського районного суду Львівської області від 16 вересня 2019 р. у справі № 464/134/17. Провадження № 1-кп/450/31/19 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84313989>
4. Господарський кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
5. Жуков С. Субсидіарна відповідальність за доведення до банкрутства у судовій практиці Верховного суду. *Банкрутство & Ліквідація в Україні*. 2019 (23 грудня). URL : <https://bankruptcy-ua.com/articles/13290>
6. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України від 30.06.99 № 784-XIV (784-14). *ВВР*. 1999. № 42–43. Ст. 378 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/ed19990630#Text>
7. Про відновлення платоспроможності або визнання його банкрутом : Закон України від 22.12.2011 № 4212-VI. *ВВР*. 2012. № 32–33. Ст. 413 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/ed201301186#Text>
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України № 2971-IX. *ВВР*. 2023. № 62. Ст. 207 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2971-20#n272>
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності : Закон України. *ВВР*. 2012. № 25. Ст. 263 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4025-17/ed20111115#Text>
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України. *ВВР*. 2019. № 17. Ст. 71 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text>
11. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності : Закон України. *ВВР*. 2008. № 24. Ст. 236 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-17/ed20080415#Text>

12. Про Державний бюджет України на 2004 рік : Закон України. *ВВР*. 2004. № 17–18. Ст. 250 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1344-15#Text>
13. Про Державний бюджет України на 2007 рік : Закон України. *ВВР*. 2007. № 7–8. Ст. 66 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489-16#Text>
14. Про Державний бюджет України на 2012 рік : Закон України. *ВВР*. 2012. № 34–35. Ст. 414 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4282-17#Text>
15. Про Державний бюджет України на 2020 рік : Закон України. *ВВР*. 2020. № 5. Ст. 31 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20#Text>
16. Про податок з доходів фізичних осіб : Закон України. *ВВР*. 2003. № 37. Ст. 308 (із змінами, внесеними згідно із Законом від 27.11.2003 № 1344-IV (1344-15)). *ВВР*. 2004. № 17–18. Ст. 250) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-15/ed20040101#Text>
17. Кодекс України з процедур банкрутства. *ВВР*. 2019. № 19. Ст. 74 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>
18. Кримінальний кодекс України в редакції від 05.04.2001. *ВВР*. 2001. № 25–26. Ст. 131 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405#Text>
19. Офіційний курс гривні до іноземних валют на 01.09.2001 / Національний банк України : офіційний вебпортал. URL : <https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerates?date=01.09.2001&period=daily>
20. Офіційний курс гривні до іноземних валют на 01.01.2004 / Національний банк України : офіційний вебпортал. URL : <https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerates?date=01.01.2004&period=daily>
21. Офіційний курс гривні до іноземних валют на 01.01.2007 / Національний банк України : офіційний вебпортал. URL : <https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerates?date=01.01.2007&period=daily>
22. Офіційний курс гривні до іноземних валют на 17.01.2012 / Національний банк України : офіційний вебпортал. URL : <https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerates?date=17.01.2012&period=daily>
23. Офіційний курс гривні до іноземних валют на 01.07.2020 / Національний банк України : офіційний вебпортал. URL : <https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerates?date=01.07.2020&period=daily>
24. Податковий кодекс України. *ВВР*. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112 (із змінами, внесеними згідно із Законом від 23.12.2010 № 2856-VI (2856-17)). *ВВР*. 2011. № 29. Ст. 272), редакція станом на 01.01.2011 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20110101#Text>

25. Постанова Вищого господарського суду України від 3 червня 2015 року у справі № 911/2223/13 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/44675010>

26. Постанова Верховного суду від 30 січня 2018 року у справі № 923/862/15 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72008724>

27. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 28 квітня 2020 р. у справі № 911/845/16 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89058812>

28. Постанова Верховного Суду від 17 червня 2020 року у справі № 924/669/17 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90025224>

29. Постанова Верховного суду від 8 грудня 2022 року у справі № 904/4387/19 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108025251>

30. Пригуза П. Д., Довгань А. П., Катречко Д. В. Умисне банкрутство: теорія і практика субсидіарної відповідальності : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. П. Д. Пригузи. Херсон, 2020. 180 с.

31. Тарасевич Т., Лазаренко В. Кримінальна відповідальність за доведення до банкрутства окремих суб'єктів господарської діяльності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 378–382. URL : <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.72>

32. Про збільшення неоподаткованого мінімуму та ставки прогресивного оподаткування доходів громадян : Указ Президента України від 13.09.1994 № 519/94 (із змінами, внесеними згідно з Указами Президента від 31.10.94 № 649/94, від 03.02.95 № 100/95, від 21.11.95 № 1082/95) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/519/94/ed19951001#Text>

33. Ухвала господарського суду Київської області від 20 квітня 2021 р. у справі № 911/845/16 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96569121>

34. Ухвала Верховного суду від 12 листопада 2020 р. у справі № 911/845/16 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92841746>

35. Цивільний кодекс України. *ВВР*. 2003. № 40–44. Ст. 356 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

REFERENCES

1. Biriukov O. M. Personalna vidpovidalnist u bankrutstvi: mizhnarodni dokumenty i svitova praktyka. (2023). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky*. 124(5). 5–12. URL : <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2022/5.124-1>

Никитченко Н. В., Звездічев М. О. Відповідальність за доведення до банкрутства в національному законодавстві

2. Biriukov O. Subsidiarna vidpovidalnist u bankrutstvi: pytannia pravovoi korektnosti. *Borg. Expert*. 2022 (July 18). URL : <https://borgexpert.com/bankrutstvo/cubsydiarna-vidpovidalnist-u-bankrutstvi-pytannia-pravovoi-korektnosti>
3. Vyrok Pustomytivskoho raionnoho sudu Lvivskoi oblasti vid 16 veresnia 2019r. u spravi № 464/134/17. Provadzhennia № 1-кп/450/31/19 / Yedyni derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84313989>
4. Hospodarskyi kodeks Ukrainy : Zakon vid 16.01.2003 № 436-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. St.144 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
5. Zhukov S. Subsidiarna vidpovidalnist za dovedennia do bankrutstva u sudovii praktytsi Verkhovnoho sudu. *Bankrutstvo & Likvidatsiia v Ukraini*. 2019 (December 23). URL : <https://bankruptcy-ua.com/articles/13290>
6. Pro vidnovlennia platospromozhnosti borzhnyka abo vyznannia yoho bankrutom : Zakon Ukrainy vid 30.06.99 № 784-XIV (784-14). *VVR*. 1999. № 42–43. St. 378 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/ed19990630#Text>
7. Pro vidnovlennia platospromozhnosti abo vyznannia yoho bankrutom : Zakon Ukrainy vid 22.12.2011 № 4212-VI. *VVR*. 2012. № 32–33. St. 413 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/ed201301186#Text>
8. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy : Zakon Ukrainy № 2971-ІKh. *VVR*. 2023. № 62. St. 207 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2971-20#n272>
9. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo humanizatsii vidpovidalnosti za pravoporushennia u sferi hospodarskoi diialnosti : Zakon Ukrainy. *VVR*. 2012. № 25. St. 263 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4025-17/ed20111115#Text>
10. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo sproshchennia dosudovoho rozsliduvannia okremykh katehorii kryminalnykh pravoporushen : Zakon Ukrainy. *VVR*. 2019. № 17. St. 71 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text>
11. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalno-protseusualnoho kodeksiv Ukrainy shchodo humanizatsii kryminalnoi vidpovidalnosti : Zakon Ukrainy. *VVR*. 2008. № 24. St. 236 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-17/ed20080415#Text>
12. Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2004 rik : Zakon Ukrainy. *VVR*. 2004. № 17–18. St. 250 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1344-15#Text>
13. Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2007 rik : Zakon Ukrainy. *VVR*. 2007. № 7–8. St. 66 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489-16#Text>

14. «Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2012 rik : Zakon Ukrainy. VVR. 2012. № 34–35. St. 414 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4282-17#Text>
15. Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2020 rik : Zakon Ukrainy. VVR. 2020. № 5. St. 31 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20#Text>
16. Pro podatok z dokhodiv fizychnykh osib : Zakon Ukrainy. VVR. 2003. № 37. St. 308 (iz zminamy, vnesenymy zghidno iz Zakonom (1344-15) vid 27.11.2003 № 1344-IV. VVR. 2004. № 17–18. St. 250) // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-15/ed20040101#Text>
17. Kodeks Ukrainy z protsedur bankrutstva. VVR. 2019. № 19. St. 74 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>
18. Kryminalnyi kodeks Ukrainy v redaktsii vid 05.04.2001. VVR. 2001. № 25–26. St. 131 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405#Text>
19. Ofitsiyni kurs hryvni do inozemnykh valiut na 01.09.2001 / Natsionalnyi bank Ukrainy : Ofitsiyni vebportal. URL : <https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerates?date=01.09.2001&period=daily>
20. Ofitsiyni kurs hryvni do inozemnykh valiut na 01.01.2004 / Natsionalnyi bank Ukrainy : Ofitsiyni vebportal. URL : <https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerates?date=01.01.2004&period=daily>
21. Ofitsiyni kurs hryvni do inozemnykh valiut na 01.01.2007 / Natsionalnyi bank Ukrainy : Ofitsiyni vebportal. URL : <https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerates?date=01.01.2007&period=daily>
22. Ofitsiyni kurs hryvni do inozemnykh valiut na 17.01.2012 / Natsionalnyi bank Ukrainy : Ofitsiyni vebportal. URL : <https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerates?date=17.01.2012&period=daily>
23. Ofitsiyni kurs hryvni do inozemnykh valiut na 01.07.2020 / Natsionalnyi bank Ukrainy : Ofitsiyni vebportal. URL : <https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerates?date=01.07.2020&period=daily>
24. Podatkovi kodeks Ukrainy. VVR. 2011. № 13–14. № 15–16. № 17. St. 112 (iz zminamy, vnesenymy zghidno iz Zakonom (2856-17) vid 23.12.2010 № 2856-VI. VVR. 2011. № 29. st. 272), redaktsiia stanom na 01.01.2011 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20110101#Text>
25. Postanova Vyschoho hospodarskoho sudu Ukrainy vid 3 chervnia 2015 roku u spravi № 911/2223/13 / Yedyni derzhavni reistr sudovykh rishen. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/44675010>
26. Postanova Verkhovnoho sudu vid 30 sichnia 2018 roku u spravi № 923/862/15 / Yedyni derzhavni reistr sudovykh rishen. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72008724>

27. Postanova Pivnichnoho apeliatsiinoho hospodarskoho sudu vid 28 kvitnia 2020 r. u spravi № 911/845/16 / Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89058812>

28. Postanova Verkhovnoho sudu vid 17 chervnia 2020 roku u spravi № 924/669/17 / Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90025224>

29. Postanova Verkhovnoho sudu vid 8 hrudnia 2022 roku u spravi № 904/4387/19 / Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108025251>

30. Pryhuza P. D., Dovhan A. P., Katrechko D. V. Umysne bankrutstvo: teoriia i praktyka subsydiarnoi vidpovidalnosti : nauk.-prakt. posib. / za zah. red. P. D. Pryhuzy. Kherson, 2020. 180 s.

31. Tarasevych, T., Lazarenko, V. (2020). Kryminalna vidpovidalnist za dovedennia do bankrutstva okremykh subiektiv hospodarskoi diialnosti. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* (2), 378–382. URL : <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.72>

32. Pro zbilshennia neopodatkovuvanoho minimumu ta stavky prohresyvnoho opodatkuvannia dokhodiv hromadian : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 13.09.1994 № 519/94 (iz zminamy, vnesenymy zghidno z Ukazamy Prezydenta vid 31.10.94 № 649/94, vid 03.02.95 № 100/95, vid 21.11.95 № 1082/95) // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/519/94/ed19951001#Text>

33. Ukhvala hospodarskoho sudu Kyivskoi oblasti vid 20 kvitnia 2021 r. u spravi № 911/845/16 / Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96569121>

34. Ukhvala Verkhovnoho sudu vid 12 lystopada 2020 r. u spravi № 911/845/16 / Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92841746>

35. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy. VVR. 2003. № 40–44. St. 356 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

N. V. Nykytchenko, M. O. Zviezdichev. LEGAL LIABILITY FOR CAUSING BANKRUPTCY IN NATIONAL LEGISLATION

The article examines the legal norms of Ukraine that establish liability for intentional actions leading to the persistent financial insolvency of a business entity, causing harm to creditors. The history of the formation and development of the corresponding norms of civil, commercial, and criminal law, as well as their effectiveness, are analyzed. Examples of law enforcement are provided.

The purpose of this article is to analyze the existing tools for combating the abuse of rights by owners and management of business entities to the detriment of creditors and their evolution in national law.

The authors emphasize the relevance of studying the issue of legal liability for causing harm to creditors, given the need to provide them with additional guarantees of protection of

rights, which, in turn, will contribute to increased trust and investment attractiveness of the country's economy.

The inefficiency of the existing norm of criminal law, which provides for liability for bringing to bankruptcy, is stated and the reasons are analyzed.

The conclusion is drawn about the need for further development and application of civil liability of founders, managers, and third parties for bringing a business entity to bankruptcy in the form of subsidiary liability, which has proven its effectiveness.

Keywords: *Ukraine, civil liability, legal liability, critical insolvency state, bankruptcy, bankrupt, subsidiary liability, bankruptcy procedures, debtor, creditor, return of funds, legal entity, Bankruptcy Code, business entities.*

Стаття надійшла до редколегії 22 серпня 2024 року

УДК 346.2

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.238-246

О. Ю. Минюк,*канд. юрид. наук, доцент**e-mail: tou12@ukr.net***ORCID ID 0009-0001-6277-6328;****Л. О. Федан,***здобувачка вищої освіти**e-mail: lorina200215@gmail.com***ORCID ID 0009-0000-9588-5304;****С. В. Ніколайчук,***здобувачка вищої освіти,**Державний податковий університет**e-mail: Sofia.nikolaichuk@gmail.com***ORCID ID 0009-0007-7224-6914**

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розглядаються перспективи розвитку транснаціональних корпорацій в Україні в післявоєнний період. Визначено та проаналізовано чинники, що впливають на розвиток та діяльність ТНК у повоєнний період. Серед цих чинників є економічна ситуація в країні, законодавчі та нормативні акти, а також політичне та соціальне середовище країни. Визначено, які сектори економіки України будуть найсприятливішими для інвестування та чому. Енергетика, аграрний сектор, інформаційні технології, інфраструктура – визначено, що ці сектори можуть бути привабливими для транснаціональних компаній, оскільки вони мають високий потенціал зростання та розвитку в Україні. Зазначено, що діяльність ТНК зосереджена в основному у сферах виробництва, інформаційних технологій та аграрному секторі. Зроблений висновок, що українському уряду необхідно зосередитись на політиці, яка б була спрямована на використання всіх позитивних можливостей від діяльності ТНК, а також на нейтралізацію негативних наслідків їх діяльності. Також проаналізовано перспективні напрями дії в умовах війни та післявоєнного відновлення економіки країни, розроблені українськими лідерами-компаніями у своїх галузях. Відновлення логістичної інфраструктури, залучення інвестицій, повернення ПДВ експортерам, надання дозволу чоловікам їздити в закордонні бізнес-відрядження, залучення коштів країни-агресора через накладання відповідних санкцій – політика уряду України повинна ґрунтуватися на визначенні національних пріоритетів розвитку, а також спрямована на використання всіх позитивних можливостей від діяльності ТНК. Зроблено висновок, що в післявоєнний

період транснаціональні компанії стали потенційними інвесторами в економіку нашої держави. Вони зацікавлені в частковій економічній переорієнтації та відкритті нових ринків і логістичних маршрутів.

Ключові слова: *транснаціональні корпорації, війна, економіка держави, підприємства, іноземні інвестиції, сектори економіки.*

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України 24 лютого 2022 року спричинило спад української економіки. Цього року ВВП нашої держави обвалилося на 35 %, а безробіття сягнуло 19 % серед усього працездатного населення. Руйнації зазнали великі промислові підприємства, мільйони українців покинули Україну та виїхали за кордон – усе це ускладнює розуміння перспектив відновлення економіки країни.

Діяльність багатьох транснаціональних корпорацій (далі – ТНК) була призупинена. За даними GlobalData, російсько-українська криза ставить під загрозу прибутки більше ніж 130 транснаціональних компаній, які розташовані в обох країнах. За прогнозами, загальний прибуток від ризиків може становити до 306,5 млрд доларів [1].

Україна не має наміру зупинити економічні реформи, які розпочалися до війни. Навпаки, для того, щоб імплементувати рекомендації Єврокомісії, Україна має їх посилити. Особливо це стосується верховенства права та боротьби з корупцією, які мають вирішальне значення для відновлення країни.

На сьогоднішні у світі налічується приблизно 82 000 ТНК, з яких 80 % розміщено в промислово розвинених країнах і які мають приблизно 810 000 філій у різних країнах на всіх континентах. З огляду на це важливими є питання не тільки ролі транснаціональних корпорацій у світовому господарстві, а й особливостей і перспектив їх функціонування на ринку України.

Тому актуальним є питання пошуку способів та перспектив розвитку ТНК у післявоєнний період для відновлення стабільності економіки держави, сприятливого рівня життя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наукову основу дослідження склали праці вчених-юристів та економістів, присвячені перспективам залучення ТНК для відновлення економіки держави, способам розвитку ТНК у післявоєнний період. Серед них можна виділити таких: Д. Дмитренко, С. О. Мащенко, С. А. Алієв, П. В. Мекшун. Вважаємо, що наукове осмислення перспектив розвитку ТНК у післявоєнний період потребує конкретних і всебічних досліджень аналізу та подальших наукових розробок. Такі дослідження мають ґрунтуватися на системному, структурному та технологічному підходах і мають стати підґрунтям для пошуку подальших механізмів розвитку ТНК після війни.

Метою статті є пошук можливих перспектив розвитку ТНК в Україні в післявоєнний період, їх аналіз, враховуючи всі зовнішні та внутрішні чинники. Визначити основні тенденції та напрями розвитку ТНК в економічному просторі держави, в результаті чого сформулювати правильні висновки.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в Україні діють іноземні ТНК і вітчизняні компанії, які наближаються до рівня світових ТНК. Про перспективи розвитку ТНК сьогодні говорити важко, адже в Україні – війна. Але задуматися та проаналізувати можливі перспективи розвитку вже в післявоєнний період варто. Пандемія 2019 року також призвела до падіння глобальної діяльності ТНК. Продовольча криза, яка спричинена війною, впливає на прибуток компаній. Зменшився попит на деякі види послуг. За останні три роки наш ринок залишили понад тридцять ТНК.

Перспективи розвитку транснаціональних корпорацій у післявоєнний період багатоаспектні і залежать від різних чинників. Основні чинники, які впливають на ці перспективи, охоплюють політичну стабільність, економічне зростання, технологічний прогрес і міжнародну торгівлю. Післявоєнний період часто характеризується зростанням економіки та відновленням інфраструктури в багатьох країнах. Це створює нові можливості для транснаціональних корпорацій у розширенні своєї діяльності на нові ринки й отриманні нових клієнтів.

Україна не є байдужою до процесів інтернаціоналізації та інтеграції національної економіки. Наша країна постійно прагне поліпшити своє економічне становище й усвідомлює, що ТНК є одними з основних важелів ефективного розвитку національної економіки. Україна розширює свої міжнародні економічні зв'язки і з цією метою сприяє розвитку ТНК на своїй території, одночасно створюючи власні компанії, які в майбутньому мають стати транснаціональними. Для цього держава зробила певні кроки. Прийняті закони, які регулюють іноземні інвестиції: «Про зовнішньоекономічну діяльність» [2]; «Про інвестиційну діяльність» [3]; «Про режим іноземного інвестування» [4].

У рамках існуючого правового поля українські компанії перебувають на стадії запуску. Найбільшими українськими компаніями є «УкрАВТО», кондитерська корпорація «Рошен» та компанія «Систем Кепітал Менеджмент». Найприбутковіші українські компанії працюють у металургійному та гірничодобувному секторах. У майбутньому на світовий ринок можуть вийти нові українські транснаціональні компанії: державне підприємство «Укргазвидобування» та «Епіцентр», який планує вийти на ринок Грузії. Технологічні гіганти «Мотор Січ» та «Антонов» також можуть вийти на міжнародні ринки. Хороші перспективи в українських АЗС. Майже 25 українських компаній можуть стати транснаціональними.

Масштабне вторгнення на українську територію негативно вплинуло на нашу економіку. Це і скорочення валового внутрішнього продукту, і зростання безробіття. Важко говорити про перспективи відновлення економіки, коли мільйони українців продовжують емігрувати. Зруйновані великі промислові підприємства. Для того щоб покращити економіку України, уряд розробив десятирічний план. Згідно з цим планом відновлення економіки відбудуватиметься у три етапи:

1. Стійкість. Відновлення об'єктів критичної інфраструктури (ремонт будівель, котельень, мереж, бізнесу).
2. Відновлення (2023–2025 рр.). Відбудова об'єктів соціальної сфери, будівництво нового житла.
3. Модернізація (2026–2032 рр.). Заходи для вступу України в ЄС [5].

Беззаперечно, якщо після війни в Україні буде встановлено мирний режим і економіка країни почне відновлюватися, то зміниться підхід транснаціональних корпорацій в Україні. Однією з можливих перспектив зростання є збільшення інвестицій транснаціональних компаній в Україну. Хоча війна зменшила інвестиції в країну, відновлення миру має підвищити інтерес міжнародних компаній до українського ринку. Як наслідок, конкуренція на ринку зросте, що сприятиме зростанню української економіки.

«Дорожні карти» розвитку діяльності транснаціональних компаній в Україні можна поділити на поточні та перспективні. Відповідно до цієї класифікації, поточна дорожня карта стосується безпосереднього розвитку діяльності транснаціональних компаній в Україні, тоді як майбутня дорожня карта визначає довгострокове бачення діяльності ТНК в Україні.

Поточні напрями розвитку охоплюють:

1) нормативно-правове забезпечення діяльності транснаціональних корпорацій в Україні, зокрема через розширення сфери державного регулювання інвестиційної діяльності;

2) використання досвіду діяльності транснаціональних корпорацій в Україні для налагодження й розвитку ефективного внутрішнього партнерства та зовнішніх зв'язків для здійснення активної інвестиційної діяльності суб'єктами господарювання різних форм власності та господарювання з метою розширення національного виробництва і ринкової інфраструктури;

3) адекватність обліку й звітності транснаціональних корпорацій та українських компаній, використання українськими суб'єктами господарювання міжнародних методик фінансового аналізу.

Серед перспективних напрямів можна виділити такі:

1) системна інтеграція України в міжнародні економічні та політичні відносини. З огляду на різні форми цієї інтеграції, процеси залучення іноземного капіталу та діяльність транснаціональних компаній в Україні відіграють важливу роль економічних і зовнішньополітичних чинників. У зв'язку з цим необхідно як використовувати переваги сильних позицій країни у світі, так і виконувати вимоги певних інтеграційних процесів;

2) ефективність економічних реформ на мікроекономічному рівні та загальне покращення економічного середовища в країні. Збільшення участі наукомістких секторів з використанням екологічно чистих технологій, легкої та харчової промисловості, переробної промисловості, сільського господарства, сфери послуг тощо;

3) створення сильних національних інституцій, здатних конкурувати з транснаціональними компаніями [6].

Після війни очікується, що транснаціональні корпорації будуть зацікавлені в інвестуванні в такі сектори економіки:

- Енергетика. Транснаціональні корпорації могли б інвестувати в будівництво нових електростанцій, що виробляють «зелену» енергію, виробництво технологій та обладнання для зеленої енергетики, розвиток мереж передачі електроенергії.

- **Інфраструктура.** Україна потребує значних інвестицій у розвиток транспортної інфраструктури, такої як дороги, залізниці, морські та річкові порти, пристані, аеропорти тощо. Транснаціональні компанії можуть інвестувати в будівництво й обслуговування доріг, модернізацію залізничної та морської транспортної інфраструктури, розвиток логістичних центрів і транспортних мереж.

- **Інформаційні технології.** Україна має значний потенціал у сфері інформаційних технологій, охоплюючи розробку програмного забезпечення та ІТ-послуги. Транснаціональні компанії можуть інвестувати в розробку та виробництво програмного забезпечення, інформаційну безпеку, телекомунікаційні послуги тощо. Україна має значний потенціал для інвестицій в інформаційні технології, охоплюючи інформаційно-технологічні послуги, а саме ІТ-інфраструктуру та обробку даних.

- **Аграрний сектор.** Україна є одним з найбільших виробників сільськогосподарської продукції в Європі, тому міжнародні компанії можуть бути зацікавлені в інвестуванні в галузі збирання, перероблення та зберігання сільськогосподарської продукції. Крім того, Україна має значні ресурси для виробництва та зберігання сільськогосподарської продукції. Мінеральні ресурси, такі як залізна руда, вугілля та природний газ, можуть становити інтерес для міжнародних компаній важкої промисловості.

Ці сектори можуть бути привабливими для транснаціональних компаній, оскільки вони мають високий потенціал зростання та розвитку в Україні. Вподобання транснаціональних компаній в Україні також можуть змінитися. Наприклад, може зрости акцент на соціально-відповідальній практиці, сприянні розвитку малих і середніх підприємств, зміні підходів до захисту довкілля та збереження природних ресурсів. Можливі зміни в законодавстві та регулюванні бізнес-діяльності можуть вплинути на стратегії міжнародних компаній в Україні. Наприклад, можуть змінитися більш жорсткі вимоги до дотримання прав людини, прозорості та корпоративної соціальної відповідальності.

У відновленні та майбутньому України значну роль буде відігравати приватний бізнес, який дає робочі місця мільйонам людей і тримає цілі галузі. У серпні 2022 року було проведено опитування підприємств великого бізнесу щодо заходів для відродження економіки України. В опитуванні [6] взяли участь керівники 20 українських компаній, що є лідерами у своїй галузі, серед яких: групи компаній «ДТЕК» та «Метінвест», «АрселорМіттал Кривий Ріг», авіаперевізник «SkyUp», «ЕРАМ», холдинг «UFuture», «Райффайзен банк» та інвестиційна компанія «Concorde Capital». Вони запропонували перспективні напрями дій в умовах війни та післявоєнного відновлення економіки країни, а саме:

1. Відновлення логістичної інфраструктури. Українські виробники хочуть покращити свій ланцюжок поставок, який зупинився після блокади українських портів. Українські порти заблоковані. Чорноморські порти є основними місцями, де продаються продукти або товари. Сьогодні ці порти або заблоковані, або окуповані росією. Вирішити проблему та експортувати продукцію допоможе розвиток експорту та вивезення продукції залізницею до найближчих польських портів. Зокрема, розглядається можливість збільшення пропускної спроможності залізниці та запровадження

європейської колії. Залізничні перевезення через західні прикордонні переходи повинні бути збільшені до наступного рівня – понад 3 000 вагонів на добу (нині 1 900 вагонів). Це також збільшить можливості перевалки в мілководних портів України.

2. Залучення інвестицій. Для відновлення економіки в Україні потрібні інвестиції від іноземних приватних компаній, банків та кредитних агентств. Для цього інвесторам потрібні державні гарантії від ЄС, США та інших країн Великої двадцятки. Це гарантує повернення інвестицій, якщо їх знищить війна. Статус кандидата в члени ЄС дає можливість Україні отримувати доступ до програм фінансування й розвитку.

3. Повертати ПДВ експортерам. Бізнес чекає на повне оцінене відновлення повернення ПДВ, яке уряд призупинив у березні 2022 року. Експортери критично залежать від своєчасного відшкодування ПДВ, яке вони сплачують під час купівлі сировини та послуг. Це дасть змогу відновлювати експорт і нарощувати виробництво.

4. Дозволити чоловікам їздити в закордонні бізнес-відрядження. Експорт українських ІТ-послуг за січень-травень 2022 р. зріс із 37 до 46 % у структурі всіх експортних послуг. Для того щоб зберегти досягнуті показники, підприємствам важливо бути на зв'язку з міжнародними замовниками та мати фізичні зустрічі з ними для розширення поточних проектів і залучення нових за рахунок тимчасових відряджень для проведення перемовин за кордоном.

5. «Вибивати» гроші з росії. Для відновлення постраждалого внаслідок війни бізнесу потрібна пряма фінансова допомога чи надання пільг, що відбувається чийось коштом. Найкращим варіантом є залучення коштів країни-агресора через накладання відповідних санкцій.

Загалом зміни в діяльності ТНК в Україні після війни залежать від ряду чинників, серед яких економічна ситуація в країні, законодавчі та нормативні акти, а також політичне і соціальне середовище. У післявоєнний період транснаціональні компанії стали потенційними інвесторами в українську економіку. Вони зацікавлені в частковій економічній переорієнтації та відкритті нових ринків і логістичних маршрутів. Залучення іноземних транснаціональних корпорацій в Україну й відкриття внутрішніх ринків покращило б ситуацію з безробіттям і стимулювало б розвиток та використання нових технологій.

Політика уряду України повинна бути спрямована на використання всіх позитивних можливостей від діяльності ТНК, а також на нейтралізацію негативних наслідків їх діяльності та повинна ґрунтуватися на визначенні національних пріоритетів розвитку, а отже, не бути спрямованою на надання податкових пільг або накладати обмеження на операції [7].

Висновки. Отже, післявоєнний період часто характеризується зростанням економіки та відновленням інфраструктури в багатьох країнах. Це створює нові можливості для транснаціональних корпорацій у розширенні своєї діяльності на нові ринки й отриманні нових клієнтів. Технологічний прогрес, зокрема розвиток інформаційних технологій, також відкриває нові горизонти для транснаціональних корпорацій. Це дає змогу покращити ефективність управління, спілкування та взаємодії з клієнтами. Міжнародна торгівля й відкритість ринків також є важливим чинником для

розвитку транснаціональних корпорацій. Укладання угод про вільну торгівлю та зниження торговельних бар'єрів сприяють збільшенню міжнародної торгівлі й забезпечують більше можливостей для експансії підприємств. Проте для розвитку транснаціональних корпорацій також важлива політика країн. Інвестиційний клімат, законодавство про бізнес, звернення до корупції та стабільність правил гри можуть вплинути на привабливість країни для іноземних інвесторів. Перспективи розвитку транснаціональних корпорацій у післявоєнний період залежать від економічних, політичних і технологічних чинників, а також від міжнародної торгівлі та відкритості ринків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Prolonged Russia-Ukraine conflict could disrupt several multinational companies' growth prospects, says globaldata. URL : <https://www.hellenicshippingnews.com/prolonged-russia-ukraine-conflict-could-disrupt-several-multinational-companies-growth-prospects-says-globaldata/> (дата звернення: 23.03.2024).

2. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16 квітня 1991 року № 959-XII. Редакція від 04.03.2023. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text> (дата звернення: 23.03.2024).

3. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18 вересня 1991 року № 1560-XII. Редакція від 10.10.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text> (дата звернення: 27.03.2024).

4. Про режим іноземного інвестування : Закон України від 19 березня 1996 року № 93/96-ВР. Редакція від 17.08.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.03.2024).

5. Сотні мільярдів доларів та конкретні ідеї: Україна представила 10-річний план відновлення / Новини України. 24 канал. URL : https://24tv.ua/ukrayina-predstavila-10-richniy-plan-vidnovlennya-pislya-viyni_n2073629 (дата звернення: 27.03.2024).

6. Чорна Н. В., Шнайдер І. М. Стан та перспективи розвитку транснаціональних корпорацій. 2010. URL : https://www.rusnauka.com/17_AND_2010/Economics/68207.doc.htm (дата звернення: 27.03.2024).

7. Дмитренко Д. Рятувати логістику, випускати за кордон і залучати інвестиції Заходу. Великий бізнес розповів, що треба для відродження України URL : <https://biz.liga.net/ua/all/all/article/ukraina-mojet-stat-evropeyskim-tigrom-10-sovetov-biznesa-kak-postroit-stranu-mechty> (дата звернення: 27.03.2024).

8. Мащенко С. О., Алієв С. А. Проблеми та перспективи діяльності ТНК на території України. *Економічний простір*. 2018. № 136. URL : <http://economicspace.pgasa.dp.ua/article/view/151780> (дата звернення: 27.03.2024).

9. Мекшун П. В. Позитивні риси та загрози транснаціоналізації економіки України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 10. С. 84–88. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ipd_2013_10_22.pdf (дата звернення: 27.03.2024).

Минюк О. Ю., Федан Л. О., Ніколайчук С. В. Перспективи розвитку транснаціональних корпорацій у післявоєнний період

REFERENCES

1. Prolonged Russia-Ukraine conflict could disrupt several multinational companies' growth prospects, says globaldata. URL : <https://www.hellenicshippingnews.com/prolonged-russia-ukraine-conflict-could-disrupt-several-multinational-companies-growth-prospects-says-globaldata/> (date of application: March 23, 2024).
2. On foreign economic activity : Law of Ukraine dated April 16, 1991 No. 959-XII. Edited as of March 4, 2023. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text> (date of application: March 23, 2024).
3. On investment activity : Law of Ukraine dated September 18, 1991 No. 1560-XI. Edited on October 10, 2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text> (date of application: March 27, 2024).
4. On the foreign investment regime : Law of Ukraine dated March 19, 1996 No. 93/96-VR. Edited on August 17, 2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80#Text> (date of application: March 27, 2024).
5. Hundreds of billions of dollars and concrete ideas: Ukraine presented a 10-year recovery plan. Ukraine news / Channel 24. URL : https://24tv.ua/ukrayina-predstavila-10-richniy-plan-vidnovlennya-pislya-viyni_n2073629 (date of application: 03/27/2024).
6. Chorna N. V., Schneider I. M. The state and prospects of the development of transnational corporations. 2010. URL : https://www.rusnauka.com/17_AND_2010/Economics/68207.doc.htm (access date: 03/27/2024).
7. Dmytrenko D. Save logistics, export abroad and attract Western investment. Big business told what is needed for the revival of Ukraine URL : <https://biz.liga.net/ua/all/all/article/ukraina-mojet-stat-evropeyskim-tigrom-10-sovetov-biznesa-kak-postroit-stranumechty> (date of application: 03/27/2024).
8. Mashchenko S. O., Aliev S. A. Problems and prospects of TNC activity on the territory of Ukraine. *Economic space*. No. 136. 2018. URL : <http://economicspace.pgasa.dp.ua/article/view/151780> (access date: 03/27/2024).
9. Mekshun P. V. Positive features and threats of transnationalization of the economy of Ukraine. *Investments: practice and experience*. 2013. No. 10. P. 84–88. URL : http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ipd_2013_10_22.pdf (access date: 27.03.2024).

O. Yu. Myniuk, L. O. Fedan, S. V. Nikolaichuk. PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS IN THE POST-WAR PERIOD

The article examines the prospects for the development of transnational corporations in Ukraine in the post-war period. It identifies and analyses the factors influencing the development and activities of TNCs in the post-war period. These factors include the economic situation in the country, legislative and regulatory acts, as well as the political and social environment of the country. The article identifies which sectors of the Ukrainian

economy will be the most favourable for investment and why. Energy, agriculture, information technology, infrastructure – it is determined that these sectors may be attractive to multinational companies, as they have high growth and development potential in Ukraine. It is noted that the activities of TNCs are concentrated mainly in the areas of manufacturing, information technology and agriculture. It is concluded that the Ukrainian government should focus on a policy aimed at using all the positive opportunities from the activities of TNCs, as well as at neutralising the negative consequences of their activities. The article also analyses promising areas of action in the context of the war and post-war economic recovery, developed by Ukrainian business leaders in their respective industries. Restoring logistics infrastructure, attracting investment, refunding VAT to exporters, allowing men to travel abroad on business trips, attracting funds from the aggressor country by imposing appropriate sanctions – the policy of the Ukrainian government should be based on the definition of national development priorities and should also be aimed at using all the positive opportunities from the activities of TNCs. It is concluded that in the post-war period, transnational companies have become potential investors in the economy of our country. They are interested in partial economic reorientation and opening new markets and logistics routes.

Keywords: *transnational corporations, war, national economy, enterprises, foreign investment, sectors of the economy.*

Стаття надійшла до редколегії 24 липня 2024 року

**Кримінальне право та криминологія;
кримінально-виконавче право**

УДК 343.85

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.247-256

І. Г. Богатирьов,

*д-р юрид. наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри права та правоохоронної діяльності,
Державний університет «Житомирська політехніка»*

e-mail: vanbogatyrov@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-4001-7256;

Н. В. Лаговська,

*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу,
Державний податковий університет*

e-mail: nvlagovska@i.ua

ORCID ID 0000-0002-1732-2351

**ПРАВОВА БЕЗПЕКА ЗАСУДЖЕНИХ
У МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ ДЕРЖАВНОЇ
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

У статті здійсненого ґрунтовний аналіз кримінально-виконавчого законодавства України щодо правової безпеки засуджених у місцях несовободи Державної кримінально-виконавчої служби України. Виокремлено причини й умови, які впливають на правову безпеку засуджених у місцях несовободи, серед яких: катування, насильство, приниження людської гідності, побори тощо. Дослідження правової безпеки засуджених у місцях несовободи ДКВС України показують, що засуджені, які відбувають покарання у виправних колоніях мінімального, середнього та максимального рівня безпеки, стають жертвами злочинних посягань як з боку інших засуджених, так і персоналу місць несовободи. Розглянуті форми забезпечення права засуджених на особисту безпеку. Запропоновано авторське визначення правової безпеки засуджених у місцях несовободи. Встановлено, що правова безпека засуджених в місцях несовободи ДКВС України є індикатором проходження служби особами рядового й начальницького складу. Зазначено про вимоги добору персоналу ДКВС України. Засвідчено, що порушення службової дисципліни персоналом створює психологічну напруженість у колективах засуджених, у взаєминах між засудженими та персоналом місць несовободи. Розкрито

зміст дисциплінарної відповідальності осіб рядового й начальницького складу за порушення службової дисципліни та зловживання службовим положенням.

Зроблено висновок, що питання щодо безпеки засуджених у місцях несвободи України повинно бути пріоритетним завданням діяльності органів і установ виконання покарань Міністерства юстиції України. Це обумовлено як теорією, так і практикою виконання та відбування покарання. Водночас зазначаємо важливу роль у проведенні цього процесу персоналу місць несвободи.

Обґрунтовується необхідність розробки за трьома бальними системами (червона, жовта та зелена) оцінки безпеки умов тримання засуджених з метою впровадження інноваційних механізмів забезпечення основоположних прав і свобод людини.

Ключові слова: персонал, правова безпека, засуджені, місцях несвободи, Державна кримінально-виконавча служба України, дисциплінарна відповідальність, особи рядового й начальницького складу, проходження служби, службова дисципліна, зловживання службовим положенням.

Метою статті є проведення ґрунтовного аналізу дотримання в місцях несвободи Державної кримінально-виконавчої служби України правової безпеки засуджених, визначення самого поняття правової безпеки, розробка відповідних висновків і рекомендацій.

Постановка проблеми. Вторгнення російської федерації на територію України 24 лютого 2022 року не могло обійти кримінально-виконавчу систему України, яка більше 90 років була практично закритою, малодоступною і залишається найбільш вразливою. Отже, війна росії проти України у певний спосіб не могла не вплинути й на правову безпеку засуджених та ув'язнених у місцях несвободи Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України).

Потрапивши вперше в місце несвободи ДКВС України, засуджений уявляє собі, що він потрапив у незнайому йому ситуацію, про яку йому відомо з різних джерел (знайомих, друзів, засобів комунікації, книжок тощо), а тому підсвідомо починає оцінювати рівень власної безпеки. У такий спосіб засуджений перевіряє, чи існує загроза його життю і здоров'ю.

Тому правову безпеку засудженого в місцях несвободи ДКВС України варто розглядати як певну життєву ситуацію, яка склалася на період відбування ним кримінального покарання і яка може нести в собі певну загрозу як з боку інших засуджених, так і персоналу. Отже, загроза – це ситуація, яка небезпечна для життя і здоров'я засудженого та має руйнівне значення для його морального, психологічного й фізичного стану в період відбування покарання в місцях несвободи.

Наприклад, імовірність того, що засудженому, який перебуває в дільниці карантину, загрожує небезпека, доволі мала. Але виключити її не можна, все залежить від загроз, які можуть її мотивувати та створити. Це небажання засудженим виконувати правила внутрішнього розпорядку дня; протистояння вимогам особам рядового й начальницького складу ДКВС України до комунікації з адміністрацією виправної колонії; не визнавати свою провину у вчиненні кримінального правопорушення; небажання вставати на шлях виправлення й ресоціалізації тощо.

Богатирьов І. Г., Лаговська Н. В. Правова безпека засуджених у місцях несвободи державної кримінально-виконавчої служби України

Саме місця несвободи ДКВС України вважаються найбільш вразливими для людини з огляду на те, що вона може бути принижена, піддана катуванню та іншим жорстоким видам насильства як з боку інших засуджених, так і, на жаль, з боку персоналу виправних колоній ДКВС України. Тому в цьому контенті варто звернути увагу на добір особового складу для проходження служби в місцях несвободи ДКВС України, оскільки порушення ними службової дисципліни, зловживання службовим положенням призводить до ігнорування з боку засуджених, зокрема й законних вимог виконання кримінальних покарань, і зумовлюють дисциплінарну відповідальність.

Вивчаючи проблему правової безпеки засуджених у місцях несвободи ДКВС України, встановлюємо, що вона є індикатором проходження служби особами рядового й начальницького складу ДКВС України. Якщо в колективі персоналу місць несвободи ДКВС України відсутня психологічна напруженість серед засуджених, у взаєминах між засудженими та персоналом місць несвободи, то і порушень службової дисципліни набагато менше.

І навпаки, коли особи рядового й начальницького складу дозволяють порушувати законні інтереси засуджених, виникають конфлікти, які можуть перерости не тільки в дисциплінарні проступки, а і в кримінальні правопорушення як з боку персоналу місць несвободи, так і засуджених. Тому, на нашу думку, одним із найважливіших напрямів державної політики у сфері виконання покарань має бути реальне забезпечення з боку персоналу місць несвободи ДКВС України права засуджених на особисту безпеку. Це також пов'язано з тим, що Департамент з питань виконання покарань ДКВС України, на жаль, питанню правової безпеки засуджених у місцях несвободи приділяє не достатньо уваги.

Підтвердженням актуальності написання цієї статті щодо правової безпеки засуджених у місцях несвободи ДКВС України свідчать останні події, які відбуваються в кримінально-виконавчій системі України, зокрема вчинення засудженими злісної непокори вимогам адміністрації установи виконання покарань, відмова від їжі, значна кількість звернень родичів засуджених на адресу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та фактів, оприлюднених у засобах масової комунікації щодо вчинення до засуджених катування, насильства, приниження людської гідності, поборів, що є порушенням з боку персоналу ДКВС України службової дисципліни та призводить до застосування до них дисциплінарних стягнень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічною основою розробленої в статті проблематики є наукові праці таких вітчизняних учених, як: К. Бондарева, К. Автухов, В. Борисов, В. Голина, Б. Головкін, Т. Денисова, О. Джужа, В. Дрьомін, Д. Колодчин, О. Колб, В. Конопельський, І. Копотун, М. Романов, Р. Підвисоцький, М. Пузирьов, А. Степанюк, Ян. Стрелюк, О. Шкута, О. Яворська, І. Яковець та ін.

Виклад основного матеріалу. Варто наголосити, що загальні питання правової безпеки засуджених у місцях несвободи ДКВС України привертати й продовжують привертати увагу вітчизняних і зарубіжних учених, у роботах яких міститься ряд системних положень і висновків, які прямо або опосередковано стосуються змісту

правової безпеки засуджених і персоналу місць несвободи, що і створюють теоретичні та практичні передумови для ефективного її дослідження в реаліях сьогодення.

Дослідження правової безпеки засуджених у місцях несвободи ДКВС України показують, що засуджені, які відбувають покарання у виправних колоніях мінімального, середнього та максимального рівня безпеки, стають жертвами злочинних посягань як з боку інших засуджених, так і персоналу місць несвободи. Причинами й умовами такого ганебного явища є:

- складнощі в засудженого в адаптації до умов відбування кримінального покарання у виправній колонії;
- неготовність засудженого змінити спосіб свого життя на несвободу;
- втрата засудженим на певний час соціально-корисних зв'язків і соціально важливих орієнтирів;
- різке несприйняття засудженим провини або, навпаки, самозасудження; конфлікт із засудженням, загроза чи факт приниження або згвалтування;
- взаємовідносини з персоналом щодо умов відбування покарання й упередженого ставлення особами рядового та начальницького складу до засуджених;
- збіг негативних життєвих обставин, зокрема втрата близької людини, напруження відносин у родині;
- порушення особами рядового та начальницького складу службової дисципліни під час виконання обов'язків тощо.

Отже, вищевказані причини й умови не тільки породжують проблему правової безпеки засудженого в місцях несвободи ДКВС України, вони також показують, що її актуальність стоїть на порядку денного життя та здоров'я засуджених у місцях несвободи. Більше того, саме ці причини показують рівень забезпечення гарантій правової безпеки засуджених у місцях несвободи.

З цього приводу варто погодитися з вітчизняним ученим І. О. Колбом, який у власному дослідженні доводить, що зазначене спричинене тим, що досі ні на правовому, ні на практичному рівнях не створено реальних гарантій особистої безпеки засуджених під час відбування покарання [1, с. 77]. Чому так відбувається? Що заважає адміністрації виправної колонії ДКВС України забезпечити належну правову безпеку в місцях несвободи.

Стаття 3 Конституції України показує, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Більше того, стаття 63 Конституції України прямо закріпила норму, яка гарантує засудженому користуватися всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду [2].

Наша позиція кореспондується із проведеним дослідженням вітчизняної вченої О. Яворської, яка зазначає, що на засуджених поширюється більшість прав, свобод та обов'язків людини й громадянина, які передбачені розділом II Конституції України. Отже, як наголошує дослідниця, саме із цієї конституційної норми випливає й те, що права засуджених можуть обмежуватися тільки законами, а не іншими, зокрема й відомчими, нормативно-правовими актами. Крім того, у кримінальному законодавстві є

групи спеціальних норм, орієнтованих на регулювання питань правової безпеки осіб, що перебувають в установах виконання покарання ДКВС України [3, с. 107].

Наприклад, закріпивши в Кримінальному кодексі України кримінальну відповідальність за такі діяння, як «Захоплення заручників» (ст. 147 КК України), «Масові заворушення» (ст. 294 КК України), законодавець тим самим сформулював правові основи не тільки для порядку та безпеки в установах виконання покарань ДКВС України, але й для правової безпеки самих засуджених.

Одночасно законодавець встановив кримінальну відповідальність за зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України), перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України), службову недбалість (ст. 367 КК України) та інші посадові злочини, законодавець гарантує безпеку засуджених від свавілля персоналу [4].

Отже, право засуджених на особисту безпеку та деякі елементи механізму його реалізації визначені у ст. 10 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України), а правові гарантії – у законах України «Про попереднє ув'язнення» [5], «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [6] та в підзаконних нормативно-правових актах ДКВС України. Проведений нами аналіз цих нормативно-правових актів дозволив нам виділити такі форми безпеки засуджених у місцях несвободи ДКВС України, а саме:

- нормативно-правове забезпечення безпеки засуджених у місцях несвободи (ст. 10 КВК України);
- своєчасне доведення до новоприбулих засуджених у виправну колонію про їх право на особисту безпеку;
- закріплення в правилах внутрішнього розпорядку дня критеріїв особистої безпеки засуджених;
- гарантом особистої безпеки засуджених у місцях несвободи має виступати адміністрація виправної колонії;
- у випадку виникнення особистої безпеки засудженого негайне переведення його в безпечне місце в межах колонії та застосування заходів усунення небезпеки;
- подальше вирішення питання про місце відбування засудженим покарання;
- проведення заходів безпеки щодо тих засуджених, які є учасниками кримінального провадження у справі вчиненого злочину в місцях несвободи.

Цікавою в контексті нашої статті є позиція вітчизняного вченого Р. М. Підвисоцького про те, що правова основа безпеки в ДКВС України складається із сукупності нормативних актів, які регламентують групи однорідних суспільних відносин щодо захисту суб'єктів та об'єктів процесу виконання й відбування кримінальних покарань за допомогою застосування відповідних форм, методів, сил і засобів.

Поряд з тим, як зауважує дослідник, ці норми розміщені в різних главах і розділах КВК України, саме тому норми цього Кодексу щодо забезпечення безпеки, як видається, доцільно об'єднати в окремому розділі цього закону на кшталт Виправно-трудоного кодексу УРСР 1970 р., утворивши повноцінний правовий інститут у межах кримінально-виконавчого права, у якому варто врегулювати поняття безпеки засуджених у місцях несвободи [7, с. 141].

До речі, проведений нами аналіз КВК України дозволяє спрогнозувати відповідне правове регулювання щодо забезпечення правової безпеки засуджених у місцях несвободи ДКВС України та відкрити нові шляхи перед наукою кримінально-виконавчого права щодо всебічного обґрунтування цієї проблеми.

До того ж звернення нами до ВТК УРСР від 23 грудня 1970 р. дозволило встановити, що саме у цьому кодексі містилася окрема глава 13 «Заходи безпеки і підстави застосування зброї», що була присвячена лише використанню зброї щодо осіб, позбавлених волі. Вітчизняний законодавець пішов далі й у новому КВК України 2003 року в ст. 10 закріпив «Право засуджених на особисту безпеку» [9].

У цій статті засуджені у разі виникнення небезпеки життю та здоров'ю, відбуваючи покарання у виді арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, мають право звернутися із заявою до будь-якої посадової особи органу чи установи виконання покарань з проханням про забезпечення особистої безпеки.

Водночас адміністрація установи виконання покарань ДКВС України вживає заходів до переведення засудженого в безпечне місце, а також інших заходів до усунення небезпеки, розв'язуючи питання про місце подальшого відбування ним покарання. У разі наявності небезпеки для життя та здоров'я засуджених, до яких, згідно із законом у зв'язку з їх участю у кримінальному судочинстві прийнято рішення про застосування заходів правової безпеки, адміністрація установи виконання покарань вживає заходів щодо забезпечення безпеки цих осіб.

Отже, аналіз ст. 10 КВК України показує, що в ній законодавець визначив деякі правові засоби забезпечення права засуджених на особисту безпеку. Водночас у цій правовій нормі йдеться не лише про право цих осіб на особисту безпеку, а й про обов'язок персоналу ДКВС України вживати невідкладних заходів щодо його забезпечення. Зокрема, адміністрація УВП має вживати невідкладні заходи щодо переведення засудженого в безпечне місце, а також інших заходів для усунення небезпеки та розв'язує питання про місце подальшого відбування ним покарання.

Право засудженого на особисту безпеку безпосередньо стосується його правового статусу й у певний спосіб закладає його основи. Водночас забезпечення права засудженого на особисту безпеку є лише частиною загального безпечного становища засудженого, а також одним із механізмів підтримки цього права, надання йому реальності й можливості бути реалізованим.

На думку вітчизняного дослідника М. В. Романова, особиста правова безпека засудженого – це становище засудженого (комплекс його прав, обов'язків і можливостей використовувати механізми захисту) як суб'єкта кримінально-виконавчих правовідносин під час відбування покарання, що створює умови його життєдіяльності за відсутності агресії, свавілля й загрози з боку персоналу, інших засуджених чи третіх осіб і має ефективні засоби забезпечення захисту прав засудженого [8].

Цікавою є позиція вітчизняної вченої І. С. Яковець, яка вважає, що держава, наділяючи засуджених правом на особисту безпеку, не лише захищає їх від імовірних посягань, а й протидіє можливому вчиненню правопорушень в установах виконання

покарань [9, с. 37]. Водночас зміст цієї діяльності полягає у тому, що, відповідно до вимог ч. 2 ст. 10 КВК України, засуджені мають право звернутися із заявою (усною чи письмовою) до будь-якої посадової особи органу чи УВП з проханням про забезпечення особистої безпеки, а персонал УВП має право самостійно зі своєї безпосередньої ініціативи приймати відповідні заходи щодо забезпечення безпеки цих осіб.

Персонал установ виконання покарань, навіть не маючи на момент звернення змоги самостійно спостерігати будь-які прояви, що можуть свідчити про обмеження права на особисту безпеку засуджених у місцях несвободи, зобов'язаний забезпечити це право заявників.

Причин виникнення загроз особистій безпеці засуджених у місцях несвободи ДКВС України є багато (особиста неприязнь; конфлікт; вимоги сплати боргу, що виник унаслідок програшу в азартні ігри; суперечності, які пов'язані з кримінальним минулим, тощо). На думку вітчизняних учених О. М. Джужі, О. І. Осауленко, основним показником правової безпеки має бути виникнення загрози життю та здоров'ю конкретного засудженого [10, с. 214].

Отже, забезпечення безпеки засуджених повинно здійснюватися в межах кримінально-виконавчого законодавства України за допомогою застосування організаційно-управлінських, матеріально-технічних, силових та інших заходів, спрямованих на захист життя, здоров'я й майна засуджених від протиправних посягань, створення належних умов відбування покарання та досягнення його мети.

На жаль, як показує практика, виконання кримінальних покарань забезпеченням особистої безпеки засуджених у місцях несвободи залишається однією з найбільш актуальних проблемних питань захисту прав і свобод засуджених під час відбування кримінального покарання.

Цей підхід підтримують і вітчизняні вчені І. О. Колб і О. М. Джужа, які вважають, що чітке та всебічне з'ясування змісту поняття «безпека в місцях позбавлення волі» є важливим і об'єктивно необхідним елементом запобіжної діяльності персоналу ДКВС України, пов'язаної із застосуванням до засуджених визначених у законі заходів вгамування, а також правильним орієнтиром під час прийняття рішення та виборі конкретного заходу впливу на правопорушника [11, с. 186].

Правова безпека засуджених у місцях несвободи ДКВС України є не просто врегульованими в чинному законодавстві діями персоналу органів і установ виконання покарань Міністерства юстиції України щодо захищеності прав і свобод та законних інтересів засуджених під час відбування ними покарання, це також і гарантоване засудженому право на захищеність життя, здоров'я, інших життєво важливих і соціально значимих інтересів від завдання шкоди з боку засуджених або персоналу місць несвободи.

Висновок. Узагальнюючи вищевикладене, робимо висновок, що питання щодо безпеки засуджених у місцях несвободи України повинно бути пріоритетним завданням діяльності органів і установ виконання покарань Міністерства юстиції України. Це обумовлено як теорією, так і практикою виконання та відбування покарання. Водночас зазначаємо важливу роль у проведенні цього процесу персоналу місць несвободи.

Сформульовано авторське визначення права засуджених на особисту безпеку в місцях несвободи – це гарантоване засудженому право Конституцією України, КВК України, іншими нормативно-правовими актами на захищеність життя, здоров'я, інших життєво важливих і соціально значимих інтересів від завдання шкоди, а також запобігання небезпеці та загрозам, які виникають у засуджених під час відбування ними покарання.

Обґрунтовується потреба у розробці за трьома бальними системами (червона, жовта та зелена) оцінки безпеки умов тримання засуджених з метою впровадження інноваційних механізмів забезпечення основоположних прав і свобод людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Колб І. О. Форми та засоби забезпечення права засуджених до позбавлення волі на особисту безпеку. *Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ*. 2012. № 2(81). С. 76–82.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 1413.
3. Яворська О. Щодо визначення поняття особистої безпеки засуджених у виховних колоніях України. *Підприємство, держава і право*. 2016 № 3 С. 107–109.
4. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення: 01.09.2019. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
5. Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30.06.1993 № 3352-XII / Верховна Рада України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3352-12>
6. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23.12.1993 № 3782-XII / Верховна Рада України. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3782-12>
7. Підвисоцький Р. М. Правове забезпечення безпеки засуджених та персоналу в установах виконання покарань. *Право і суспільство*. 2016. № 1 (2). С. 140–144. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2016_1%282%29_27
8. Романов М. В. Право засудженого на особисту безпеку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. URL : http://www.lsej.org.ua/6_2014/46.pdf
9. Степанюк А. Х., Яковець І. С. Кримінально-виконавчий кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Х. : Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
10. Кримінально-виконавче право України : підручник / Джужа О. М., Богатирьов І. Г., Колб О. Г., Василевич В. В. та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2010. 752 с.
11. Колб І. О., Джужа О. М. Про деякі особливості реалізації на практиці кримінологічної характеристики злочинів, що вчиняються засудженими у виді позбавлення волі. *Актуальні питання реформування правової системи* : зб. матеріалів XIII Міжн. наук.-проект. конф., м. Луцьк, 24–25 червня 2016 року. Луцьк : Вежа – Друк, 2016. С. 265–267.

REFERENCES

1. Kolb I. O. (2012). Forms and means of ensuring the right of those sentenced to deprivation of liberty to personal safety. *Scientific journal of the National Academy of internal affairs*. № 2(81). P. 76–82 [in Ukrainian].
2. The Constitution of Ukraine (1996). *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. № 30. Art. 1413 [in Ukrainian].
3. Yavorska O. (2016). Regarding the definition of the concept of personal safety of convicts in educational colonies of Ukraine. *Enterprise, economy and law*. № 3. P. 107–109 [in Ukrainian].
4. Criminal Code of Ukraine (2019). URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].
5. Law of Ukraine On pretrial detention (1993). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3352-12> [in Ukrainian].
6. Law of Ukraine On ensuring the safety of persons participating in criminal proceedings (1993). URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3782-12> [in Ukrainian].
7. Pidvysotskyi R. M. (2016). Legal security of convicts and personnel in penal institutions. *Law and society*. № 1 (2). P. 140–144. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2016_1%282%29_27 [in Ukrainian].
8. Romanov M. V. (2014). The right of a convicted person to personal safety. *Legal scientific electronic journal*. № 6. URL : http://www.lsej.org.ua/6_2014/46.pdf [in Ukrainian].
9. Stepaniuk A. Kh., Yakovets I. S. (2005). Criminal and executive code of Ukraine: scientific and practical commentary. Kh. : Yurinkom Inter. 560 p.
10. Dzhuzha O. M., Bogatyrev I. G., Kolb O. G., Vasylevich V. V. (2010) Criminal law of Ukraine. Kyiv: Atika. 752 p. [in Ukrainian]
11. Kolb I. O., Dzhuzha O. M. (2016). About some features of the implementation in practice of the criminological characteristics of crimes committed by those convicted in the form of deprivation of liberty. *Actual issues of reforming the legal system* : coll. materials XIII International of science – the project. conf., Lutsk, June 24–25, 2016. Lutsk : Tower – Print. P. 265–267 [in Ukrainian].

Bogatyrev I. G., Lagovska N. V. LEGAL SECURITY OF CONVICTS IN PLACES OF IMPRISONMENT OF THE STATE CRIMINAL ENFORCEMENT SERVICE OF UKRAINE

The article examines problematic issues related to the security of prisoners in places of imprisonment of the State Security Service of Ukraine, including: torture, violence, humiliation of human dignity, extortion, etc. The reasons and conditions that may violate the safety of convicts in places of imprisonment while serving their sentence are singled out. The considered forms of ensuring the right of convicts to personal safety in correctional colonies of the State Security Service of Ukraine.

Studying the problem of legal security of convicts in places of imprisonment of the State Security Service of Ukraine, we established that it is an indicator of psychological tension in groups of convicts, in the relationship between convicts and staff of places of imprisonment, etc. Therefore, in our opinion, one of the most important directions of the state policy in the field of execution of punishments should be the real provision of the safety of convicts by the personnel of the correctional colonies of the Ministry of Justice of Ukraine. This is also due to the fact that the Department of Corrections of the State Criminal Enforcement Service does not pay enough attention to this issue.

The relevance of writing this article regarding the legal safety of convicts in places of imprisonment is confirmed by the recent events taking place in the criminal-executive system of Ukraine, in particular, malicious crimes committed by convicts in the administration of the penal institution, refusal of food, a significant number of appeals by their relatives to the Commissioner of the Supreme Council on human rights and facts published in the mass communication media regarding torture, violence, humiliation of human dignity, extortion, etc.

It has been proven that the legal security of convicts in places of imprisonment is not just regulated in the current legislation by the actions of the personnel of the bodies and institutions of the Ministry of Justice of Ukraine regarding the protection of the rights and freedoms and legitimate interests of the convicts while they are serving their sentence, it is also a guaranteed right to the convict life, health, other vital and socially significant interests from causing harm, on the part of convicts or staff of places of imprisonment.

It was concluded that the issue of the legal safety of convicts in places of imprisonment of the State Security Service of Ukraine should be a priority task of the bodies and institutions of the Ministry of Justice of Ukraine. This is due to both theory and practice of execution and serving of punishment. At the same time, we note the important role played by the staff of prisons in this process.

The author's definition of the right of convicts to personal safety in places of imprisonment is formulated – this is the right guaranteed to the convict by the Constitution of Ukraine, the Criminal Executive Code of Ukraine and other normative legal acts to protect life, health, other vital and socially significant interests from harm, as well as to prevent danger and threats, which arise in convicts while they are serving their sentence.

Keywords: *personnel, legal security, convicts, places of imprisonment, State Criminal Enforcement Service of Ukraine, disciplinary responsibility, rank-and-file and senior officers, service, official discipline, abuse of official position.*

Стаття надійшла до редколегії 30 липня 2024 року

УДК 343.97

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.257-265

І. В. Грицюк,*канд. юрид. наук, доцент, доцент
кафедри кримінального права та процесу**e-mail: nnipravo@ukr.net***ORCID ID 0000-0003-2253-4057;****Р. В. Глух,***аспірант кафедри кримінального права та процесу,
Державний податковий університет**e-mail: ruslan_gluh@ukr.net***ORCID ID 0009-0009-9915-1362**

СУЧАСНІ НАПРЯМИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ РЕЦИДИВНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

Статтю присвячено дослідженню запобігання та боротьби з рецидивною злочинністю. Проаналізовано теоретичні, законодавчі та правоохоронні питання щодо запобігання рецидивній злочинності та наведено їх практичне значення в процесі правозастосування. Під час формування та впровадження відповідних заходів щодо запобігання рецидиву вказано про необхідність врахування поточної ситуації стану щодо запобігання злочинності в державі, позитивного досвіду окремих зарубіжних країн з метою висвітлення дієвих сучасних напрямів щодо запобігання рецидивній злочинності.

Метою цього дослідження є визначення на основі ґрунтовного аналізу особливостей рецидивної злочинності, дієвих сучасних напрямів щодо її запобігання.

Відмічено, що кожне призначене покарання за вчинене правопорушення має бути виваженим, індивідуальним, справедливим і головне – відповідати тій шкоді, яка завдана в результаті вчиненого кримінального правопорушення. Адже співрозмірність шкоди та призначеного покарання впливає загалом на кримінально-правовий інститут відбування покарання, довіру до правосуддя.

Звернено також увагу на необхідність враховувати абсолютно всі чинники, що стосуються як вчиненого нового умисного кримінального правопорушення, детермінантів, що породжували і сприяли цьому, так і загалом психологічних особливостей особи-рецидивіста, вчинених ним кримінальних правопорушень раніше, порядку відбуття ним покарання тощо.

У статті також наведені результати аналізу та узагальнення статистичних даних про рецидивну злочинність за період 2017 року – травня 2024 року, а саме щодо вчинення кримінальних правопорушень особами, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення, сформульовані конкретні пропозиції щодо зміни існуючих і розроблення нових заходів щодо запобігання рецидивній злочинності.

У статті наголошується на тому, що є необхідність розробки та прийняття окремої Програми запобігання рецидивній злочинності, яка повинна передбачати напрями щодо запобігання, принципи, систему профілактичних дій на рівні держави та органів місцевого самоврядування щодо запобігання рецидивній злочинності. Ефективні напрями щодо запобігання рецидивній злочинності вимагають від учасників системи правосуддя скоординованої та дієвої співпраці з іншими органами та організаціями для усунення основних причин та умов вчинення проявів рецидивної злочинності. Тобто необхідно поряд із застосуванням каральних заходів застосовувати та впроваджувати сучасні програми профілактики та запобігання, які будуть містити аналіз усіх чинників, які впливають на вчинення повторності кримінальних правопорушень. Це також означає, що органи та організації, які взаємодіють із правопорушниками та жертвами, повинні бути залучені до впровадження профілактичних програм запобігання рецидивній злочинності, щоб забезпечити їх ефективність та дієвість.

Ключові слова: злочинність, рецидивна злочинність, запобігання злочинності, покарання, виправлення засуджених, попередження злочинності, запобігання рецидивній злочинності, сучасні напрями щодо запобігання.

Метою дослідження є визначення на основі ґрунтовного аналізу особливостей рецидивної злочинності, дієвих сучасних напрямів щодо її запобігання.

Постановка проблеми. Рецидивна злочинність є досить серйозною загрозою для кожного суспільства, адже вчинення нового кримінального правопорушення особами, які мають судимість за умисне кримінальне правопорушення, свідчить про наявність проблем, які потребують вирішення. Так, зокрема, неналежно виконуються каральна та превентивна функції кримінального покарання, враховуючи вчинення нового кримінального правопорушення, що однозначно потребує детального вивчення та врегулювання з метою запобігання вчинення рецидиву. Кожне призначене покарання за вчинене правопорушення має бути виваженим, індивідуальним, справедливим і головне – відповідати тій шкоді, яка завдана в результаті вчиненого кримінального правопорушення. Адже співрозмірність шкоди та призначеного покарання впливає загалом на кримінально-правовий інститут відбування покарання, довіру до правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання що стосуються рецидивної злочинності, досліджували досить багато вчених, зокрема: С. М. Балабан (щодо питань про причини та умови рецидивної злочинності) [1], В. В. Василевич (щодо механізму запобігання злочинності в місцях позбавлення волі) [2], А. О. Йосипів (щодо рецидивної злочинності неповнолітніх засуджених до позбавлення волі) [3], І. М. Ткаченко (щодо особливостей рецидивної злочинності та її попередження) [8], В. М. Філоненко, І. С. Нечітайло (щодо психологічної характеристики злочинців-рецидивістів) [9], Г. М. Чернишов (щодо кримінологічної характеристики рецидивної злочинності) [10], В. В. Шаблістий, В. Г. Уваров (щодо нерезидивного проступку в умовах воєнного стану) [11] та інші. Проте, враховуючи складність рецидивних кримінальних правопорушень, особливості дослідження особи-рецидивіста та необхідності розробки дієвих та сучасних напрямів щодо запобігання рецидивної злочинності, вивчення,

детальне дослідження та виокремлення пропозицій щодо вдосконалення системи запобігання вказаному виду злочинності є важливим та необхідним.

Виклад основного матеріалу. Важливим показником ефективності призначених покарань за вчинені кримінальні правопорушення є саме показник рецидиву, адже на його основі можна проаналізувати, чи дійсно досягається мета кримінального покарання, в результаті якого особа, що вже притягувалася до кримінальної відповідальності, знову вчиняє кримінальне правопорушення.

Тобто кримінальні покарання повинні дійсно виконувати ту мету, яку передбачає у ч. 2 ст. 50 Кримінальний Кодекс України, а саме «покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами» [5].

Так, дійсно важливо, щоб указана мета спрацювала й особа не лише була покарана за вчинене нею суспільно небезпечне, винне протиправне діяння, але й виправилася та не вчиняла більше в майбутньому правопорушень.

Саме тому важливо звернути увагу на статистику вчинення кримінальних правопорушень особами, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення. Отже, проаналізуємо питому вагу кількості кримінальних правопорушень, вчинених особами, які раніше вчиняли кримінальні правопорушень у структурі загальної кількості облікованих кримінальних правопорушень з 2017 року по травень 2024 року.

Так, 2017 року було вчинено 66 501 кримінальних правопорушень особами, які вже раніше притягалися до кримінальної відповідальності, що становить 12,69 % питомої ваги в загальній структурі кількості облікованих кримінальних правопорушень у вказаному звітному періоді; 2018 року (66 484, що становить 13,65 %); 2019 року (57 423, що становить 12,93 %); 2020 року (49 521, що становить 13,73 %); 2021 року (46 691, що становить 14,53 %); 2022 року (26 465, що становить 7,3 %); 2023 року (40 286, що становить 8,5 %); за січень-травень 2024 року (15 553, що становить 6,92 %) [6].

Отже, як бачимо, трішки зменшилася кількість осіб, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення і знову їх вчинили, проте такий відсоток все ж свідчить про необхідність удосконалення напрямів щодо запобігання рецидиву з метою мінімізації кількості такої повторності кримінальних правопорушень.

Відповідно до норм Порядку координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, завданнями координації є: розробка та впровадження у діяльність правоохоронних органів та органів прокуратури пріоритетів кримінально-правової політики, сучасних підходів до протидії злочинності визначення основних напрямів та проблем у правозастосовній і правоохоронній діяльності щодо запобігання та протидії злочинності на основі аналізу її структури, динаміки та прогнозування тенденцій: підготовка пропозицій щодо способів вирішення відповідних проблем з метою сприяння у виконанні завдань кримінального провадження; розробка, узгодження і реалізація спільних заходів, спрямованих на запобігання, виявлення, розкриття, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, причин та умов, які сприяли їх вчиненню; підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства у сфері протидії злочинності [7].

Тобто, як бачимо, питання щодо визначення сучасних підходів до запобігання та протидії злочинності є важливими в діяльності правоохоронних органів. Проте,

враховуючи, що рецидивна злочинність має більшу міру суспільної небезпеки та стосується осіб, які вже відбували покарання за вчинення кримінальних правопорушень, до питань щодо напрямів її запобігання потрібно підходити комплексно та системно. Адже варто враховувати абсолютно всі чинники, що стосуються як учиненого нового умисного кримінального правопорушення, детермінантів, що породжували і сприяли цьому, так і загалом психологічних особливостей особи-рецидивіста, вчинених ним кримінальних правопорушень раніше, порядку відбуття ним покарання тощо.

І. М. Ткаченко вважає, що основна мета боротьби з рецидивною злочинністю полягає в тому, щоб проводити довготривалу, послідовну, комплексну та контрольовану боротьбу з цим явищем. Для успішної боротьби зі злочинністю загалом і рецидивом зокрема необхідні не лише каральні заходи, але й запобіжні заходи, спеціальне реформування, охоплюючи реформу пенітенціарної сфери. Ці заходи мають спрямовуватися на покращення суспільних відносин з метою створення всіх необхідних політичних, економічних та соціальних умов для задоволення духовних і матеріальних потреб людини та кожної сім'ї. Усе це допомагає поступово усувати негативні явища й процеси, які сприяють рецидивній злочинності та впливають на її зростання, як це свідчить вітчизняний досвід. Щоб запобігти рецидивізму злочинів, необхідно подальше вдосконалення правоохоронної діяльності, зокрема своєчасне виявлення й розкриття злочинів, забезпечення принципів невідворотності та більш суворого покарання злочинців за новий злочин. На жаль, ці принципи не завжди виконуються послідовно на практиці. Багато злочинців через різні обставини звільняються від покарання або засуджуються на незначні строки позбавлення волі, що сприяє обурення такою несправедливістю не тільки суспільства, а й навіть інших засуджених [8, с. 84].

А. Коренюк звертає окремо увагу на напрями щодо запобігання рецидивній злочинності серед неповнолітніх та вказує, що є потреба на впровадження нових дієвих засобів боротьби з рецидивною злочинністю неповнолітніх, зокрема через налагодження чіткої взаємодії правоохоронних органів, уповноважених органів з питань пробації, судів із громадськими організаціями, волонтерами та церквою. У цьому аспекті звертається увага на духовно-просвітницьку, індивідуально-виховну роботу та подолання алкогольної, наркотичної залежності, що в комплексі сприяє виправленню неповнолітніх злочинців. Слушною є думка щодо розробки в межах чинного законодавства України локальних нормативно-правових актів та програм у сфері боротьби з ювенальною рецидивною злочинністю [4, с. 236–237].

Цілком логічною та необхідною є також розробка й прийняття окремої програми, яка б передбачала на рівні держави застосування заходів і напрямів боротьби з рецидивною злочинністю. Як альтернатива цьому, може бути окремий розділ у загальнодержавній та місцевих програмах щодо запобігання злочинності, які приймаються на короткостроковій або середньостроковій основі, у якому було б передбачено систему запобігання рецидивній злочинності.

Проте, якщо проаналізувати законодавчі норми деяких зарубіжних держав, то є навіть окремі закони, які передбачають запобігання рецидиву. Так, для прикладу, Закон про запобігання рецидивній злочинності у Японії має на меті комплексне та систематичне

просування ініціатив запобігання рецидивній злочинності через встановлення основних принципів і роз'яснення обов'язків держави та органів місцевого самоврядування щодо запобігання рецидивній злочинності та за допомогою визначення деталей, на яких ґрунтуються напрями щодо запобігання рецидивній злочинності, задля того, щоб запобігти тому, щоб люди стали жертвами злочинності, та зробити внесок у створення суспільства, в якому вони можуть жити безпечно та спокійно. Відповідно до цього Закону для досягнення всебічного та систематичного просування ініціатив щодо запобігання рецидивній злочинності приймається План попередження рецидивної злочинності, який передбачає такі положення: основну інформацію щодо просування ініціатив щодо запобігання рецидиву; інформацію щодо покращення освіти та професійної підготовки, спрямованих на запобігання рецидиву; інформацію про соціальну підтримку осіб, які вчинили правопорушення щодо отримання роботи та житла й користування медичними та соціальними послугами; інформацію щодо перебування у виправних установах, системи пробації та встановлення систем координації з іншими відповідними організаціями; іншу суттєву інформацію щодо просування ініціатив із запобігання рецидиву [12].

На думку окремих зарубіжних науковців, вирішуючи питання про те, що допоможе зменшити рецидив злочинності, необхідно насамперед розпочати з оцінки ризиків і потреб особи, яка відбуває покарання. Так, необхідно визначити, хто з осіб, позбавлених волі, має найвищий ризик повторного вчинення кримінального правопорушення. Це можна зробити за допомогою об'єктивної оцінки ризику. Крім того, засуджені особи, для яких визначено ризик повторного вчинення кримінального правопорушення, повинні пройти оцінку криминогенних потреб, під час якої визначаються чинники, які саме могли сприяти їхній злочинній поведінці. Вказані чинники можуть охоплювати: аналіз попередньої злочинної діяльності; можливість чи наявність у особи алкогольної або наркотичної залежності, проблем психічного здоров'я; приналежність особи до певних асоціальних груп тощо. Тобто, визначаючи, хто перебуває в групі ризику, і розробляючи унікальний профіль оцінки потреб, органи виконання покарань можуть більш ефективно розробляти окремі програми ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення волі [13].

Висновки. На підставі дослідженого вважаємо за доцільне розробити та прийняти окрему Програму щодо запобігання рецидивній злочинності, яка повинна передбачати напрями щодо запобігання, принципи, систему профілактичних дій на рівні держави та органів місцевого самоврядування щодо запобігання рецидивній злочинності.

Мінімізація рівня рецидивної злочинності є важливою метою, оскільки насамперед потрібно покарати особу за те правопорушення, що вона вчинила, і щоб засуджена особа зрозуміла суспільну небезпечність і шкоду, яку вона нанесла в результаті вчиненого нею кримінального правопорушення, а також провести ефективну ресоціалізацію особи до суспільства, щоб, повернувшись до нормального суспільного життя, особа не повторила знову вчинення кримінального правопорушення, а продовжила нормальне життя з усвідомленням заборони вчиняти правопорушення.

На основі проведеного дослідження, аналізу норм зарубіжного законодавства, поглядів науковців, на нашу думку, до сучасних дієвих напрямів щодо запобігання рецидивній злочинності можна віднести насамперед удосконалення освіти серед

засуджених осіб, адже саме освіта забезпечує мотивацію перед звільненням, надання засудженим особам реальних, сучасних можливостей навчання, що дає змогу їм розвивати навички працевлаштування, коли звільнені особи після відбування покарання зможуть продовжити нормальне життя та не вчиняти кримінальне правопорушення повторно.

Потрібно наголосити, що сучасні напрями цифровізації, комп'ютеризації, діджиталізації повинні також стосуватися і сфери відбування покарання. Так, для прикладу за даними Міністерства охорони здоров'я та соціальних служб США впродовж трьох років після звільнення двоє із трьох осіб знову заарештовуються, а понад 50 % знову потрапляють у місця позбавлення волі. Саме тому одним зі способів зменшити рецидив злочинів там запропоновано систему, яка полягає в такому: підтримка міцних соціальних стосунків під час ув'язнення є невід'ємною частиною Enterprise Corrections Software Tyler Technologies (Програмне забезпечення для виправних установ), зокрема її хмарної платформи Resident Resources, яка допомагає як засудженим, так і виправним установам. Крім безпечного керування «довірчими рахунками», на яких засуджені зберігають гроші для купівлі комісійних товарів, – рахунків, які часто «поповнюють» родина та друзі – Resident Resources підтримує електронні повідомлення безпосередньо засудженою особою, зміцнюючи їхні соціальні зв'язки з тими, хто їм небайдужий, і водночас зменшується навантаження на передачі поштою та зменшується можливість і здатність перевозити контрабанду на 85 %. Для безпеки установ відбування покарань ця система також попередньо перевіряє повідомлення за певними ключовими словами, вибраними закладом перед доставкою. Resident Resources також надає засудженим відеовідвідування на місці та за його межами, а також доступ до безкоштовної оновленої юридичної бібліотеки та електронної системи подання скарг і запитів для подання таких повідомлень працівникам виправних установ для перегляду. Загалом це технологічне рішення посилює бажання та мотивацію ув'язнених не вчиняти повторного кримінального правопорушення після звільнення, що є ключовим чинником для зменшення рецидивної злочинності [14].

Отже, ефективні напрями щодо запобігання рецидивній злочинності вимагають від учасників системи правосуддя скоординованої та дієвої співпраці з іншими органами та організаціями для усунення основних причин та умов вчинення проявів рецидивної злочинності. Тобто необхідно поряд із застосуванням каральних заходів застосовувати та впроваджувати сучасні програми профілактики й запобігання, які будуть містити аналіз усіх чинників, які впливають на вчинення повторності кримінальних правопорушень. Це також означає, що органи й організації, які взаємодіють із правопорушниками та жертвами, повинні бути залучені до впровадження профілактичних програм щодо запобігання рецидивній злочинності, щоб забезпечити їх ефективність і дієвість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балабан С. М. До питання про причини та умови рецидивної злочинності. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2022. № 5. URL : <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2022-5-01-01/2022-5-01-01> (дата звернення: 17.06.2024).

2. Василевич В. В. Механізм запобігання злочинності в місцях позбавлення волі. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 450–455. URL : <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/278023> (дата звернення: 17.06.2024).

3. Йосипів А. О. Рецидивна злочинність неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 5. С. 138–140. URL : https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5272/1/%D0%99%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BF%D1%96%D0%B2%205_2017-.pdf (дата звернення: 17.06.2024).

4. Коренюк А. Рецидивна злочинність неповнолітніх в Україні: сучасний стан та попередження. *Публічне право*. 2018. № 2 (30). С. 233–238. URL : <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/30/30.pdf> (дата звернення: 17.06.2024).

5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 17.06.2024).

6. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіційна статистика Офісу Генерального прокурора*. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 17.06.2024).

7. Про затвердження Порядку координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності : наказ Офісу Генерального прокурора від 08.02.2021 № 28. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0028905-21#Text> (дата звернення: 17.06.2024).

8. Ткаченко І. М. Особливості рецидивної злочинності та її попередження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2023. № 62. С. 83–85. URL : <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc62/17.pdf> (дата звернення: 17.06.2024).

9. Філоненко В. М., Нечитайло І. С. Злочинці-рецидивісти: психологічна характеристика : монографія / Харківський національний університет внутрішніх справ. Івано-Франківськ : Фоліант, 2022. 244 с. URL : <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e31bfd40-cdef-4b88-9f57-42f41afbc613/content> (дата звернення: 17.06.2024).

10. Чернишов Г. М. Кримінологічна характеристика рецидивної злочинності в Україні: аналіз сучасного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6, том 1. С. 156–160.

11. Шаблистий В. В., Уваров В. Г. Про нерезидивний кримінальний проступок в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: наук. журнал*. 2022. № 2. С. 16–21. DOI 10.31733/2078-3566-2022-2-16-21

12. Act for the Prevention of Recidivism (Act No. 104 of December 14, 2016). Japanese Law. *Website operated by the Ministry of Justice*. URL : <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3425/en> (дата звернення: 17.06.2024).

13. Four Proven Ways to Reduce Recidivism. *Trend Wyoming*. URL : <https://www.trendwyoming.org/articles/proven-ways-to-reduce-recidivism/> (дата звернення: 17.06.2024).

14. James Careless 5 ways to reduce recidivism. Jail Management Software. *Corrections 1*. URL : <https://www.corrections1.com/products/police-technology/software/jail-management/articles/5-ways-to-reduce-recidivism-BTATIdj4eaaxVz8O/> (дата звернення: 17.06.2024).

REFERENCES

1. Balaban S. M. To the question of the causes and conditions of recidivism. *Problems of modern transformations. Series: law, public administration and management*. 2022. № 5. URL : <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2022-5-01-01/2022-5-01-01> (accessed: 17.06.2024).
2. Vasilevych V. V. Mechanism of crime prevention in places of detention. *Analytical and comparative jurisprudence*. 2023. № 1. P. 450–455. URL : <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/278023> (accessed: June 17, 2024).
3. Yosypiv A. O. Recidivism of juveniles sentenced to imprisonment. *Actual problems of domestic jurisprudence*. 2017. № 5. P. 138–140. URL : https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5272/1/%D0%99%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BF%D1%96%D0%B2%205_2017-.pdf (accessed: 17.06.2024).
4. Korenyuk A. Recidivism of juveniles in Ukraine: current state and prevention. *Public Law*. 2018. № 2 (30). P. 233–238. URL : <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/30/30.pdf> (accessed: June 17, 2024).
5. The Criminal Code of Ukraine : Law of Ukraine of April 5, 2001. № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (accessed: June 17, 2024).
6. On registered criminal offenses and the results of their pre-trial investigation. *Official statistics of the Prosecutor General's Office*. URL : <https://gp.gov.ua/ua/posts/prozareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (accessed: June 17, 2024).
7. On Approval of the Procedure for Coordination of Law Enforcement Activities in the Field of Combating Crime : Order of the Prosecutor General's Office of 08.02.2021 № 28. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0028905-21#Text> (accessed: June 17, 2024).
8. Tkachenko I. M. Features of recidivism and its prevention. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser: Jurisprudence*. 2023. № 62. P. 83–85. URL : <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc62/17.pdf> (accessed: June 17, 2024).
9. Filonenko V. M., Nechitailo I. S. Recidivist criminals: psychological characteristics : a monograph / Kharkiv National University of Internal Affairs. Ivano-Frankivsk : Foliant, 2022. 244 p. URL : <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e31bfd40-cdef-4b88-9f57-42f41afbc613/content> (accessed: June 17, 2024).
10. Chernyshov G. M. Criminological characteristics of recidivism in Ukraine: analysis of the current state. *Actual problems of domestic jurisprudence*. 2017. No. 6. Vol. 1. P. 156–160.
11. Shablysty V. V., Uvarov V. G. On non-recurrent criminal offense under martial law. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovs'k State University of Internal Affairs: scientific journal*. 2022. No. 2. P. 16–21. DOI 10.31733/2078-3566-2022-2-16-21
12. Act for the Prevention of Recidivism (Act No. 104 of December 14, 2016). Japanese Law. *Website operated by the Ministry of Justice*. URL : <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3425/en> (accessed: June 17, 2024).
13. Four Proven Ways to Reduce Recidivism. *Trend Wyoming*. URL : <https://www.trendwyoming.org/articles/proven-ways-to-reduce-recidivism/> (accessed: June 17, 2024).

14. James Careless 5 ways to reduce recidivism. Jail Management Software. *Corrections 1*. URL : <https://www.corrections1.com/products/police-technology/software/jail-management/articles/5-ways-to-reduce-recidivism-BTATIdj4eaaXVz8O/> (accessed: June 17, 2024).

Hrytsiuk I. V., Gluh R. V. CURRENT TRENDS IN THE PREVENTION OF RECIDIVISM

The article is devoted to the study of prevention and combating recidivism. The author analyzes theoretical, legislative and law enforcement issues related to the prevention of recidivism and presents their practical significance in the process of law enforcement. When formulating and implementing appropriate measures to prevent recidivism, the author emphasizes the need to take into account the current situation of crime prevention in the State, and the positive experience of certain foreign countries with a view to highlighting effective modern directions of recidivism prevention.

The purpose of this study is to identify, based on a thorough analysis of the features of recidivism, effective modern directions of its prevention.

It is noted that each punishment imposed for a committed offense should be balanced, individual, fair and, most importantly, proportionate to the harm caused as a result of the criminal offense. After all, the proportionality of the harm and the punishment imposed affects the criminal law institution of serving a sentence and trust in justice in general.

The author also draws attention to the need to take into account absolutely all factors relating to a new intentional criminal offense committed, the determinants which generated and contributed to it, and in general, the psychological characteristics of a recidivist, his/her previous criminal offenses, the procedure for serving his/her sentence, etc.

The article also presents the results of the analysis and summarization of statistical data on recidivism for the period 2017 – May 2024, namely, on the commission of criminal offenses by persons who have previously committed criminal offenses, and formulates specific proposals for changing existing and developing new measures to prevent recidivism.

The article emphasizes that there is a need to develop and adopt a separate Program for the Prevention of Recidivism, which should provide for the areas of prevention, principles, and a system of preventive actions at the level of the State and local self-government bodies to prevent recidivism. Effective ways to prevent recidivism require the justice system to cooperate in a coordinated and effective manner with other bodies and organizations to eliminate the main causes and conditions of recidivism. That is, along with the use of punitive measures, it is necessary to apply and implement modern prevention and deterrence programs that will include an analysis of all factors that influence the recidivism of criminal offenses. This also means that agencies and organizations that interact with offenders and victims should be involved in the implementation of preventive programs to prevent recidivism to ensure their effectiveness and efficiency.

Keywords: *crime, recidivism, crime prevention, punishment, correction of convicts, crime prevention, prevention of recidivism, modern directions of prevention.*

Стаття надійшла до редколегії 1 серпня 2024 року

УДК 341.4

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.266-274

Г. В. Дідківська,*д-р юрид. наук, професор,**e-mail: galynadid@gmail.com***ORCID ID 0000-0003-1714-4804;****А. М. Бондаренко,***здобувач вищої освіти**e-mail: bondarenkoa034@gmail.com***ORCID ID 0000-0003-2493-8557;****Д. Г. Мізецька,***здобувач вищої освіти,**Державний податковий університет**e-mail: mizetdarina@gmail.com***ORCID ID 0009-0002-4973-5406**

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МИРУ, БЕЗПЕКИ ЛЮДСТВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ: РОЛЬ ОЗНАК, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА КВАЛІФІКАЦІЮ ЗЛОЧИНУ

Стаття присвячена дослідженню особливостей кваліфікації злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в умовах воєнного стану, введеного в Україні у зв'язку зі збройною агресією РФ. Автори акцентують на проблемі врахування ознак, що впливають на кваліфікацію злочину під час застосування норм розділу XX Кримінального кодексу України. Розкриваються особливості кваліфікації пропаганди війни, планування та ведення агресивної війни, порушення законів та звичаїв війни, застосування зброї масового знищення, геноциду в контексті масштабного збройного конфлікту. Аналізується вплив таких обставин, як вчинення злочину щодо цивільного населення, особлива жорстокість, масштабність та систематичність злочинних дій, настання тяжких наслідків, використання службового становища військовослужбовцями чи представниками влади держави-агресора на суспільну небезпечність діяння. Досліджується роль ознак, зокрема добровільної відмови, примусу, стану сильного душевного хвилювання, під час призначення покарання за злочини проти миру та безпеки людства. Зазначається, що правильне врахування ознак, що впливають на кваліфікацію злочину, є запорукою реалізації принципу справедливості кримінального провадження, диференціації відповідальності та індивідуалізації покарання за воєнні злочини. Обґрунтовується потреба в комплексному підході до кваліфікації, який би

забезпечував невідворотність відповідальності за найтяжчі злочини та водночас гарантував справедливість і співрозмірність покарання. Автори формулюють пропозиції щодо вдосконалення кримінально-правового механізму протидії воєнним злочинам з урахуванням викликів воєнного стану.

Ключові слова: воєнний стан, злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, кваліфікація, ознаки, що впливають на кваліфікацію злочину.

Постановка проблеми. В умовах активних бойових дій, тимчасової окупації значної частини України та систематичного вчинення російськими військовими численних воєнних злочинів гостро постає проблема притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. Ефективність цього процесу значно залежить від правильної кваліфікації вчинених діянь з урахуванням усіх обставин, що впливають на суспільну небезпечність злочинів та ступінь вини правопорушників.

Особливої уваги в цьому контексті потребують злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, відповідальність за які передбачена розділом XX Кримінального кодексу України. Йдеться про пропаганду війни, планування та ведення агресивної війни, порушення законів та звичаїв війни, застосування зброї масового знищення, геноцид та інші особливо тяжкі злочини, що становлять серйозну загрозу не лише для України, а й для всього людства. Складність кваліфікації цих діянь в умовах воєнного стану зумовлена як масштабністю збройного конфлікту, так і потребою в урахуванні широкого спектра ознак, що впливають на кваліфікацію злочину.

З одного боку, наявність таких обставин, як вчинення злочину щодо цивільного населення, особлива жорстокість, масштабність та систематичність злочинних дій, настання тяжких наслідків, використання службового становища військовослужбовцями чи представниками влади держави-агресора значно підвищує суспільну небезпеку діяння та має тягнути більш суворе покарання. З іншого боку, добровільна відмова особи від доведення злочину до кінця, вчинення його внаслідок примусу, погрози чи обману, стан сильного душевного хвилювання, спричинений неправомірними діями потерпілого, можуть розглядатися як пом'якшувальні обставини під час призначення покарання. Встановлення балансу між цими полярними чинниками та надання їм належної кримінально-правової оцінки є надзвичайно складним завданням в умовах воєнного стану.

Від правильного врахування ознак, що впливають на кваліфікацію злочину, під час застосування норм КК України залежить реалізація принципу справедливості кримінального провадження, диференціація відповідальності винних осіб та індивідуалізація покарання за воєнні злочини. Лише так можна уникнути як невиправданого послаблення відповідальності за тяжкі злочини, так і надмірної репресивності щодо осіб, які вчинили злочини за менш обтяжувальних обставин. Враховуючи безпрецедентність ситуації, в якій опинилася Україна, відсутність чітких нормативних орієнтирів та неоднозначну правозастосовну практику, дослідження цієї проблеми набуває особливої актуальності та значущості.

Дідківська Г. В., Бондаренко А. М., Мізецька Д. Г. Актуальні питання кваліфікації злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку: роль ознак, що впливають на кваліфікацію злочину

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика кваліфікації злочинів проти миру та безпеки людства досліджувалася у працях таких науковців, як Н. С. Кончук, В. П. Пилипенко, В. П. Базов, С. М. Мохончук, О. В. Червякова, О. В. Попович, О. М. Броневицька, Ю. В. Луценко, М. В. Сийплові, С. П. Кучевська та інших. Зокрема, у публікаціях 2022–2023 років (Н. С. Кончук, В. П. Пилипенко, О. В. Червякова та ін.) акцентується увага на особливостях кваліфікації воєнних злочинів саме в контексті збройної агресії Росії проти України. Дослідники аналізують міжнародне та національне законодавство, виокремлюють проблемні аспекти та колізії у правозастосуванні.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження особливостей кваліфікації злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в умовах воєнного стану, запровадженого в Україні у зв'язку зі збройною агресією.

Виклад основного матеріалу. Особливості кваліфікації злочинів, передбачених розділом XX Кримінального кодексу України, в умовах воєнного стану.

Пропаганда війни (ст. 436 КК) в умовах активних бойових дій набуває особливого змісту та суспільної небезпечності. Публічні заклики до агресивної війни або розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із такими закликами з метою їх розповсюдження фактично легітимізують збройну агресію та спонукають до ескалації конфлікту [5, с. 182]. У таких умовах важливо враховувати не лише зміст самих закликів, а й контекст, масштаби впливу та наслідки їх поширення. Ознаками, що впливають на кваліфікацію злочину, можуть бути використання ЗМІ або мережі «Інтернет», вчинення представником влади, повторність, тяжкі наслідки.

Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437 КК) є особливо актуальними в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Ключовим є доведення факту агресивного характеру війни та конкретної ролі особи у злочинних діях. Для правильної кваліфікації необхідно встановити наявність плану агресивної війни, фактів створення матеріальних засобів ведення такої війни, а також безпосередніх актів застосування збройної сили [3, с. 58]. Ознакою, що впливає на кваліфікацію злочину, є вчинення злочину особою, яка займає особливо відповідальне становище, насамперед вищим військовим командуванням або політичним керівництвом держави-агресора.

Порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК) охоплює широкий перелік діянь, зокрема жорстоке поводження з військовополоненими, вивезення цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом тощо [9, с. 220]. Кваліфікація за цією статтею вимагає встановлення конкретних фактів порушення норм міжнародного гуманітарного права, зокрема положень Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів до них. Ознаками, що впливають на кваліфікацію злочину, є загибель людей або інші тяжкі наслідки.

Застосування зброї масового знищення (ст. 439 КК) набуває загрозливої актуальності в умовах загострення міжнародної напруженості та ядерного шантажу з боку держави-агресора. Кваліфікація цього злочину передбачає доведення самого

факту застосування зброї масового знищення (ядерної, хімічної, бактеріологічної тощо) або наказу про її застосування. Для притягнення до відповідальності не обов'язково настання реальних наслідків, сам факт застосування визнається закінченим злочином [8, с. 125]. Ознаками, що впливають на кваліфікацію злочину, є спричинення загибелі людей або інших тяжких наслідків.

Геноцид (ст. 442 КК) є одним з найтяжчих злочинів проти людяності. В умовах війни окремі факти геноциду можуть маскуватися під воєнні дії. Для кваліфікації діяння як геноциду необхідно довести спеціальний умисел на повне або часткове знищення певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Обов'язковими елементами є: 1) об'єктивна сторона у формі вбивства членів такої групи, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, створення життєвих умов, розрахованих на знищення групи, запобігання дітонародженню, насильницька передача дітей; 2) вчинення діяння саме через належність жертв до певної групи [7, с. 130]. Кваліфікація геноциду вимагає доведення системності дій, масштабності наслідків, мотиву упередженого ставлення та дискримінації.

Так, воєнний стан впливає на кваліфікацію злочинів проти миру та безпеки людства, вимагаючи врахування конкретних обставин збройного конфлікту, встановлення відповідності діянь нормам міжнародного гуманітарного права. Ключовими ознаками, що впливають на кваліфікацію злочину, є масштабність наслідків, системність злочинних дій, використання службового становища, мотиви ворожнечі та дискримінації. Правильна кваліфікація цих злочинів має вирішальне значення для притягнення до відповідальності військових та політичних керівників держави-агресора.

Ознаки, що впливають на кваліфікацію злочину, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в умовах воєнного стану. Вчинення злочину щодо певних категорій осіб, зокрема цивільного населення, є обтяжувальною обставиною під час кваліфікації злочинів проти миру та безпеки людства. Міжнародне гуманітарне право встановлює особливий захист для цивільних осіб, які не беруть участі в бойових діях. Умисне вчинення щодо них діянь, передбачених стст. 437–438 КК України (вбивства, катування, нелюдське поводження тощо), свідчить про підвищену суспільну небезпечність та цинічність дій винних осіб [13, с. 624]. Так само ознаками, що впливають на кваліфікацію злочину, можуть бути вчинення злочинів щодо жінок, дітей, осіб похилого віку, осіб з інвалідністю, медперсоналу, що перебуває під захистом Женевських конвенцій.

Масштабність і систематичність вчинюваних злочинних дій суттєво підвищують суспільну небезпечність злочинів проти миру та безпеки людства. Широкомасштабність передбачає охоплення злочинними діями значної території, великої кількості потерпілих, тривалий період вчинення. Систематичність означає стійку повторюваність однорідних злочинних дій, їх внутрішній взаємозв'язок [2, с. 158]. Наявність цих ознак свідчить про цілеспрямованість дій, ретельну підготовку, наявність плану вчинення злочинів. Врахування масштабності та систематичності дає змогу надати правильну оцінку характеру збройного конфлікту, виявити тенденції війни на знищення мирного населення.

Настання тяжких наслідків є ознакою, що впливає на кваліфікацію злочину, багатьох злочинів проти миру та безпеки людства (зокрема, передбачених ч. 2 ст. 438, ч. 2 ст. 439, ст. 442 КК України). Тяжкість наслідків оцінюється з урахуванням кількості загиблих, характеру та розміру шкоди здоров'ю потерпілих, матеріальних збитків, екологічної шкоди, впливу на суспільно-політичну обстановку тощо. Загибель великої кількості людей, знищення населених пунктів, руйнування критичної цивільної інфраструктури самі по собі можуть кваліфікуватися як тяжкі наслідки. Вони мають оцінюватися в сукупності з характером діяння та формою вини [12, с. 313].

Вчинення злочину військовослужбовцем або представником влади значно підвищує суспільну небезпеку діяння та тягне більш суворе покарання. Це пов'язано з особливим статусом, повноваженнями та обов'язками цих суб'єктів. Військовослужбовці зобов'язані дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права, захищати цивільне населення, поранених та полонених. Представники влади мають діяти в інтересах свого народу та держави. Зловживання ними своїм службовим становищем для вчинення воєнних злочинів є ознакою, що впливає на кваліфікацію злочину [11, с. 178]. Це стосується насамперед вищого військового командування та політичного керівництва, які використовують збройні сили та владні повноваження для ведення агресивної війни та порушення законів війни.

Ознаки злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в умовах воєнного стану. Добровільна відмова від злочину на стадії готування чи замаху є обставиною, що вилучає кримінальну відповідальність за злочини проти миру та безпеки людства. Згідно з ч. 1 ст. 17 КК України «добровільною відмовою є остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо водночас вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця» [6]. Особливе значення ця норма має для причетних до злочинів осіб, які не є їх організаторами чи ініціаторами. Наприклад, військовослужбовець, який відмовився виконувати явно злочинний наказ про вбивства чи катування цивільних осіб, не підлягає відповідальності за відповідні статті КК України [6].

Примус, погроза чи обман під час залучення до злочину можуть розглядатися як обставини, що пом'якшують покарання. У ч. 2 ст. 40 КК України зазначено, що питання про кримінальну відповідальність особи, яка вчинила злочин під впливом фізичного примусу, вирішується відповідно до положень про крайню необхідність [6]. Якщо особа не могла чинити опір примусу і заподіяна нею шкода є менш значною, ніж відвернена, то вона може бути звільнена від відповідальності. Це має значення для оцінювання дій цивільних осіб на окупованих територіях, які могли залучатися до злочинної діяльності проти свого бажання. Водночас примус чи погрози не вилучають відповідальності військових за воєнні злочини, адже існування наказу не звільняє від відповідальності за явно злочинні дії [1, с. 136].

Вчинення злочину у стані сильного душевного хвилювання, спричиненого жорстоким поведінням, приниженням чи знущанням з боку потерпілого, розглядається як привілейована ознака у ст. 116 КК України (умисне вбивство у стані сильного душевного хвилювання).

Враховання ознак, що впливають на кваліфікацію злочину, дає змогу диференціювати кримінальну відповідальність за злочини проти миру та безпеки людства. Ознаки, що впливають на кваліфікацію злочину (вчинення злочину щодо цивільного населення, настання тяжких наслідків, вчинення військовослужбовцем тощо), дають змогу посилити покарання для тих, чиї дії спричинили більш серйозну шкоду охоронюваним цінностям. Інші ознаки (добровільна відмова, примус, стан сильного душевного хвилювання) вказують на менший ступінь суспільної небезпеки та надають підстави для пом'якшення відповідальності [5, с. 182]. Так, забезпечується індивідуалізація покарання з урахуванням конкретної ролі та ступеня вини кожного суб'єкта злочину.

Правильна кваліфікація з урахуванням усіх обставин сприяє призначенню справедливого покарання. В умовах збройного конфлікту надзвичайно важливо дати належну правову оцінку діям кожного учасника та співучасника воєнних злочинів. Покарання має враховувати характер і масштаби злочинних дій, форму вини, мотиви, цілі, наслідки діянь [2, с. 157]. Лише на основі ретельного аналізу всіх обставин можна визначити міру відповідальності й призначити покарання, яке буде співрозмірним вчиненому та відповідатиме принципу справедливості. Це особливо важливо з огляду на резонансність таких злочинів та суспільний запит на невідворотність відповідальності за найтяжчі порушення міжнародного права.

Диференціація відповідальності дає змогу виявити та покарати організаторів і найбільш активних учасників злочинів проти миру й безпеки людства. За загальним правилом вони несуть більш сувору відповідальність порівняно з іншими співучасниками. Зокрема, це стосується вищого військово-політичного керівництва держави-агресора, яке ініціює розв'язування агресивної війни та віддає накази щодо вчинення воєнних злочинів [9, с. 227]. Правильна кваліфікація дає можливість документувати системність дій організаторів, їх провідну роль та умисел на вчинення особливо тяжких злочинів. Це відкриває шлях до притягнення до відповідальності не лише рядових виконавців, а й тих, хто стоїть за злочинними наказами та політикою агресії проти інших держав.

Висновки. Отже, уведення воєнного стану суттєво впливає на кваліфікацію злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. В умовах активних бойових дій та збройної агресії з боку РФ особливої актуальності набуває питання правильного застосування норм КК України з урахуванням ознак, що впливають на кваліфікацію злочину.

Ознаки, що впливають на кваліфікацію злочину, як-от вчинення злочину щодо цивільного населення, масштабність і систематичність злочинних дій, настання тяжких наслідків, учинення військовослужбовцем або представником влади, дають змогу посилити відповідальність за найбільш небезпечні форми злочинів проти миру та безпеки людства. Їх наявність свідчить про підвищену суспільну небезпеку та цинічність дій винних осіб, що має знайти відображення в суворості покарання. Належна кваліфікація є передумовою для притягнення до відповідальності не лише рядових виконавців, а й організаторів та найбільш активних учасників злочинів, охоплюючи вище військово-політичне керівництво держави-агресора.

Для вдосконалення практики кваліфікації злочинів проти миру та безпеки людства в умовах воєнного стану необхідно: узагальнити та врахувати досвід документування воєнних злочинів під час агресії РФ проти України; привести національне законодавство у відповідність до сучасних викликів, зокрема деталізувати ознаки, що впливають на кваліфікацію злочину; налагодити співпрацю з міжнародними судовими установами для притягнення до відповідальності за злочини, які мають найвищий ступінь суспільної небезпеки; провести широку просвітницьку кампанію серед населення та військовослужбовців щодо нормативного змісту й ознак злочинів проти миру та безпеки людства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондар Б. В. Проблемні питання кваліфікації кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. С. 136.
2. Броневицька О. М. Кваліфікація воєнних злочинів в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 2. С. 154–159.
3. Загиней-Заболотенко З. А. Про особливі (спеціальні) правила кваліфікації злочинів в умовах війни. 2022. С. 55.
4. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
5. Кончук Н. С. Воєнні злочини: акценти кваліфікації в умовах російської агресії проти України. *Право і суспільство*. 2022. № 2. С. 181–187.
6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
7. Кучевська С. П., Зоріна О. Г. Відповідальність за воєнні злочини та злочини проти людяності в контексті збройного конфлікту в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Випуск 6(35). С. 129–133.
8. Луценко Ю. В. Застосування норм міжнародного кримінального права щодо воєнних злочинів в умовах збройного конфлікту в Україні. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2022. Том 33 (72), № 3. С. 124–129.
9. Мохончук С. М., Якубов А. С. Воєнні злочини проти цивільного населення: міжнародне та національне право. *Журнал східноєвропейського права*. 2022. № 95. С. 217–227.
10. Пилипенко В. П. Воєнні злочини: поняття та класифікація. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2022. № 1. С. 56–62.
11. Попович О. В. Воєнні злочини як наслідок збройної агресії Росії проти України. *Юридичний бюлетень*. 2022. Вип. 23. С. 175–180.
12. Сийпловіч М. В., Ступник Я. В. Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства: проблеми та перспективи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2021. № 5. С. 313–317.
13. Червякова О. В. Відповідальність за воєнні злочини: через призму російсько-української війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 623–628.

Дідківська Г. В., Бондаренко А. М., Мізецька Д. Г. Актуальні питання кваліфікації злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку: роль ознак, що впливають на кваліфікацію злочину

REFERENCES

1. Problematic issues of qualification of criminal offences against the foundations of national security of Ukraine. *Actual problems of national jurisprudence*. 2023. С. 136.
2. Qualification of war crimes in the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. *Actual problems of national jurisprudence*. 2022. № 2. С. 154–159.
3. Zahynii-Zabolotenko Z. A. On special (special) rules for qualifying crimes in wartime. The materials were reviewed and published in the author's edition. 2022. С. 55.
4. Constitution of Ukraine of 28 June 1996 (as amended). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
5. Konchuk N. S. War crimes: accents of qualification in the context of Russian aggression against Ukraine. *Law and Society*. 2022. № 2. С. 181–187.
6. Criminal Code of Ukraine dated 05.04.2001 No. 2341-III (as amended). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
7. Responsibility for war crimes and crimes against humanity in the context of the armed conflict in Ukraine. *Prykarpattia Law Journal*. 2020. Issue 6(35). С. 129–133.
8. Lutsenko Y. V. Application of International Criminal Law on War Crimes in the Armed Conflict in Ukraine. *Scientific notes of Vernadsky TSU. Series: Legal Sciences*. 2022. Vol. 33 (72), № 3. С. 124–129.
9. War crimes against civilians: international and national law. *Journal of East European Law*. 2022. № 95. С. 217–227.
10. Pylypenko V. P. War crimes: concept and classification. *Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2022. № 1. С. 56–62.
11. War crimes as a consequence of Russia's armed aggression against Ukraine. *Legal Bulletin*. 2022. Issue 23. С. 175–180.
12. Syploki M. V., Stupnyk Y. V. Criminal Law Protection of Peace and Security of Humanity: Problems and Prospects. *Comparative and Analytical Law*. 2021. № 5. С. 313–317.
13. Responsibility for war crimes: through the prism of the Russian-Ukrainian war. *Legal scientific electronic journal*. 2022. № 5. С. 623–628.

G. V. Didkivska, A. M. Bondarenko, D. G. Mizetska. THE IMPACT OF MARTIAL LAW ON THE QUALIFICATION OF CRIMES AGAINST PEACE, HUMAN SECURITY AND INTERNATIONAL LAW AND ORDER: THE ROLE OF QUALIFYING AND PRIVILEGING FEATURES

The article is devoted to the study of the peculiarities of qualification of crimes against peace, human security and international legal order under martial law imposed in Ukraine in connection with the armed aggression of the Russian Federation. The authors focus on the problem of taking into account the qualifying and privileging features when applying the provisions of Chapter XX of the Criminal Code of Ukraine. The author reveals the peculiarities of qualification of war propaganda, planning and conduct of aggressive war, violation of the laws and customs of war, use of weapons of mass destruction, genocide in the context of a large-scale armed conflict. The author analyses the impact of such circumstances

Дідківська Г. В., Бондаренко А. М., Мізецька Д. Г. Актуальні питання кваліфікації злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку: роль ознак, що впливають на кваліфікацію злочину

as the commission of a crime against the civilian population, particular cruelty, scale and systematic nature of criminal acts, grave consequences, and the use of official position by military personnel or representatives of the aggressor state authorities on the social danger of the act. The article examines the role of privileging features, in particular, voluntary refusal, coercion, and a state of great emotional distress, in sentencing for crimes against peace and security of mankind. It is noted that the correct consideration of qualifying and privileging features is the key to the implementation of the principle of fairness of criminal proceedings, differentiation of liability and individualisation of punishment for war crimes. The author substantiates the need for a comprehensive approach to qualification which would ensure the inevitability of liability for the most serious crimes and at the same time guarantee fairness and proportionality of punishment. The authors formulate proposals for improving the criminal law mechanism for combating war crimes with due regard to the challenges of martial law.

Keywords: *martial law, crimes against peace, human security and international law and order, qualification, qualifying features, privileging features.*

Стаття надійшла до редколегії 30 серпня 2024 року

УДК 343.9

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.275-282

В. П. Любавіна,*доцент кафедри кримінального права та процесу**e-mail: viktoriya.liubavina@gmail.com***ORCID ID 0000-0003-4715-1749;****Г. В. Лель,***здобувачка вищої освіти**e-mail: solnceva77@ukr.net***ORCID ID 0009-0007-9427-6567;****В. М. Іваніцький,***здобувач вищої освіти,**Державний податковий університет**e-mail: dadavlad2@gmail.com***ORCID ID 0009-0000-5075-8205**

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОБАЦІЇ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНІ

У статті висвітлено особливості правового регулювання роботи органу пробації щодо неповнолітніх засуджених в Україні та виокремлено три види пробації: досудову, наглядову й пенітенціарну. Аргументовано, що пробація щодо неповнолітніх повинна бути дієвою системою таких наглядових, соціальних, виховних і профілактичних заходів, що дають змогу виконувати ефективно запобігання злочинності серед неповнолітніх в органах виконання покарань.

Проаналізовано законодавчу базу як основу діяльності служби пробації, встановлено взаємозв'язок між системою наглядових і соціально-виховних заходів та змінами в процесі виправлення й ресоціалізації в бік покращення. З'ясовано позитивний соціальний ефект на суб'єктів пробації. Доведено прогресивність і виправданість ідеї запровадження інституту пробації як інструменту гуманізації сфери кримінальної юстиції.

Пробацію визначено як законодавчо-обґрунтовану систему соціально-правової діяльності, що реалізується за рахунок симбіозу контрольних, наглядових та соціально-виховних заходів, які застосовуються до засуджених та до осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням у порядку статей 75, 79, 104 Кримінального кодексу України.

Виявлено, що оцінка ризиків є важливим елементом соціально-виховної роботи та інструментом процесу визначення особистісних чинників протиправної поведінки неповнолітніх засуджених. Досліджено також роботу органів пробації в умовах воєнного стану.

Проаналізовано публікації та наукові роботи, де започатковано розв'язання проблем розвитку складових ювенальної юстиції як на рівні ґрунтовних досліджень, так і під час підготовки наукових експертних висновків стосовно запровадження пробації; на підставі емпіричних даних доведено необхідність створення в Україні ювенальної юстиції, визначено загальні та спеціальні функції, які мають виконувати органи й служби, компетентні у сфері захисту прав дітей; проаналізовано законодавчі способи реалізації ресоціалізаційної функції ювенальної юстиції.

За результатами проведеного аналізу зроблено відповідні висновки та узагальнення. Запропоновано подальші напрями щодо вдосконалення чинного законодавства з метою оптимізації та гуманізації кримінальних покарань стосовно неповнолітніх.

Ключові слова: *правова основа, діяльність, орган пробації, вид пробації, неповнолітній, засуджений, запобігання.*

Мета статті. Дослідити деякі особливості пробаційної роботи з неповнолітніми з метою досягнення їхнього виправлення та запобігання рецидиву. Оцінити можливість її використання в Україні.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення, що вчиняються неповнолітніми, були і є однією з основних соціальних і правових проблем у суспільстві. Неповнолітні – це особливо вразлива верства суспільства. Кожного дня вони піддаються сторонньому впливу, що не завжди сприймають правильно, тому нерідко вчиняють незаконні дії, а в майбутньому вони потребують особливого підходу в процесі свого становлення і розвитку як особистість, а особливо після вчинення неповнолітнім правопорушення. Дитина залишається дитиною навіть тоді, коли вчиняє протиправні дії. Вона в усьому наслідує поведінку дорослих, зокрема й злочинців. Неповнолітні становлять вікову групу дітей віком від 14 до 18 років, які перебувають під час психофізіологічного та соціального зростання, якому характерне рольове експериментування. Переважно через відсутність життєвого досвіду, не достатню спроможність правильно й адекватно оцінити ситуацію, в якій опинився підліток, він вступає у суперечку із законом. Тому не варто забувати, що каральний вплив на неповнолітніх правопорушників, зважаючи, звичайно, на характер учиненого кримінального правопорушення, має бути інакшим, аніж той, що застосовують до дорослих. Це можна пов'язати з тим, що, вчиняючи протизаконне діяння, вони не повністю розуміють соціальну шкідливість свого діяння та його подальші наслідки.

Також окремо для неповнолітніх виділено систему спеціальних виправних заходів, які дають змогу досягнути їхнього виправлення та ресоціалізації за допомогою заходів відмінних від дорослих, через те, що в ситуації з особами, які не досягли повноліття, присутня потреба не лише повернути їх до суспільно корисного життя та право слухняної поведінки, а й необхідність уникнення рецидивної злочинності неповнолітніх у майбутньому. Варто зазначити, що дитяча свідомість не часто може одразу правильно зрозуміти процес перевиховання, а тому виникає потреба ретельно прораховувати роботу з неповнолітніми засудженими.

Програми пробації щодо неповнолітніх виконують органи соціальної політики. У здійсненні нагляду за засудженими та проведенні з ними соціально-виховної роботи беруть участь волонтери, представники недержавних організацій. Така робота з дітьми, які несуть суспільну небезпеку, спрямована на забезпечення їх нормального фізичного і психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, мотивацію до позитивних змін особистості та покращення соціальних стосунків. Ще одним важливим моментом є створення комфортного соціального середовища, тому виховна робота проводиться із залученням батьків, їх законних представників, а в разі неможливості їх залучення ці обов'язки покладаються на волонтерів.

З огляду на те, що в Україні на етапі призначення покарання перевагу надають альтернативним видам покарань, а для неповнолітніх тим більше, потрібно більше уваги приділити пробаційній роботі з неповнолітніми, оскільки, даючи неповнолітній особі шанс на виправлення без застосування до нього обмеження чи позбавлення волі, маємо бути впевненими, що така робота є ефективною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання впровадження пробації та її застосування щодо неповнолітніх розкривалися в публікаціях таких науковців: О. Беца, М. Панасюк, В. Шкадюк, Д. Ягунов, В. Женунтія, А. Закалюка, А. Зелінського, Т. Кальченко, О. Костенка, І. Куца, О. Книженко, О. Колба, Н. Крестовську, Г. Мінковського, Г. Мошака та ін.

Виклад основного матеріалу. З розвитком українського законодавства робота з неповнолітніми завжди була пріоритетним напрямом і відіграла провідну роль у нашій країні. У процесі створення інституту пробації в Україні були вжиті заходи контролю за неповнолітніми, щодо яких було застосовано заходи, не пов'язані з позбавленням волі.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про пробацію» роз'яснено значення цього інституту. Так, «пробація – це система наглядових та соціально-виховних заходів, які застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до осіб, яких притягнуто до кримінальної відповідальності, та забезпечення суду інформацією, що характеризує особу, яка притягається до кримінальної відповідальності» [1].

У Законі передбачено особливості застосування пробації щодо неповнолітніх під час підготовки досудового звіту, здійснення нагляду. З цього приводу українським суддям роз'яснено зміст їх функцій та повноважень відповідним листом Судової палати у кримінальних справах. Досудова доповідь відповідно до ст. 12 Закону України «Про пробацію» складається спільно з представниками служби у справах дітей, зокрема з урахуванням відомостей, отриманих від регіонального представництва уповноваженого підрозділу Національної поліції України [1].

Програми пробації для неповнолітніх засуджених реалізуються органами соціальної політики. Волонтери та представники неурядових організацій здійснюють нагляд за засудженими та проводять соціально-виховні заходи. Робота з такими дітьми спрямована на забезпечення їх нормального фізичного і психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, мотивацію до позитивних змін особистості та покращення соціальних взаємин. Зважаючи на важливість створення сприятливого соціального

середовища, виховні заходи проводяться із залученням батьків або їхніх законних представників. У разі неможливості залучення батьків ці обов'язки делегуються волонтерам.

Волонтерська діяльність, пов'язана з пробацією, реалізується відповідно до Закону України «Про волонтерську діяльність» [2] з огляду на особливості, визначені Законом України «Про пробацію».

Волонтер пробації – це фізична особа, яка досягла 18-річного віку, уповноважена органом пробації та волонтерською організацією на добровільній та безоплатній основі виконувати певні завдання, пов'язані з пробацією. Основними завданнями волонтера пробації є сприяння службі пробації у здійсненні нагляду за засудженими та проведення соціально-виховних заходів із засудженими.

Згідно зі ст. 9 Закону України «Про пробацію», інститут пробації складається з трьох видів, що обумовлені особливостями правового статусу осіб (суб'єктів пробації) у системі правосуддя: досудова пробація; наглядова пробація та пенітенціарна пробація. Зупинимось на досудовій пробації.

Досудова пробація – забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує особу, яка характеризує обвинувачену особу віком від 14 до 18 років, з метою прийняття судом рішення про міру її відповідальності. Така інформація має форму доповіді.

Як визначено в Законі України «Про пробацію», досудова доповідь щодо неповнолітніх обвинувачених складається з огляду на їх вікові й психологічні особливості та містить такі дані:

- соціально-психологічну характеристику неповнолітнього обвинуваченого: статус (рід занять, розмір доходів, рівень освіти), ранг (авторитет, репутація в колективі, у сім'ї тощо), дані про соціально-побутові умови;
- інформацію про стан здоров'я (інформацію обвинувачений подає за бажанням);
- оцінку ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення; фактично це соціально-психологічне дослідження особистості правопорушника, узагальнення й аналіз його незалежних характеристик, що дає змогу встановити чинники особистісного оточення, які найбільше впливають на поведінку правопорушника, визначити можливість вирішення проблемних питань та оцінити ризик продовження протиправної поведінки. Здійснюється за спеціальною методикою;
- висновок про можливість виправлення без позбавлення волі на певний строк;
- інформацію про вплив криміногенних чинників на поведінку особи;
- рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику повторного виникнення неповнолітнім кримінальних правопорушень [1].

Досудова пробація має на меті не лише забезпечити суд необхідною інформацією, але й допомогти неповнолітньому виправитися та уникнути повторного вчинення злочину.

Щодо *наглядової пробації*, то її визначено як здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт,

осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів.

Метою наглядових і соціально-виховних заходів є забезпечення соціальної безпеки через виправлення засуджених та запобігання вчиненню ними повторних правопорушень.

Наглядові заходи пробації здійснюються за місцем проживання, роботи або навчання неповнолітнього з метою виконання ним обов'язків, передбачених законом та покладених судом. Під час проведення наглядових та соціально-виховних заходів щодо неповнолітніх засуджених органи пробації також реалізують пробаційні програми для неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням [1].

Вид такої пробації дає можливість уникнути тюремного ув'язнення, допомагає отримати освіту, знайти роботу, вирішити свої особисті та соціальні проблеми та сприяє запобіганню вчинення нових злочинів.

Пенітенціарна пробація – підготовка осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб за обраним ними місцем проживання після звільнення.

Порядок взаємодії органів пробації, установ виконання покарань та органів виконавчої влади під час здійснення заходів пенітенціарної пробації затверджується нормативно-правовими актами центральних органів виконавчої влади, що формують державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, у сфері соціальної політики, у сфері охорони здоров'я, та Міністерством внутрішніх справ України [1].

Пробаційні програми для неповнолітніх засуджених розробляються з урахуванням їх віку, рівня розвитку, особистості, причин та умов, що сприяли вчиненню злочину.

Наказом Міністерства юстиції України від 27.01.2023 № 390/5 внесені зміни до Порядку здійснення нагляду та проведення соціально-виховної роботи із засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Ці зміни були внесені саме в зв'язку з воєнним станом в Україні:

- під час дії воєнного стану або загрози поширення епідемії, пандемії, надзвичайної ситуації засуджена особа може повідомити уповноважений орган з питань пробації про зміну місця проживання (роботи) з використанням технічних засобів електронних комунікацій (телефоном, електронною поштою, текстовим повідомленням з використанням мобільного зв'язку);
- під час дії воєнного стану або загрози поширення епідемії, пандемії, надзвичайної ситуації за наявності об'єктивних обставин засуджена особа може подати заяву про погодження на виїзд з України з підтвердними документами про необхідність такого виїзду та отримати результати її розгляду з використанням технічних засобів електронних комунікацій (електронною поштою, текстовим повідомленням з використанням мобільного зв'язку);

• під час дії воєнного стану або загрози поширення епідемії, пандемії, надзвичайної ситуації та за наявності об'єктивних обставин, які перешкоджають звільненому з випробуванням з'явитися для реєстрації до уповноваженого органу з питань пробації, складається довідка про проведення бесіди з використанням технічних засобів електронних комунікацій (у довідці зазначаються дата та час проведеної бесіди, номер телефону, з якого та на який було здійснено дзвінок або інший засіб електронних комунікацій, з використанням якого проведено бесіду, стислий зміст бесіди, дата та час, на який заплановано наступну бесіду). У листку реєстрації у графі «Підпис» робиться посилання на аркуш особової справи, де є інформація про проведену бесіду [3].

Висновок. Отже, пробація щодо неповнолітніх має бути тією дієвою системою наглядових, соціальних, виховних і профілактичних заходів, які дають змогу здійснювати ефективне запобігання злочинності неповнолітніх в органах виконання покарань, оскільки, власне, невирішеність соціальних та особистісних проблем засуджених стає причиною вчинення ними кримінальних правопорушень, зокрема підставами для рецидиву.

Підростаюче покоління визначає майбутнє країни, саме тому повинні вже сьогодні турбуватися про неповнолітніх, які вже стали на шлях протиправної поведінки. З огляду на постійно зростаючі виклики сьогодення мінімізація кількості кримінальних правопорушень, скоєних неповнолітніми, є питанням правильного виховання, заохочення їх до дотримання законів, соціального етикету, стимулювання формування стійких моральних цінностей та вибору правильного правослужняного оточення для дітей. Впровадження ефективних виховних методів і реалізація комплексного підходу до соціально-виховної роботи з неповнолітніми дає підстави очікувати на покращення суспільних відносин у державі, підвищення рівня життя, зміну ставлення людей до багатьох цінностей та покращення морального здоров'я населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про пробацію : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 93. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>
2. Про волонтерську діяльність : Закон України від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування установ виконання покарань та установ попереднього ув'язнення в період воєнного стану : Закон України від 29 червня 2023 р. № 3185-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3185-20#Text>
4. Науково-практичний коментар до Закону України «Про пробацію» / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., академіка НАН О. Л. Копиленка, д-ра юрид. наук, проф. Є. Ю. Бараша. Київ : ФОП Кандиба Т. П., 2019. 114 с.

5. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>

6. Практика виконання альтернативних покарань. Інформаційний бюлетень № 3 / за заг. ред. Янчука О. Б., Тимофєєва С. О., Пивовара Н. Г., Ковальчука М. М. Київ : ДДУПВП, 2010. 143 с.

7. Про затвердження Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011. *Офіційний вісник Президента України*. 2011. № 16. Ст. 748.

8. Про затвердження типових положень про службу у справах дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2007 № 1068. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-2007-%D0%BF#Text>

REFERENCES

1. On probation : Law of Ukraine dated February 5, 2015 p. No. 160-VIII. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2015. No. 13. Ct. 93. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>

2. On volunteering : Law of Ukraine From April 19, 2011 p. No. 3236-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>

3. On the introduction of changes to some legislative acts of Ukraine regarding the functioning of institutions for the execution of punishments and institutions of pre-trial detention during the period of martial law : Law of Ukraine dated June 29, 2023 No. 3185-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3185-20#Text>

4. Scientific and practical commentary to the Law of Ukraine "On Probation" / by general ed. doctor of law Sci., prof., Academician of the National Academy of Sciences O. L. Kopylenka, Doctor of Law. science, prof. E. Yu. Barasha. Kyiv : FOP Kandyba T. P., 2019. 114 p.

5. About bodies and services for children and special institutions for children : Law of Ukraine dated January 24, 1995 No. 20/95-VR. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>

6. Practice of execution of alternative punishments. Newsletter. number 3 / in general ed. Yanchuk O. B., Timofeeva S. O., Pivovar N. G., Kovalchuk M. M. Kyiv : DDUPVP, 2010. 143 p.

7. On the approval of the Concept of the development of criminal justice for minors in Ukraine : Decree of the President of Ukraine dated May 24, 2011 No. 597/2011. *Official Gazette of the President of Ukraine*. 2011. No. 16. Art. 748.

8. On the approval of standard regulations on the service in children's affairs : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 30, 2007 No. 1068. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-2007-%D0%BF#Text>

V. P. Lubavina, H. V. Lel, V. M. Ivanitskyi. FEATURES OF THE LEGAL REGULATION OF PROBATION REGARDING JUVENILE CONVICTS IN UKRAINE

The article highlights the peculiarities of the legal regulation of criminal probation for minors in Ukraine and highlights three types of probation: investigative, supervisory, and penitentiary. It is argued that probation for minors should be an effective system of such supervisory, social, educational and prophylactic measures that allow effective prevention of crime. Minors in the organization of execution of excavations.

The legislative framework as the basis of the activity of the probation service was analyzed, the relationship between the system of supervision and social-educational measures and changes in the process of correction and resocialization towards improvement was established. A positive social effect on probation subjects was found. The progressiveness and justification of the idea of introducing the institution of probation as a tool for humanizing the sphere of criminal justice has been proven.

Probation is defined as a legislatively based system of socio-legal activity, which is implemented due to a symbiosis of control, supervision and social-educational measures, which are applied to convicts (and to persons released from serving a sentence with probation in accordance with Articles 75, 79, 104 of the Criminal Code of Ukraine).

It was found that risk assessment is an important element of social and educational work and a tool in the process of determining the personal factors of illegal behavior of juvenile convicts. The work of probation agencies under martial law is also discussed.

Analyzed publications and practical works, where the relationship between the problems of the structure of juvenile justice was initiated, both in full criminal investigations and under the number of experimental findings is the actual approval of the application; on the basis of empirical data, the necessity of creating a juvenile justice system in Ukraine has been proven, the general and special functions to be performed by youths and youths have been determined, which competent and competent protection of children; The legislative ways of pecocialization of the juvenile justice function are analyzed.

Based on the results of the analysis, relevant generalizations were made. Further directions for the improvement of the current legislation are proposed in order to optimize and humanize criminal punishments for minors.

Key words: *criminal offense, activity, enforcement body, type of enforcement, minor, charges, prevention.*

Стаття надійшла до редколегії 14 серпня 2024 року

УДК 343.1

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.283-295

В. В. Топчій,

*д-р юрид. наук, професор, заслужений юрист України,**Державний податковий університет**e-mail: tv1959@ukr.net*

ORCID ID 0000-0002-1726-9028

ОСОБЛИВОСТІ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СИМВОЛІКУ ВОЄННОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО ЗАГАРБНИЦЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНУ

Статтю присвячено дослідженню притягнення до відповідальності за символіку воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну може мати свої особливості, які варто врахувати. Проаналізовано, що спочатку потрібно чітко визначити, які символи вважатимуться символікою російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму. Це може охоплювати військові емблеми, прапори, знаки, будь-які речі, які асоціюються з агресією росії та ідеологією неонацизму.

Визначено, що законодавство повинно чітко визначати, які дії становлять порушення з використанням такої символіки та що це може бути вміщено до законодавства про відповідальність за пропаганду тоталітарних або ворожих ідеологій російської федерації.

Автором зауважено, що використання символіки, яка асоціюється з агресією та тоталітаризмом, на тимчасово окупованих територіях України та на російській військовій техніці є також явним проявом інформаційної війни. Зазначено, що притягнення до відповідальності за символіку воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну може допомогти Україні ефективно боротися з пропагандою ворожих ідеологій та символіки, що пов'язана з державою-агресором, зберігаючи водночас баланс між правами та відповідальністю громадян.

Обґрунтовано доцільність віднесення тільняшки (тільника) до символіки воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну.

Звернено автором також увагу на внесення змін і пропозиції до чинного Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення. У статті наголошується, що такі законодавчі зміни повинні охоплювати адміністративну та кримінальну відповідальність за пропаганду або публічну підтримку воєнного,

окупаційного загарбницького режиму росії, а також за використання символіки воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну, особливо у контексті війни проти України.

Ключові слова: *кримінальна відповідальність, повномасштабне вторгнення, ворожа символіка, символіка воєнного вторгнення.*

Постановка проблеми. Запобігання російській пропаганді в Україні є важливим напрямом роботи як органів державної влади, так і суспільства загалом, адже вся діяльність є важливим кроком до запобігання поширенню агресивної ідеології та має бути спрямована на забезпечення конституційного ладу в Україні, а також захист суверенітету та територіальної цілісності України, захист України в інформаційному просторі, запобігання використанню символіки воєнного окупаційного загарбницького режиму в Україні і світі, визнання сучасної росії державою-терористом.

Суспільне сприйняття усієї символіки, що пов'язана хоч якось з російською історією, російським народом та культурою, не може адекватно сприйматися українцями через воєнні злочини, вчинені російськими військами під час повномасштабного вторгнення та загалом російської агресії проти України. Це розумно і співзвучно з високою справедливості та пам'яті жертв війни, яку росія веде проти України.

Притягнення до відповідальності за символіку воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну може допомогти Україні ефективно боротися з пропагандою ворожих ідеологій та символіки, що пов'язана з державою-агресором, зберігаючи водночас баланс між правами та відповідальністю громадян.

Такі законодавчі зміни повинні конкретизувати чітко міру покарання, передбачену нормами адміністративної та кримінальної відповідальності за пропаганду або публічну підтримку окупаційного загарбницького режиму росії, а також за використання символіки воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну, особливо в контексті війни проти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями особливостей експертного дослідження символіки воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну займалися такі провідні вчені, як А. О. Долуда, В. Л. Федоренко, О. С. Пукліч, які у своїх дослідженнях присвятили питанням теорії та практики експертного дослідження символіки воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну та обґрунтували пропозиції щодо удосконалення чинного кримінального законодавства в частині відповідальності за використання символіки воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму [2]. Також питання щодо адміністративної відповідальності за виготовлення або використання ворожих символів розкривав у своїх наукових дослідженнях О. Д. Завістовський, на думку якого запровадження у правове поле категорії «ворожі символи» вирішує проблему уникнення відповідальності у випадку появи нових, раніше ще невідомих символів агресії. А запровадження саме адміністративної відповідальності за арктичні публічні дії з ворожими символами

забезпечить справедливість українського правосуддя відповідно до суспільної небезпеки вчиненого діяння [3]. Проте залишаються актуальними питання щодо конкретизації визначення символіки воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну, тобто визначення дефініції самого поняття символіки та ідентифікації тих речей, знаків, символів, подій тощо, які до них належать. Також актуальним і важливим є питання щодо визначення міри покарання та пропозицій стосовно призначення адміністративної та кримінальної відповідальності за виготовлення та використання символіки військового вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну.

Постановка завдання. Метою цього дослідження є визначення особливостей притягнення до відповідальності за символіку воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну.

Виклад основного матеріалу. 22 травня 2022 року Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії російської федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну».

Ухвалений Закон має важливе національне значення, адже 24 лютого 2022 року російська федерація розпочала відкриту війну проти України. З перших секунд війни росія вбиває українців лише за те, що вони живуть в Україні, нищить цивільні будинки та об'єкти критичної інфраструктури. Мільйони людей змушені залишити свої домівки. Масштаби російського державного терору в Україні вражають. Відомо, що до 2022 року найбільшим терактом був напад на США, що відбувся 11 вересня 2001 року, внаслідок якого загинули 2996 осіб. Але через теракти, які російська федерація організовує в Україні, починаючи з 24 лютого 2022 року, сотні мирних громадян, дітей, жінок, людей похилого віку гинуть щодня під ракетними обстрілами, бомбардуванням касетними та запальними бомбами, розстрілами з танків та автоматів. Очевидно, що за масштабами, підходами та ідеологічно російська федерація наслідує принципи, запроваджені фашистськими та нацистськими мілітаристськими режимами Гітлера, Муссоліні та інших. Вони так само мали на меті масові вбивства та руйнування міст всюди, де були здатні. Тому факт державного тероризму з боку російської федерації, неонацистський характер її політичного, тоталітарного режиму є очевидним для всього світу. Цей висновок підтверджений і резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 2 березня 2022 року, і закликами багатьох урядів практично всіх країн світу [6;1].

Пункт 4 ст. 1 Закону України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії російської федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» передбачає, що символіка воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну – це символіка, що, зокрема, охоплює:

а) латинські літери «Z», «V», що використовуються як символи воєнного вторгнення в Україну у спосіб та відповідно до ознак, визначених статтею 2 цього Закону;

б) офіційну або неофіційну символіку (емблеми) збройних сил російської федерації, зокрема її сухопутних військ, повітряно-космічних сил, військово-морського флоту, ракетних сил стратегічного призначення, повітряно-десантних військ, сил спеціальних операцій, інших збройних формувань та/або органів держави-терориста (держави-агресора).

І відповідно до ч. 4 ст. 2 цього Закону України «Використанням символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну, зокрема, є:

1) використання латинських літер «Z», «V» окремо (без правомірного контексту або в контексті виправдання збройної агресії проти України чи інших воєнних дій) або за рахунок заміни цими літерами кирилических літер «З», «С», «В», «Ф» чи інших літер в окремих словах з візуальним акцентом на цих літерах;

2) використання символіки збройних сил російської федерації, зокрема її сухопутних військ, повітряно-космічних сил, військово-морського флоту, ракетних сил стратегічного призначення, повітряно-десантних військ, сил спеціальних операцій, інших збройних формувань та/або органів держави-терориста (держави-агресора).

Символіка воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну вважається використаною, якщо вона розміщена:

1) на носіях, поверхнях публічного простору, зокрема рекламних засобах (носії зовнішньої, внутрішньої реклами), транспортних засобах, а також у друкованих матеріалах (плакатах, листівках тощо), на одязі тощо;

2) у місцях проведення масових заходів політичного, освітнього, релігійного, культурного, наукового або іншого характеру, розважальних заходів та заходів для дітей;

3) в агітаційних матеріалах, крім матеріалів, спрямованих на протидію збройній агресії російської федерації проти України;

4) у рекламі в медіа, в мережі «Інтернет»;

5) у повідомленнях у соціальних мережах у мережі «Інтернет»;

6) у творах (фільмах, передачах, відеоблогах тощо), інших об'єктах авторського права і/або суміжних прав, створених після 24 лютого 2022 року» [7].

Але, аналізуючи норми вказаного законодавчого акта, можна дійти висновку, що окремі статті є відсильними і потребують конкретизації. Так, для прикладу, положення щодо «офіційної або неофіційної символіки (емблеми) збройних сил російської федерації, зокрема її сухопутних військ, повітряно-космічних сил, військово-морського флоту, ракетних сил стратегічного призначення, повітряно-десантних військ, сил спеціальних операцій, інших збройних формувань та/або органів держави-терориста (держави-агресора)», потребує конкретного визначення, що саме належить до вказаної символіки.

Доцільно проаналізувати саму дефініцію поняття «символіка», адже в ККУ таке визначення міститься в декількох статтях, проте норми є відсильними і не надається конкретизація такого визначення.

Так, тлумачний словник української мови надає таке визначення символіки: «умовне відображення подій, явищ, понять, ідей та ін. за допомогою умовних знаків – символів; символічне значення, яке надається чому-небудь» [11]. Тобто, як бачимо, до символіки може належати будь-що, якщо цьому надається символічне значення.

Підтвердженням цього є й запровадження відповідальності у ст. 173-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення за публічне використання, демонстрацію або носіння георгіївської (гвардійської) стрічки чи її зображення [4].

Так, у пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення доповнення до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки» вказано, що георгіївська стрічка стала в Україні символом російської окупації та агресії. Вона має вигляд смужки з трьома чорними і двома жовтими (або помаранчевими) смугами. Вперше георгіївська стрічка використовувалася ще під час оформлення російських імперських нагород. Запроваджена 1769 року, разом із встановленням Ордена Георгія, за наказом російської імператриці Катерини II. Застосовувалася в оформленні ряду військових нагород імперії – Георгіївського хреста та Георгіївської медалі. Також використовувалася як військовий аксесуар знамен і штандартів підрозділів російської армії, які заслужили його за відвагу в боях. 2005 року в росії стартувала акція «Георгіївська стрічка» для пропаганди перемоги Росії в німецько-радянській війні 1941–1945 років як символ російської мілітаристичної могутності, слави імперії та радянського минулого. Не випадково, що ця акція почалась одразу після перемоги Помаранчевої революції та провалу планів взяття під повний контроль України. Георгіївську стрічку намагались протиставити помаранчевій символіці та утвердити як символ «російського світу». Щорічне розповсюдження російської імперської символіки є тепер невід'ємною складовою кремлівської пропаганди. З 2014 року стрічка використовувалась так званими «силами самооборони Криму» та проросійськи налаштованими сепаратистами на території України і стала символом сепаратизму в Україні [5].

Проте залишається незрозумілим, чому окремо виділено в законодавстві лише георгіївську стрічку, якщо до таких символів і символіки воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну можна віднести й інші речі.

Так, для прикладу, на просторах інтернету можна знайти такі оголошення: «Тільник з довгим рукавом 95 % бавовни тільняшка синя смужка 54», «Тільняшка річна з довгим рукавом ВМФ (темно-синій)», «Тільняшка ВМФ з довгим рукавом 54, Тільняшка з довгим рукавом» та інші.

На перший погляд, це звичайні оголошення щодо виготовлення та розповсюдження одягу, проте тут виникає питання щодо сутності цього одягу та його ідентифікації з військово-морським флотом росії. Саме тому однозначно потребує конкретизації та детального визначення, що ж належить до офіційної та неофіційної символіки військово-морського флоту та співвідношення одягу тільника (тільняшки) з військово-морським флотом.

Дослідимо більш детально історію тільняшки з відкритих джерел вікіпедії: «Тільняшка (тільник) – в'язана сорочка з рукавами (фуфайка морська), виготовлена з трикотажного полотна і має забарвлення у вигляді горизонтальних білих смуг і смуг іншого кольору, що чергуються. Смугасті натільні сорочки різних видів носять військові та цивільні моряки Франції, росії та інших країн. У росії тільник складається

на постачанні матросів і старшин ВМФ, курсантів військово-морських інститутів, військовослужбовців морської піхоти, а також службовців ряду силових відомств. Відмінна риса тільника у російських моряків – горизонтальні біло-сині лінії, що чергуються. Спеціальні тільники підвищеної щільності (напіввовняні) випускаються під назвою «водолаз», проте водолази пошуково-рятувальних служб ВМФ та інших підрозділів забезпечуються такими самими тільниками, як і решта особового складу ВМФ рф згідно з чинними нормами постачання». На картинах морських битв XVII століття можна побачити, що з костюма англійських і голландських моряків на той час характерне чергування білих смужок із червоними чи синіми. Тому вважається, що перші тільники з'явилися за часів вітрильного флоту в Голландії. Імовірним джерелом послужила «бретонська сорочка» – натільна сорочка з чорно-білими смугами, яку традиційно носять рибалки Бретані (і яка була у вжитку у корсарів Сен-Мало та Дюнкерка). Як пояснює Мішель Пастуро у своїй праці «Диявольська матерія. Історія смужок і смугастих тканин» (1991), використання смугастого одягу для позначення маргінальних груп сягає корінням у середньовіччі. Такий одяг носили не лише ув'язнені, а й хворі, жриці кохання, блазні та скоморохи. Для матросів королівського флоту костюм у смужку не вважався прийнятним.

На початку XVIII століття практично у всіх європейських флотах запровадили єдину форму одягу. Моряки почали носити казенну білизну, вузькі короткі штани з панчохами, формені каптани та високі капелюхи. За носіння смугастого одягу матросів карали. У Росії її традиція носіння тільників почала формуватися під час військових реформ 1860-х рр. Сині та білі поперечні смуги тільників відповідали кольорам російського військово-морського Андріївського прапора. Наказ про введення нової форми підписав 19 серпня 1874 року князь Костянтин Миколайович. Кольори смуг у російських тільників могли змінюватись залежно від приналежності до того чи іншого флотського формування. У моряків Балтійської флотилії 1-ї Санкт-Петербурзької бригади Окремого корпусу прикордонної варти смуги на тільнику спочатку мали зелений колір, а в моряків Амудар'їнської флотилії, що також входила в Окремий корпус прикордонної варти, вони були червоними. Під час створення форми одягу для Повітряно-десантних військ ЗС СРСР за аналогією з формою морських піхотинців тільники увійшли до складу форми і у повітряних десантників, але колір смужок був змінений на небесно-блакитний. У 1990-х рр. виробниками були розроблені для різних родів військ ЗС рф тільники зі смужками різних кольорів: сині (ВМФ рф – підводники, надводники і морська піхота носять і носили одну й ту саму синьо-білу (темно-синьо-білу), волошкові (Президентський полк ФСТ Росії та СпН ФСБ Росії), світло-зелені (Берегової охорони Прикордонної служби ФСБ Росії), крапові (СПН Росгвардії), помаранчеві (підрозділи МНС Росії), блакитні (Повітряно-десантні війська, військові розвідки) [12].

Століттями росія бере участь у загарбницьких війнах, використовуючи різні символики, зокрема й тільняшку, яку вони використовують в усіх війнах, як символічне значення свого військово-морського флоту. Отже, аналізуючи історичні дані, можна дійти таких висновків, що тільняшки в середині XIX століття були введені в склад

російської армії як частина форми одягу для моряків та інших військових підрозділів; тільняшка в росії асоціює військово-морський флот і входить до складу його офіційного одягу, саме тому може розцінюватися як атрибутика та символіка військово-морського флоту.

Так, як бачимо, хоч історично дійсно тільняшка виникла не в росії, проте вже давно стала символічним атрибутом військово-морського флоту рф. Тільняшка на сьогодні дійсно сприймається як предмет споконвічно російської військової атрибутики. У самій росії існує навіть культ тільняшки. Так, одним з неофіційних військових свят, значення якого важко перебільшити, є День російської тільняшки, який щорічно відзначається 19 серпня [10].

Ракетні кораблі військово-морського флоту російської федерації є «морською» загрозою для України. Російський окупаційний режим жорстко нав'язує свою ідеологію, виступаючи із загарбницькими лозунгами, що «Одеса, Севастополь – історично російські міста», а заголовки окремих їх інтернет-сторінок заявляють таке: «Операція «Окупація»: як живе саме російське місто України», і, нав'язуючи цю загарбницьку ідеологію, проводять різні провокації серед населення, а на своїх мітингах одягають тільняшку, що має символічне значення поєднання з військово-морським флотом. Така ідеологія свідчить про безумовну необхідність викоринити все, що символізує воєнне вторгнення загарбницького, окупаційного тоталітарного воєнного режиму російської федерації.

Саме тому курсанти Інституту Військово-морських сил та відділення військової підготовки морехідного коледжу технічного флоту Одеської морської академії склали присягу на вірність українському народу та відмовилися від використання тільників, а були на урочистостях просто в білій формі, що також свідчить про віднесення полосатих тільняшок (тільників) до атрибутики (символіки) військово-морського флоту та необхідності відмови від такого одягу.

Тому логічно, що виготовлення та розповсюдження тільняшок, відповідно до Закону України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії російської федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» підпадає під ознаки символіки воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну, і за це повинна бути передбачена відповідальність.

Проте, якщо проаналізувати норми цього Закону, то стаття 3 лише вказує, що винні в порушенні вимог цього Закону фізичні та/або юридичні особи, посадові особи юридичних осіб, посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування несуть відповідальність відповідно до закону, але сам механізм притягнення до відповідальності не прописаний у нормах чинного законодавства.

Хоча на початкових етапах опрацювання та розроблення цього законодавчого акта пояснювальна записка містила такі положення: «визнавши на рівні закону неонацистський характер як усього політичного режиму сучасної росії, так і символіки, яка використовується для індикації виправдання та підтримки війни, Україна тим

самим надасть приклад іншим країнами долучитись до ставлення до путінської росії як звичайного неонацистського режиму, який майже нічим не відрізняється від фашистських і нацистських режимів середини ХХ сторіччя». Для вирішення цих питань і пропонується прийняти цей законопроект, який має розглядатись і прийматись у сукупності з проектом Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо відповідальності за пропаганду російського неонацистського тоталітарного режиму, акта агресії проти України з боку російської федерації як держави терориста» для встановлення кримінальної відповідальності за пропаганду неонацистського режиму сучасної росії та символіки вбивства росією дітей, жінок, чоловіків, усіх мирних мешканців України [6].

Проте норма не набула практичного застосування і залишилася на рівні проекту Закону України від 26.03.2022 № 7215 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо відповідальності за пропаганду російського неонацистського тоталітарного режиму, акта агресії проти України з боку російської федерації як держави терориста», який передбачає таке: «Кримінальний кодекс України доповнити новою статтею 258-6 такого змісту:

«1. Пропаганда російського неонацистського тоталітарного режиму, акту агресії проти України з боку російської федерації як держави терориста, зокрема використання символіки військового вторгнення російського неонацистського тоталітарного режиму в Україну, карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією майна або без такої.

2. Ті самі дії, вчинені особою, яка є представником влади, або вчинені повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна або без такої» [8].

Але підтримуючи думку А. О. Долуди, В. Л. Федоренка, О. С. Пукліч, пропонуємо відповідний склад злочину унормувати в новій ст. 436-3 Кримінального кодексу України – «Використанням символіки воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну» або визначити додатково у ст. 436-1 Кримінального кодексу України [2, с. 685].

Водночас також пропонуємо внести зміни й до Кодексу України про адміністративні правопорушення, а саме доповнити його статтею 173-6.

Стаття 173-6. Виготовлення та пропаганда полосатої тільняшки (тільника) як символу військово-морського флоту російської федерації

Публічне використання, демонстрація або носіння полосатої тільняшки (тільника) як символу військово-морського флоту російської федерації – зумовлюють накладення штрафу від п'ятдесяти до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією полосатої тільняшки (тільника) як символу військово-морського флоту російської федерації.

Дії, передбачені частиною першою цієї статті, якщо вони вчинені повторно впродовж року після накладення адміністративного стягнення, виготовлення або носіння полосатої тільняшки (тільника) як символу військово-морського флоту

російської федерації – зумовлюють накладення штрафу від ста п'ятдесяти до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб з конфіскацією полосатої тільняшки (тільника) як символу військово-морського флоту російської федерації.

Примітка. Положення цієї статті не застосовуються у випадках, передбачених частиною шостою статті 2 Закону України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії російської федерації як держави-терориста проти України, символики воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну».

Аналізуючи зазначені вище положення, вважаємо за доцільне також уніфікувати визначення символіки з погляду адміністративної та кримінальної відповідальності та ввести правову дефініцію термінології, що дійсно допоможе уникнути непорозумінь та забезпечить стабільність у правовому полі. Це важливо для того, щоб законодавство було чітким і прозорим, а також могло ефективно реагувати на змінну ситуацію.

Так, у проєкті Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів щодо заборони використання символіки підтримки нападу Російської Федерації на Україну» запропоновано доповнити Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» визначенням: «Символіка підтримки військової агресії Російської Федерації проти України – символіка, що охоплює прапори, символи, зображення або іншу атрибутику, пам'ятники, пам'ятні знаки, написи в яких зображується символіка, що розміщувалася на військовій техніці Російської Федерації під час військової агресії проти України» [9].

Проте, на нашу думку, доцільно все-таки розширити визначення символіки, тому пропонуємо закріпити авторське визначення поняття «символіки воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну», а саме: «Символіка воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну – це різноманітні пам'ятні знаки, символи, прапори, пам'ятники із зображеннями, пам'ятки, зображення, атрибути та будь-які речі, що символізують, уособлюють та ідентифікують вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну».

Так, пропонуємо, крім доповнення КК України статтею 436-3, ще й додати примітку такого визначення: «До використання символіки воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну належать діяння, передбачені в ч. 4 ст. 2 Закону України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії російської федерації як держави-терориста проти України, символики воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну», а символіка воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну – це різноманітні пам'ятні знаки, символи, прапори, пам'ятники із зображеннями, пам'ятки, зображення, атрибути та будь-які речі, що символізують, уособлюють та

ідентифікують вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну».

Висновки. Отже, такі кроки з боку України можуть мати і значний вплив на сприйняття росії іншими країнами. Визнання окупаційного загарбницького воєнного тоталітарного характеру політичного режиму рф та її символіки може відобразити зростаючу свідомість про проблеми, пов'язані з російським урядом, його політикою та військовою діяльністю проти України.

Також, на нашу думку, такі обмеження щодо використання символіки воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну мають стимулювати інші країни долучатися до подібного ставлення до росії. Визнання воєнного окупаційного загарбницького, тоталітарного характеру може спричинити більш активні дії на міжнародному рівні для посилення санкцій та ще більшої ізоляції російського уряду, тобто важливо підтримувати міжнародний спротив проти інформаційної агресії російської федерації та активізації міжнародної спільноти для підтримки України в цьому питанні.

Використання символіки, яка асоціюється з агресією та тоталітаризмом, на тимчасово окупованих територіях України та на російській військовій техніці є також явним проявом інформаційної війни. Відповідь України на цю інформаційну агресію повинна містити заходи на законодавчому рівні для запобігання поширенню такої символіки, що свідчить про необхідність криміналізації використання символіки, яка асоціюється з російським тоталітарним режимом та агресією проти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Генасамблея ООН засудила вторгнення Росії і закликала негайно вивести війська з України. *Європейська правда*. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/2/7135096/> (дата звернення: 31.05.2024).

2. Долуда А. О., Федоренко В. Л., Пукліч О. С. Особливості експертного дослідження символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну. Судова мистецтвознавча експертиза. *Криміналістика і судова експертиза*. 2023. Випуск 68, розділ 10. С. 668–688. URL : https://digest.kndise.gov.ua/wp-content/uploads/2023/07/vypusk_68-668-688.pdf (дата звернення: 31.05.2024).

3. Завістовський О. Д. Адміністративна відповідальність за виготовлення або використання ворожих символів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. Вип. 4, ч. 1. С. 226–230. URL : http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_1/34.pdf (дата звернення: 31.05.2024).

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 31.05.2024).

5. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення доповнення до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки» : проєкт Закону України від 02.06.2015 № 2987. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/GH2AZ00A?an=3> (дата звернення: 01.06.2024).

6. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про заборону пропаганди російського неонацистського тоталітарного режиму, акту агресії проти України з боку російської федерації як держави-терориста, символіки, яка використовується збройними та іншими воєнними формуваннями Російської Федерації у війні проти України» : проєкт Закону України від 26.03.2022 № 7214. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39284> (дата звернення: 31.05.2024).

7. Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії російської федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну : Закон України від 22 травня 2022 року № 2265-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text> (дата звернення: 31.05.2024).

8. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо відповідальності за пропаганду російського неонацистського тоталітарного режиму, акту агресії проти України з боку російської федерації як держави-терориста : проєкт Закону України від 26.03.2022 № 7215. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39285> (дата звернення: 01.06.2024).

9. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів щодо заборони використання символіки підтримки нападу Російської Федерації на Україну : проєкт Закону України від 28.03.2022 № 7220. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39306> (дата звернення: 01.06.2024).

10. Селезньов В. Як бретонська сорочка стала російською тільняшкою. URL : <https://enigma.ua/articles/yak-bretonska-sorochka-stala-rosiyskoju-tilnyashkoju> (дата звернення: 01.06.2024).

11. Символіка / Тлумачний словник української мови / Словник УА. Портал української мови та культури. URL : <https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D1%C8%CC%C2%CE%CB%B2%CA%C0> (дата звернення: 31.05.2024).

12. Тільняшка / Вільна енциклопедія : вікіпедія. URL : <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8F%D1%88%D0%BA%D0%B0> (дата звернення: 01.06.2024).

REFERENCES

1. UN General Assembly condemns Russia's invasion and calls for immediate withdrawal of troops from Ukraine. *Yevropeiska pravda*. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/2/7135096/> (accessed: on May 31, 2024).

2. Doluda A. O., Fedorenko V. L., Puklych O. S. Features of the expert study of the symbols of the military invasion of the russian nazi totalitarian regime in Ukraine. *Forensic*

Топчій В. В. Особливості притягнення до відповідальності за символіку воєнного вторгнення російського окупаційного загарбницького тоталітарного режиму в Україну

art examination. *Criminalistics and forensic examination*. 2023. Issue 68. Chapter 10. С. 668–688. URL : https://digest.kndise.gov.ua/wp-content/uploads/2023/07/vypusk_68-668-688.pdf (accessed: on May 31, 2024).

3. Administrative liability for the manufacture or use of enemy symbols. *South Ukrainian Law Journal*. 2022. Issue 4. Ch 1. Pp. 226–230. URL : http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_1/34.pdf (accessed: 31.05.2024).

4. Code of Ukraine on Administrative Offenses : Law of Ukraine of December 7 1984 № 8073-X. *Bulletin of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR (VVR)*. 1984. Supplement to No. 51. P. 1122. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (accessed: 31.05.2024).

5. Explanatory Note to the Draft Law of Ukraine “On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses to Prohibit the Production and Propaganda of the St. George (Guards) Ribbon” : Draft Law of Ukraine of 02.06.2015 No. 2987. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/GH2AZ00A?an=3> (accessed: on June 01, 2024).

6. Explanatory note to the draft Law of Ukraine “On the prohibition of propaganda of the russian neo-nazi totalitarian regime, the act of aggression against Ukraine by the russian federation as a terrorist state, symbols used by the armed and other military formations of the russian federation in the war against Ukraine” : Draft Law of Ukraine of 26.03.2022 No. 7214. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39284> (accessed 31.05.2024).

7. On the prohibition of propaganda of the russian nazi totalitarian regime, the armed aggression of the Russian Federation as a terrorist state against Ukraine, and the symbols of the military invasion of Ukraine by the russian nazi totalitarian regime : Law of Ukraine of May 22, 2022 No. 2265-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text> (accessed: on May 31, 2024).

8. Draft Law on Amendments to the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine on Liability for Propaganda of the russian neo-nazi totalitarian regime, an Act of Aggression against Ukraine by the russian federation as a terrorist state : Draft Law of Ukraine of 26.03.2022 No. 7215. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39285> (accessed: June 01, 2024).

9. On Amendments to the Criminal Code of Ukraine and Other Legislative Acts to Prohibit the Use of Symbols of Support for the Attack of the Russian Federation on Ukraine : Draft Law of Ukraine of 28.03.2022 No. 7220. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39306> (accessed: 01.06.2024).

10. Seleznirov V. How the Breton shirt became a russian vest. URL : <https://enigma.ua/articles/yak-bretonska-sorochka-stala-rosiyskoyu-tilnyashkoyu> (accessed: June 01, 2024).

11. Symbolism. Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language / Dictionary UA / Portal of the Ukrainian language and culture. URL : <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%C8%CC%C2%CE%CB%B2%CA%C0> (accessed: 31.05.2024).

12. Tilnyashka / Free encyclopedia : Wikipedia. URL : <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8F%D1%88%D0%BA%D0%B0> (дата звернення: 01.06.2024).

V. V. Topchii. PECULIARITIES OF PROSECUTION FOR THE SYMBOLS OF THE MILITARY INVASION OF UKRAINE BY THE RUSSIAN OCCUPATION TOTALITARIAN REGIME

The article is devoted to the study of prosecution for the symbols of the military invasion of Ukraine by the russian occupation totalitarian regime may have its own peculiarities which should be taken into account. The author analyzes that it is first necessary to clearly define which symbols are considered to be symbols of the Russian occupation totalitarian regime. This may include military emblems, flags, signs, or anything associated with russian aggression and neo-nazi ideology.

It is determined that the legislation should clearly define what actions constitute violations using such symbols and that this can be included in the legislation on liability for propaganda of totalitarian or hostile ideologies of the russian Federation.

The purpose of this study is to determine the peculiarities of prosecution for the symbols of the military invasion of Ukraine by the russian occupation totalitarian regime. In general, effective prosecution for the symbols of the military invasion of Ukraine by the russian occupation totalitarian regime requires clear legislation, proportionate sanctions and ensuring compliance with international norms.

The author notes that the use of symbols associated with aggression and totalitarianism in the temporarily occupied territories of Ukraine and on russian military equipment is also a clear manifestation of information warfare. It is noted that prosecution for the symbols of the military invasion of Ukraine by the russian occupation totalitarian regime can help Ukraine effectively combat the propaganda of hostile ideologies and symbols associated with the aggressor state, while maintaining a balance between the rights and responsibilities of citizens.

The author substantiates the expediency of classifying the vest as a symbol of the military invasion of Ukraine by the russian occupation totalitarian regime.

The author also draws attention to the introduction of amendments and proposals to the current Criminal Code of Ukraine and the Code of Ukraine on Administrative Offenses. The article emphasizes that such legislative changes should include administrative and criminal liability for propaganda or public support of the military, occupation regime of russia, as well as for the use of symbols of the military invasion of Ukraine by the russian occupation totalitarian regime, especially in the context of the war against Ukraine.

Keywords: *criminal liability, full-scale invasion, hostile symbols, symbols of military invasion.*

Стаття надійшла до редколегії 5 серпня 2024 року

УДК 343.9. 01

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.296-302

Я. П. Харченко,

аспірант,

Державний податковий університет

e-mail: ykharchenko90@gmail.com

ORCID ID 0009-0004-9997-7088

КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ КІБЕРПРОСТОРУ ВІД КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЕЛЕКТРОННО-ОБЧИСЛЮВАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ

У цій статті вказується про постійний розвиток сучасних технологій, що зумовлює необхідність постійного оновлення кіберзахисту сфери кіберпростору. Зазначено, що відкрите вторгнення РФ привидило вдосконалення чинного законодавства та гарантій безпеки в сучасному інформаційному IT просторі. Сучасний прогрес нікого не залишає осторонь, що й обумовило прояв такого явища, як кіберзлочинність. У всьому світі кримінальні правопорушення у сфері експлуатації електронно-обчислювальної техніки в кіберпросторі з року в рік завдають збитків на десятки мільярдів американських доларів як фізичним особам і приватним компаніям, так і державам загалом.

Звертається увага, що під час війни в зоні ризику перебувають державні органи, великі підприємства, підприємства оборонної та критичної інфраструктури, а також підприємства, які забезпечують населення та оборону всім необхідним в умовах війни. Є ризики й для місцевих жителів, які перебувають у зоні бойових дій. Під час воєнного стану кожному варто звернути увагу на декілька аспектів контролю: для компаній, органів влади та посадовців наявність залученого технічного спеціаліста зі спеціалізованої компанії суттєво підвищить рівень кіберзахисту. Професіонали здатні ускладнити роботу ворогу через запровадження в компанії необхідних механізмів захисту, зокрема організаційних.

Зазначено, що підґрунтя законодавчого забезпечення механізмів для ефективного кіберзахисту в умовах воєнного стану існує. І існує воно ще з початку двохтисячних років, коли Україна ратифікувала міжнародну конвенцію із запобігання кіберзлочинності від 23 листопада 2001 року. Акцентується увага на тому, що завданням кожного під час виявлення кібератаки залишається якнайшвидше активувати цей механізм, щоб у майбутньому подібних кібернападів та втручань і збитків від них ставало дедалі менше. А відсіч таких атак ставала ефективнішою.

Ключові слова: запобігання, злочинність, кібератаки, кримінальні правопорушення, кіберзахист, кримінологія, електронно-обчислювальна техніка, кіберзлочин.

Постановка проблеми. На сьогодні світ зазнав кардинальних реформацій. Так, наразі ми не можемо уявити свого життя без інтернету, комп'ютерів, смартфонів та інших сучасних технологій. Поряд з реальним світом розвивається віртуальний, який у майбутньому може вплинути на сфери нашого звичного життя. Такий розвиток подій є наслідком так званої цифрової революції, яка відбувається завдяки розвитку ІТ-технологій. Прогрес нікого не залишає осторонь, що й обумовило прояв такого явища, як кіберзлочинність. У всьому світі кримінальні правопорушення у сфері експлуатації електронно-обчислювальної техніки, або кіберзлочини, у кіберпросторі з року в рік завдають збитків на десятки мільярдів американських доларів як фізичним особам і приватним компаніям, та і державам загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній кримінології все більше піднімаються теми для обговорення проблеми кіберзлочинності як загрози інформаційному простору та перебувають у сфері інтересів все більшої кількості науковців і практиків. Серед когорти знаних науковців М. В. Гуцалюк, Г. В. Дідківська, М. О. Кравцова, В. В. Марков, Ю. В. Нікітін, Є. Д. Скулиш, О. В. Таволжанський, інші. Незважаючи на це, все ще існує потреба в подальшому дослідженні саме кримінологічного забезпечення охорони кіберпростору від кримінальних правопорушень у сфері експлуатації електронно-обчислювальної техніки, що, на нашу думку, дасть змогу надати певне розуміння небезпеки кіберзлочинності для соціуму.

Виклад основного матеріалу. Кримінальні правопорушення у сфері експлуатації електронно-обчислювальної техніки визначають як кіберзлочини і дають визначення у фаховій літературі як «кримінальні правопорушення, вчинені в кіберпросторі за допомогою спеціальних пристроїв (комп'ютерів, смартфонів, планшетів, терміналів та інших), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку, та пов'язані з протиправним, несанкціонованим створенням, зберіганням, обробленням, підробленням, блокуванням, знищенням об'єктів інформаційної інфраструктури» [1].

Відповідно до вищезазначеного, кіберзлочинність можна вважати такою, що охоплює різноманітні сфери життя в суспільстві та будь-хто може стати його жертвою такого правопорушення.

То чому ж такий вид кримінальних правопорушень так швидко поширюється на всі сфери нашого життя. Відповідь, як вбачається, дуже проста, великий відсоток того, що діяння залишиться поза увагою правоохоронних органів. Кримінальні правопорушення у сфері експлуатації електронно-обчислювальної техніки є досить латентними.

В умовах війни, в яких перебуває Україна, такі кримінальні правопорушення можуть вчинятися з метою дестабілізації ситуації на неокупованих територіях, крадіжки конфіденційної інформації, диверсії на державних підприємствах, завдання інших тяжких наслідків.

Латентність кримінальних правопорушень у сфері експлуатації електронно-обчислювальної техніки / кіберзлочини у фаховій літературі пояснюється такими ознаками: здійснення такого кримінального правопорушення вимагає певного набору знань; кіберзлочини, на відміну від інших інтелектуальних злочинів, доступні людям невисоких соціальних і вікових можливостей; для здійснення кіберзлочинів не треба

займати високе соціальне положення, досить мати доступ до мережі Інтернет та електронну обчислювальну техніку; анонімність і неперсоніфікованість кіберзлочинів – механізми ідентифікації кіберпростору дають змогу особі здійснювати користування анонімно або видавати себе за іншу особу, змінювати біографічні дані або соціальний статус.

В умовах війни такий кіберзлочинець стає бойовою одиницею, а його основна діяльність – кібератаки і злами. Крім того, під час воєнного стану атаки можливі як зі сторони ворога, який використовує інфопростір для шкоди обороноздатності України, так і зі сторони тих, хто вирішив скористатися ситуацією, перевантаженістю правоохоронних органів для власного збагачення. Тож сьогодні війна в інформаційному просторі може завдати не меншої шкоди, аніж війна на полі бою. Розуміючи це, у перший місяць війни парламент оперативно оптимізував кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство, удосконаливши підстави та процесуальні механізми притягнення до кримінальної відповідальності кіберзлочинців [2].

Наразі в Україні спостерігається тенденція збільшення кібератак, тому в умовах війни постає потреба посилити кримінальну відповідальність.

Президент України Указом від 01.02.2022 № 37/2022 ввів у дію рішення РНБО «Про План реалізації Стратегії кібербезпеки України». Правоохоронні органи мають мінімізувати кіберзлочинність.

Кримінальний кодекс не узгоджувався з законодавством у сфері кібербезпеки та не забезпечував повноту і всебічність розслідування кіберзлочинів, а відповідальність була неспівмірною зі шкодою державі та суспільству.

Тому парламентарі оптимізували для протидії кіберзагрозам: 1) ст. 361 КК України – кібератака; 2) ст. 361-1 КК України – створення, розповсюдження та збут шкідливих програм чи техніки для кібератак. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану» 03.04.2022 набув чинності (опублікований у «Голос України» 02.03.2022), за яким: стст. 361 та 361-1 КК України узгоджені із законодавством у сфері кібербезпеки; у ст. 361 КК України розмежована суворість покарання за кібератаку залежно від наслідків та посилив покарання – від штрафу до 15 років в'язниці; пошук та виявлення вразливостей – не кібератака (ч. 6 ст. 361 КК України); посилено покарання за ст. 361-1 КК України – від штрафу до 5 років в'язниці [3].

Також, відповідно до Закону України «Про електронні комунікації» та вимог іншого законодавства України у сфері кібербезпеки, термін «електронно-обчислювальні машини (комп'ютери), автоматизовані системи, комп'ютерні мережі чи мережі електрозв'язку» замінено на «інформаційні (автоматизовані), електронні комунікаційні, інформаційно-комунікаційні системи, електронні комунікаційні мережі».

Сучасний стан речей вимагає від кожної сучасної соціально активної людини в Україні використовувати мобільні пристрої та користуватися інтернетом, державні органи впроваджують електронний документообіг, стабільна діяльність фінансових установ, залізниці й авіатранспорту, великих підприємств залежить і від стабільності кіберпростору, з яким вони вимушені працювати, та забезпечується комунікація за допомогою електронних засобів зв'язку.

Харченко Я. П. Кримінологічне забезпечення охорони кіберпростору від кримінальних правопорушень у сфері експлуатації електронно-обчислювальної техніки

Досліджуючи історію розвитку злочинності, варто звернути увагу на одну закономірність: де розвиваються нові суспільні відносини, там з'являється й злочинність. Відповідно до офіційної статистики Офісу Генерального прокурора України, останнім часом кількість виявлених кримінальних правопорушень у сфері експлуатації електронно-обчислювальної техніки збільшилась майже в 7,5 раза (і це не враховуючи класичних правопорушень з використанням комп'ютерної техніки, а також рівня латентності такої злочинності).

Варто згадати невдалу спробу атаки хакерського угруповання Strontium, які намагалися отримати доступ до комп'ютерних мереж в Україні, США та ЄС, щоб забезпечити тактичну підтримку фізичного вторгнення росії в Україну та викрасти конфіденційну інформацію.

На початку повномасштабного вторгнення РФ Держспецзв'язку повідомило про отримання українськими користувачами нових небезпечних електронних листів з темою «№ 1275 від 07.04.2022», відкриття яких призводить до отримання хакерами повного контролю над вашим комп'ютером та загрожує крадіжкою та пошкодженням комп'ютерних даних.

Раніше Держспецзв'язку попереджало про розповсюдження електронних листів з назвою «Військові злочинці РФ.htm», активація яких призводить до того, що хакери отримують віддалений доступ до комп'ютера будь-кого.

Під прицілом перебувають також об'єкти критичної інфраструктури. Український провайдер Укртелеком зазнав потужної атаки 28 березня 2022 року, під час якої хакери намагалися проаналізувати, як влаштована ІТ-інфраструктура, вивести з ладу обладнання та сервіси, а також отримати контроль над мережею та обладнанням компаній усіх форм власності.

23 березня того ж року ворог намагався здійснити кібератаку на державні установи України з використанням шкідливої програми Cobalt Strike Beacon, яка дестабілізує роботу комп'ютера у випадку її відкриття. Це приклади лише масованих атак. Щодо атак меншого значення та окремі випадки персональних зламів просто не повідомляються.

Враховуючи постійний розвиток сучасних технологій, виникає необхідність постійного оновлення кіберзахисту сфери кіберпростору. Відкрите вторгнення РФ пришвидшило вдосконалення чинного законодавства та гарантій безпеки в сучасному інформаційному ІТ-просторі.

Наразі під час війни в зоні ризику перебувають державні органи, великі підприємства, підприємства оборонної та критичної інфраструктури, а також підприємства, які забезпечують населення та оборону всім необхідним в умовах війни. Є ризики й для місцевих жителів, які перебувають у зоні бойових дій. Під час воєнного стану кожному варто звернути увагу на декілька аспектів контролю: для компаній, органів влади та посадовців наявність залученого технічного спеціаліста зі спеціалізованої компанії суттєво підвищить рівень кіберзахисту. Професіонали здатні ускладнити роботу ворогу через запровадження в компанії необхідних алгоритмів захисту, зокрема організаційних.

Виникає необхідність проводити інструктажі для працівників, які виконують роботу, пов'язану з відповідними системами та мережами, адже багато атак досягають мети зламу через непродумані й необережні дії саме працівників.

Тим, хто перебуває в зоні кіберризиків, мають надаватися рекомендації щодо відслідковування за відповідними повідомленнями на офіційних ресурсах Держспецзв'язку та CERT-UA. Такі ресурси публікують офіційні попередження для отримання інформації про можливі кіберзагрози та про те, які є можливості мінімізувати ті чи інші ризики.

У разі здійснення кібератаки пропонується відразу повідомляти тих, на кого така атака може ще поширитися. Для фізичних осіб, це контакти тих, з ким здійснюється активний зв'язок. Для компаній та органів влади можуть бути співробітники, клієнти, контрагенти та ділові партнери. Також важливим є інформування офіційних суб'єктів охорони кібербезпеки України, CERT-UA та Кіберполіцію. Це дасть змогу вжити оперативних заходів і заблокувати шкідливі вебресурси.

Зі свого боку хто проводить кібератаки на ворога або займається багхантингом, пропонують у цілях удосконалення української кібербезпеки в умовах війни для уникнення непорозумінь із правоохоронними органами бути готовими підтвердити направленість своєї діяльності саме інтересам України [4].

Висновки. Як бачимо, підґрунтя законодавчого забезпечення механізмів для ефективного кіберзахисту в умовах воєнного стану існує. І існує воно ще з початку двохтисячних років, коли Україна ратифікувала міжнародну конвенцію із запобігання кіберзлочинності від 23 листопада 2001 року. Наразі завданням кожного в разі виявлення кібератаки залишається як найшвидше активувати цей механізм, щоб у майбутньому подібних кібернападів та втручань і збитків від них ставало дедалі менше. А відсіч таких атак ставала все більш ефективною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кривенко К. Є. Кіберзлочинність: актуальна судова практика / ЛІГА ЗАКОН, 2022. URL : https://biz.ligazakon.net/analytics/209283_kberzlochinnst-aktualna-sudova-praktika (дата звернення: 03.06.2024).
2. Кримінальна відповідальність за кіберзлочини. URL : https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%B7%D0%B0_%D0%BA%D1%96%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8 (дата звернення: 03.06.2024).
3. Посилено кримінальну відповідальність за кіберзлочини / Юридична компанія «Капітал». Київ, 2022. URL : <https://capital-ukraine.com/posyleno-kryminalnu-vidpovidalnist-za-kiberzlochynu/> (дата звернення: 03.06.2024).
4. Єрема М. Боротьба з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану : Закон 2149-IX / ЛІГА ЗАКОН. 2022. URL : https://jurliga.ligazakon.net/analytics/210562_borotba-z-kberzlochinnstyu-v-umovakh-d-vonnogo-stanu-zakon-2149-ix (дата звернення: 03.06.2024).

REFERENCES

1. Kryvenko K. Ye. Kiberzlochynnist: aktualna sudova praktyka / LIHA ZAKON. 2022. URL : https://biz.ligazakon.net/analytics/209283_kberzlochinnst-aktualna-sudova-praktika (data zvernennia: 03.06.2024).
2. Kryminalna vidpovidalnist za kiberzlochyny. URL : https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%B7%D0%B0_%D0%BA%D1%96%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8 (data zvernennia: 03.06.2024).
3. Posyleno kryminalnu vidpovidalnist za kiberzlochyny / Yurydychna kompaniia «Kapital». Kyiv, 2022. URL : <https://capital-ukraine.com/posyleno-kryminalnu-vidpovidalnist-za-kiberzlochyny/> (data zvernennia: 03.06.2024).
4. Yerema M. Borotba z kiberzlochynnistiu v umovakh dii voiennoho stanu : Zakon 2149-IX / LIHA ZAKON. 2022. URL : https://jurliga.ligazakon.net/analytics/210562_borotba-z-kberzlochinnstyu-v-umovakh-d-vonnogo-stanu-zakon-2149-ix (data zvernennia: 03.06.2024).

Ya. P. Kharchenko. CRIMINOLOGICAL PROTECTION OF CYBERSPACE AGAINST CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF EXPLOITATION OF ELECTRONIC COMPUTING EQUIPMENT

This article indicates the constant development of modern technologies, which creates the need for constant updating of cyber protection in the sphere of cyberspace. It is noted that the open invasion of the Russian Federation accelerated the improvement of current legislation and security guarantees in the modern information IT space. Modern progress does not leave anyone behind, which led to the appearance of such a phenomenon as cybercrime. All over the world, criminal offenses in the field of exploitation of electronic computing equipment in cyberspace from year to year cause losses of tens of billions of US dollars both to individuals and private companies, and to states as a whole.

Attention is drawn to the fact that during a war, state bodies, large enterprises, defense and critical infrastructure enterprises, as well as enterprises that provide the population and defense with everything necessary in war conditions are at risk. There are also risks for local residents who are in the war zone. During martial law, everyone should pay attention to several aspects of control: for companies, authorities and officials, the presence of a technical specialist from a specialized company will significantly increase the level of cyber protection. Professionals are able to complicate the enemy's work by introducing the necessary protection mechanisms in the company, including organizational ones.

It is noted that the basis for the legislative provision of mechanisms for effective cyber protection in the conditions of martial law exists. And it has existed since the beginning of the 2000s, when Ukraine ratified the international convention on the prevention of cybercrime dated November 23, 2001. Attention is focused on the fact that the task of everyone, when a

cyber attack is detected, remains to activate this mechanism as soon as possible, so that in the future such cyber attacks and interventions and losses from them become less and less. And repelling such attacks became more and more effective.

Keywords: *prevention, crime, cyber attacks, criminal offenses, cyber defense, criminology, electronic computing, cyber crime.*

Стаття надійшла до редколегії 1 серпня 2024 року

**Кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність**

УДК 343.98

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.303-311

М. М. Михайлюк,

аспірант,

Державний податковий університет

e-mail: mihaluk.mmm@gmail.com

ORCID ID 0009-0002-1109-2134

**ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ МОДЕЛЕЙ
СУДОВИХ СИСТЕМ
(НА ПРИКЛАДІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН)**

У статті досліджено моделі зарубіжних судових систем та їх особливості. Зазначено, що самостійна судова влада неможлива в умовах авторитарних та тоталітарних режимів. Незалежно від форми правління судова влада має бути однаково відмежована від інших гілок влади, що, зрозуміло, не вилучає її взаємозв'язку з ними. Водночас ступінь її самостійності, незалежності та авторитету обумовлена історичними особливостями, рівнем правосвідомості та деякими іншими чинниками. Загальним є зростання її ролі, чому, зокрема, сприяло розширення у другій половині ХХ ст. судового контролю (нагляду) за конституційністю та законністю нормативних й інших правових актів.

Наголошено, що незалежність судової влади Англії забезпечена такими правилами: усі зацікавлені особи можуть у всіх випадках звернутися до підрозділів Верховного суду. Звичайно, ці підрозділи прагнуть уникнути перевантаження, але саме вони вирішують питання, приймати до розгляду справу чи ні. Крім того, вони можуть будь-якої миті прийняти справу, що розглядається в іншому суді, до свого провадження. Усі суди вищих інстанцій не тільки здатні самі виробляти норми права та встановлювати порядок своєї діяльності, у них достатньо коштів змусити інших виконувати та поважати їх рішення.

Названо основні ознаки романо-германської моделі судових систем: розвинену законодавчу базу, що визначає організацію та діяльність судів; заперечення судового прецеденту як джерела права; використання поряд з апеляційною формою касаційної та ревізійної форм оскарження судових рішень та вироків; більш активну роль судді у процесі порівняно з англо-саксонською моделлю; і водночас щодо меншої поширеності інституту присяжних засідателів та мирових суддів; переважне призначення професійних суддів нижчого рівня; функціонування органів судівського самоврядування.

Вказано, що особливість права Скандинавських держав полягає в тому, що тут як джерело права визнається судова практика, що фактично відіграє провідну роль у системі джерел права. Це дає змогу зробити висновок про проміжне положення скандинавського права між сім'ями загального та романо-германського права.

Ключові слова: *судова система, романо-германська, англо-саксонська, судова влада, судова інстанція.*

Судова влада є «третьою» гілкою державної влади. Однак це не применшує її значимості, ні чітко окресленої самостійності відносно інших гілок влади. Але для того, щоб судова влада сформувалася в певну систему органів – судову систему, знадобилися сторіччя поступального розвитку за рахунок побудови правової державності. Сьогодні, як досить слушно зазначають Н. А. Лугіна, В. О. Волощук, судова влада є складним соціальним явищем, а тому і її поняття є багатограним. Судову владу можна розглядати з різних точок зору: з погляду організації, функціонування, реалізації та участі в суспільному житті. Характер, напрям діяльності та роль судової влади дають змогу визнати її як політико-соціально-правове явище. Належна організація та функціонування судової влади на сучасному етапі мають першорядне значення [1, с. 130].

Самостійна судова влада неможлива в умовах авторитарних та тоталітарних режимів. Незалежно від форми правління судова влада має бути однаково відмежована від інших гілок влади, що, зрозуміло, не вилучає її взаємозв'язку з ними. Водночас ступінь її самостійності, незалежності та авторитету обумовлена історичними особливостями, рівнем правосвідомості та деякими іншими чинниками. Загальним є зростання її ролі, чому, зокрема, сприяло розширення у другій половині ХХ ст. судового контролю (нагляду) за конституційністю та законністю нормативних та інших правових актів [2, с. 185].

Сучасні розвинені судові системи склалися в межах двох основних правових сімей – романо-германської та англо-саксонської. І хоча романо-германська є більш давньою за віком і більш широкою за охопленням правових систем світу, проте вона склалася в англо-саксонській сім'ї загального права, точніше процес її формування розпочався у другій половині ХІ ст., водночас у континентальній Європі це сталося на кілька століть пізніше.

На батьківщині англо-саксонської моделі, в Англії, в основу судової системи лягли такі положення: визнання правотворчої ролі суду та судового прецеденту як джерела права; процесуальні форми судового переслідування, вироблені судовою практикою; винятково апеляційна форма оскарження судових рішень; змагальність, за якої суд більшою мірою пасивний і стежить лише за дотриманням сторонами процесуальних норм; широке використання інституту присяжних засідателів та мирових суддів; широка практика обрання суддів.

До цих положень необхідно додати дві найважливіші характеристики. Перша полягає фактично у відсутності єдиної судової системи. А друга стосується функціонування британських судів.

Сьогодні англійська судова система є результатом більше ніж 900-річної еволюції судових установ. Як зазначає О. З. Панкевич, «розвиток йшов багато в чому, якщо можна так висловитись, хаотично і спонтанно, під тиском конкретних обставин, але не зверху вниз, а знизу вгору, через переважний розвиток нижчих її структурних утворень та компонентів. Однак за всіх обставин правлячі кола намагалися зберегти наступність англійського суду, його традиції та принципи» [3, с. 116].

Не потрібно перебільшувати значення елементів архаїки в діяльності англійської судової системи загалом. Ці елементи в більшості випадків зводяться лише до зовнішніх ознак. В основному ж за своїми принципами організації, методами діяльності, задачами, що вирішуються, англійські суди цілком сучасні, установи, що успішно виконують стратегічні та поточні завдання британської юстиції.

Як зазначають науковці, в Англії проведено розподіл – невідоме в Європі – на так зване високе правосуддя, здійснюване вищими судами, і нижче правосуддя, здійснюване великою кількістю нижчих судів і квазіюридичних органів [4, с. 249].

Окремі частини англійської судової системи нерідко реорганізовувалися з різних причин. Це давало змогу знайти рішення, які відповідають запитам часу, але за століття свого розвитку англійські суди втратили вихідну організаційну єдність та цілісність.

Суди Англії не підпорядковуються якомусь єдиному адміністративному центру, з якого могли б виходити єдині вказівки для діяльності суддів. Єдиним авторитетом для всіх суддів є право. Тому за такого фактичного стану справи говорити про єдність чи логічну послідовність компонентів усієї судової системи Англії було б надто сміливим твердженням.

Не можна й заперечувати той факт, що сукупність англійських судів складає системну освіту. І якщо спробувати спростити систему, то вона буде виглядати так. Вищий рівень займає Палата лордів, за нею слідує Верховний суд, підрозділами якого є Апеляційний суд, Високий суд та Суд Корони. Нижчими є суди графств та магістратські суди.

Вчені вказують, що в Англії існує справжня судова влада, яка за значенням і престижем не нижче законодавчої та виконавчої влади [4, с. 254].

Незалежність судової влади в цій країні забезпечена такими правилами. Усі зацікавлені особи можуть у всіх випадках звернутися до підрозділів Верховного суду. Звичайно, ці підрозділи прагнуть уникнути перевантаження, але саме вони вирішують питання, приймати до розгляду справу чи ні. Крім того, вони можуть будь-якої миті прийняти справу, що розглядається в іншому суді, до свого провадження. Усі суди вищих інстанцій не тільки здатні самі виробляти норми права та встановлювати порядок своєї діяльності, у них достатньо коштів змусити інших виконувати та поважати їх рішення.

Оманливим є і уявлення про те, що суддю може стримувати правило прецеденту. Оскільки повний збіг обставин різних справ буває не так часто, на розсуд судді вирішується, визнати обставини подібними чи ні, від чого залежить і застосування тієї чи іншої прецедентної норми. Суддя може знайти аналогію обставин і тоді, коли на перший погляд вони не збігаються. Зрештою, він взагалі може не знайти ніякої

подібності причин. У разі якщо питання не регламентоване нормами статутного права, суддя сам створює правову норму.

Свою роль відіграє і структура судового рішення, прецедентом є лише та її частина, яка з часів Д. Остіна називається основою (*ratio decidendi*), тобто правоположення, на якому ґрунтується рішення. Лише вона має обов'язковий характер; решта рішення – принагідно сказане (*obiter dictum*) – не може розглядатися як щось обов'язкове. Однак питання про те, де в судовому прецеденті закінчується підстава рішення та починається принагідно сказане, кожен суддя вирішує самостійно.

Крім Англії, розглянута модель простежується в Австралії, Канаді, Новій Зеландії та цілому ряді країн-держав Британської Співдружності націй, а також США. Організація судової влади у США викликає особливий інтерес. Тут паралельно функціонують федеральна судова система та система судів штатів. Спостерігається «вертикальний» поділ судової влади, водночас загальнофедеральна система не є вищою стосовно судів штатів.

Компетенції федеральних судів і судів штатів різняться здебільшого тим, яка норма – федерального законодавства чи права штату – підлягає застосуванню в цій справі.

Як зазначають дослідники, «і федеральна судова система, і судові системи штатів є багаторівневими. Низовою ланкою є суди – *trials courts*, у яких здійснюється процес доказування. Рішення цих судів оскаржуються у вищій інстанції – в апеляційних судах (*court of appeals*, або *appellate court*). Рішення апеляційних судів оскаржуються у Верховних судах штатів (*State supreme court*) або у Верховному суді США (*United States Supreme Court*)» [5, с. 83].

Верховний суд США очолює федеральну судову систему. Він складається з 9 суддів, пропонованих президентом США та затверджуваних Сенатом Конгресу довічно, втім, як і всі федеральні судді. Цей суд рідко є першою інстанцією. Загалом він діє як найвища апеляційна інстанція за рішеннями федеральних судів штатів.

До юрисдикції федеральних судів входять справи, що впливають із Конституції США, законів США та міжнародних договорів. Ці суди щорічно розглядають понад 70 тис. справ. До їх виняткової компетенції належать справи щодо кримінальних злочинів загальнофедерального рівня, питання антитрестівського законодавства, банкрутства інтелектуальної власності, а також позови проти США.

Однак приблизно 95 % усіх справ розглядається виключно судами штатів. Науковці відмічають ще одну особливість. «Порівняно з Англією важливо зазначити набагато меншу централізацію судової влади у США. Англійська юстиція сконцентрована в Лондоні; лише в Лондоні (винятки дуже незначні) перебувають вищі судові органи. З причин як історичних, так і географічних аналогічне становище склалося США. Не тільки в кожному штаті є власна судова система, а й різноманітні федеральні суди існують на всій території країни, а не лише у столиці федерації. Концентрація судової влади в Лондоні – чинник, який мав вирішальне значення розробки англійського загального права. Розпорошення (неминуче) американської юстиції створює проблеми, які не виникають у Англії. Ця розпорошеність породжує більш гнучкі методи мислення в тому, що стосується авторитету судових рішень: поряд із основною турботою про

охорону престижу цих рішень (як у Англії) з'являється турбота про єдність права, якої в Англії немає» [4, с. 291–292].

Англо-саксонська модель судової системи є дуже значимою у світі. Однак за ступенем поширеності вона поступається романо-германській, до якої входять системи континентальної Європи, Латинської Америки та ряду країн Азії та Африки.

Як основні ознаки романо-германської моделі судових систем можна назвати: розвинену законодавчу базу, що визначає організацію та діяльність судів; заперечення судового прецеденту як джерела права; використання поряд з апеляційною формою касаційної та ревізійної форм оскарження судових рішень та вироків; значно більш активну роль судді у процесі порівняно з англо-саксонською моделлю; і водночас щодо меншої поширеності інституту присяжних засідателів та мирових суддів; переважне призначення професійних суддів нижчого рівня; функціонування органів суддівського самоврядування.

Загалом уся модель може бути зображена так: «Повсюди судова система побудована за ієрархічним принципом. Спори підвідомчі по першій інстанції судам, що розташовані на всій території країни. Над ними є значно менше апеляційних судів. Будівлю вінчає Верховний суд. Це найзагальніша схема, в межах якої є чимало значних відмінностей. Зокрема, досить несхожі суди першої інстанції; їх може бути кілька видів залежно від характеру спорів. Існуючі в одній країні спеціальні суди, наприклад у сімейних, трудових справах, комерційні суди тощо, можуть бути відсутніми в іншій. Різні апеляційні інстанції залежно від їх співвідношення із судами першої інстанції, а також від порядку апеляційного розгляду. Верховний суд в одних країнах діє як апеляційна та суперапеляційна інстанція, а в інших – як касаційна, тобто що розглядає лише питання права» [4, с. 99].

Для багатьох країн такої моделі властива єдина система судів загальної юрисдикції (Нідерланди, Швеція, Японія тощо). Вони здійснюють і кримінальне, і цивільне та адміністративне судочинство, а іноді судовий конституційний контроль. Хоча ця модель має всеосяжний характер, вона не вилучає існування в країні також окремих спеціалізованих судових органів, наприклад, ювенальних, патентних, податкових та інших судів. Однак вони лише доповнюють основну загальну судову систему, часто замикаються на ній, а в деяких із них мають скоріше квазісудовий характер.

Система загальних судів має ієрархічну тріступеневу структуру, а в ряді країн і чотириступінчасту. Переважна більшість справ розглядається в судах першої інстанції. Наступною інстанцією є апеляційні суди, які розглядають скарги на рішення судів першої інстанції, що входять до судового округу цього апеляційного суду, а також найскладніші справи, віднесені законом до їхньої компетенції.

Апеляційний порядок розгляду скарг означає повторний розгляд справи в повному обсязі. Вищий судовий орган найчастіше називається Верховний суд (Японія). Інше найменування – Касаційний суд (Франція, Італія) – виконує його основну функцію – перевірку рішень нижчих судів щодо правильності застосування правової норми. Втім їхня юрисдикція цим не обмежена, деякі з них можуть розглядати особливо важливі справи як суд першої інстанції. Верховні суди вирішують найбільш складні питання,

що виникають у судовій практиці, вони представляють судову владу у відносинах з іншою владою.

Типовими прикладами під час розгляду романо-германської моделі можуть бути судові системи Франції та Нідерландів. Судова система Франції є зразковою серед систем інших романських країн, що відповідають двоступінчастій моделі континентальної Європи. Але до цього треба додати те, що вона складається з двох гілок: судів загальної юрисдикції та адміністративних судів.

Система останніх складається з адміністративних трибуналів, адміністративних апеляційних судів та очолюється Державною радою, яка може бути і як суд першої інстанції, і як апеляційний, і, нарешті, як касаційна інстанція, що сьогодні складає його основну судову функцію.

Суди загальної юрисдикції складаються із судів першої інстанції, апеляційних судів та Касаційного суду, що засідає в Парижі.

Касаційний суд був започаткований Великою Французькою революцією. Спочатку він носив назву «Касаційний трибунал» і мав стежити за тим, щоб суди неухильно дотримувалися норм закону і не робили замах на прерогативу законодавчої влади. На початку XIX ст. недовіра до будь-яких форм суддівського законодавства, властива революційному часу, почала зникати. І по тому, як автори Цивільного кодексу 1804 р. визнали право суддів на тлумачення законів, Касаційний суд був перейменований Наполеоном Бонапартом на Касаційний суд і отримав право самостійно тлумачити закон та скасовувати рішення судів нижчих інстанцій у разі, якщо вважав їхнє тлумачення неправильним.

Так, Касаційний суд займається уніфікацією судової практики та відіграє деяку правотворчу роль. З 1991 р. до нього може звернутися за висновком будь-який цивільний суд загальної юрисдикції.

Судова система Нідерландів має французьке походження, але до теперішнього часу вона практично втратила сліди французького впливу.

Особливе становище в романо-германських судових системах займають системи Скандинавських країн. Оскільки скандинавська підгрупа розгалужується на дві гілки: датську та шведську, зупинимося на судових системах Данії та Швеції.

Особливість права Скандинавських держав полягає в тому, що тут як джерело права визнається судова практика, що фактично відіграє провідну роль у системі джерел права. Це дає змогу зробити висновок про проміжне положення скандинавського права між сім'ями загального та романо-германського права.

Саме судове рішення, що має правоустановчий характер, позначається терміном «предикат». У Скандинавії ефект предикату пов'язують з тим, «наскільки ефективно, тобто повно, згідно з усталеним уявленням, правова норма відображена у свідомості судді. Безпосереднім свідченням переживання суддею феномена дієвості права буде судове рішення, яке він ухвалив. А правовий ефект судового рішення, те, що робить з нього преюдикат, цілком ґрунтується на підставі такого рішення, що виводиться з правових уявлень, з того, що суддя розуміє або переживає в момент ухвалення рішення як право. Втім самі скандинавські юристи говорять про *rettsoppfattelse* – «правові погляди», що мають правовстановлювальний характер у формі судового рішення» [5, с. 324].

*Михайлюк М. М. Поняття та види моделей судових систем
(на прикладі зарубіжних країн)*

Судові інстанції Данії та Швеції поділяються на суди загальної й спеціальної юрисдикції. До них належать адміністративні суди, військові трибунали, суди з трудових спорів, комерційні арбітражі.

Систему судів загальної юрисдикції Данії очолює Верховний суд. Він представляє найвищу апеляційну та касаційну інстанцію країни. Завдяки постійній касаційній практиці він спрямовує діяльність нижчих судів, перетворюючи свої рішення з преюдиціальних на чинне право.

Наступна судова інстанція після Верховного суду – два окружні суди (один для Островів та один для Ютландії). Нижчі суди представлені так званими міськими судами (їх лише 82). В основному цей суд вважається одноосібним, але на деяких ділянках, завдяки великій щільності населення, призначається досить багато суддів. Наприклад, у Копенгагені міський суд складається із президента та 36 суддів.

Зрештою, судом загальної юрисдикції вважається так званий суд у морських і торгових справах. Цей суд був створений 1861 року та розташований у Копенгагені.

Система судів загальної юрисдикції Швеції також очолюється Верховним судом, який є останньою інстанцією, яка розглядає справу. Але він може розглядати деякі категорії справ і за першою інстанцією. Зокрема, справи, пов'язані з конституційною відповідальністю міністрів та вищих посадових осіб держави.

Судами другої інстанції є надвірні суди, створювані в округах. Усього таких округів – шість. І судами першої інстанції є сесійні суди, що утворюються в дільницях. Їх – дев'яносто шість. Склад сесійного суду досить складний, він охоплює суддів, радників та присяжних засідателів. Кількість членів суду залежить від густоти населення його підсудності.

Саме в сесійних судах існують відділи спеціальних судів. Так, у складі п'яти сесійних судів є відділи у справах, пов'язаних із водокористуванням, а в двадцяти п'яти інших – з межових спорів. Нарешті, сім сесійних судів наділені правом розглядати справи щодо торгового мореплавання.

Висновки. Підсумовуючи розгляд судових систем Скандинавських держав, потрібно зазначити, що вони виявилися досить мало підданими революційним віянням XIX ст. У сучасних дослідженнях наголошується, що судова влада у Скандинавії досі не позбавилася специфічних форм напівфеодального правосуддя. Очевидно, в цьому питанні проявляється здоровий консерватизм, коли люди розуміють, що судова система не може змінюватися кілька разів навіть за одне століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лугіна Н. А., Волощук В. О. Механізм забезпечення прав засуджених відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Ірпінський юридичний часопис* : науковий журнал. 2020. Вип. 2 (4). С. 128–134.
2. Судові системи зарубіжних країн : навч. посібник / за заг. ред. В. О. Ріяки. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 184–199.
3. Панкевич О. З. Державне право зарубіжних держав : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 260 с.

*Михайлюк М. М. Поняття та види моделей судових систем
(на прикладі зарубіжних країн)*

4. Правові системи сучасності : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2012. 490 с.
5. Кравчук М. В. Правова система США. К. : Нора-Друк, 2004. 130 с.

REFERENCES

1. Luhina N. A., Voloshchuk V. O. Mekhanizm zabezpechennia prav zasudzhennykh vidpovidno do praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. *Irpynskiy yurydychnyi chasopys : naukovyi zhurnal*. 2020. Vyp. 2 (4). S. 128–134.
2. Sudovi systemy zarubizhnykh krain : navch. posibnyk / za zah. red. V. O. Riiaky. Kyiv : Yurinkom Inter, 2006. S. 184–199.
3. Pankevych O. Z. Derzhavne pravo zarubizhnykh derzhav : pidruchnyk. Lviv : Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2018. 260 s.
4. Pravovi systemy suchasnosti : navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. / za red. Yu. S. Shemshuchenka. Kyiv : Yurydychna dumka, 2012. 490 s.
5. Kravchuk M. V. Pravova systema SShA. K. : Nora-Druk, 2004. 130 s.

M. M. Mykhailiuk. CONCEPTS AND TYPES OF MODELS OF JUDICIAL SYSTEMS (ON THE EXAMPLE OF FOREIGN COUNTRIES)

The article examines the models of foreign judicial systems and their features. It was noted that an independent judiciary is impossible under authoritarian and totalitarian regimes. Regardless of the form of government, the judiciary must be equally separated from other branches of government, which, of course, does not exclude its relationship with them. At the same time, the degree of its autonomy, independence and authority is determined by historical features, the level of legal awareness and some other factors. The growth of its role is general, which in particular was facilitated by the expansion in the second half of the 20th century. judicial control (supervision) of the constitutionality and legality of regulatory and other legal acts.

It was emphasized that the independence of the judiciary in England is ensured by the following rules: all interested persons can in all cases apply to the divisions of the Supreme Court. Of course, these units try to avoid overload, but it is they who decide whether to accept a case for consideration or not. In addition, they can at any moment accept a case pending in another court for their proceedings. All higher courts are not only capable of making their own rules of law and establishing the order of their activities, they have sufficient means to compel others to obey and respect their decisions.

The main features of the Romano-Germanic model of judicial systems are named: a developed legal framework that determines the organization and activity of courts; denial of judicial precedent as a source of law; the use, along with the appeal form, of cassation and revision forms for appealing court decisions and sentences; a much more active role of the judge in the process compared to the Anglo-Saxon model; and at the same time regarding the lesser prevalence of the institution of jurors and justices of the peace; preferential appointment of professional judges of the lowest level; functioning of judicial self-government bodies.

*Михайлюк М. М. Поняття та види моделей судових систем
(на прикладі зарубіжних країн)*

It is indicated that the peculiarity of the law of the Scandinavian countries is that judicial practice is recognized as a source of law, which actually plays a leading role in the system of sources of law. This allows us to draw a conclusion about the intermediate position of Scandinavian law between the families of common law and Romano-Germanic law.

Key words: *judicial system, Romano-Germanic, Anglo-Saxon, judicial power, judicial instance.*

Стаття надійшла до редколегії 5 серпня 2024 року

УДК 343.98

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.312-321

Н. С. Топчій,

канд. юрид. наук,

Національна академія внутрішніх справ

e-mail: tv1959@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-1726-9028

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В ЕЛЕКТРОННОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УКРАЇНІ

У статті досліджується питання забезпечення інформаційної безпеки під час ведення електронного кримінального провадження в Україні. Наголошено, що Інтернет-простір став платформою для маніпулювання думкою населення та вчинення кримінальних правопорушень. Учасники кримінальної процесуальної діяльності, використовуючи інформаційні технології, зіштовхуються з труднощами у збиранні, вилученні, копіюванні, переміщенні та перевірці електронної інформації, що міститься в процесуальних документах. Особам, які проводять розслідування кримінальних проваджень, потрібно мати високий рівень компетентності в галузі використання інформаційних технологій і мати технічні засоби для збору доказів.

Визначено, що останні роки зазначалися внесенням ряду змін до національного законодавства з метою регулювання та запобігання зловживанням у сфері засекречення інформації. Закон України «Про основи національної безпеки України» зробив значний внесок у правову основу створення системи та органів захисту інформації, визначивши загрози національній безпеці в інформаційній сфері, а саме: обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації; розповсюдження культу насильства, жорстокості та порнографії через засоби масової інформації; випадки комп'ютерної злочинності й комп'ютерного тероризму; розголошення інформації, що становить державну та іншу, визначену законом таємницю, а також конфіденційної інформації, що належить державі або спрямована на задоволення потреб і національних інтересів суспільства й держави; спроби маніпулювання суспільною свідомістю, включаючи поширення недостовірної, неповної або прихованої інформації.

Зроблено висновок, що електронне кримінальне провадження є формою кримінальної процесуальної діяльності, яка ґрунтується на складових алгоритмах автоматизованих кримінальних процедур, що включають Єдиний реєстр досудових розслідувань та інтегровані з ним електронні інформаційні системи.

Ключові слова: електронне кримінальне провадження, інформаційна безпека, досудове розслідування, кримінальне провадження.

Постановка проблеми. З моменту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року почалося створення системи захисту інформації держави. Цей процес включав розробку нормативно-правової бази для регулювання системи й органів захисту інформації з обмеженим доступом.

На сьогодні електронні програмні продукти стали невід'ємною частиною сучасного кримінального процесу, забезпечуючи системне управління кримінальним провадженням.

Як зазначають Н. Лугіна та В. Бойко у своїй науковій праці, «в епоху інформаційних технологій безпеці у віртуальному просторі варто приділяти велику увагу. Однак зі швидкими темпами науково-технічного розвитку людське суспільство переміщує багато сфер суспільного життя в кіберпростір, що надає широкі можливості злочинцям здійснювати свою протиправну діяльність. Ураховуючи курс України на входження у світовий інформаційний простір, ми переконані в необхідності створення національної моделі забезпечення кібербезпеки держави, громадян, а також підприємств, установ та організацій» [1, с. 43].

Впровадження електронних засобів у кримінальний процес, зокрема внесення до Кримінально-процесуального кодексу України 2001 року статті 87-1, яка регламентує процесуальний порядок застосування технічних засобів фіксації під час судового засідання, свідчить про поступовий перехід кримінальної процесуальної діяльності з паперового формату в електронний, що є типовим для багатьох країн світу.

У зв'язку зі швидкою інформатизацією суспільства в усіх сферах реформування кримінального процесу в Україні вимагає впровадження електронного кримінального провадження, що є об'єктивно необхідним. Сучасна практика кримінального провадження демонструє зростаючу тенденцію до активного використання інноваційних інструментів, як-от спеціалізоване програмне забезпечення для електронного здійснення кримінального процесу. Сьогодні це включає автоматизовану систему документообігу суду, Єдиний реєстр досудових розслідувань, Єдиний реєстр адвокатів України, Єдиний державний реєстр судових рішень та інші інструменти. Однак кожен з цих засобів повинен враховувати процесуальний статус і характер оброблюваної та збереженої інформації, а також підлягати аналізу й відповідати вимогам щодо її захисту, які не завжди є достатніми.

Інтернет-простір став середовищем для маніпуляції громадською думкою та вчинення кримінальних правопорушень. Учасники кримінального процесу, використовуючи інформаційні технології, стикаються з труднощами під час збирання, вилучення, копіювання, переміщення та перевірки електронної інформації в процесуальних документах. Органи розслідування повинні мати високий рівень знань у сфері інформаційних технологій і володіти технічними засобами для збору доказів.

Для досягнення основних цілей кримінального провадження в умовах переходу до електронної форми потрібно створити високоефективну систему електронної співпраці. Ця система має забезпечити швидке, якісне та всебічне розслідування злочинів. Електронне кримінальне провадження включає використання електронних інформаційних систем під час розслідування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика електронного кримінального провадження (далі – ЕКП) є відносно новою для наукових досліджень у галузі кримінального процесу. В останні роки українські науковці, наприклад А. Столітній, аналізують це питання. Проблема правового забезпечення інформаційної безпеки також вивчається в роботах спеціалістів з інформаційного права, як-от Б. А. Кормич, О. Г. Ярема, С. С. Єсімов, а також у контексті національної безпеки, наприклад, О. Д. Довгань, К. І. Беляков. Більшість наукових досліджень акцентують увагу на комплексному характері цієї проблеми. Також проводяться дослідження з питань доказування на основі електронних доказів, і теоретичні роботи з цього приводу створили науковці І. Бевзюк, О. Жученко, А. Калін, І. Каланча, О. Колотило, Т. Павлова, Д. Патрелюк, А. Столітній, Г. Чигирин та інші. Однак дослідження щодо електронного кримінального провадження та використання інформаційних систем у процесі розслідування вимагають подальшого детального вивчення.

Виклад основного матеріалу. З аналізу теоретичних положень випливає, що інформаційне середовище правореалізації ЕКП складатиметься з електронної системи, побудованої на базі ЄРДР. Крім основних функцій обробки електронної інформації, ця система надає телекомунікаційні засоби для учасників кримінального провадження. Електронне кримінальне провадження також включає взаємодію з електронними системами органів кримінальної юстиції, державними реєстрами та базами даних, а також зовнішніми інформаційними ресурсами для обміну даними, що вимагає інтероперабельності інструменту ЕКП. Створення ЕКП включає перетворення ЄРДР на інформаційно-телекомунікаційну систему та її інтеграцію з інформаційно-аналітичними системами органів кримінальної юстиції, формуючи інтегровану інформаційно-телекомунікаційну систему (далі – ІТС) як інструмент ЕКП. ІТС має потенціал стати стратегічним засобом зв'язку, реалізації прав і фіксації кримінального провадження, і її використання є обов'язковим для професійних учасників кримінального провадження. Вимоги до безпеки ІТС значно вищі через її критичний статус. Оскільки ЕКП має процесуальний статус, можливі незручності для органів кримінальної юстиції у разі непостійного функціонування апаратного забезпечення ІТС, тому важливо забезпечити надійний захист інформаційного ресурсу як об'єкта критичної інформаційної інфраструктури.

Відповідно до Закону України від 25 березня 1992 року № 2229-ХІІ «Про Службу безпеки України» Служба безпеки України стала першим державним органом, що відповідає за захист інформації. Цей Закон надав Службі правовий статус державного правоохоронного органу спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Згідно зі статтею 24 цього Закону серед завдань Служби безпеки України є «участь у розробці та здійсненні заходів з охорони державної таємниці й конфіденційної інформації, яка є власністю держави згідно із Законом України «Про державну таємницю» та іншими актами законодавства, а також надання підтримки підприємствам, установам, організаціям та підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України відповідно до законодавства» [2].

В останні роки було внесено ряд змін до національного законодавства, спрямованих на регулювання та запобігання зловживанням у сфері засекречення інформації. Закон України «Про основи національної безпеки України» відіграв ключову роль у створенні правової основи для системи та органів захисту інформації, визначивши загрози національній безпеці в інформаційній сфері [3], зокрема: обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації; поширення культу насильства, жорстокості та порнографії через засоби масової інформації; випадки комп'ютерної злочинності та комп'ютерного тероризму; розголошення інформації, що становить державну та іншу, визначену законом таємницю, а також конфіденційної інформації, що належить державі або спрямована на задоволення потреб і національних інтересів суспільства та держави; спроби маніпулювання суспільною свідомістю, включаючи поширення недостовірної, неповної або прихованої інформації.

З розвитком телекомунікаційних мереж і збільшенням обсягу інформації, що циркулює в автоматизованих системах, постало питання про правове регулювання поширення та використання інформації через ці засоби. Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» встановлює відповідні вимоги та правила. Цей Закон регулює відносини щодо захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах, забезпечуючи дотримання прав власності громадян і юридичних осіб на інформацію, а також права власників на захист та обмеження доступу до неї, визначені чинним законодавством. Також Закон України «Про Національну програму інформатизації» розглядає концепцію інформаційного суверенітету держави, яка включає контроль і регулювання потоків інформації з-за меж держави для забезпечення дотримання законів, прав і свобод громадян та національної безпеки. Питання охорони державної таємниці розглядаються і в інших законах. Наприклад, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначає підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності, включаючи запити державних органів щодо перевірки осіб, які мають доступ до державної таємниці. Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за правопорушення, пов'язані з державною таємницею. Розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України» містить статті 111 «Державна зрада» та 114 «Шпигунство», а розділ XIV «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності кордонів, забезпечення призову та мобілізації» містить статті 328 «Розголошення державної таємниці» і 329 «Втрата документів, що містять державну таємницю». Кодекс України про адміністративні правопорушення також передбачає адміністративну відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю (стаття 212-2) у певних випадках.

Аналізуючи цю тему, важливо звернути увагу на правовий статус електронних носіїв інформації, які містять результати негласних слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування. Наразі КПК України не містить визначення та регламенту щодо використання електронних доказів у кримінальному провадженні. Натомість КПК України надає певні ознаки процесуального статусу електронним носіям інформації, на яких зберігаються результати процесуальних дій, включаючи негласні слідчі (розшукові)

дії. Згідно зі статтею 84 КПК України доказами у кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані відповідно до вимог Кодексу, на основі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження й підлягають доказуванню. Серед цих доказів виділяються документи, які є одним із самостійних процесуальних джерел доказів, що використовують в кримінальному провадженні [4].

Відповідно до статті 99 КПК України під терміном «документ» розуміється фізичний носій інформації, створений спеціально для збереження різних видів даних, як-от письмові тексти, аудіозаписи, зображення тощо. Ці дані можуть бути використані як докази в кримінальному провадженні [4].

Серед матеріалів, які можуть бути розглянуті як документи за КПК України, виділяють фотографії, аудіо-, відеозаписи та інші форми інформації, зокрема електронні, якщо вони містять дані, які фігурують у цих документах. Це означає, що електронні носії інформації, які містять записи, зроблені під час процесуальних дій, охоплюючи таємні (розшукові) заходи, аудіо- та відеозаписи, тексти та зображення щодо фактичних даних, що є важливими для розкриття обставин кримінального правопорушення і є об'єктом доказів, також вважаються джерелами доказів згідно з чинним КПК України.

У зазначеній статті передбачено, що до документів, які можуть слугувати джерелами доказів, включаються процесуальні протоколи та їх додатки, які складені відповідно до Кодексу, а також носії інформації, на яких зафіксовані процесуальні дії за допомогою технічних засобів. Водночас сторона кримінального провадження, потерпілий або представник юридичної особи, стосовно якої ведеться провадження, мають зобов'язання надати суду оригінал документа. Під оригіналом документа розуміється сам документ, а оригінальним відображенням електронного документа вважається його представлення, яке має таку саму юридичну силу, як і сам документ. Копії інформації, що міститься в інформаційних (автоматизованих) системах, телекомунікаційних системах, інформаційно-телекомунікаційних системах або їх компонентах, створені слідчим або прокурором за допомогою спеціаліста, розглядаються судом як оригінали документа.

Фіксація прогресу та результатів негласних слідчих (розшукових) дій має відбуватися відповідно до чітко встановлених процедур, що передбачені законодавством про кримінальний процес України. Після проведення кожної такої дії складається протокол, до якого, за потреби, додаються відповідні додатки. Сам процес проведення негласних слідчих (розшукових) дій може бути задокументований за допомогою різних технічних та інших засобів.

Протоколи, що містять інформацію про проведення негласних слідчих (розшукових) дій, одночасно з усіма додатками повинні бути передані прокурору не пізніше ніж через двадцять чотири години після завершення цих дій. Прокурор, отримавши такі протоколи, приймає заходи для збереження отриманих предметів і документів, які можуть бути використані в кримінальному провадженні.

Під час розгляду питання про додатки до протоколів негласних слідчих (розшукових) дій важливо керуватися положеннями статті 105 КПК України, де зазначений перелік

таких додатків. Серед них вказані аудіо- та відеозаписи процесуальних дій, носії комп'ютерної інформації та інші матеріали, які пояснюють зміст протоколу.

Щодо легітимізації використання електронних носіїв інформації, на яких зберігаються результати негласних слідчих (розшукових) дій, існують проблеми, пов'язані з процесуальним оформленням процесу та результатів заходів, що включають у себе підготовку до проведення негласних слідчих (розшукових) дій, де використовуються спеціальні технічні засоби для негласного отримання інформації. Досі недостатньо регламентується процедура дослідження відомостей, отриманих у результаті раніше припинених негласних слідчих (розшукових) дій, які зберігаються на електронних носіях інформації.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство не надає повних вказівок щодо процедур та оформлення дій слідчих або оперативних працівників, пов'язаних із використанням спеціальних технічних засобів для негласного отримання інформації під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Навіть у випадках широкого застосування таких засобів, коли проводяться негласні дії, які тимчасово обмежують конституційні права особи, законодавство не конкретизує процедурні вимоги для таких ситуацій. Це важливо розуміти, оскільки ці дії мають процесуальний характер і здійснюються лише в контексті підготовки до проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Вони не є «проміжним етапом» таких дій, оскільки відбуваються до їх початку, тобто до безпосереднього отримання та фіксації інформації про кримінальне правопорушення й особу, яка його вчинила за допомогою негласних методів.

З урахуванням цього подібні дії проводяться після прийняття рішення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій і тісно пов'язані з ними, тому мають дотримуватись вимог щодо збереження конфіденційності без розголошення відповідного факту. Це природно обмежує проведення та фіксацію таких дій. Наприклад, на відміну від «відкритої» слідчої (розшукової) дії, яка передбачає огляд речей і документів згідно зі статтею 237 КПК України, під час огляду спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації не можуть бути присутні поняті, потерпілі, підозрювані або інші учасники кримінального провадження. Замість цього огляд цих засобів, а також їх виготовлення (утворення) зазвичай здійснюють за участю спеціалістів.

Ураховуючи вищезазначене, доцільно використовувати загальні правила фіксації процесуальних дій у кримінальному провадженні, які передбачені КПК України, для документування ходу та результатів виконаних дій. Це означає, що після виконання таких дій може бути складений протокол згідно з вимогами статей 252 та 273 КПК України, до якого можуть бути додані відповідні додатки, якщо необхідно. Важливо зауважити, що, згідно з положеннями статей 103, 104 та 106 КПК України, процесуальні дії під час кримінального провадження фіксуються у відповідних протоколах або на носіях інформації, на яких зафіксовані ці дії за допомогою технічних засобів, що також відображається у протоколах. Ці протоколи складають слідчий або працівники уповноважених оперативних підрозділів за дорученням слідчого.

З іншого боку, Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає, що фіксація ходу та результатів процесуальних дій у протоколі здійснюється лише у

виняткових випадках, визначених самим Кодексом. Тому під час інтерпретації норм кримінального процесуального законодавства в таких ситуаціях основним принципом є дотримання принципу верховенства права та інших основних вимог до кримінального провадження, визначених у статтях 7 і 8 Кримінального процесуального кодексу України. Згідно з цими принципами кримінальне провадження повинно здійснюватися з повагою до прав людини, визнанням їх як найвищої цінності та визначенням напряму діяльності держави.

Отже, правильне документування зазначених процесуальних дій, включаючи фіксацію ходу та результатів їх проведення у відповідному протоколі з використанням відеозапису, є ефективним додатковим інструментом, який гарантує захист конституційних прав особи під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Наявність таких протоколів дозволяє суду перевіряти дотримання засад законності та пріоритету права в процесі підготовки та здійснення негласних слідчих (розшукових) дій. Це має вирішальне значення для оцінки отриманих у результаті цих дій даних як достовірних та прийнятних доказів, а також для визначення законності їх використання в кримінальному провадженні.

Вважаємо, що важливо підкреслити потребу у внесенні системних змін до чинного кримінального процесуального законодавства з метою впровадження електронних носіїв інформації, на яких будуть фіксуватись результати негласних слідчих (розшукових) дій як законні докази в кримінальний процес в Україні. Це сприятиме дотриманню принципів верховенства права під час проведення таких дій і запобіжить непідтвердженим заявам щодо порушення прав особи без підстав.

Розпочати кримінальне провадження можна через внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань і створення витягу з цього реєстру, а також повідомлення прокурору про початок розслідування. Сьогодні в кримінальному провадженні переважають паперові документи, проте з розвитком електронного документообігу ситуація зміниться, і паперові документи будуть вважатися вторинними, тоді як електронні документи стануть основними.

Питання про ймовірність заміни паперових документів електронними в кримінальному провадженні наразі є предметом дослідження. Впровадження електронного формату може сприяти швидкому збору та фіксації доказів, а також їх передачі іншим учасникам справи, які мають відповідний доступ. Розвиток інформаційних технологій сприяє зростанню кіберзлочинності, що підкреслює важливість забезпечення інформаційної безпеки.

На офіційний Єдиний вебпортал органів виконавчої влади Міністерства юстиції України надійшла інформація щодо електронного провадження у кримінальному процесі. Міністр юстиції висловив позицію, що необхідно перейти від паперової форми документообігу до електронної. Це запровадження кримінальних проваджень у електронному форматі має на меті виправлення недоліків, пов'язаних із провадженням у паперовій формі, як-от зловживання між окремими судами й органами досудового розслідування щодо передачі матеріалів проваджень, надання або отримання матеріалів провадження для ознайомлення й витрату часу працівників прокуратури, слідчих та

органів дізнання на передачу справ. Керівництво Міністерства юстиції України підкреслює потребу в зменшенні зловживань з боку судів та органів досудового розслідування, а перехід від паперового до електронного провадження допоможе виконанню основних завдань Міністерства юстиції України.

Варто зауважити, що розвиток інформаційних технологій сприяв виникненню електронного кримінального розслідування. Проте проведення такого розслідування потребує застосування заходів для збереження інформації. Інформаційна безпека в кримінальному провадженні передбачає захист інформаційного середовища електронного кримінального розслідування за допомогою засобів і методів збереження інформації, які забезпечують ефективне функціонування кримінального провадження та сприяють досягненню його цілей.

Єдиний реєстр досудових розслідувань є центральною базою даних, яка може бути уразливою під час розслідування. У цьому реєстрі зберігається інформація про різні події, як-от повідомлення особи про підозру, зміна підозри, нові підозри, затримання особи, дані щодо розшуку, інформація про об'єднання та виділення матеріалів провадження, завдані збитки, застосування, зміна або скасування запобіжного заходу та інші значущі дані. Важливо забезпечити надійний захист цієї інформації від сторонніх втручань і маніпулювання даними, щоб забезпечити інформаційну безпеку. Існує ризик видалення, спотворення або знищення даних, що може надати злочинцям можливість уникнути відповідальності.

Висновок. Отже, підсумовуючи, варто наголосити, що електронне кримінальне провадження є формою кримінальної процесуальної діяльності, яка базується на алгоритмах автоматизованих кримінальних процедур, що включають Єдиний реєстр досудових розслідувань та інтегровані з ним електронні інформаційні системи.

Впровадження концепції електронного кримінального провадження має такі характеристики: оптимізація процедур досудового розслідування для більш ефективного проведення його стадій; удосконалення контролю й нагляду над процесом розслідування для забезпечення більшої прозорості та відповідності правових стандартів; зменшення витрат з бюджету за допомогою оптимізації процесів і використання електронних ресурсів; зменшення кількості співробітників завдяки можливості автоматизації деяких завдань; усунення бюрократичних процедур і скорочення часу, потрібного для завершення розслідування; підвищення довіри громадськості до правоохоронних органів через більш прозорий та ефективний процес розслідування; спрощення кримінальної процесуальної діяльності через використання автоматизованих алгоритмів та електронних систем; мінімізація ризику корупції через забезпечення прозорості й електронного контролю; використання ефективних методів електронної комунікації для швидкого та безпечного обміну інформацією; автоматизація процесів для зниження ручної праці та підвищення точності й ефективності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лугіна Н. А., Бойко В. В. Європейський досвід подолання кіберзлочинності в Україні в умовах сьогодення. *Нове українське право*. 2022. Випуск 6, том 2. С. 42–46.
2. Про службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12> (дата звернення: 01.06.2024).
3. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення: 01.06.2024).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. *Голос України*. 2012. № 90–91.

REFERENCES

1. Luhina N. A., Boiko V. V. Yevropeyskyi dosvid podolannia kiberzlochynnosti v Ukraini v umovakh sohodennia. *Nove ukrainske pravo*. 2022. Vypusk 6, tom 2. S. 42–46.
2. Pro sluzhbu bezpeky Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 25 bereznia 1992 r. № 2229-XII // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12> (data zvernennia: 01.06.2024).
3. Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 19.06.2003 № 964-IV // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (data zvernennia: 01.06.2024).
4. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13.04.2012. *Holos Ukrainy*. 2012. № 90–91.

N. S. Topchiy. ENSURING INFORMATION SECURITY IN ELECTRONIC CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE

The article examines the issue of ensuring information security when conducting electronic criminal proceedings in Ukraine. It was emphasized that the Internet has become a platform for manipulating public opinion and committing criminal offenses. Participants in criminal procedural activities, using information technologies, face difficulties in collecting, extracting, copying, moving and checking electronic information contained in procedural documents. Persons who conduct investigations of criminal proceedings must have a high level of competence in the field of information technology use and have technical means for gathering evidence.

It was determined that recent years have been marked by the introduction of a number of changes to national legislation aimed at regulating and preventing abuses in the field of classified information. The Law of Ukraine "On the Basics of National Security of Ukraine" made a significant contribution to the legal basis of the creation of the information protection system and bodies by identifying threats to national security in the information sphere, namely: restrictions on freedom of speech and citizens' access to information; spread of the cult of violence, cruelty and pornography through mass media; cases of computer crime and

Топчій Н. С. Забезпечення інформаційної безпеки в електронному кримінальному провадженні в Україні

computer terrorism; disclosure of information constituting a state and other, legally defined secret, as well as confidential information belonging to the state or aimed at meeting the needs and national interests of society and the state; attempts to manipulate public consciousness, including the dissemination of inaccurate, incomplete or hidden information.

It was concluded that electronic criminal proceedings are a form of criminal procedural activity, which is based on the component algorithms of automated criminal procedures, which include the Unified Register of Pretrial Investigations and electronic information systems integrated with it.

Keywords: *electronic criminal proceedings, information security, pretrial investigation, criminal proceedings.*

Стаття надійшла до редколегії 22 липня 2024 року

УДК 343.9

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.322-327

О. П. Шовкопляс,

аспірант,

Державний податковий університет

e-mail: bemrsud_4a@ukr.net

ORCID ID 0009-0004-4018-6943

ЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ У ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА В СУДІ ЗА УЧАСТЮ СУДУ ПРИСЯЖНИХ

У статті розглядаються питання, пов'язані з особливостями психологічної тактики підтримки державного обвинувачення в судах, під час розгляду справ за участю суду присяжних засідателів. Приділено увагу дослідженню психологічних особливостей поведінки в суді державного обвинувача під час спілкування з обвинуваченим, присяжними засідателями, захисником, іншими учасниками процесу. Участь прокурора в судовому засіданні ставить щодо нього високі моральні вимоги. Ці вимоги може виконати прокурор, який володіє високим рівнем правової та загальної культури, знаннями основ психології та риторики, законів логіки, що вміє вести полеміку.

Зазначено, що істотне значення для досягнення взаєморозуміння з учасниками судового процесу має вибір аргументів, послідовність та логіка й тактика їх викладу. Державний обвинувач має прагнути встановлення психологічного контакту з обвинуваченим, потерпілим, адвокатом, свідками та використовувати індивідуальний підхід до кожного з них. Від правильно обраної тактики проведення допитів у ході судового слідства залежить якість підтримки державного обвинувачення. До прийомів, що дають змогу встановити психологічний контакт з допитуваним, можна віднести постановку питань у доступній формі, прояв інтересу до особистості, індивідуальний підхід, ввічливе коректне ставлення до позиції та вміння вислухати, неупередженість.

Зроблено висновок, що державний обвинувач, який професійно та тактично правильно вибудує свою участь у суді присяжних засідателів, зуміє ефективно, в межах закону, впливати на суддів та учасників судового розгляду та довести, що саме його позиція є правильною та об'єктивною, може з упевненістю назвати себе гарантом дотримання конституційних прав громадян у кримінальному провадженні.

Наголошено, що виголошення промови в дебатах – найбільш відповідальний момент у діяльності прокурора. Саме тут прокурор може об'єктивно та компетентно, чітко і ясно, використовуючи різні методи, способи та прийоми ораторської майстерності та знання з психології, а також закони логіки, виявляючи повагу до суду, викласти свою позицію у кримінальному провадженні.

Ключові слова: прокурор, державне обвинувачення, психологічні знання, суд, судовий розгляд, присяжні.

Відомо, що судовий розгляд за участю колегії присяжних засідателів має ряд істотних відмінностей від звичайного судового процесу в суді загальної юрисдикції. Нормативно закріплена КПК України специфіка кримінального провадження за участю колегії присяжних засідателів посилює потребу в наявності психологічних знань в учасників кримінального провадження як зі сторони захисту, так і зі сторони обвинувачення.

Успіх діяльності прокурора в цих умовах залежить не тільки від якості зібраної на досудовому розслідуванні доказової бази, його власної кваліфікації як юриста, а й від уміння вибрати та реалізувати оптимальну стратегію поведінки, використовувати найбільш переконливу для присяжних форму донесення інформації.

Н. А. Лугіна, З. О. Кушнір у статті «Роль прокурора в кримінальному провадженні щодо приватного провадження в умовах реформування органів прокуратури» справедливо звертають увагу, що цій темі присвячені численні класичні праці українських юристів, у яких, поряд із правовими аспектами розглядаються питання, що мають психологічну природу та щодо особливостей спілкування державного обвинувача з іншими учасниками процесу, даються рекомендації про вибір найбільш ефективної форми такої комунікації. Це свідчить про те, що вчені усвідомлюють значущість психологічної складової підтримки державного обвинувачення в суді присяжних, а прокурори-практики мають потребу в конкретних психологічних рекомендаціях, викладених зрозумілою для них мовою. Вказана проблема вимагає глибокого наукового дослідження та вирішення. За цією тематикою наукових праць недостатньо. Крім того, вони переважно носять дослідницький, а не прикладний характер, основну увагу авторів привертають колегії присяжних як мала соціальна група, специфіка прийняття ними групового рішення під час винесення вироку [1, с. 53].

Участь прокурора в судовому засіданні пред'являє щодо нього високі моральні вимоги. Він повинен правильно визначити свою поведінку в будь-яких найскладніших ситуаціях, не порушуючи прав та законних інтересів учасників процесу, етичних норм. Як і для будь-якого учасника судового розгляду, для нього велике значення має «ефект першого враження». Сприйняття особистості державного обвинувача починається зі своєчасності його появи в залі судового засідання, зовнішнього вигляду, манери триматися, пози, міміки, жестів.

Особливу увагу потрібно приділяти промові прокурора. Вона повинна бути правильною, ясною, зрозумілою, логічною, не містити розпливчастих фраз і виразів, відповідати середньому рівню розвитку більшості осіб, присутніх у суді, їх реальних інтелектуально-духовних ресурсів, душевних якостей.

Істотне значення для досягнення взаєморозуміння з учасниками судового процесу має вибір аргументів, послідовність і логіка й тактика їх викладу. Державний обвинувач має прагнути встановлення психологічного контакту з обвинуваченим, потерпілим, адвокатом, свідками та використовувати індивідуальний підхід до кожного з них.

Від правильно обраної тактики проведення допитів у ході судового слідства залежить якість підтримки державного обвинувачення. До прийомів, що дають змогу встановити психологічний контакт з допитуваним, можна віднести постановку питань у

доступній формі, прояв інтересу до особистості, індивідуальний підхід, ввічливе коректне ставлення до позиції та вміння вислухати, неупередженість.

Психологи рекомендують враховувати професійну приналежність потерпілого, свідків (лікар, водій, педагог, актор тощо), розробляти план спілкування, в якому має бути передбачено врахування їх особистісних інтересів. Починати розмову потрібно із особливостей професійної діяльності з метою розташувати до себе співрозмовника, викликати його довіру, а потім перейти до вивчення обставин, фактів, які входять до предмета доказування.

Звертаючись до поняття «предмет доказування», науковці висловлюють позицію, що це специфічне процесуальне позначення предмета пізнання в кримінальному провадженні – це такі об'єктивно існуючі властивості та зв'язки, тобто фактичні обставини досліджуваної події, які мають правове значення, характеризують його як суспільно небезпечне та кримінально каране діяння, а особу, яка вчинила діяння, як винну. Встановлення таких сторін події відповідає пізнавальній потребі суспільства, бо дає змогу застосувати відповідні норми права та досягти мети судового розгляду» [2, с. 183].

Прокурор повинен використовувати знання психологічних особливостей особи під час допиту обвинуваченого. Особливо, якщо обвинувачений неповнолітній. Допит неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, свідка та потерпілого має деякі особливості, зумовлені віком, соціальними, морально-психологічними, тактичними особливостями допитуваного. Аналіз практики показує, що основною і найпоширенішою слідчою (розшуковою) дією, що проводиться за участю малолітніх осіб (до 14 років), є допит. Незважаючи на те, що частина малолітніх у загальній масі осіб, які допитуються у кримінальних провадженнях, відносно невелика, однак вони з різних причин іноді володіють інформацією, що має виключно важливе значення для органів розслідування. Працівники судово-слідчих органів у момент виконання свого професійного обов'язку, зокрема отримання цікавих для них відомостей щодо провадження, що розслідується, часом не завжди враховують зовнішні та внутрішні чинники, що впливають на достовірність показань, а часом просто ігнорують емоційний стан малолітнього, що допитується. Для налагодження взаємозв'язку з неповнолітнім, що спрямований на захист психіки дитини від негативного впливу зовнішніх чинників, необхідно враховувати психотравмувальний характер впливу на його психіку під час проведення судово-слідчих дій і створити особливі сприятливі умови. Особливе місце у вивченні особистісних особливостей неповнолітнього займає визначення типу його темпераменту та властивості характеру, що значно спрощує встановлення психологічного контакту з допитуваним, дає змогу правильніше розуміти його особливості, варіювати у такий спосіб тактичні прийоми допиту.

Отже, однією з умов допиту неповнолітнього свідка та потерпілого, які забезпечують отримання повних і достовірних показань, є встановлення психологічного контакту між допитуваним малолітнім та працівником правоохоронного органу. Недарма під час допиту неповнолітній не попереджається про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань з тієї причини, що законодавець дав можливість встановлення психологічного контакту з допитуваним неповнолітнім свідком, не

призначивши за це покарання. Ця обставина свідчить про прояв турботи та захисту з боку держави щодо неповнолітніх, які допитуються під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Державний обвинувач повинен уміти грамотно використати психологічний вплив на учасників процесу, особливо під час розгляду кримінальних проваджень за участю присяжних засідателів.

На думку науковців, «...психологічний вплив – це вплив на психологічний стан, думки, почуття та вчинки людей, виконаний із допомогою психологічних засобів» [3, с. 57].

Виголошення промови в дебатах – найбільш відповідальний момент у діяльності прокурора. Саме тут прокурор може об'єктивно та компетентно, чітко і ясно використовуючи різні методи, способи та прийоми ораторської майстерності та знання з психології, а також закони логіки, виявляючи повагу до суду, викласти свою позицію у кримінальному провадженні.

Інтереси та позиції учасників судових дебатів – антагоністичні (через виконання різних функцій). Однак кожен повинен дотримуватись вимог морального характеру. Це ті вимоги, які пов'язують з етичними началами, з уявленнями про те, що морально дозволено чи не дозволено в судових дебатах.

Автори підкреслюють, що «в своїй промові він (прокурор-обвинувач) не повинен ні представляти справу в односторонньому вигляді, витягуючи з неї лише обставини, що викривають обвинуваченого, ні перебільшувати значення доказів або важливості кримінального правопорушення. Так, унаслідок цих етичних вимог прокурор запрошується сказати своє слово також щодо спростування обставин, що здавалися сформованими проти обвинуваченого» [4, с. 62].

Існує наукова позиція, коли автори справедливо зазначають, що поряд з вимогами правильності позиції державного обвинувача по суті, суворості відповідності закону його висновків про винність обвинуваченого, кваліфікації кримінального правопорушення та міри покарання важливе значення мають психологічні особливості мови, дотримання почуття міри під час оцінювання суспільної небезпечності кримінального правопорушення та оцінювання особистості обвинуваченого, потерпілого, свідків, їх поведінки на досудовому розслідуванні та в судовому розгляді. Прокурор повинен уміти переконувати присутніх у своїй правоті, не порушуючи законних прав та інтересів громадян [5, с. 210], сприяти моральному вихованню обвинуваченого, потерпілого, свідка, інших осіб, що беруть участь у провадженні, а також присутніх у залі суду. На підтвердження свого висновку про значущість психологічних знань у діяльності державного обвинувача науковці наводять приклади з класичних творів, де описуються різні образи прокурорів, які вимовляють обвинувальну промову, і дають можливість порівняти, яке враження справляють їхня поведінка та мовлення. Так, одним з основних показників якості підтримки обвинувачення в суді присяжних засідателів є винесення судом законного, обґрунтованого та справедливого вироку відповідно до кримінального та кримінального процесуального законодавства.

Усе це неможливо без володіння державним обвинувачем механізмом психологічного громадського спілкування, вмінням застосовувати різноманітні психологічні прийоми

щодо учасників кримінального процесу. Грамотний, кваліфікований виступ державного обвинувача в суді присяжних сприяє формуванню позитивного ставлення до органів прокуратури та зміцнення їхнього авторитету.

Крім того, державний обвинувач, який професійно й тактично правильно вибудує свою участь у суді присяжних засідателів, зуміє ефективно, в межах закону, впливати на суддів та учасників судового розгляду та довести, що саме його позиція є правильною та об'єктивною, може з упевненістю назвати себе гарантом дотримання конституційних прав громадян у кримінальному провадженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лугіна Н. А., Кушнір З. О. Роль прокурора в кримінальному провадженні щодо приватного провадження в умовах реформування органів прокуратури. *Електронне науково-практичне фахове видання «Журнал східноєвропейського права»*. 2020. Випуск 74. С. 51–57.
2. Лапкін А. В. Психологічні аспекти добору прокурорів. *Бочаровські читання*. Харків, 2018. С. 181–184.
3. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підручник. К., 2013. 352 с.
4. Промова прокурора в судових дебатах у кримінальному провадженні : наук.-практ. посіб. / Мустеця І. В., Демченко Г. В., Антонєць О. В., Троян О. Л., Шевченко О. О., Курило І. В., Бутенко А. М., Шмалєня С. В., Столітній А. В., Туркот М. С. та ін. ; за ред. Мустєци І. В., Демченка Г. В., Шмалєні С. В., Туркота М. С. Київ : Норма права, 2023. 140 с.
5. Полянський Ю. Є. Особливості правового статусу прокурора – державного обвинувача за Кримінальним процесуальним кодексом України. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 16–17 трав. 2013 р. Т. 2. О. : Фенікс, 2013. С. 210.

REFERENCES

1. Luhina N. A., Kushnir Z. O. Rol prokurora v kryminalnomu provadzhenni shchodo pryvatnoho provadzhennia v umovakh reformuvannia orhaniv prokuratury. *Elektronne naukovo-praktychne fakhove vydannia «Zhurnal skhidnoevropeiskoho prava»*. 2020. Vypusk 74. S. 51–57.
2. Lapkin A. V. Psykholohichni aspekty doboru prokuroriv. *Bocharovski chytannia*. Kharkiv, 2018. S. 181–184.
3. Konovalova V. O., Shepitko V.I u. Yurydychna psykholohiia : pidruchnyk. K., 2013. 352 s.
4. Promova prokurora v sudovykh debatakh u kryminalnomu provadzhenni : nauk.-prakt. posib. / Mustetsa I. V., Demchenko H. V., Antonets O. V., Troian O. L., Shevchenko O. O., Kurylo I. V., Butenko A. M., Shmalenia S. V., Stolitnii A. V., Turkot M. S. ta in. ; za red. Mustetsy I. V., Demchenka H. V., Shmaleni S. V., Turkota M. S. Kyiv : Norma prava, 2023. 140 s.

Шовкопляс О. П. Значення психологічних знань у діяльності прокурора в суді за участю суду присяжних

5. Polianskyi Yu. Ye. Osoblyvosti pravovoho statusu prokurora – derzhavnoho obvynuvacha za Kryminalnym protsesualnym kodeksom Ukrainy. *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy* : materialy Mizhnar. nauk.prakt. konf., 16–17 trav. 2013 r. T. 2. O. : Feniks, 2013. S. 210.

O. P. Shovkoplias. THE SIGNIFICANCE OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE IN THE ACTIVITIES OF THE PROSECUTOR IN A JURY COURT

The article examines issues related to the peculiarities of psychological tactics of supporting the state prosecution in courts, when considering cases with the participation of a court of jurors. Attention is paid to the study of the psychological features of the state prosecutor's behavior in court during communication with the accused, jurors, defense counsel, and other participants in the process. The prosecutor's participation in the court session places high moral demands on him. These requirements can be fulfilled by a prosecutor who has a high level of legal and general culture, knowledge of the basics of psychology and rhetoric, the laws of logic, who knows how to conduct polemics.

It is noted that the choice of arguments, the sequence and logic and tactics of their presentation are of significant importance for achieving mutual understanding with the participants in the court process. The public prosecutor should strive to establish psychological contact with the accused, the victim, the lawyer, witnesses and use an individual approach to each of them. The quality of support for the state prosecution depends on the correctly chosen tactics of conducting interrogations during the judicial investigation. Techniques that make it possible to establish psychological contact with the interrogated person include asking questions in an accessible form, showing interest in the individual, an individual approach, a polite and correct attitude to the position and the ability to listen, impartiality.

It was concluded that the public prosecutor, who professionally and tactically correctly builds his participation in the jury trial, will be able to effectively, within the limits of the law, influence the judges and participants in the trial and prove that his position is correct and objective, can confidence to call oneself a guarantor of the observance of the constitutional rights of citizens in criminal proceedings.

It was emphasized that delivering a speech in a debate is the most important moment in a prosecutor's activity. It is here that the prosecutor can objectively and competently, clearly and clearly, using various methods, methods and techniques of oratorical skills and knowledge of psychology, as well as the laws of logic, showing respect for the court, present his position in the criminal proceedings.

Key words: prosecutor, state prosecution, psychological knowledge, court, trial, jury.

Стаття надійшла до редколегії 24 липня 2024 року

УДК 343.13

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.328-334

С. О. Яцюк,

аспірант,

Державний податковий університет

e-mail: yatsukserhg@gmail.com

ORCID ID 0009-0007-3235-497X

ПОНЯТТЯ, ЗНАЧЕННЯ ТА МІСЦЕ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У СИСТЕМІ ЗАХОДІВ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ

У статті досліджуються поняття, значення та місце запобіжних заходів у системі заходів процесуального примусу в кримінальному процесі України. Наголошено, що діяльність органів розслідування, прокуратури і суду не буде ефективною, якщо не охоплюватиме різноманітних засобів впливу на поведінку учасників кримінального провадження. Ці державні органи повинні мати більше можливостей для контролювання поведінки певних осіб та фактичного обмеження їхніх конституційних прав і свобод. Детальне вивчення запобіжних заходів як інструменту примусу показує, що вони мають самостійну мету і значний превентивний характер, але їх застосування супроводжується певними труднощами. У кримінальному провадженні запобіжні заходи забезпечують бажаний перебіг, зміст і умови процесу, попереджаючи неналежні дії підозрюваних або обвинувачених.

Вказано, що правовий режим воєнного стану вимагає спеціального підходу до забезпечення відповідної поведінки осіб, які підозрюються у скоєнні кримінального правопорушення. Для оптимального застосування запобіжних заходів щодо підозрюваних виникає нагальна потреба привести кримінально-правові норми у відповідність до сучасних реалій, з урахуванням перебігу бойових дій і стану територій, що опинилися під окупацією, де можуть перебувати підозрювані. Ці чинники підкреслюють актуальність проблеми в суспільстві та необхідність її детального аналізу й уваги на практиці.

Конкретизовано, що винятковий механізм відміни запобіжного заходу з метою, щоб особа пройшла військову службу за призовом під час мобілізації на особливий період, встановлює, що клопотання підозрюваного або обвинуваченого повинно бути адресовано прокурору, який має право (але не зобов'язаний) направити звернення до слідчого судді або суду з клопотанням щодо скасування запобіжного заходу. Цей механізм може охоплювати як тримання під вартою (за умови, що описана в частині 1 статті 616 КПК України), так і інші запобіжні заходи (згідно з положеннями частини 4 статті 616 КПК України).

Зроблено висновок, що в умовах воєнного стану законодавством визначено спеціальний порядок призначення, зміни та скасування запобіжних заходів. Відповідно до визначеного

законодавцем порядку встановлена можливість заміни запобіжного заходу з застави на особисте зобов'язання або, для прикладу, з домашнього арешту на особисте зобов'язання. Особиста порука могла б стати перспективним запобіжним заходом у справах про колаборацію, проте відповідно до чинного законодавства, для таких осіб застосовується тримання під вартою – найсуворіший із наведених вище заходів, який має свої переваги та недоліки, але в певному сенсі є більш ефективним.

Ключові слова: запобіжний захід, заходи процесуального примусу, кримінальне провадження, досудове розслідування, воєнний стан.

Діяльність органів розслідування, прокуратури і суду не буде ефективною, якщо не охоплюватиме різноманітних засобів впливу на поведінку учасників кримінального провадження. Ці державні органи повинні мати більше можливостей для контролювання поведінки певних осіб та фактичного обмеження їхніх конституційних прав і свобод. Детальне вивчення запобіжних заходів як інструменту примусу показує, що вони мають самостійну мету і значний превентивний характер, але їх застосування супроводжується певними труднощами. У кримінальному провадженні запобіжні заходи забезпечують бажаний перебіг, зміст і умови процесу, попереджаючи неналежні дії підозрюваних або обвинувачених.

Правовий режим воєнного стану вимагає спеціального підходу до забезпечення відповідної поведінки осіб, які підозрюються у скоєнні кримінального правопорушення. Для оптимального застосування запобіжних заходів щодо підозрюваних виникає нагальна потреба привести кримінально-правові норми у відповідність до сучасних реалій, з урахуванням перебігу бойових дій і стану територій, що опинилися під окупацією, де можуть перебувати підозрювані. Ці чинники підкреслюють актуальність проблеми в суспільстві та необхідність її детального аналізу й уваги на практиці.

Науковці та практики, такі як О. А. Банчук, І. В. Гловюк, Ю. М. Грошевий, М. І. Дерев'янок, О. М. Дроздов, В. А. Завтур, Л. М. Лобойко, Н.А. Лугіна, Є. Д. Лук'янчиков, Б. Є. Лук'янчиков, М. А. Погорецький, В. Р. Михайленко, В. В. Рогальська, Г. К. Тетерятник, Т. Г. Фомина, О. Г. Шило та інші, вже досліджували деякі аспекти застосування запобіжних заходів в умовах воєнного стану. Проте законодавство, що визначає порядок зміни та скасування запобіжних заходів для осіб, що проходять військову службу за призовом під час мобілізації на особливий період, а також у разі співпраці з ворогом під час окупації, потребує системного аналізу.

Як визначає І. М. Проць, «запобіжні заходи – це заходи процесуального примусу, передбачені кримінальним процесуальним законодавством, які тимчасово обмежують права і свободи підозрюваного (обвинуваченого) з метою забезпечення його належної процесуальної поведінки» [1, с. 382]. Якщо слідчий вважає, що підозрюваний або обвинувачений може не виконати своїх процесуальних обов'язків або перешкоджати розслідуванню, він звертається до слідчого судді з проханням застосувати запобіжний захід.

Запобіжний захід не є покаранням, а лише заходом для забезпечення кримінального провадження. Типовий порядок дій слідчого судді під час розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу є такий:

1. Потрібно здійснити перевірку, чи обґрунтовано особі повідомили про підозру.
2. Здійснити оцінку прогнозованих ризиків, що особа не буде виконувати покладені на неї обов'язки.
3. Взяти до уваги всі факти, відображені в матеріалах провадження.
4. Винести обґрунтовану ухвалу щодо:
 - призначити запобіжний захід, про який клопоче прокурор;
 - ухвалити відмову в його застосуванні;
 - призначити застосування менш суворого запобіжного заходу [2, с. 154].

Статтею 176 Кримінального процесуального кодексу України визначено вичерпний перелік запобіжних заходів (за принципом від менш суворого до більш суворого). До них належать: особисте зобов'язання; особиста порука; застава (як самостійний запобіжний захід); домашній арешт (з визначеним часом його застосування); тримання під вартою [3].

У зв'язку з війною були внесені зміни до КПК України, зокрема до статті 176, яка була доповнена частиною 6. Згідно із Законом України від 14 квітня 2022 року [4], який стосується удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та застосування запобіжних заходів за злочини проти основ національної та громадської безпеки, до Кримінального кодексу України було введено статтю 111-2 про пособництво державі-агресору [5]. Під час дії воєнного стану особам, які підозрюються чи обвинувачуються у колабораційній діяльності (злочині, зазначеному у статті 111-1 КК України), як запобіжний захід може застосовуватися лише тримання під вартою.

Є. Письменський указує на те, що явище співпраці з ворогом серед громадян, що проживають на окупованій території, можна розглядати в широкому і вузькому контекстах. У широкому розумінні колабораціонізм являє собою комплекс взаємовідносин у всіх сферах життя між окупантом та місцевим населенням. Такі взаємини можуть відбуватися на різних рівнях, від побутового та особисто-інтимного до ідеологічного та воєнного, що передбачає всі види соціальної відповідальності. «На окупованій території сучасної України колабораціонізм проявляється в дуже широкому діапазоні – від культурно-освітнього рівня до політичної та воєнної співпраці», – резюмує автор [6, с. 87].

Зрозуміло, що чим довше триває окупація, тим більше людей змушені йти на співпрацю з окупаційними силами. Людям, які залишилися на окупованих територіях, необхідно пристосовуватися до умов ворога, оскільки жити у страху без нормального функціонування, праці чи навчання не кожен зможе. Отже, доводиться співіснувати з ворогом на одній території.

А. Бондаренко, Н. Лугіна, С. Лугін у своїй науковій праці відмічають, що така співпраця має бути процесуально оцінена [7, с. 231]. Наприклад, у ЄДРСР був випадок, коли підозрювана надавала допомогу окупантам на побутовому рівні, такі як приготування їжі, надання гаража для зберігання продовольчих матеріалів та палива. Проте ці дії

мали систематичний та тривалий характер. Суд врахував мету злочину – надання допомоги представникам збройних сил РФ – а також мотиви, які спонукали до цих злочинних дій, такі як підтримка та виправдання рішень і дій РФ, спрямованих на агресію проти України [8]. Тому в цьому випадку кваліфікація їхніх дій як колабораційна діяльність за ч. 4 ст. 111-1 КК України є правильною. Таких прикладів можна навести багато, що підкреслює реалії сьогодення.

Згідно з частиною 6 статті 616 Кримінального процесуального кодексу України у місцях, де ведуться активні бойові дії, слідчий суддя чи суд можуть розглянути клопотання підозрюваного або обвинуваченого про зміну запобіжного заходу з домашнього арешту на особисте зобов'язання. Водночас, відповідно до статті 201 Кримінального процесуального кодексу України, слідчий суддя чи суд зобов'язані розглянути такі клопотання, але згідно з частиною 6 статті 616 КПК України це є правом слідчого судді чи суду [3]. Зазначимо, що можливість зміни запобіжного заходу передбачена лише в зонах, де ведуться активні бойові дії, а не на всій території України.

Скасованими можуть бути не лише найсуворіші запобіжні заходи, що передбачено ч. 4 ст. 616 КПК України. Підозрюваний або обвинувачений можуть клопотати перед прокурором про те, щоб був скасований запобіжний захід з метою проходження військової служби за призовом під час мобілізації на особливий період. Після цього прокурор може зробити звернення до слідчого судді або суду, що веде кримінальне провадження, з відповідним клопотанням. Цей порядок свідчить про те, що в умовах воєнного стану законодавець встановив особливий механізм зміни та скасування запобіжних заходів. Зокрема, передбачено можливість зміни запобіжного заходу з застави на особисте зобов'язання або з домашнього арешту на особисте зобов'язання. Водночас привертають увагу недоліки у визначенні підстав, за яких слідчий суддя або суд може скасувати запобіжний захід згідно з частиною 2 статті 616 Кримінального процесуального кодексу, особливо у випадках, коли вони визначені неоднозначно. Інтерес до цього питання також зумовлений тим, що законодавець використовує чітке визначення та оцінний термін «за наявності достатніх підстав».

Важливою особливістю є винятковий механізм відміни запобіжного заходу з метою, щоб особа пройшла військову службу за призовом під час мобілізації на особливий період встановлює, що клопотання підозрюваного або обвинуваченого повинно бути адресовано прокурору, який має право (але не зобов'язаний) направити звернення до слідчого судді або суду з клопотанням щодо скасування запобіжного заходу. Цей механізм може охоплювати як тримання під вартою (за умови, що описана в частині 1 статті 616 КПК України), так і інші запобіжні заходи (згідно з положеннями частини 4 статті 616 КПК України).

Зазначимо, що однією з цікавих новел у реалізації права на захист під час воєнного стану є можливість захисника особи, проти якої керівник органу прокуратури прийняв рішення про обрання або продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, оскаржувати це рішення згідно з порядком, встановленим у статті 303 Кримінального процесуального кодексу України. Закон передбачає, що оскарження має здійснюватися в суді, юрисдикція якого охоплює місце вчиненого кримінального

правопорушення (згідно з частиною 4 статті 615 КПК України). Цікавим є також те, що законодавець у розділі IX-1 КПК України встановив особливості обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в умовах воєнного стану, а також механізм встановлення дозволу на проведення затримання з подальшим приводом. Ці положення вказують на те, що законодавець явно врахував особливості порядку обрання інших запобіжних заходів.

На підставі вищевикладеного дійшли висновку, що в умовах воєнного стану законодавством визначено спеціальний порядок призначення, зміни та скасування запобіжних заходів. Відповідно до визначеного законодавцем порядку встановлена можливість заміни запобіжного заходу із застави на особисте зобов'язання або, наприклад, з домашнього арешту на особисте зобов'язання.

Особисте зобов'язання може бути розглянуте як перспективний запобіжний захід у справах про колаборацію. Однак, згідно з чинним законодавством, для таких осіб застосовується тримання під вартою – найсуворіший із зазначених вище заходів. Цей захід має свої переваги та недоліки, але в певному сенсі є більш ефективним.

Потрібно підкреслити, що запобіжний захід відповідно до закону не має стати покаранням, а представляє собою лише захід забезпечення кримінального провадження.

Також важливо зазначити, що законодавчі новели щодо застосування запобіжних заходів є логічними та необхідними, проте деякі нововведення містять недоліки, що можуть призводити до правових колізій. Це створює потребу в подальших наукових дослідженнях і практичному аналізі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Проць І. М. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 381–384.

2. Особливості політико-правових уявлень громадян в умовах гібридної війни. Негативні психологічні явища у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту / Духневич В. М., Кочубейник О. М., Осадько О. Ю., Сіверс З. Ф. ; за ред. В. М. Духневича / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 188 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

4. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки : Закон України від 14.04.2022 № 2198-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20> (дата звернення: 28.04.2023).

5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 28.04.2023).

6. Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти) : науковий нарис. Сєверодонецьк, 2020. 121 с.

Яцюк С. О. Поняття, значення та місце запобіжних заходів у системі заходів процесуального примусу

7. Бондаренко А. М., Лугіна Н. А., Лугін С. В. Дія запобіжних заходів в умовах воєнного стану. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2023. Вип. 3 (12). С. 228–235.

8. Ukrainian Helsinki Union for Human Rights. Cooperation with the enemy during the occupation: what circumstances exclude criminal wrongdoing? URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/spivpratsia-z-vorohom-pid-chas-okupatsii-iakiobstavyny-vykliuchaiut-kryminalnu-protupravnist/>

REFERENCES

1. Prots I. M. Okremi orhanizatsiino-pravovi mekhanizmy obmezhenia osnovnykh prav i svobod liudyny i hromadianyna za zakonodavstvom Ukrainy. *Porivnialno-analitychne pravo*. 2020. № 1. S. 381–384.

2. Osoblyvosti polityko-pravovykh uiavlen hromadian v umovakh hibrydnoi viiny. Nehatyvni psykhologichni yavyshcha u polityko-pravovii sferi v umovakh voiennoho konfliktu / Dukhnevych V. M., Kochubeinyk O. M., Osadko O. Yu., Sivers Z. F. ; za red. V. M. Dukhnevycha / Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykhologii. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD, 2020. 188 s.

3. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

4. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy shchodo udoskonalennia vidpovidalnosti za kolaboratsiinu diialnist ta osoblyvostei zastosuvannia zapobizhnykh zakhodiv za vchynennia zlochyniv proty osnov natsionalnoi ta hromadskoi bezpeky : Zakon Ukrainy vid 14.04.2022 № 2198-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20> (data zvernennia: 28.04.2023).

5. Kryminalnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (data zvernennia: 28.04.2023).

6. Pysmenskyi Ye. O. Kolaboratsionizm yak suspilno-politychne yavyshche v suchasni Ukraini (kryminalno-pravovi aspekty) : naukovyi narys. Sievierodonetsk, 2020. 121 s.

7. Bondarenko A. M., Luhina N. A., Luhin S. V. Diia zapobizhnykh zakhodiv v umovakh voiennoho stanu. *Irpinskyi yurydychnyi chasopys* : naukovyi zhurnal. 2023. Vyp. 3 (12). S. 228–235.

8. Ukrainian Helsinki Union for Human Rights. Cooperation with the enemy during the occupation: what circumstances exclude criminal wrongdoing? URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/spivpratsia-z-vorohom-pid-chas-okupatsii-iakiobstavyny-vykliuchaiut-kryminalnu-protupravnist/>

S. O. Yatsiuk. CONCEPT, MEANING AND PLACE OF PREVENTIVE MEASURES IN THE SYSTEM OF PROCEDURAL FORCING MEASURES

The article examines the concept, meaning and place of preventive measures in the system of procedural coercion measures in the criminal process of Ukraine. It was emphasized that the activity of investigative bodies, the prosecutor's office and the court will not be effective if

it does not include various means of influencing the behavior of participants in criminal proceedings. These state bodies should have more opportunities to control the behavior of certain individuals and effectively limit their constitutional rights and freedoms. A detailed study of preventive measures as a tool of coercion shows that they have an independent purpose and a significant preventive nature, but their application is accompanied by certain difficulties. In criminal proceedings, preventive measures ensure the desired course, content and conditions of the process, preventing improper actions of suspects or accused persons.

It is indicated that the legal regime of martial law requires a special approach to ensuring the proper behavior of persons suspected of committing a criminal offense. For the optimal application of preventive measures against suspects, there is an urgent need to bring criminal law norms into line with modern realities, taking into account the course of hostilities and the state of the territories under occupation, where the suspects may be. These factors emphasize the relevance of the problem in society and the need for its detailed analysis and attention in practice.

It is specified that the extraordinary procedure for the cancellation of a preventive measure for military service under conscription during mobilization for a special period. The specificity is that the relevant request of the suspect or the accused must be addressed to the prosecutor, who has the right (but not the obligation) to apply to the investigating judge or the court with a request to cancel the preventive measure. Moreover, both detention (only under the conditions established in Part 1 of Article 616 of the Criminal Code of Ukraine) and other preventive measures (Part 4 of Article 616 of the Criminal Code of Ukraine) can be cancelled.

It was concluded that in the conditions of martial law, the legislator established a special procedure for applying, changing and canceling preventive measures. According to this procedure, it is possible to change the preventive measure from bail to personal commitment or, for example, from house arrest to personal commitment. Personal bail could be a promising preventive measure in collaboration cases, but according to the current law, detention is used for such persons - the most severe of the above measures, which has its advantages and disadvantages, but in some ways is more effective.

Key words: *preventive measure, measures of procedural coercion, criminal proceedings, pre-trial investigation, martial law.*

Стаття надійшла до редколегії 29 липня 2024 року

Міжнародне право

УДК 341.9:347.77]:355.48(477+(470+571))
DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.335-347

В. І. Бак,

*канд. юрид. наук,
доцент кафедри міжнародного права
та права Європейського Союзу
e-mail: bak.vera@gmail.com*

ORCID ID 0009-0001-1269-4981;

К. С. Лісова,

*канд. іст. наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
та права Європейського Союзу
e-mail: Lisova.k@ukr.net*

ORCID ID 0000-0002-2664-7721;

Н. М. Бинюк,

*старший викладач
кафедри міжнародного права
та права Європейського Союзу,
Державний податковий університет
e-mail: n.m.byniuk@dpi.edu.ua*

ORCID ID 0000-0001-6588-7325

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ІНОЗЕМЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

У статті досліджено питання захисту права власності іноземців в умовах воєнного стану, проаналізовано основні законодавчі положення, якими регламентується це питання, а також міжнародні нормативні акти.

На сьогодні проблематика питання права власності в умовах воєнного стану в Україні є визначальною та досить актуальною. Зважаючи на спеціальний режим, що встановлюється на території нашої держави, важливим є визначення механізму передачі, примусового відчуження або вилучення майна в юридичних і фізичних осіб для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану.

Встановлено, що на іноземців у питаннях права власності поширюється національний режим. Громадяни іноземних держав користуються такими самими правами та

свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Констатовано незначну кількість відмінностей серед норм воєнного стану й мирного часу. На підставі проведеного дослідження встановлено, що в законодавстві передбачено обмеження права власності в умовах воєнного стану, проте за певних процесуальних умов. Визначено, що такими умовами є прийняття відповідного рішення виключно судом; законність, обґрунтованість і вмотивованість такого рішення; чітке дотримання порядку здійснення процесуальних дій, які обмежують право власності.

Досліджено питання тлумачення основних складових права власності Європейським судом з прав людини, зокрема права власності іноземців. Детально розглянуто законодавчі зміни, що відбулися із моменту введення воєнного стану.

Ключові слова: право власності, воєнний стан, захист прав, іноземець, правовий режим.

Мета статті – розглянути питання захисту права власності іноземців в умовах воєнного стану в Україні, проаналізувати основні законодавчі положення та міжнародні нормативні акти, якими регламентується це питання, детально ознайомитись із законодавчими змінами, що відбулися з моменту введення воєнного стану. Провести аналіз сутності права власності в умовах воєнного стану, визначити, як відбувається примусове відчуження та вилучення майна. Зробити аналіз тлумачень основних складових права власності Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Постановка проблеми. Кожна цивілізована держава закріплює за своїми громадянами певні права й обов'язки та намагається створити найсприятливіші умови для їх реалізації. Тому одним з найголовніших завдань держави є захист законних прав громадян. Оскільки економічною основою кожного суспільства є власність у різних її формах, то одним із найголовніших об'єктів державного захисту виступає саме право власності громадян.

Одночасно з громадянами України суб'єктами права власності є іноземці й особи без громадянства. Конституція України закріплює національний правовий режим іноземців в Україні, який означає надання іноземним громадянам того самого обсягу прав та обов'язків, що й громадянам держави.

На сьогодні проблематика питання права власності в умовах воєнного стану в Україні є визначальною та досить актуальною. Зважаючи на спеціальний режим, що встановлюється на території нашої держави, важливим є визначення механізму передачі, примусового відчуження або вилучення майна в юридичних і фізичних осіб для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі захисту права власності традиційно відводиться значна увага. Науково-теоретичну основу дослідження становлять праці українських учених-юристів, а саме: В. В. Баранкової, Н. К. Галянтича, О. В. Єлісєєвої, О. О. Кармазин, В. В. Комарова, Є. І. Фурси, С. Я. Фурси та ін.

Питання відносин власності, зокрема в умовах воєнного стану, розглядали такі вчені, як О. В. Дзера, Я. М. Шевченко, М. І. Брагінський, І. І. Каракаш, О. С. Харченко

тощо. А. Сичевська проаналізувала захист прав власника в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану [11]. Дослідженням понять «право власності в умовах воєнного стану», «примусове відчуження майна» та «вилучення майна», розкриттям їхньої характеристики займалися А. Хребтова та І. Таран [14]. Проблеми обмеження прав і свобод людини в умовах дії спеціального правового режиму стали предметом наукового пошуку Р. Мельник і Т. Чубко [6].

Але все ж таки варто звернути увагу на те, що науковці вивчали питання відносин власності в умовах воєнного стану фрагментарно. Майже відсутні дослідження, присвячені проблемі захисту прав власності іноземців. Тому актуальним є питання щодо більш чіткого аналізу положень законодавства України про відносини власності, які існують в умовах воєнного стану.

У статті були використані джерела міжнародних і національно-правових актів, як-от: Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (1950), Конституція України (1996), Цивільний кодекс України (2003), закони України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (2011), «Про правовий режим воєнного стану» (2015), «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» (2022), «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської федерації та її резидентів» (2022).

Виклад основного матеріалу. Право власності є центральним інститутом цивільного права правової системи будь-якої держави. Серед численних нормативно-правових актів в Україні щодо питань права власності важливе місце займають Конституція України 1996 р., Цивільний кодекс України 2003 р. (книга третя).

За законодавством України, право власності – це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування й розпорядження майном. Стаття 316 ЦК України закріплює, що правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює, відповідно до закону, за своєю волею незалежно від волі інших осіб [15].

Відповідно до Конституції України «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які перебувають у межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу» [5].

Проте Україна як сучасна європейська країна є достатньо широко інтегрована у світову спільноту держав на різноманітних засадах, зокрема на договірних умовах. Україна є учасницею основних стандартів у сфері правового регулювання відносин власності, серед яких: Загальна декларація прав людини (1948) та Європейська конвенція про захист прав людини й основоположних свобод (1950). Загальна декларація прав людини проголошує право приватної власності як основне й невідчужуване право людини. Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод є міжнародним договором, який закріплює певний перелік найбільш важливих для людини суб'єктивних прав. Складовою цієї Конвенції є окремі протоколи, які доповнюють і розвивають її положення. Статтею 1 Протоколу № 1 (1952 р.) до Конвенції встановлено: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше ніж в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права [8].

Суб'єктами права України є український народ та інші учасники цивільних відносин, визначені Цивільним кодексом України. Отже, здійснювати відносини щодо володіння, користування та розпорядження власністю, незалежно від її форм, можуть не тільки народ України, громадяни, юридичні особи України та держава Україна, а й інші держави, їхні юридичні особи, спільні підприємства, міжнародні організації, громадяни іноземних держав та особи без громадянства.

Відповідно до статті 1 Закону України від 04.02.1994 «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» іноземцем визнається особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав. За загальним правилом правоздатність іноземців визначається за правом держави їх перебування [1].

Стосовно громадян іноземних держав та осіб без громадянства встановлено, що вони користуються правами й несуть обов'язки щодо належного їм майна нарівні з громадянами України, якщо інше не передбачено законодавством України [5].

Тобто на іноземців у питаннях права власності поширюється національний режим. У Законі України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» зазначається, що іноземці можуть, відповідно до законодавства України, мати у власності будь-яке майно, успадкувати й заповідати його [1].

Отже, згідно зі статтею 26 Конституції України іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються такими самими правами та свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України [5].

Введення воєнного стану в лютому 2022 р. на всій території України зумовило суттєві зрушення в житті нашої держави, суспільства загалом та житті кожного громадянина. Також це стало поштовхом для законотворчої роботи та внесення численних змін до законодавства України. Були суттєво обмежені права громадян, зокрема право на недоторканність житла, право власності, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на невтручання в особисте й сімейне життя, свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань та інші права.

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [2] воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [2] та Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні [13] або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.

У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, були обмежені конституційні права та свободи людини й громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводились тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб у межах та за обсягом, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [2].

Введення воєнного стану в Україні передбачає встановлення особливих підстав для відчуження та вилучення майна. Так, відповідно до п. 4 ч. 1 статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» державою можуть здійснюватися такі заходи правового режиму воєнного стану: «Примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучати майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку та видавати про це відповідні документи встановленого зразка» [2].

Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» надає визначення поняттям [16]:

1) примусове відчуження майна – позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та яке переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості;

2) вилучення майна – позбавлення державних підприємств, державних господарських об'єднань права господарського відання або оперативного управління індивідуально визначеним державним майном з метою його передачі для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану.

Важливим є запитання: чи отримає власник якусь компенсацію у такому разі? Примусове відчуження майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану може здійснюватися або з попереднім повним відшкодуванням його вартості, або наступним повним відшкодуванням вартості.

Попереднє повне відшкодування вартості примусово відчуженого майна здійснюється на підставі документа, що містить висновок про вартість майна на дату його оцінки, яка проведена у зв'язку з прийняттям рішення про його примусове відчуження. Наступна повна компенсація: колишній власник або уповноважена ним особа після скасування правового режиму воєнного стану звертається до військового комісаріату за місцем відчуження майна із заявою, до якої додаються акт і документ, що містить висновок про вартість майна. Повернення відчуженого майна: підставою для повернення майна є

рішення суду, яке набрало законної сили, якщо після скасування правового режиму воєнного стану майно, яке було примусово відчужене, збереглося, а колишній власник або уповноважена ним особа наполягає на поверненні майна. Одночасно особа зобов'язується повернути грошову суму, яка була нею одержана у зв'язку з відчуженням майна, з вирахуванням розумної плати за використання цього майна.

Колишній власник майна, яке було примусово відчужене, може вимагати натомість надання йому іншого майна, якщо це можливо (стаття 12 Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану») [16].

Наслідком ведення агресивної війни РФ проти України стало ухвалення нового Закону України «Про основні засади вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» [4]. Відповідно до статті 3 цього Закону «рішення про примусове вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів приймається Радою національної безпеки та оборони України та вводиться в дію Указом Президента України». Отже, саме до націоналізації об'єктів права власності РФ та її резидентів було встановлено інший порядок прийняття. Об'єктами права власності РФ та її резидентів, відповідно до статті 1 цього Закону, варто вважати «рухоме і нерухоме майно, кошти, вклади у банках, цінні папери, корпоративні права, інше майно (активи), що перебувають (zareєстровані) на території України та безпосередньо або через афілійованих осіб належать Російській Федерації та її резидентам». Також варто зазначити, що резидентами можуть вважатися тільки «юридичні особи (їх філії, представництва), що здійснюють свою діяльність, відповідно до законодавства України, на території України, засновником (учасником, акціонером) або бенефіціаром яких прямо або опосередковано є Російська Федерація та/або у яких Російська Федерація прямо або опосередковано чи юридичні особи, засновником (учасником, акціонером) або бенефіціаром яких є Російська Федерація та/або у яких Російська Федерація прямо або опосередковано має частку у статутному (складеному) капіталі, акції, паї, інше». З огляду на це таке вилучення не може бути здійснене щодо об'єктів права власності фізичних осіб.

Застосування цивільного законодавства як засобу ведення економічної боротьби в умовах війни не є новою практикою. Конфіскація приватних володінь та ліквідація підприємств здійснювалась, наприклад, у часи Першої світової війни. Такі цивільно-правові механізми були направлені в більшості для компенсування та матеріального забезпечення громадян держави, яка понесла певні втрати під час війни. Також ці дії можуть бути направлені на забезпечення збройних сил цієї держави, вирішення оперативних майнових питань [12, с. 123].

Питання забезпечення права власності в умовах введення воєнного стану неодноразово ставало предметом тлумачення Європейського суду з прав людини.

Як уже зазначалося вище, право приватної власності одне з основоположних прав, що є невід'ємною частиною сучасних демократій та економічного розвитку, цьому питанню приділяється значна увага як у внутрішньому законодавстві, так і на рівні міждержавних угод.

Відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше ніж в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [8].

Мирне володіння означає, що порушення цього принципу може мати форму позбавлення можливості використати власність, ненадання дозволів або інших форм перешкоджання реалізації права власності, що є наслідком застосування законодавства або заходів органів державної влади (рішення Європейського суду у справі *Wiggins v. United Kingdom Appl. 7456/76 (1976)* [17].

ЄСПЛ роз'яснив, що втручання у право власності має здійснюватися з дотриманням «справедливої рівноваги» між інтересами суспільства й дотриманням передбачених прав. Такий «справедливий баланс» не буде дотримано у разі, якщо зацікавлена особа нестиме надмірний тягар.

Найважливіша вимога статті 1 Протоколу № 1 полягає в тому, що будь-яке втручання органу влади в мирне користування майном повинно бути законним, друге речення пункту 1 дозволяє позбавлення майна лише «за умов, передбачених законом», а у пункті 2 визнається, що держава має право контролювати використання майна за допомогою застосування «законів» [8].

Стаття 1 Протоколу № 1 вимагає, щоб для усіх втручань існували розумні відношення пропорційності між застосованими засобами та переслідуваною метою. Цей справедливий баланс буде порушений, якщо відповідна особа повинна буде нести індивідуальний та окремих тягар (рішення Європейського суду у справі *G.I.E.M. S.r.l. and Others v. Italy*) [18].

Звичайно, зазначені вимоги ЄСПЛ є універсальними та направлені на захист основоположного права власності, незалежно від держави, де відбулось порушення, або наявності зовнішніх чинників, які призвели до порушення. Водночас на першому етапі захист прав власності обов'язково здійснюється на національному рівні, який є невід'ємним елементом на шляху звернення до міжнародних інстанцій.

За результатами аналізу національної судової практики, судові спори щодо права власності, зокрема власності іноземців в умовах воєнного стану, можна поділити на дві групи:

– спори з державою-агресором, які стосуються пошкодження чи руйнування майна фізичних, юридичних осіб, що використовувалось для особистих потреб або було задіяне в підприємницькій діяльності;

– спори із суб'єктами владних повноважень (військове командування) стосовно рішень про примусове відчуження майна громадян / підприємств у зв'язку із суспільною потребою, що здійснюється в порядку, визначеному відповідним законодавством.

Ще 2022 року Верховний Суд визначив правову позицію щодо справ, де відповідачем виступає країна-агресор, і вказав, що суди України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено рф, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії рф, за

позовом, поданим саме до цієї іноземної країни (постанова КЦС ВС від 14.04.2022 у справі № 308/9708/19) [19].

Крім того, Верховним Судом було зазначено, що підтримання юрисдикційного імунітету рф позбавить позивача ефективного доступу до суду для захисту своїх прав, що є несумісним з положеннями пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, отже, право особи на належне й ефективне відшкодування збитків повинно бути захищене, а судовий імунітет не повинен бути перешкодою для такого відшкодування у тих виняткових обставинах, коли немає інших механізмів відшкодування (постанови КЦС у складі ВС від 18.05.2022 у справах № 428/11673/19 та № 760/17232/20-ц) [20; 21].

Такі висновки насамперед спираються на порушення Статуту ООН у частині поваги до суверенітету й територіальної цілісності держав.

У майбутньому за позитивного розвитку подій, формування практики виконання таких рішень в іноземних юрисдикціях або розроблення відповідних комплексних механізмів на міжнародному рівні таке рішення має шанси бути виконаним за коштів російських активів поза межами України.

Окремо потрібно розглядати примусове відчуження об'єктів права приватної власності. Такі дії можуть бути здійснені лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі й у порядку, установлених законом, та за умови попереднього й повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, за обсягом і порядку, установлених законом.

Цивільним кодексом України у статті 353 визначено й поняття «реквізиція», що є примусовим відчуженням майна у власника на підставі та в порядку, установлених законом, за умови попереднього й повного відшкодування його вартості, яке здійснюється у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної потреби. В умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. Водночас реквізоване майно переходить у власність держави або знищується, а оцінка, за якою попередньому власникові була відшкодована вартість реквізованого майна, може бути оскаржена до суду [15].

Якщо після припинення надзвичайної обставини реквізоване майно збереглося, особа, якій воно належало, має право вимагати його повернення в судовому порядку. У разі такого повернення майна особі в неї поновлюється право власності на це майно, одночасно вона зобов'язується повернути грошову суму або річ, яка була нею одержана у зв'язку з реквізицією, з вирахуванням розумної плати за використання цього майна.

Наприклад, у рішенні ЄСПЛ від 13 вересня 2005 року у справі «Іванова проти України» (заява № 74104/01, § 35) вказано, що позбавлення власності може бути виправдане лише в тому випадку, якщо наявно, *inter alia*, що воно здійснене «в інтересах суспільства» та «відповідно до вимог, передбачених законом». Більше того, повинно бути досягнуто «справедливого балансу» між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основних прав осіб [22].

Питання стосовно того, чи компенсація, яка вимагається згідно зі ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції, повинна відповідати ринковій вартості вилученого майна, визначатиметься тим, що вважається справедливим балансом між державними та приватними інтересами, але з огляду на цілі встановлення значно нижчої вартості може розглядатися як накладення надмірного тягаря на зацікавлених власників (рішення ЄСПЛ *Andrews* проти Сполученого Королівства від 26.09.2000) [23].

Втручання в право приватної власності обов'язково має бути пропорційним та не становити надмірного тягаря для особи, в право якої держава втручається. Тобто держава повинна подбати про те, щоб принцип «справедливого балансу» між інтересами особи й суспільства був дотриманий.

Такого висновку неодноразово доходив ЄСПЛ у своїй практиці. Наприклад, у рішенні ЄСПЛ у справі *Sporrong and Lönnroth v. Sweden* (1982) зазначено, що держава зобов'язана здійснити виплату адекватної компенсації у разі примусового вилучення майна. В іншому випадку може виникнути неприпустима ситуація, коли позбавлення права власності спричиняє для особи «індивідуальний і надмірний тягар» (рішення ЄСПЛ у справі *Brunarescu v. Romania*, 1999) [24; 25].

Позовні заяви можуть стосуватися порушень рф права на мирне володіння майном (право власності, закріплене в Протоколі 1 до ЄКПЛ) та обов'язку рф здійснити справедливу сатисфакцію, якщо національне законодавство не дозволяє здійснити повне відшкодування, або в разі потреби з огляду на конкретні економічні обставини. У перспективі ЄСПЛ зможе розглянути та присудити компенсацію за всіма наявними справами проти рф. Постраждалі компанії та фізичні особи можуть подати позов щодо порушення права власності до рф лише стосовно дій чи бездіяльності, які мали місце до 16 вересня 2022 року, оскільки, відповідно до норм Конвенції, російська федерація перестала бути стороною Європейської конвенції з прав людини, а отже, більше не зобов'язана дотримуватись її положень. Проте ЄСПЛ і нині залишається компетентним розглядати заяви (скарги) проти країни-агресора щодо фактів порушення Конвенції, які мали місце до 16 вересня 2022 року.

На сьогодні не існує механізму примусового виконання рф рішень ЄСПЛ. Більше того, виконання рішень ЄСПЛ проти країни-агресора щодо війни є надзвичайно складним процесом. Виконання рішень ЄСПЛ може, по суті, полегшитися, якщо, наприклад, буде створено механізм акумуляції активів рф для виплати компенсацій Україні, фізичним та юридичним особам, які зазнали збитків через втручання в право мирного володіння.

Висновки. У статті здійснено дослідження проблеми захисту права власності іноземців в умовах воєнного стану, проаналізовано основні законодавчі положення, якими регламентується це питання, визначено відповідні міжнародні нормативні акти. Було охарактеризовано основні норми, які регулюють забезпечення права власності особи. Констатовано незначну кількість відмінностей серед норм воєнного стану й мирного часу. На підставі проведеного дослідження було встановлено, що в законодавстві передбачено обмеження права власності, проте за певних процесуальних умов. Визначено, що такими умовами є прийняття відповідного рішення виключно

судом; законність, обґрунтованість і вмотивованість судового рішення; суворе дотримання порядку здійснення процесуальних дій, які обмежують право власності.

Окремо було детально досліджено тлумачення основних складових права власності Європейським судом з прав людини, більш детально розглянуто законодавчі зміни, які відбулися з моменту введення воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text> (дата звернення: 04.06.2024).
2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 04.06.2024).
3. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-IX#Text> (дата звернення: 04.06.2024).
4. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської федерації та її резидентів : Закон України від 03.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text> (дата звернення: 04.06.2024).
5. Конституція України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 05.06.2024).
6. Мельник Р. І., Чубко Т. П. Проблеми обмеження прав і свобод людини в умовах дії спеціального правового режиму. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 1. С. 125–134.
7. Москалюк Н. Б. Правові засади націоналізації в умовах російсько-української війни. *Російсько-українська війна: право, безпека, світ* : матеріали Міжн. наук.-практ. конф., 29–30 квіт 2022 р. Тернопіль : ЗУНУ, 2022. С. 242–245.
8. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 05.06.2024).
9. Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2012 року № 998. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-%D0%BF#n46> (дата звернення: 06.06.2024).
10. Питання запровадження та здійснення деяких заходів правового режиму воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2020 року № 573. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-%D0%BF#top> (дата звернення: 04.06.2024).
11. Сичевська А. Захист прав власника в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 242–245.
12. Спесівцев Д. С. Концептуальні проблеми правового регулювання цивільних відносин в умовах війни : монографія. Луцьк : Завжди Поруч, 2022. 248 с.
13. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 05.06.2024).

14. Хребтова А. А., Таран І. О. Право власності в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 70. С. 210–213.
15. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
16. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text> (дата звернення: 05.06.2024).
17. Рішення Європейського суду у справі Wiggins v. United Kingdom Appl. 7456/76. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74362> (дата звернення: 08.06.2024).
18. Рішення Європейського суду у справі G.I.E.M. S.r.l. and Others v. Italy. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-184525> (дата звернення: 08.06.2024).
19. Постанова КЦС ВС від 14.04.2022 у справі № 308/9708/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064> (дата звернення: 08.06.2024).
20. Постанова КЦС у складі ВС від 18.05.2022 у справі № 428/11673/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635313> (дата звернення: 08.06.2024).
21. Постанова КЦС у складі ВС від 18.05.2022 у справі № 760/17232/20-ц. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635312> (дата звернення: 08.06.2024).
22. Рішення Європейського суду у справі Іванова проти України (заява № 74104/01, § 35). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_136#Text (дата звернення: 08.06.2024).
23. Рішення Європейського суду у справі Andrews v. United Kingdom. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5458> (дата звернення: 08.06.2024).
24. Рішення Європейського суду у справі Spjottberg and Lönnroth v. Sweden (1982). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text (дата звернення: 08.06.2024).
25. Рішення Європейського суду у справі Brumarescu v. Romania, 1999. URL : <https://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIIdx=307> (дата звернення: 08.06.2024).

REFERENCES

1. Pro pravovyi status inozemtsiv ta osib bez hromadianstva : Zakon Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text> (data zvernennia: 04.06.2024).
2. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu : Zakon Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (data zvernennia: 04.06.2024).
3. Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy "Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini" : Zakon Ukrainy vid 24 liutoho 2022 roku № 2102-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-IX#Text> (data zvernennia: 04.06.2024).
4. Pro osnovni zasady prymusovoho vyluchennia v Ukraini obektiv prava vlasnosti Rosiiskoi federatsii ta yii rezzydentiv : Zakon Ukrainy vid 03.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text> (data zvernennia: 04.06.2024).
5. Konstytutsiia Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA%96%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 05.06.2024).

6. Melnyk R. I., Chubko T. P. Problemy обмеження прав і свобод людини в умовах дії спеціального правового режиму. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka*. 2016. № 1. S. 125–134.
7. Moskaliuk N. B. Pravovi zasady natsionalizatsii v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. *Rosiisko-ukrainska viina: pravo, bezpeka, svit* : materialy Mizhn. nauk.-prakt. konf., 29–30 kvit. 2022 r. Ternopil : ZUNU, 2022. S. 242–245.
8. Protokol do Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (data zvernennia: 05.06.2024).
9. Deiaki pytannia zdiisnennia povnoi kompensatsii za maino, prymusovo vidchuzhene v umovakh pravovoho režymu voiennoho chy nadzvychainoho stanu : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 31 zhovtnia 2012 roku № 998. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-%D0%BF#n46> (data zvernennia: 06.06.2024).
10. Pytannia zaprovadzhennia ta zdiisnennia deiakykh zakhodiv pravovoho režymu voiennoho stanu : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 8 lypnia 2020 roku № 573. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-%D0%BF#top> (data zvernennia: 04.06.2024).
11. Sychevska A. Zakhyst prav vlasnyka v umovakh pravovoho režymu voiennoho chy nadzvychainoho stanu. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2012. № 3. S. 242–245.
12. Spiesivtsev D. S. Kontseptualni problemy pravovoho rehuliuвання tsyvilnykh vidnosyn v umovakh viiny : monohrafiia. Luts'k : Zavzhdy Poruch, 2022. 248 s.
13. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.02.2022 № 64/2022. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (data zvernennia: 05.06.2024).
14. Khrebtova A. A., Taran I. O. Pravo vlasnosti v umovakh voiennoho stanu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*. 2022. № 70. S. 210–213.
15. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2003. № 40–44. St. 356.
16. Pro peredachu, prymusove vidchuzhennia abo vyluchennia maina v umovakh pravovoho režymu voiennoho chy nadzvychainoho stanu : Zakon Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text> (data zvernennia: 05.06.2024).
17. Rishennia Yevropeiskoho sudu u spravi Wiggins v. United Kingdom Appl. 7456/76. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74362> (data zvernennia: 08.06.2024).
18. Rishennia Yevropeiskoho sudu u spravi G.I.E.M. S.r.l. and Others v. Italy. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-184525> (data zvernennia: 08.06.2024);
19. Postanova KT's VS vid 14.04.2022 u spravi №308/9708/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064> (data zvernennia: 08.06.2024).
20. Postanova KT's u skladi VS vid 18.05.2022 u spravi № 428/11673/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635313> (data zvernennia: 08.06.2024).
21. Postanova KT's u skladi VS vid 18.05.2022 u spravi № 760/17232/20-ts. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635312> (data zvernennia: 08.06.2024);
22. Rishennia Yevropeiskoho sudu u spravi Ivanova proty Ukrainy (zaiava № 74104/01, § 35). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_136#Text (data zvernennia: 08.06.2024).

23. Rishennia Yevropeiskoho sudu u spravi Andrews v. United Kingdom. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5458> (data zvernennia: 08.06.2024).

24. Rishennia Yevropeiskoho sudu u spravi Sporrang and Lönnroth v. Sweden (1982). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text (data zvernennia: 08.06.2024).

25. Rishennia Yevropeiskoho sudu u spravi Brumarescu v. Romania, 1999. URL : <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIIdx=307>(data zvernennia: 08.06.2024).

V. I. Bak, K. S. Lisova, N. M. Byniuk. PROBLEMS OF PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS OF FOREIGNERS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW IN UKRAINE

The article examines the issue of protection of property rights of foreigners under martial law, analyzes the main legislative provisions regulating this issue, as well as international regulations.

To date, the issue of property rights in the conditions of martial law in Ukraine is decisive and quite relevant. Considering the special regime established on the territory of our state, it is important to determine the mechanism of transfer, forced alienation or seizure of property from legal entities and individuals for the needs of the state under the legal regime of martial law.

It has been established that foreigners are subject to the national regime in matters of property rights. Citizens of foreign countries enjoy the same rights and freedoms, and bear the same obligations as citizens of Ukraine, with exceptions established by the Constitution, laws or international treaties of Ukraine. A small number of differences between the norms of wartime and peacetime were noted. On the basis of the conducted research, it was established that the legislation provides for the limitation of property rights under martial law, but under certain procedural conditions. It was determined that such conditions are the adoption of the relevant decision exclusively by the court; legality, reasonableness and motivation of such a decision; strict observance of the procedure for the implementation of procedural actions that limit the right of ownership.

The question of the interpretation of the main components of property rights by the European Court of Human Rights, in particular the property rights of foreigners, has been studied. Legislative changes that have taken place since the introduction of martial law are considered in detail.

Separately, the interpretation of the main components of property rights by the European Court of Human Rights was studied in detail, and the legislative changes that took place since the introduction of martial law were examined in more detail.

Keywords: *property rights, martial law, protection of rights, foreigner, legal regime.*

Стаття надійшла до редколегії 30 липня 2024 року

УДК 323.2

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.348-359

С. Г. Денисюк,*д-р політ. наук, професор,**Державний податковий університет**e-mail: svetadenisiyk@gmail.com***ORCID ID 0000-0002-1489-2236;****Я. Ф. Фокін,***канд. юрид. наук,**Державний податковий університет**e-mail: fokin8@gmail.com***ORCID ID 0000-0002-4625-2006**

ПЕРСПЕКТИВИ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ: АНАЛІЗ І ПРОГНОЗИ

Стаття присвячена аналізу та прогнозуванню перспектив взаємодії України з міжнародними організаціями в умовах війни з Росією, що триває. У статті розглянуто необхідність міжнародної підтримки для України, яка перебуває в стані війни вже десятий рік, охоплюючи два роки «гарячої» фази. Війна створила численні виклики для України та міжнародного співтовариства, які потребують спільних зусиль для їх подолання.

Автори підкреслюють важливість глобалізації та взаємозалежності в сучасному світі, що зумовлює необхідність швидких та якісних рішень міжнародної спільноти. Міжнародні організації, як державні, так і недержавні, відіграють ключову роль у глобальному управлінні, сприймаючи та аналізуючи інформацію, а також формуючи відповідні реакції на глобальні виклики.

У статті досліджено сучасний стан співпраці України з міжнародними організаціями, виявлено основні проблеми та перспективи такої співпраці. Зокрема, розглянуто вплив міжнародних організацій на глобальну безпеку, продовольчу та екологічну безпеку. Проаналізовано досвід зарубіжних країн щодо захисту прав людини в умовах збройних конфліктів через призму міжнародного гуманітарного права.

Особливу увагу приділено необхідності реформування Ради Безпеки ООН, ратифікації Україною Римського Статуту, поглибленню співпраці в галузі прав людини та усуненню бюрократичних перешкод у співпраці з міжнародними організаціями. У статті також наголошується на важливості виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань для забезпечення миру та збереження незалежності.

Проаналізовано роль ООН у російсько-українському конфлікті та методи, які вона використовує для забезпечення миру та безпеки на міжнародному рівні. Зазначено, що ООН є учасником тресторонньої зернової угоди між Україною, Туреччиною та ООН. Вона займалась розробкою міжнародного гуманітарного права, охоплюючи Женевські Конвенції. Але зусилля ООН, зокрема Ради Безпеки, є недостатньо неефективними в умовах конфлікту в Європі та нападу Росії на Україну.

Ключові слова: міжнародна співпраця, гуманітарне право, міжнародне право, відповідальність у міжнародному праві, НАТО, міжнародні організації, захист прав людини, Рада Безпеки ООН, Римський Статут.

Постановка проблеми та її актуальність. Розвиток економіки, суспільно-політичних відносин на світовому рівні, численні воєнні конфлікти та необхідність розв'язання глобальних питань безпеки стали передумовами об'єднання держав у різні міжнародні організації. У рамках таких організацій держави-учасниці розвивають співпрацю в різних сферах, уніфікують дозвоільні документи, формують спільну законодавчу базу та обговорюють стратегію розвитку.

Російсько-українська війна справляє потужний вплив як на політичну ситуацію у світі, так і на інші сфері життя суспільства. Зокрема, можна згадати негативні екологічні наслідки для Чорноморського басейну, які вразили країни, що його оточують (Болгарію, Грузію, Туреччину, Румунію та інші). Постійний ядерний шантаж з боку РФ став серйозною загрозою для міжнародної ядерної безпеки. Блокування транспортування зерна через Чорне море призвело до економічних збитків і загострення світової продовольчої кризи. Адже постачання зернових культур та інших продуктів з України є вкрай важливим для країн Азії, Близького Сходу та Північної Африки. Питання, що пов'язані з міграцією, сьогодні особливо актуальними для країн Європейського Союзу (далі – ЄС), як-от Польща, Німеччина, Чехія та багатьох інших. Тому актуальним видається аналіз стану та наслідків співпраці України за сучасних умов з міжнародними організаціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ретроспектива розвитку міжнародних відносин України на різних етапах історичного розвитку не є новою. Багато науковців із різних галузей знань розглядали чинники, що впливають на суть і динаміку таких взаємин, проблематику міжнародної безпеки (В. Бабіна, В. Горбатенко, В. Латишева, С. Федуняк, І. Сампір, М. Смирнов, О. Чернецька, В. Топчій та багато інших). Проте динамічність світових суспільно-політичних процесів вимагає їх осмислення, вироблення стратегії та формулювання пропозицій щодо співпраці з різними міжнародними організаціями, зокрема, у правовому полі. Тому метою статті є аналіз співпраці України з міжнародними організаціями в умовах загострення політичних конфліктів, російсько-української війни та визначеного курсу держави на євроінтеграцію.

Метою статті є аналіз та оцінка перспектив співпраці України з міжнародними організаціями в умовах російсько-українського конфлікту. Дослідження спрямоване на визначення можливостей та викликів, що стоять перед Україною в контексті інтеграції до світової спільноти та отримання підтримки від міжнародних організацій для забезпечення національної безпеки, економічного розвитку й гуманітарної допомоги.

Денисюк С. Г., Фокін Я. Ф. Перспективи співпраці України з міжнародними організаціями в контексті російсько-українського конфлікту: аналіз і прогнози

Завдання дослідження: аналіз сучасного стану співпраці України з міжнародними організаціями; оцінка впливу конфлікту на взаємодію з міжнародними структурами; аналіз політики міжнародних організацій щодо підтримки України під час конфлікту, а саме, дослідження стратегій та рішень, прийнятих міжнародними організаціями для допомоги Україні; розробка рекомендацій щодо підвищення ефективності цієї співпраці.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні організації мають великий вплив на спрямованість міжнародних відносин, оскільки нині практично всі держави входять до них. Під міжнародною організацією ми розуміємо стабільний інститут багатосторонніх міжнародних відносин, який утворюється щонайменше трьома учасниками міжнародних відносин, що мають спільні цілі, для досягнення яких формують постійні органи та діють у межах визначених норм і принципів (статут, процедура, членство тощо) [1, с. 9].

Щодо класифікації міжнародних міждержавних організацій, то вона є доволі широкою. Наприклад, за предметом їх діяльності їх поділяють на військові (НАТО, ЗС, АНЗЮС), економічні (Світова організація торгівлі, Організація країн-експортерів нафти), фінансові (Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку). За залученими учасниками виділяють такі, як універсальні та регіональні організації. Наприклад, регіональний характер мають такі організації, як Європейський Союз, Співдружність Незалежних Держав (СНД), Центральноєвропейська ініціатива [2].

Проаналізувавши особливості та сфери діяльності міжнародних міждержавних організацій, можна дійти висновку про те, що міжнародна організація є вагомим інструментом зовнішньої політики. Міждержавна організація слугує своєрідною платформою для дискусій між її членами, що в подальшому знаходить своє продовження у створенні ряду юридичних норм і регулюванні господарських зв'язків на світовому рівні.

Станом на 01.01.2024 Україна прийнята до вісімдесят однієї міжнародної організації. Також Україна є повноправним членом шістдесяти дев'яти міжнародних організацій, а асоційованим членом перебуває у трьох. Асоційоване членство – це участь у роботі органів міжнародної організації, сплата членських внесків, укладення міжнародних договорів у межах певної організації тощо. Україна як спостерігач перебуває у трьох організаціях, що дає право їй брати обмежену участь у діяльності організації, але не дозволено голосувати під час засідань або пропонувати власні рішення [2].

Є організації, в яких Україна припинила своє членство через різні причини. Йдеться про Об'єднаний інститут ядерних досліджень, Міжнародну організацію виноградарства та виноробства, Міжнародну організацію з цукру, Міжнародний центр наукової та технічної інформації [2].

Україна має найбільшу кількість міжнародних законодавчих актів зі Співдружністю Незалежних держав (СНД), Організацією Об'єднаних Націй (далі – ООН), Міжнародною організацією праці (МОП) та Радою Європи. Україна плідно співпрацює з двадцятьма чотирма міжнародними організаціями країн Західної Європи, у тринадцяти з яких вона є повноправним, а в одній – асоційованим членом [3].

Відомо, що найактивніше співробітництво України реалізовувалось з країнами СНД у сферах безпеки, економіки та торгівлі, інформаційної політики, культури і спорту. З європейськими міжнародними організаціями – це захист прав людини; економіка і торгівля; інформаційна політика, культура і спорт.

Проте для України сьогодні основним пріоритетом у співпраці з міжнародними організаціями є безпека. Україна співпрацює з ООН, НАТО, Радою Європи, ОБСЄ, Європейським Судом з прав людини та іншими організаціями в галузі безпеки. Ще ніколи рівень співпраці України з НАТО, починаючи з 1992 року, не досягав таких масштабів. Зокрема, 2020 року Україна отримала статус партнера з розширеними можливостями (EOP); 30 вересня 2022 року Україна подала заявку на вступ до НАТО; за результатами Вільнюського саміту Україна отримала гарантії безпеки від «Групи семи», Україну вилучено з вимог виконання Плану дій щодо членства в НАТО (що означає, що процес вступу до НАТО буде максимально пришвидшено), оголошено про створення нового формату взаємодії, а саме Ради Україна – НАТО [4, ст. 151].

Зважаючи на виклики воєнного часу, українська влада активізувала розвиток зовнішньої політики. Було ухвалено кілька стратегій, що визначають діяльність у сферах політики, безпеки, економіки та кіберпростору. Ці документи адаптують політику до змін у міжнародному середовищі, зокрема у зв'язку з конфліктом з Росією, та підкреслюють посилену увагу до безпеки та захисту національних інтересів.

Серед найважливіших ухвалених стратегій, що порушують проблеми зовнішньої політики України, потрібно назвати Стратегію національної безпеки України, що набула чинності 14 вересня 2020 року, Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь від 24 березня 2021 року, також Стратегію воєнної безпеки від 25 березня 2021 року, Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року від 11 серпня 2021 року, Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України від 20 серпня 2021 року, Стратегію кібербезпеки України від 26 серпня 2021 року, Стратегію зовнішньополітичної діяльності України від 26 серпня 2021 року, Стратегію комунікації з питань європейської інтеграції України на період до 2026 року від 9 грудня 2022 року, а також Стратегію забезпечення державної безпеки від 16 лютого 2022 року [4, с. 151].

Основними напрямками державної політики у сфері забезпечення державної безпеки відповідно до стратегії від 16 лютого 2022 року Указу Президента України № 56/2022 залишаються і на сьогодні удосконалення національного законодавства у сфері забезпечення державної безпеки та гармонізація із законодавством Європейського Союзу і документами НАТО; удосконалення підходів до забезпечення безпеки державної таємниці та службової інформації з урахуванням стандартів безпеки НАТО і ЄС та інші [5; 6].

Нагадаємо, що Україна подала заявку на вступ до НАТО 2022 року. Після Вільнюського саміту отримала гарантії безпеки від «Групи семи». Україну вилучили з плану дій щодо членства в НАТО, що прискорило процес вступу та оголошено нову форму співпраці – Ради Україна – НАТО. На Мадридському саміті 2022 року ухвалили рішення про розширення пакета допомоги та активну підтримку України, охоплюючи постачання бойового спорядження і медичних засобів [7, с. 102].

На саміті НАТО у Вільнюсі 2023 року держави-члени Альянсу підтвердили свою відданість майбутньому вступу України до НАТО. Визнаючи, що Україна підвищила рівень оперативної сумісності з НАТО і досягла істотного поступу в запровадженні реформ. Зокрема, було вирішено, що на шляху України до цілковитої євроатлантичної інтеграції більше немає потреби у Плані дій щодо членства. Держави-члени Альянсу і надалі підтримуватимуть Україну та аналізуватимуть її здобутки в досягненні оперативної сумісності, а також додаткових демократичних і безпекових трансформацій, що є необхідною умовою для вступу до НАТО. Міністри закордонних справ НАТО регулярно оцінюватимуть поступ за допомогою адаптованої Річної національної програми. НАТО зможе запросити Україну вступити до Альянсу, коли держави-члени погодяться, а нашою державою будуть виконані всі необхідні умови [8].

Наступною міжнародною організацією, яку розглянемо в цьому дослідженні, є Організація Об'єднаних Націй. Вона використовує такі методи для забезпечення миру та безпеки на міжнародному рівні, як дипломатія, зміцнення миру, стабільність, примусові заходи та процеси вибудовування миру після конфліктів. Вона також є учасником тристоронньої зернової угоди між Україною, Туреччиною та ООН, яка реалізовувалась під час війни в Україні. Крім того, вона займалась розробкою міжнародного гуманітарного права, охоплюючи Женевські Конвенції.

Але зусилля ООН, зокрема Ради Безпеки, виглядають здебільшого неефективними в умовах конфлікту в Європі та нападу Росії на Україну. Гірше те, що чинний статут і практика прийняття та реалізації рішень не можуть бути зміненими у принципі через постійне членство РФ у Раді Безпеки. До того ж постійні члени РБ не можуть наважитись на вилучення одного з партнерів, оскільки це може створити прецедент, який в кінцевому підсумку зруйнує Організацію [9, с. 137].

Чи є ООН сьогодні ефективною організацією у врегулюванні міжнародних конфліктів? Можна припустити, що найбільш ефективною є ООН у гуманітарній сфері, яка пов'язана зі статистичними розрахунками, моніторингом, продовольчою безпекою тощо. У таких питаннях, як охорона здоров'я, ООН, на жаль, стала пасивною, оскільки багато в чому трансформувалась у так звану «бюрократичну машину», яка витрачає багато зусиль на власну діяльність.

А в питаннях безпеки ООН проявляє себе найменш ефективною. Відомо, що Генеральна асамблея складається зі 193 членів та є головним політичним, дорадчим та представницьким органом ООН. Але саме Рада безпеки за Статутом несе основну відповідальність за підтримку миру та безпеки на світовому рівні. Усі держави-члени зобов'язані виконувати рішення Ради, яка має повноваження застосовувати економічні санкції та може схвалювати використання військової сили. Постійні члени Ради безпеки ООН – переможці Другої світової війни – Велика Британія, Китай, Франція, Росія та Сполучені Штати – мають право вето на будь-яке рішення. Проте баланс сил у Раді безпеки не дозволяє розв'язувати безпекові питання окремо від інтересів окремих політичних акторів, що було закладено в основу роботи ООН ще на самому початку її створення [10].

Варто згадати й Міжнародний Суд ООН як головний судовий орган ООН, який розв'язує міжнародні спори та надає консультативні висновки. Розташований у Палаці миру в Гаазі та є єдиним головним органом ООН, розташованим не в Нью-Йорку. Його склад нараховує 15 суддів, які обираються на дев'ятирічний термін Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки ООН [11, с. 168].

Відомими є справи, які розглядає Міжнародний Суд ООН за позовом України проти Росії:

1. 2024 року Суд виніс остаточне рішення щодо порушення Росією Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Суд установив, що Росія порушила обидва договори і наказ Суду про тимчасові заходи, хоча інші пункти позову України були відхилені, а питання компенсації не було вирішене [12].

2. Другою справою України проти Росії був позов щодо звинувачень Росії у вчиненні геноциду російськомовного населення в Україні, зокрема на Донбасі (2022 року). Суд ухвалив тимчасові заходи проти Росії, зобов'язавши її негайно припинити військові дії. У лютому 2024 року Суд визнав свою юрисдикцію в цій справі, що дало можливість розглядати її по суті [12].

Підтримка України в цьому випадку виражається в тому, що до справи проти Росії приєдналися 33 держави, що є безпрецедентним випадком в історії Суду. Це підкреслює міжнародну підтримку України у протистоянні російській агресії.

Наступною важливою незалежною міжнародною організацією є Міжнародний кримінальний суд (МКС), який не є частиною структури ООН. Цей суд є першим у світі постійним міжнародним кримінальним судом, штаб-квартира якого розташована в Гаазі, заснованим Римським статутом 1998 року. Юрисдикція МКС охоплює такі міжнародні злочини: геноцид, військові злочини, злочини проти людяності та злочин агресії. Він має статус незалежної міжнародної організації і не є частиною структури ООН. МКС не замінює національні суди, а доповнює їх. Суд втручається тільки тоді, коли держава не здатна (або не бажає) належно здійснювати розслідування або кримінальне переслідування злочинців [13, с. 274].

Понад 120 країн ратифікували Римський статут, що представляють усі регіони світу: Африку, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Східну Європу, Латинську Америку та Карибський басейн, Західну Європу та Північну Америку.

Варто зазначити, що питання ратифікації Римського статуту стало актуальним з 20 січня 2000 року, коли Україна підписала цю міжнародну угоду. Проте на той час Україна ще не була готова долучитися до системи міжнародної кримінальної юстиції, оскільки виникло багато питань, пов'язаних з імплементацією Римського статуту в національну правову систему. Виникли суперечності, і Конституційний суд України дійшов висновку, що один із пунктів Римського статуту не відповідає Конституції України [14, ст. 228].

Римський статут передбачає можливість, що без його ратифікації держава може визнати юрисдикцію МКС у певних справах, подавши про це відповідну заяву. Такий механізм, коли, з одного боку, держава не ратифікувала Римський статут, але ухвалила

окрему заяву у своєму змісті, може розглядатися як «обмежена ратифікація» з погляду визнання юрисдикції МКС. Так, Україна підписала Римський статут, але не ратифікувала його. Однак Україна двічі визнала юрисдикцію Суду відповідно до статті 12 пункту 3 Статуту [15].

Варто зазначити, що Україна внесла певні зміни в законодавство для досягнення цього результату. 03.05.2022 Верховна Рада України ухвалила проєкт Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом. КПК доповнився новим розділом IX² «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», яким передбачається обсяг і процесуальний порядок такого співробітництва [16].

Перерахуємо розслідування щодо війни в Україні, які перебувають у МСК:

– 1 березня 2022 року: Прокурор МКС Карім Хан ініціював розслідування воєнних злочинів Росії під час повномасштабної війни проти України. Прокурор зазначив, що вже бачить ознаки воєнних злочинів і злочинів проти людяності.

– 2 березня 2022 року: 39 держав-учасниць Римського статуту звернулися до Канцелярії прокурора МКС, що дозволило невідкладно розпочати розслідування [17].

Ордери на арешт від 17 березня 2023 року видані МКС у рамках розслідувань війни в Україні. II Палата попереднього провадження МКС видала ордери на арешт президента РФ Володимира Путіна та уповноваженої з прав дитини РФ Марії Львової-Белової. Їм інкримінують незаконну депортацію та переміщення дітей з тимчасово окупованих територій (ТОТ) України до Росії. А 5 березня 2024 року МКС видав ордери на арешт Сергія Кобилаша та Віктора Соколова. Їм інкримінують напади на цивільні об'єкти та злочини проти людяності, вчинені з 10 жовтня 2022 року до 9 березня 2023 року. Визнано, що вони відповідальні за ракетні удари по українській електричній інфраструктурі [17].

Крім того, з жовтня 2023 року в Києві функціонує Представництво МКС, що дозволяє здійснювати більш оперативну та ефективну координацію розслідувань [18].

Отже, на нашу думку, для підвищення ефективності співпраці між Україною та Міжнародним кримінальним судом (МКС) можна запропонувати такі рекомендації:

1. Україна могла б ратифікувати Римський статут, що забезпечило б повну інтеграцію до системи міжнародної кримінальної юстиції та полегшило б процес співпраці з МКС; посилення правової бази, подальші зміни в законодавстві, які б забезпечили більш чіткі механізми співпраці з МКС, охоплюючи екстрадицію осіб, обвинувачених у міжнародних злочинах, та захист свідків.

2. Підвищення обізнаності та навчання, а саме організувати навчальні програми, тренінги та семінари для українських правозахисників, суддів і правоохоронців щодо стандартів і процедур МКС; надання необхідних фінансових і технічних ресурсів для підтримки розслідувань МКС на території України, охоплюючи забезпечення безпеки для слідчих та свідків; зміцнення міжнародної співпраці, а саме активізація співпраці з іншими державами та міжнародними організаціями для обміну досвідом і найкращими практиками щодо розслідування злочинів і судового переслідування воєнних злочинців.

Висновки. Аналіз перспектив співпраці України з міжнародними організаціями в контексті російсько-українського конфлікту свідчить про значний потенціал для політичної, економічної та соціальної підтримки з боку світової спільноти. Такі міжнародні організації, як ООН, Європейський союз, НАТО та інші, можуть відігравати ключову роль у забезпеченні безпеки, захисті прав людини та сприянні врегулюванню конфлікту.

Співпраця з міжнародними організаціями вимагає від України активної політики дипломатичних зусиль, реформування внутрішніх структур та впровадження міжнародних стандартів у всіх сферах суспільного життя. Тільки через спільні зусилля з міжнародними партнерами Україна зможе ефективно протистояти загрозам з боку РФ та забезпечити стабільність і процвітання своїм громадянам.

Можна окреслити в рамках цього предметного поля такі перспективи:

- продовження інтеграційних процесів з ЄС сприятиме модернізації економіки та зміцненню демократичних інститутів в Україні;
- розвиток військово-технічного співробітництва з НАТО допоможе зміцнити обороноздатність країни та забезпечити безпеку на регіональному рівні;
- співпраця з ООН у гуманітарній сфері сприятиме забезпеченню захисту прав людини та підтримці внутрішньо переміщених осіб і біженців;
- звернення до міжнародних судових органів, як-от Міжнародний суд ООН і МКС, може допомогти в забезпеченні справедливості й притягненні конкретних осіб та організацій за порушення міжнародного права до відповідальності.

Отже, Україна має потенціал стати ключовим гравцем у міжнародних відносинах та співпраці, яка сприятиме зміцненню міжнародної безпеки й стабільності. Шлях до досягнення цих цілей лежить у подальшій інтеграції в євроатлантичні структури та активній взаємодії з міжнародними партнерами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Скрипник О. М. Історія міжнародних організацій : навч. посібник. Умань : ПП Жовтий О.О., 2011. 226 с.
2. Єдиний державний реєстр міжнародних організацій, членом яких є Україна / Міністерство закордонних справ. URL : <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/uchastu-mizhnarodnih-organizatsiyah> (дата звернення: 05.06.2024).
3. Доронцева Є. Між радянським минулим та європейською інтеграцією: огляд співпраці України з міжнародними організаціями та спільнотами держав / Voxukraine. 19 жовтня 2022. URL : <https://voxukraine.org/mizh-radyanskym-mynulym-ta-yevropejskoju-integratsiyeyu-oglyad-spivpratsi-ukrayiny-z-mizhnarodnymy-organizatsiyamy-ta-spilnotamy-derzhav> (дата звернення: 05.06.2024).
4. Латишева В., Бабіна В. Співробітництво України з міжнародними організаціями в умовах війни: проблеми, напрями та перспективи. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2023. Т. 15, № 1. С. 149–157. URL : <https://doi.org/10.15421/352317> (дата звернення: 05.06.2024).

5. Литвинчук О., Шевчук А., Войтюк О. Міжнародна допомога Україні в умовах війни як вид співробітництва з міжнародними організаціями. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2024. № 1(32). С. 239–252. URL : [https://doi.org/10.24144/2078-1431.2024.1\(32\).239-252](https://doi.org/10.24144/2078-1431.2024.1(32).239-252) (дата звернення: 05.06.2024).

6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки»: Указ від 30.12.2024 № 56/2022. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377> (дата звернення: 05.06.2024).

7. Проховник П. М. НАТО в умовах російсько-української війни: нормативно-правова база. *Військово-науковий вісник*. 2022. № 37. С. 98–114. URL : <https://doi.org/10.33577/2313-5603.37.2022.98-114> (дата звернення: 05.06.2024).

8. Відносини НАТО з Україною. Організація північноатлантичного договору / Офіційний сайт НАТО. URL : https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_37750.htm (дата звернення: 05.06.2024).

9. Федуняк С. Вплив російсько-української війни на діяльність провідних інститутів безпеки в контексті формування нової моделі міжнародних відносин. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2022. Т. 11, № 11. С. 131–140. URL : <https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.11.131-140> (дата звернення: 05.06.2024).

10. 75 років ООН: чи є організація все ще ефективною? І так, і ні. 24.10.2020 / Radiosvoboda. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/chy-ye-oon-efectyvnoyu/30906554.html> (дата звернення: 05.06.2024).

11. Поліванова О. Справа «Україна проти російської федерації». визначення міжнародним судом ООН предмету спору та встановлення юрисдикції. *Правові горизонти*. 2020. Т. 33, № 20. С. 167–174. URL : <https://doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i20.p167> (дата звернення: 05.06.2024).

12. Міжнародний суд ООН / Посольство України в Королівстві Нідерланди. URL : <https://netherlands.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/spivrobotnictvo-z-mizhnarodnimi-organizacijami/mizhnarodnij-sud-oon> (дата звернення: 05.06.2024).

13. Пилипенко В. Деякі питання співробітництва України та Міжнародного кримінального суду: правові аспекти. *Право і суспільство*. 2021. № 1. С. 273–279. URL : <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.41> (дата звернення: 05.06.2024).

14. Смирнов М. Співробітництво України з міжнародним кримінальним судом як механізм притягнення до відповідальності Росії за злочин агресії проти України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 6. С. 227–231.

15. Міжнародний кримінальний суд / Посольство України в Королівстві Нідерланди. URL : <https://netherlands.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/spivrobotnictvo-z-mizhnarodnimi-organizacijami/mizhnarodnij-kriminalnij-sud> (дата звернення: 05.06.2024).

16. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом: Закон України від 03.05.2022 № 2236-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (дата звернення: 06.06.2024).

17. Situation in Ukraine ICC-01/22 / Офіційний сайт Міжнародного кримінального суду (International Criminal Court). URL : <https://www.icc-cri.int/situations/ukraine> (date of access: 05.06.2024).

18. У Києві розпочав роботу польовий офіс Міжнародного кримінального суду / Офіс Генерального прокурора. URL : <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/u-kijevi-rozposav-robotu-polyovii-ofis-miznarodnogo-kriminalnogo-sudu> (дата звернення: 05.06.2024).

REFERENCES

1. Skrypnyk O. M. History of international organisations : a textbook. Uman : Zhovtyi O.O., 2011. 226 с.
2. Unified State Register of International Organisations of which Ukraine is a member / Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. URL : <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/uchast-u-mizhnarodnih-organizacijah> (accessed: 05.06.2024).
3. Dorontseva E. Between the Soviet past and European integration: an overview of Ukraine's cooperation with international organisations and communities of states / Voxukraine. 19 October 2022. URL : <https://voxukraine.org/mizh-radyanskym-mynulym-ta-yevropejskoyu-integratsiyeyu-oglyad-spivpratsi-ukrayiny-z-mizhnarodnyimi-organizatsiyamy-ta-spilnotamy-derzhav> (accessed: 05.06.2024).
4. Latyшева V., Babina V. Ukraine's cooperation with international organisations in times of war: problems, directions and prospects. *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture*. 2023. Т. 15, № 1. С. 149–157. URL : <https://doi.org/10.15421/352317> (accessed: 05.06.2024).
5. International assistance to Ukraine in times of war as a type of cooperation with international organisations. *Geopolitics of Ukraine: History and Modernity*. 2024. № 1(32). С. 239–252. URL : [https://doi.org/10.24144/2078-1431.2024.1\(32\).239-252](https://doi.org/10.24144/2078-1431.2024.1(32).239-252) (accessed: 05.06.2024).
6. On the Decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of 30 December 2021 ‘On the Strategy for Ensuring State Security’: Decree of 30.12.2024 No. 56/2022. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377> (date of access: 05.06.2024).
7. Prokhovnyk P. M. NATO in the conditions of the Russian-Ukrainian war: regulatory framework. *Military Scientific Bulletin*. 2022. № 37. С. 98–114. URL : <https://doi.org/10.33577/2313-5603.37.2022.98-114> (accessed: 05.06.2024).
8. NATO's relations with Ukraine. North Atlantic Treaty Organisation / NATO official website. URL : https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_37750.htm (accessed: 05.06.2024).
9. The impact of the Russian-Ukrainian war on the activities of leading security institutions in the context of the formation of a new model of international relations. *Media Forum: analytics, forecasts, information management*. 2022. Т. 11, № 11. С. 131–140. URL : <https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.11.131-140> (accessed: 05.06.2024).
10. 75 years of the UN: is the organisation still effective? Yes and no. 24.10.2020 / Radiosvoboda. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/chy-ye-oon-efectyvnoyu/30906554.html> (accessed: 05.06.2024).

11. Polivanova, O. The case of Ukraine v. the Russian Federation. determination of the subject matter of the dispute and establishment of jurisdiction by the international court of justice. *Legal Horizons*. 2020. Т. 33, № 20. С. 167–174. URL : <https://doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i20.p167> (accessed: 05.06.2024).

12. International Court of Justice / Embassy of Ukraine in the Kingdom of the Netherlands. URL : <https://netherlands.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/spivrobotnictvo-z-mizhnarodnimi-organizacijami/mizhnarodnij-sud-oon> (accessed: 05.06.2024).

13. Pylypenko V. Some issues of cooperation between Ukraine and the International Criminal Court: legal aspects. *Law and Society*. 2021. № 1. С. 273–279. URL : <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.41> (accessed: 05.06.2024).

14. Smirnov M. Ukraine's cooperation with the International Criminal Court as a mechanism for bringing Russia to justice for the crime of aggression against Ukraine. *Prykarpattya Law Journal*. 2022. № 6. С. 227–231.

15. International Criminal Court / Embassy of Ukraine in the Kingdom of the Netherlands. URL : <https://netherlands.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/spivrobotnictvo-z-mizhnarodnimi-organizacijami/mizhnarodnij-kriminalnij-sud> (accessed: 05.06.2024).

16. On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine and Other Legislative Acts of Ukraine on Cooperation with the International Criminal Court : Law of Ukraine of 03.05.2022 No. 2236-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (accessed: 06.06.2024).

17. Situation in Ukraine ICC-01/22 / Official website of the International Criminal Court. URL : <https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine> (date of access: 05.06.2024).

18. The field office of the International Criminal Court has started working in Kyiv / Office of the Prosecutor General. URL : <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/u-kijevi-rozpocav-robotu-polyovii-ofis-mizhnarodnogo-kriminalnogo-sudu> (date of access: 05.06.2024).

S. G. Denysiuk, Ya. F. Fokin. PROSPECTS OF UKRAINE'S COOPERATION WITH INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT: ANALYSIS AND FORECASTS

The article is devoted to the analysis and forecasting of prospects for Ukraine's interaction with international organizations in the context of the ongoing war with Russia. The article discusses the need for international support for Ukraine, which has been at war for the tenth year, including two years of the "hot" phase. The war created numerous challenges for Ukraine and the international community, which require joint efforts to overcome them.

The authors emphasize the importance of globalization and interdependence in the modern world, which necessitates quick and high-quality solutions of the international community. International organizations, both governmental and non-governmental, play a key role in global governance by receiving and analyzing information and shaping appropriate responses to global challenges.

The article examines the current state of Ukraine's cooperation with international organizations, reveals the main problems and prospects of such cooperation. In particular,

Денисюк С. Г., Фокін Я. Ф. Перспективи співпраці України з міжнародними організаціями в контексті російсько-українського конфлікту: аналіз і прогнози

the impact of international organizations on global security, food and environmental security is considered. The experience of foreign countries regarding the protection of human rights in armed conflicts through the prism of international humanitarian law is analyzed.

Particular attention was paid to the need to reform the UN Security Council, Ukraine's ratification of the Rome Statute, deepening cooperation in the field of human rights, and removing bureaucratic obstacles in cooperation with international organizations. The article also emphasizes the importance of Ukraine fulfilling its international obligations to ensure peace and preserve independence.

The role of the UN in the Russian-Ukrainian conflict and the methods it uses to ensure peace and security at the international level are analyzed. It is noted that the UN is a party to the trilateral grain agreement between Ukraine, Turkey and the UN. It has been involved in the development of international humanitarian law, including the Geneva Conventions. However, the efforts of the UN, in particular the Security Council, are not effective enough in the context of the conflict in Europe and Russia's attack on Ukraine.

Key words: *international cooperation, humanitarian law, international law, responsibility in international law, NATO, international organizations, protection of human rights, UN Security Council, Rome Statute.*

Стаття надійшла до редколегії 20 березня 2024 року

УДК 341.1

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.360-369

О. М. Рябокінь,

аспірант,

Державний податковий університет,

e-mail: aleksria@gmail.com

ORCID ID 0009-0001-0796-5572

ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Стаття присвячена дослідженню правових основ забезпечення безпеки в міжнародному праві. XX століття стало періодом, який радикально змінив як саму систему міжнародних відносин, так і традиційні уявлення про базові принципи її організації. Підсумком найбільш масштабного збройного конфлікту в історії людства стало протистояння комунізму та вільного світу, засноване на принципі балансування сил. Ще наприкінці Другої світової війни стало зрозуміло, що людство вступило в якісно нову епоху свого розвитку.

Наголошено, що однією з ключових особливостей цієї епохи стало визнання того, що проблеми національної, регіональної і глобальної безпеки можна вирішувати тільки спільними зусиллями. Тому вже 1945 року на порядок денний було поставлено питання про створення універсальної міжнародної міжурядової організації з основним завданням – забезпечення всезагального миру. Такою міжнародною міжурядовою організацією стала ООН, співзасновником якої є і Україна.

Акцентовано увагу на основних завданнях права міжнародної безпеки, а саме: контроль за неzustосуванням сили чи погрози силою; мирне регулювання міжнародних суперечок; притягнення до відповідальності держав за агресію; підтримка міжнародного миру та безпеки; підтримання принципу неподільності безпеки (безпека повинна бути одною для всіх та однаковою для всіх). Завдання права міжнародної безпеки тісно пов'язані із завданнями міжнародного права, яке розв'язує проблеми загрози миру та розробляє для цього арсенал конкретних засобів. Це сукупність правових та інших методів, спрямованих на збереження миру й запобігання збройним конфліктам і застосовуваних державами індивідуально або колективно.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародні відносини, міжнародна безпека, міжнародні конфлікти, міжнародні спори.

Актуальність проблеми. XX століття ознаменувалося радикальними змінами в системі міжнародних відносин та уявленнях про її базові принципи. Великий збройний конфлікт, найбільший в історії людства, закінчився протистоянням між комуністичними та вільними державами, яке базувалося на принципах балансу сил. Уже до завершення Другої світової війни стало зрозуміло, що людство увійшло в нову епоху свого

розвитку. Основною рисою цієї епохи стало усвідомлення потреби в спільних зусиллях для вирішення національних, регіональних і глобальних безпекових викликів. 1945 року виникла ініціатива створити універсальну міжнародну міжурядову організацію, що мала б за основне завдання забезпечення миру. Цією організацією стала ООН, до засновників якої належить і Україна.

У питанні розширення можливостей міжнародних організацій ключовим є осмислення терміна «міжнародна безпека». Політичні та військові кризи привнесли зміни у визначенні безпеки, що відображається як у думках вчених та політиків, так і в повсякденному розумінні. Сучасний підхід до безпеки містить комплексне розуміння цього поняття. Незважаючи на відсутність однозначного визначення «безпеки» в науковій літературі, існує погляд, що в широкому розумінні поняття описує конкретний стан і рівень захищеності держави та її здатність відповідати на зміни умов свого існування і розвитку.

Згідно зі Статутом ООН, Рада Безпеки ООН несе основну відповідальність за забезпечення миру і безпеки у світі, маючи право накладати санкції на агресивні держави. Вплив на рівень сучасної міжнародної безпеки мають численні чинники, включно з особливостями загальної безпеки, загрозами, станом захисту зовнішніх кордонів та внутрішньою безпекою держав. Міжнародна безпека як політичний тренд відповідає на потреби та інтереси більшості країн, оскільки прагнення до безпечного розвитку є одним із основних мотивів людської діяльності.

Стан вивчення теми. Такі відомі вчені з України та інших країн, як І. Ансофф, В. Дикань, А. Дейнека, М. Герасимчук, О. Кузьмін, Й. Петрович, Л. Позднякова, М. Макаренко, В. Котик, Н. Колесникова, Н. Чебанова, В. Яковенко, Н. Гриценко та інші, зробили значний внесок у вивчення теоретичних і практичних питань міжнародної безпеки, а також у розроблення методів ефективної реалізації нових безпекових стратегій.

Мета статті полягає в дослідженні правових основ забезпечення безпеки в міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу. Наразі тема безпеки актуальна через агресію російської федерації в Україні, зазіхання інших авторитарних режимів на суверенні країни. У сучасну добу постійних конфліктів потрібен механізм їх оптимального врегулювання, та особливо запобігання конфліктам. Колишній Генеральний секретар ООН Бутрос Бутрос Галі зазначав, що без миру не може бути прогресу й у суспільстві назриватиме протистояння. А без демократії неможливо забезпечити істотний розвиток; за відсутності розвитку мир не може бути збережений упродовж тривалого часу [4, с. 1].

Сучасне розуміння міжнародної безпеки пов'язує її з усіма сферами людської діяльності. Якщо це так, то потрібно погодитися, що справжньої безпеки не досягти лише накопиченням зброї. До того ж навіть високий військовий потенціал сам по собі не зміцнює безпеку і стабільність. Якщо інші складові безпеки відсутні, високі військові витрати перетворюються на дестабілізувальний чинник і можуть в окремих випадках поставити під загрозу саме існування держави. Підтвердженням цієї тези є події в колишньому радянському блоці, пов'язані з його розпадом.

Не менш важливим для питання розширення можливостей міжнародних організацій є розуміння поняття «міжнародної безпеки». У сучасний період змінилися уявлення про зміст безпеки як у свідомості науковців, політиків, так і на побутовому рівні. Новий підхід до проблем безпеки передбачає і нове розуміння її комплексного характеру. У науковій літературі не існує однозначного визначення поняття «безпека». Так, існує точка зору, що в найбільш загальному значенні вона характеризує конкретний стан і ступінь захищеності будь-якої держави та її спроможність протистояти змінам умов функціонування та розвитку.

В офіційних документах досить часто вживається термін «міжнародна безпека» проте чіткого визнання ці документи не містять. Міжнародна безпека вперше була юридично визначена в Паризькому пакті як інститут запобігання війнам та профілактики їх зародження [4]. У сучасних документах з міжнародного права міжнародна безпека закріплена в статуті ООН. Так, у ст. 1 Статуту ООН йдеться про мету Організації Об'єднаних Націй: «підтримувати міжнародний мир та безпеку». Стаття 33 Статуту ООН визначає, що міжнародні конфлікти мають вирішуватись у мирний спосіб [5]. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН також використовують термін у контексті утримання від агресії та розвитку компетенцій ООН щодо колективних заходів з припинення агресії. У Декларації про зміцнення міжнародної безпеки визначений зв'язок між міжнародною безпекою, роззброєнням та економічним розвитком [6].

У сучасній світовій політиці міжнародна безпека розглядається як важлива функція існування світового співтовариства, яка реалізується у процесі роззброєння, закріплення взаєморозуміння і взаємної довіри між державами, ефективного регулювання конфліктів, що виникають.

Зазвичай розрізняють політичну, військову, економічну, екологічну, інформаційну, культурно-цивілізаційну та інші складові міжнародної безпеки. Принципове значення для успішного випробовування безпеки на міцність має морально-психологічний тонус країн, наявність у них державницьких традицій.

Концепція спільної безпеки як одного з базових чинників розвитку системи наднаціональної безпеки на сучасному етапі проаналізована в роботах іноземних експертів у сфері безпеки – Р. Кеннеді, М. Міхалки, Р. Коена. В її основу покладено механізм стримування агресивних дій через формування зустрічних погроз і завдання поразки тому, від кого вона надходить. На думку дослідників, за державами-учасницями водночас, з одного боку, визнається право на військову силу за межами їх територій, а з іншого – цей механізм містить вагомий елемент – «проєціювання стабільності» в ті прилеглі до простору спільної безпеки зони, які можуть негативно впливати на безпеку всіх або певних її учасників. Водночас єдиною дієюю на практиці системою такої безпеки ними визнається Північноатлантичний Альянс [8, с. 21–36].

Загалом система забезпечення міжнародної безпеки перебуває у стані стрімких трансформаційних змін і за сучасних умов остання розглядається в широкому контексті, поєднуючи не лише військові, але й соціальні й політичні чинники, проблеми демократизації та безпеки в окремих державах і регіонах, формування дружніх стосунків, забезпечення належних умов для сталого розвитку. До першочергових завдань у цій

сфері належать такі: спільна відповідальність і спроможність протистояти сучасним загрозам безпеці – тероризму, розповсюдженню зброї, організованій злочинності, фінансовим та інформаційним загрозам.

Сучасна система міжнародної безпеки всеосяжна. У ній розрізняють два моменти. Перший, колективні заходи, – широке міжнародне співробітництво. Другий, превентивна дипломатія, спрямована на запобігання погрози миру та на мирне врегулювання міжнародних суперечок. У систему міжнародної безпеки входять три групи організацій (умовний поділ):

- глобальні (універсальні) міжнародні міжурядові організації – ООН, Рух неприєднання, Всесвітня торгова організація;
- міжрегіональні міжнародні міжурядові організації (НАТО, АНЗЮС, СНД та інші);
- регіональні міжнародні міжурядові організації (ОБСЄ, ОАЄ, ОАД та інші).

Основними завданнями права міжнародної безпеки є: контроль за незастосуванням сили чи погрози силою; мирне регулювання міжнародних суперечок; притягнення до відповідальності держав за агресію; підтримка міжнародного миру та безпеки; підтримання принципу неподільності безпеки (безпека повинна бути одною для всіх та однаковою для всіх).

Як бачимо, завдання права міжнародної безпеки тісно пов'язані із завданнями міжнародного права, яке розв'язує проблеми загрози миру та розробляє для цього арсенал конкретних засобів. Це сукупність правових та інших методів, спрямованих на збереження миру й запобігання збройним конфліктам і застосовуваних державами індивідуально або колективно.

До них можна віднести мирні засоби розв'язання суперечок, роззброєння, заходи із запобігання ядерній війні й раптовому нападу, колективну безпеку, неприєднання й нейтралітет, заходи з припинення актів агресії, самооборону, нейтралізацію та демілітаризацію окремих територій, ліквідацію іноземних військових баз тощо. Усі ці засоби є міжнародно-правовими, бо регламентовані договорами й втілюються в життя на основі принципів і норм сучасного міжнародного права. Серед таких договорів – Угода між СРСР і США про запобігання ядерній війні, підписана 22 червня 1973 року. Згідно з цим документом метою політики обох країн є «усунення небезпеки ядерної війни й застосування ядерної зброї, запобігання виникненню ситуацій, що можуть спричинити небезпечне загострення їхніх відносин, запобігання військовим конфронтаціям...» [4, с. 207].

Для забезпечення міжнародної безпеки найважливішим є створення системи колективної безпеки на універсальній і регіональній основах, а також заходи для досягнення загального роззброєння. Саме вони забезпечують рівну й загальну безпеку.

Формування сучасної безпекової системи відзначається наявністю глобальних питань, де разом із такими відомими, як екологічна, економічна, енергетична, продовольча, демографічна, все більш чітко на перший план виходить питання єдності та уніфікованості світу як комплексної геополітичної категорії. Процеси міжнародної глобалізації характеризувалися значним зниженням спроможності незалежних і самостійних держав визначати свою динаміку політичних змін як усередині власних

національних систем, так і в світі загалом. Дедалі більше країн світу визнають потребу в створенні міжнародних сильних інституцій на регіональному й глобальному рівні. Ширше формується тренд на злиття національних і світових проблем. Вказане актуалізувало питання створення субрегіональних, регіональних і світових безпекових систем. У цьому відношенні найважливішим і невід'ємним атрибутом наявності й роботи усієї міжнародної спільноти є система міжнародної безпеки. Проте наразі не існує комплексної системи міжнародної безпеки, тобто такої, щоб працювала на базі принципів, норм і правил, сформованих у межах однієї міжнародної чи наднаціональної структури.

За умов дедалі більшої інтернаціоналізації суспільних явищ і глобалізації проблем, що стоять перед провідними державами, поняття ефективної міжнародної безпеки суттєво розширюється. Безпека стає всеохоплювальною категорією, що поєднує більшість проблем захисту населення від будь-яких загроз і передбачає наявність умов для нормального функціонування і сталого розвитку суспільства та держави.

Становлення, розвиток і трансформації євроатлантичної системи безпеки належать до найважливіших процесів, що визначають як загальний рівень конфліктогенності в сучасному світі, так і стан забезпечення національної безпеки України. Тенденції, закладені в цих процесах на перших етапах постбіполярного світового порядку, визначають сьогоденне «обличчя» ключових інститутів та режимів регіональної безпеки, а також порядок денний їхньої роботи.

Ці тенденції визначаються трьома групами чинників: змінами у глобальному контексті міжнародної політики, структурними особливостями євроатлантичної системи колективної безпеки та ініціативами провідних держав світу – елементів цієї системи безпеки. До першої групи причетні нові виклики, ризики та можливості, вплив процесів глобалізації та інтеграції, активізація нетрадиційних загроз; до другої – інституціональні зміни (процеси розширення та оптимізації співробітництва) та результати багатосторонньої взаємодії між державами регіону; до третьої – політичні імпульси, які генеруються на державному рівні. Дослідження цих чинників є необхідним для того, щоб зрозуміти загальні траєкторії розвитку євроатлантичної системи колективної безпеки; визначення ключових тенденцій на попередніх етапах та характеристики на цій основі її нинішнього стану.

У новій Стратегічній концепції НАТО визначено, що стримування, засноване на відповідному балансі ядерних та звичайних спроможностей, залишається ключовим елементом загальної безпекової стратегії.

Оборонна політика НАТО заснована на здатності одночасного ведення масштабних спільних операцій та декількох менших операцій, зокрема на стратегічній відстані. Розвиватимуться і підтримуватимуться стійкі, мобільні і здатні до розгортання звичайні сили як для виконання зобов'язань за ст. 5, так і для ведення експедиційних операцій Альянсу. Розвиватимуться можливості для захисту населення і територій від атак балістичних ракет як ключового елементу колективної оборони.

Серед законів у механізмі реалізації повноважень органами державної влади України у сфері оборони потрібно вказати, зокрема, останню редакцію закону «Про

національну безпеку України», відповідно до якої «державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямована на захист: людини і громадянина – їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства – його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави – її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища – від надзвичайних ситуацій» [9].

Надзвичайно важливим чинником процесу вступу України до НАТО є приведення всіх аспектів суспільного життя у відповідність до стандартів країн-членів Альянсу.

Стратегія євроатлантичної інтеграції України має передбачати здійснення комплексу реформ в усіх сферах: політичній, соціальній, економічній, інформаційній, управлінській тощо.

Упродовж останніх років у політичних колах країн-членів НАТО обговорюється питання щодо доцільності реформування блоку. Черговим приводом для вказаної дискусії стала доповідь дорадчої групи, до складу якої входять п'ять найбільш авторитетних колишніх військових командувачів збройних сил США, Великобританії, Німеччини, Франції та Нідерландів. Згаданий документ представлений на розгляд керівництва Пентагону й Альянсу, а його найбільш актуальні питання можуть бути долучені до порядку денного самітів Північноатлантичного союзу.

Основною ідеєю доповіді є обґрунтування можливості нанесення з боку НАТО превентивного ядерного удару в разі існування реальної загрози використання зброї масового ураження проти держав-членів організації. У документі також міститься заклик стосовно докорінного реформування Альянсу та розробки нової спільної стратегії дій для збройних сил США, НАТО та ЄС з метою подолання нових глобальних викликів.

Серед основних загроз визначено релігійний фундаменталізм та екстремізм, міжнародний тероризм, організовану злочинність, розповсюдження зброї масового ураження й послаблення ролі окремих міжнародних організацій.

У доповіді військові стратеги запропонували внести до процедури прийняття рішень у рамках Північноатлантичного союзу ряд радикальних змін, насамперед:

- запровадження механізму простої більшості голосів замість нинішнього консенсусу;
- відміну можливості блокування відповідних рішень з боку окремих держав-членів Альянсу;
- скасування практики обговорення рішень та їх прийняття тими країнами НАТО, військові підрозділи яких не беруть безпосередньої участі в конкретній операції;
- можливість використання військової сили без відповідної резолюції Ради Безпеки ООН у разі існування реальної загрози життю значної кількості людей.

Одними з провідних ініціатив НАТО є ініціатива «розумна оборона». Обговорення способів реалізації ініціативи «розумної оборони» є одним із основних пунктів порядку денного Альянсу. Очікується, що в найближчій перспективі союзникам вдасться досягти принципових домовленостей щодо напрямів розвитку концепції та реалізації

певних конкретних проєктів у її рамках. «Розумна оборона» є реакцією Альянсу на економічну кризу і зниження оборонних витрат у державах-союзниках та націлена на підвищення ефективності оборонних витрат. Основними її елементами є кооперація, пріоритезація, спеціалізація та координація дій із зовнішніми партнерами з метою уникнення непотрібного дублювання програм НАТО.

Концепція «розумної оборони» в НАТО просувається під сильним тиском США. Сутність концепції полягає у спільному фінансуванні та використанні військових спроможностей, зокрема, за пріоритетними напрямками, а також у спеціалізації окремих держав Альянсу в певних оборонних галузях. В умовах фінансової кризи та скорочень військових бюджетів такий підхід має як переваги так і недоліки, оскільки:

– надає додатковій важелі впливу в Альянсі Вашингтону (за умови подальшого розвитку цієї концепції лише США матимуть вичерпний перелік усіх військових спроможностей, усі ж інші країни Альянсу потребуватимуть їхньої допомоги);

– посилює роль НАТО як міжнародної організації (за рахунок країн-членів), у якій завдяки «розумній обороні» з'являтимуться нові воєнні спроможності.

Так, з точки зору Єврокомісії, просування Сполученими Штатами концепції «розумної оборони» перешкоджатиме розвитку військових потужностей ЄС та реалізації проєктів Європейського оборонного агентства. Це додатково посилюватиме кризу Європейської політики безпеки й оборони (ЄПБО) й оборонної промисловості ЄС як її складової на фоні відсутності політичної волі з цього питання у Брюсселі та деяких країн-членів ЄС, які стали менш зацікавленими в розбудові ЄПБО (наприклад, Франція), а також проблем з фінансуванням воєнних бюджетів європейських країн, які обмежують їх здатність забезпечувати виконання оборонних програм і власне операцій ЄС.

Прогнозується, що великі європейські країни-члени НАТО виважено підходять до концепції «розумної оборони» з точки зору її корисності / згубності для їхніх національних оборонних індустрій і братимуть участь лише в тих проєктах у рамках зазначеної ініціативи, в яких вважатимуть за потрібне, розуміючи, що розбудова власної оборонної промисловості могла б стати запорукою подолання існуючих у ЄС проблем безробіття та розвитку технологій і стати новою платформою економічного зростання.

НБСЄ (Нарада з безпеки та співробітництва в Європі) є унікальним переговорним та консультативним механізмом, який спершу об'єднав усі європейські держави, США та Канаду і згодом розширився за рахунок країн Закавказзя та Центральної Азії, що до 1991 року входили до складу СРСР. Сьогодні до процесу долучено 53 країни. Організаційно процес охоплює зустрічі на рівні лідерів держав-учасниць (які відбулися 1975 року в Гельсінкі, 1990 року в Парижі, 1992 року знову в Гельсінкі, 1994 року в Будапешті, 1996 року в Лісабоні) та зустрічі представників держав-учасниць НБСЄ (1977–1978 рр. у Белграді, 1980–1983 рр. у Мадриді, 1986–1989 рр. у Відні), які фактично були тривалими міжнародними конференціями. НБСЄ також організовує різні форуми щодо окремих аспектів співробітництва в Європі, охоплюючи роззброєння, економічне, науково-технічне співробітництво та захист прав людини.

Паризька зустріч на вищому рівні 34 держав, яка відбулася 19–21 листопада 1990 року, зробила значний внесок у формування нових структур європейської безпеки завдяки прийняттю Хартії для нової Європи, що сприяло перетворенню НБСЄ на міжнародну регіональну організацію. З початку 1995 року НБСЄ було перейменовано в Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Контроль над озброєннями й процес роззброєння вважаються ефективними інструментами для забезпечення безпеки та стабільності, особливо в контексті глобалізації цих процесів, де одним із пріоритетів є запобігання поширенню зброї масового знищення.

Висновки. Отже, світова реальність та інші чинники вказують на багатогранність і всеохоплювальний характер безпеки. З одного боку, це підкреслює взаємозв'язок між безпекою країни та міжнародної спільноти, а також між безпекою та розвитком права. Міжнародне право базується на загальноприйнятих принципах, включно з мирним вирішенням спорів, незастосуванням сили або погрози силою, збереженням територіальної цілісності та непорушності кордонів і незавданням шкоди.

Право міжнародної безпеки є важливою складовою сучасного міжнародного права, де його принципи інтегруються з нормами інших галузей права, створюючи вторинну структуру, що охоплює всю систему міжнародного права. Основу права міжнародної безпеки складають його джерела, такі як Статут ООН, резолюції Генеральної Асамблеї, багатосторонні договори та документи, прийняті провідними регіональними міжнародними організаціями, наприклад ОБСЄ, НАТО, СНД. Зокрема, документи, як-от резолюція «Про незастосування сили в міжнародних відносинах і заборону навічно застосування ядерної зброї» (1972 рік) і «Визначення агресії» (1974 рік), є ключовими для розвитку міжнародних норм.

Документи, прийняті в контексті НБСЄ, такі як Стамбульська декларація, Хартія європейської безпеки, Віденський документ щодо заходів зміцнення довіри та безпеки, заслуговують особливої уваги. Вони є важливими інструментами для вирішення завдань у сфері права міжнародної безпеки. Основні цілі цього права охоплюють контроль за відсутністю застосування сили або погрози силою, мирне вирішення міжнародних спорів, притягнення до відповідальності держав за агресію, підтримку міжнародного миру та безпеки, а також дотримання принципу неподільності безпеки. Завдання міжнародного права безпеки тісно пов'язані з міжнародним правом, яке розробляє методи для запобігання загрозам миру.

Сучасний міжнародний розвиток характеризується трансекторальними і міжсекторальними викликами, що охоплюють урегулювання конфліктів, розвиток і надзвичайну допомогу. Одним з актуальних завдань ООН є забезпечення єдності цілей та координованих дій різних департаментів системи ООН для комплексного вирішення міжнародних проблем. Сьогодні необхідна згуртованість у всіх сферах діяльності.

Регіональні системи колективної безпеки, які охоплюють організації на різних континентах і в різних регіонах, можуть функціонувати за умови, що їхні дії відповідають цілям і принципам ООН. НАТО, як приклад регіональної організації, є міжурядовим форумом, де членські країни зберігають повний суверенітет і незалежність, водночас займаючись спільними консультаціями й прийняттям рішень у політичних та воєнних питаннях, що стосуються міжнародної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики. Київ : МП «Леся», 2022.
2. Актуальні аспекти євроатлантичної інтеграції України. Київ : Інфодрук, 2015.
3. Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти / Рада національної безпеки і оборони України; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки. Київ : НІПМБ, 2019.
4. Briand-Kellogg Pact. 1928. URL : <https://www.uni-marburg.de/de/icwc/zentrum/pdfs/briandkelloggact.pdf>
5. Статут ООН. 1945. URL : <https://www.un.org/en>
6. Декларація про зміцнення міжнародної безпеки від 16.12.1970 № 995_a32.
7. Борщевський С. Війна проти України. Другий фронт: гуманітарний. *День*. 2022. № 20 (179). 5 жовтня.
8. Воєнна доктрина України : Указ Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року Про нову редакцію Воєнної доктрини України».
9. Про національну безпеку України : Закон України від 4 березня 2020 року № 522-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/ed20200315>
10. Залевська, І., Удренас, Г. Інформаційна безпека України в умовах російської військової агресії. *Північноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1. С. 20–26.
11. Інформаційна безпека держави у воєнній сфері. Терміни та визначення : ВСТ 01.004.004. 2014 (01). URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>

REFERENCES

1. Ahresiiia Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy ta suchasni vyklyky [Russia's aggression against Ukraine: historical background and modern challenges]. 2022. Kyiv : MP Lesia» [in Ukrainian].
2. Aktualni aspekty yevroatlantychnoi intehratsii Ukrainy [Actual aspects of Euro-Atlantic integration of Ukraine]. 2015. Kyiv : Infodruk (in Ukrainian).
3. Bodruk, O. S. (2019). Struktury voiennoi bezpeky: natsionalnyi ta mizhnarodnyi aspekty [Structures of military security: national and international aspects] / Rada natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy; Natsionalnyi in-t problem mizhnarodnoi bezpeky. Kyiv : NIPMB [in Ukrainian].
4. Briand-Kellogg Pact. 1928. URL : <https://www.uni-marburg.de/de/icwc/zentrum/pdfs/briandkelloggact.pdf>
5. Statute UN. 1945. URL : <https://www.un.org/en>
6. Declaration on the strengthening of international security № 995_a32 dd 16.12.1970.
7. Borshchevskiyi, S. (2022). Viina proty Ukrainy. Druhyi front: humanitarnyi [War against Ukraine. The second front: humanitarian]. Den, 20 (179), 5 zhovtnia [in Ukrainian].
8. Voienna doktryna Ukrainy [Military doctrine of Ukraine] / Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 veresnia 2015 roku № 555/2015 «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony

Ukrainy vid 2 veresnia 2015 roku Pro novu redaktsiiu Voiennoi doktryny Ukrainy» [in Ukrainian].

9. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy [Law of Ukraine "On National Security of Ukraine"] : Zakon Ukrainy vid 4 bereznia 2020 roku № 522-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/ed20200315> [in Ukrainian].

10. Zalievska, I., Udrenas, H. (2022). Informatsiina bezpeka Ukrainy v umovakh rosiiskoi viiskovoi ahresii [Information security of Ukraine in the conditions of Russian military aggression]. *Pivnichnoukrainskyi pravnychy chasopys*. (1), 20–26 [in Ukrainian].

11. Informatsiina bezpeka derzhavy u voienii sferi. Terminy ta vyznachennia [Peculiarities of using modern information and communication technologies to prevent and counter corruption in the public administration systems] : VST 01.004.004. 2014 (01). URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> [in Ukrainian].

O. M. Riabokin. THE LEGAL FOUNDATIONS OF SECURITY IN INTERNATIONAL LAW

This article examines the legal foundations of security in international law. The 20th century was a period that radically changed both the system of international relations itself and traditional ideas about the basic principles of its organization. The result of the largest armed conflict in the history of mankind was the confrontation between communism and the free world, based on the principle of balancing forces. Even at the end of the Second World War, it became clear that humanity had entered a qualitatively new era of its development. One of the key features of this era was the recognition that the problems of national, regional and global security can only be solved by joint efforts. Therefore, as early as 1945, the issue of creating a universal international intergovernmental organization with the main task of ensuring universal peace was put on the agenda. Such an international intergovernmental organization became the UN, which Ukraine is also a co-founder of. The main tasks of international security law are: control over the non-use of force or the threat of force; peaceful regulation of international disputes; holding states accountable for aggression; support of international peace and security; maintenance of the principle of indivisibility of security (security must be one for all and the same for all). The tasks of international security law are closely related to the tasks of international law, which solves the problems of threats to peace and develops an arsenal of specific tools for this. It is a set of legal and other methods aimed at preserving peace and preventing armed conflicts and applied by states individually or collectively.

Key words: international law, international relations, international security, international conflicts, international disputes.

Стаття надійшла до редколегії 2 серпня 2024 року

УДК 341.24

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.370-380

Л. Д. Тимченко,*д-р юрид. наук, професор**e-mail: ltymch@ukr.net***ORCID ID 0000-0001-8897-0308;****В. П. Кононенко,***д-р юрид. наук,**Державний податковий університет**e-mail: v.kononenko@karazin.ua***ORCID ID 0000-0002-6461-7072**

ТЕСТ ОСНОВНОЇ МЕТИ В КОНТЕКСТІ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ З ЄС ТА ПРАКТИКИ СУДІВ УКРАЇНИ

У статті зроблено різнобічний аналіз категорії «тест основної мети» в контексті Угоди про асоціацію з ЄС та практики адміністративних судів України з відповідної категорії справ. Цей тест допомагає забезпечити рівноправне та справедливе застосування податкового законодавства й уникнення його незаконного використання для отримання податкових переваг. Досліджено співвідношення цієї категорії від концепції «ділова мета». На підставі вивчення відповідної судової практики сформульовано основні критерії тесту основної мети, згідно з якими для його ефективного застосування необхідно враховувати всі об'єктивні обставини кожної конкретної операції, зокрема структуру транзакції, поведінку сторін та економічну сутність угод. Стаття має на меті сприяти більш глибокому розумінню та вдосконаленню правових механізмів боротьби з податковими зловживаннями в Україні.

Ключові слова: *тест основної мети, ділова мета, конвенції про уникнення подвійного оподаткування, Угода про асоціацію з Європейським Союзом.*

Метою статті є різнобічний аналіз та оцінка застосування категорії «тест основної мети» в правовому просторі України, зокрема в практиці адміністративних судів України з відповідної категорії справ.

Проблема полягає в необхідності дослідження та аналізування правових стандартів і практики застосування тесту основної мети в операціях з нерезидентами в Україні. Цей тест має важливе значення для визначення справжньої мети транзакцій, щоб запобігти зловживанням податковими пільгами та уникненню подвійного оподаткування. У статті розглядається, як українські суди застосовують цей тест на практиці під час вирішення відповідної категорії справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тест основної мети в операціях з нерезидентами вивчав С. Попов. І. Кисіль, Р. Баранівський розглядали нюансні особливості застосування тесту ділової мети та тесту основної мети.

Практичний аналіз тесту основної мети наданий у практиці Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, окружних адміністративних судів.

Виклад основного матеріалу. Важливим чинником впливу як на внутрішню, так і на зовнішню фінансову політику України є обраний нею євроінтеграційний вектор розвитку. Угода про асоціацію між Україною та ЄС окреслила тенденції поступового зближення України та ЄС в економічній сфері. А отримання статусу кандидата на членство в ЄС сприяє цьому процесу [1, с. 58; 2]. Інтеграція України до Європейського Союзу вимагає адаптації національного законодавства до європейських стандартів з метою формування правової держави, забезпечення соціального захисту громадян та стабільної економіки. Ключовим засобом поширення загальних цінностей Союзу є стратегія розширення взаємовідносин із сусідніми країнами [3]. Однією з важливих вимог, яку Європейський Союз (далі – ЄС) ставить перед кандидатами на вступ, є приведення їхнього національного законодавства у відповідність із законодавством ЄС [4, с. 245]. У розділі, що стосується фінансових послуг Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами – з іншого (далі – Угода про асоціацію), яка є частиною національного законодавства [5], основний акцент робиться на досягненні ефективного і прозорого регулювання. Це охоплює впровадження міжнародних стандартів регулювання та нагляду у сфері фінансових послуг, а також боротьбу з ухиленням від сплати податків [6].

Відповідно до Преамбули Угоди про асоціацію політична асоціація та економічна інтеграція України з Європейським Союзом залежатиме від прогресу в імplementації положень цієї Угоди. Україна здійснюватиме поступове наближення свого законодавства до права ЄС (ст. 474) [6]. Гармонізація українського законодавства з законодавством Європейського Союзу допоможе уникнути юридичних перешкод через різницю в національному праві та створити єдині правові стандарти для різних сфер суспільства. Уніфікація спрямована на зведення нормативно-правової бази до єдиної системи, щоб забезпечити однакове регулювання схожих відносин. Модельна нормотворчість і міжнародні договори є ефективними інструментами уніфікації законодавства, яка може бути здійснена через адаптацію або стандартизацію [7, с. 29]. Уніфікацію можна розглядати як усунення розбіжностей у регулюванні певних суспільних відносин або як процес формування єдиної (уніфікованої) норми для схожих відносин [8, с. 45].

Відповідно до ст. 376 Угоди про асоціацію, співпраця України з ЄС забезпечується за рахунок активізації регіонального та іншого міжнародного співробітництва, зокрема, в рамках Організації економічного співробітництва і розвитку (далі – ОЕСР) [6]. Отже, Україна приєдналася до Програми розширення співпраці з ОЕСР і взяла на себе зобов'язання впроваджувати мінімальний стандарт Плану дій BEPS для боротьби з агресивним податковим плануванням, охоплюючи вдосконалення правил трансфертного ціноутворення. Це стало ефективним інструментом для запобігання розмиванню

податкової бази та виведенню прибутку з-під оподаткування [9]. Загальне правило проти податкових зловживань розглядається у Плані дій BEPS за тестом основної мети (далі – Principle Purpose Test, PPT), відповідно до якого, коли однією з основних цілей транзакції чи серії транзакції є отримання переваг, передбачених податковими конвенціями, такі переваги не можуть бути надані, поки не буде встановлено, що надання цих переваг відповідатиме об'єкту та меті положень податкової конвенції [10].

Спеціальне положення щодо обмеження пільг, передбачених конвенціями про уникнення подвійного оподаткування – тест основної мети – містить ст. 29 Модельної податкової конвенції ОЕСР, яка встановлює, що, незважаючи на будь-які положення конвенції про уникнення подвійного оподаткування, пільги, передбачені конвенцією про уникнення подвійного оподаткування, не повинні надаватися щодо доходу або капіталу, якщо існують розумні підстави зробити висновок, з урахуванням усіх відповідних фактів та обставин, що одержання такої пільги було однією з основних цілей будь-яких домовленостей або операцій, які прямо або опосередковано призвели до застосування цієї пільги. Якщо не буде визначено, що надання цієї пільги за цих обставин буде відповідати цілі і меті відповідних положень конвенції про уникнення подвійного оподаткування, на яку поширюється дія конвенції про уникнення подвійного оподаткування.

Відповідно до п. 181 Коментарів до ст. 29 Модельної конвенції мета отримання пільг, передбачених конвенцією про уникнення подвійного оподаткування, не буде вважатися основною, якщо існують розумні підстави зробити висновок, з урахуванням усіх фактів та обставин, які стосуються конкретної операції, що отримання таких пільг не було основним чинником та не може обґрунтувати здійснення певної операції, яка самостійно або разом з іншими операціями призвела до таких пільг [11].

Для визначення відповідності тесту основній меті суди України керуються правовою позицією Верховного Суду в Постанові від 14.08.2018 у справі № 817/1045/17, а також беруть до уваги висновки Меморандуму «Аналіз практики українських та іноземних судів щодо з'ясування факту, чи було однією з основних / основною метою Компанії здійснення операцій чи створення структури отримання податкових переваг (пільг)» від 01.10.2019, в якому вказується, що, відповідно до практики Суду ЄС, для того, щоб дійти висновку, що однією з основних / основною метою операції чи структури було отримання переваг відповідної конвенції про уникнення подвійного оподаткування, необхідно об'єктивно проаналізувати всі факти та обставини, що пов'язані з такою операцією або структурою, зокрема такі критерії:

1) чи перераховуються всі / майже всі відсотки на користь третіх осіб через незначний проміжок часу після їх отримання від боржника; 2) чи має компанія-кредитор задокументовані та/або незадокументовані зобов'язання перед третіми особами, які вимагають, щоб компанія-кредитор перераховувала отримані відсотки на користь третіх осіб; 3) чи обмежується господарська діяльність компанії-кредитора отриманням відсотків та їх подальшим перерахунком на користь третіх осіб; 4) чи має компанія-кредитор економічну присутність у юрисдикції резидентності; 5) чи відповідає застосування податкових пільг цілям застосованого податкового законодавства [11].

Тест основної мети часто використовується органами податкового контролю для визначення законності та обґрунтованості податкових стратегій та операцій, зокрема в контексті міжнародних трансакцій та структур. Цей тест допомагає забезпечити рівноправне й справедливе застосування податкового законодавства та уникнення його надмірного використання для отримання податкових переваг. Так, Окружний адміністративний суд міста Києва в Рішенні від 01.03.2021 проаналізував висновки податкової служби про неправомірність застосування пільгової ставки з податку на доходи нерезидентів під час виплати відсотків за позику від контрагента-нерезидента.

В Акті перевірки податковий орган посилався на п. 7 ст. 11 Конвенції з Великою Британією. Перевіряючи правомірність застосування пільгової ставки згідно з п. 7 ст. 11 Конвенції та застосовуючи тест основної мети, за яким має бути перевірено, чи здійснює кредитор активну та реальну фінансову діяльність, чи несе ризики, чи така діяльність для нього характерна, чи є обов'язок перерахувати всі отримані кошти, чи аргументована зміна кредитора економічно, крім податкової пільги, тощо, судом встановлено, що компанія CRH Limited (UK) набула прав кредитора за договорами позики та здійснювала кредитування позивача в межах власної бізнес-діяльності та у зв'язку з економічною та комерційною необхідністю позивача.

Водночас не знайшли свого підтвердження доводи Офісу великих платників податків Державної фіскальної служби (далі – відповідач) про те, що операції між позивачем та CRH Limited (UK) є складовою схеми податкового планування та штучного отримання переваг Конвенції, оскільки такі висновки спростовуються матеріалами справи. Відповідачем не надано належних і достатніх доказів на підтвердження неправомірної мети (або мети ухилення від оподаткування) під час укладання позивачем та CRH Limited (UK) договору позики. Відповідач не навів та не надав доказів щодо того, яку саме податкову вигоду від застосування Конвенції отримав позивач, сплачуючи відсотки за позику резиденту Великої Британії, CRH Limited (UK) порівняно з тим, якби він сплачував ці відсотки іншим компаніям групи.

Оскільки контролювальним органом у процесі розгляду цієї справи документально не доведено обставин, на які той посилався в Акті перевірки, то суд вважає безпідставними доводи відповідача [11].

Проаналізуємо слабкі сторони позиції відповідача:

1) недостатність доказової бази: не надано конкретних доказів на підтвердження неправомірної мети або мети ухилення від оподаткування. Зокрема, і невиконання тесту основної мети: не надано доказів на підтвердження того, що операції між позивачем та CRH Limited (UK) були здійснені з основною метою отримання податкових пільг;

2) недостатнє обґрунтування: відсутність переконливих аргументів щодо конкретних податкових вигод, які б отримав позивач порівняно з іншими можливими варіантами.

Отже, забезпечивши належну доказову базу та комплексно підходячи до обґрунтування своєї позиції, відповідач міг сформулювати більш переконливу правову позицію.

Подібні висновки також викладені в Рішенні Полтавського окружного адміністративного суду від 03.08.2020 у справі № 440/2010/20 [12], залишеному без змін Постановою Другого апеляційного адміністративного суду від 10.02.2021 [13].

У цій справі суди з'ясували, зокрема, що позикодавець-нерезидент:

- 1) має «повний привілей безпосереднього отримання прибутку»;
- 2) не передає доходів від позик третім особам, а здійснює виплати з таких доходів;
- 3) є добросовісним платником податків, не є фіктивною компанією і створений не з метою отримання переваг Конвенції, а з метою отримання переваг ринку Сполученого Королівства Великої Британії;
- 4) здійснює свою діяльність з використанням кваліфікованих спеціалістів та професійних працівників;
- 5) несе справжній комерційний ризик;
- 6) сплачує у Великій Британії податки в декілька разів більші, ніж донараховано спірним податковим повідомленням-рішенням.

У результаті суди дійшли висновків про необґрунтованість тверджень податкового органу про здійснення запозичення з метою одержання переваг Конвенції з Великою Британією.

Відтак перші рішення щодо застосування тесту основної мети вказують на глибокий аналіз судами суті спірних операцій, особливостей комерційної діяльності контрагентів, економічної присутності нерезидента у країні реєстрації, юридичної та фактичної можливості розпоряджатися отриманим доходом [14].

В іншому випадку у справі № 826/5911/18 Верховний Суд у постанові від 27.07.2020 зазначив, що суди попередніх інстанцій не повною мірою надали оцінку наведеним доводам податкового органу, який, проаналізувавши господарську діяльність позивача, зокрема використання ним комерційного досвіду міжнародної групи компаній «VFS Global», обґрунтовано поставив під сумнів фактичне використання в господарській діяльності послуг, отриманих від компанії Нур Бізнес Солюшнз, а отже, і реальність цієї господарської операції.

Передбачені міжнародними договорами пільги зі сплати податку не можуть бути застосовані у випадку, коли нерезидент діє як проміжна ланка в інтересах іншої особи, яка фактично отримує вигоду від доходу. Зокрема, не можуть бути застосовані пільгові ставки податку у випадку, коли дохід (у рамках угоди або серії угод) із джерелом його походження з України виплачується так, що нерезидент (проміжна ланка, яка має вузькі, обмежені повноваження відносно доходу), який претендує на отримання пільгової ставки податку з доходів у вигляді роялті, дивідендів, відсотків, виплачує весь дохід (його більшу частину) іншому нерезиденту, який би не міг застосувати пільгову ставку в разі, коли б такий дохід виплачувався останньому.

У разі надання контролювальним органом доказів, які в сукупності з іншими доказами у справі можуть свідчити, що платник податків сформував дані податкового обліку необґрунтовано та з порушенням вимог податкового законодавства, або на підставі документів, які містять інформацію, що не відповідає дійсності, платник податків має спростовувати ці доводи.

Про правильність цього судження свідчать і зміни, внесені Законом України від 16 січня 2020 року № 466-IX, яким п. 103.2 ст. 103 доповнено абзацом третім такого змісту: податкові вигоди у вигляді звільнення від оподаткування або застосування зниженої ставки податку, передбачені міжнародним договором, не надаються стосовно відповідного виду доходу або прибутку, якщо основною або переважною метою здійснення відповідної господарської операції нерезидента з резидентом України було безпосереднє або опосередковане отримання переваг, які надаються міжнародним договором у вигляді звільнення від оподаткування або застосування зниженої ставки податку [15]. Верховний Суд пов'язав такі категорії, як «тест основної мети» та «ділова мета». Принципи основної мети та ділової мети вже діяли в судовій практиці в межах загального принципу превалювання суті над формою [16].

Треба зазначити, що в судовій практиці в межах загального принципу превалювання суті над формою разом з тестом основної мети була окремо застосована і така категорія, як «ділова мета» [16]. Натомість тест основної мети (Principle Purpose Test) і «ділова мета» (business purpose) – це два різних концепти, які характеризують різні аспекти міжнародного оподаткування.

Перший означає, що пільги (наприклад, застосування зниженої ставки податку на доходи нерезидентів) за податковою угодою не будуть надаватися щодо прибутку чи капіталу в разі, якщо є підстави вважати, що отримання такої пільги було однією з основних цілей здійснення операції.

Для аналізу того, чи є отримання податкової пільги «основною метою угоди», будуть брати до уваги різноманітні факти та обставини. На практиці ми розуміємо, що проходження тесту основної мети може бути подібним до аргументації ділової мети, але з однією важливою відмінністю. Для проходження РРТ тесту замало просто довести, що операція була фактично здійснена і призвела до виникнення прибутку. Основним аргументом для проходження РРТ тесту має бути доведення реальних причин, з яких була вибрана та чи інша бізнес-модель і з яких причин до такої моделі було залучено нерезидентів певної юрисдикції [17].

Водночас основне завдання полягає в тому, щоб визначити, чи було основною метою використання податкової угоди отримання податкових переваг, бо в такому випадку угода може бути визнана неприпустимою.

Ділова мета, з іншого боку, ставить питання, чи існує відповідність між структурою та функціонуванням суб'єкта та його правом на використання податкової угоди. Ділова мета зазвичай враховує реальний економічний зміст і сутність бізнес-операцій, а не лише їх податкові наслідки.

Отже, хоча обидва ці поняття можуть враховуватися в контексті оподаткування, вони відрізняються за своїм змістом і застосуванням. РРТ зазвичай використовується в контексті податкового планування, тоді як ділова мета оцінюється для визначення обґрунтованості та легальності бізнес-структур і трансакцій.

Висновки. 1. Тест основної мети використовується для визначення, чи була певна трансакція здійснена або структура створена з основною метою отримання податкової вигоди, а не для виконання реальних бізнесових цілей. РРТ застосовується, зокрема, в

контексті конвенцій про уникнення подвійного оподаткування і спрямований на запобігання неправомірному використанню таких конвенцій з метою уникнення оподаткування.

2. Ділова мета (business purpose) – концепція, яка оцінюється в контексті реальних бізнесових цілей та економічних обставин трансакції. Якщо трансакція має ділову мету, це може підтвердити її легальність та обґрунтованість, незалежно від того, чи є вона також вигідною з податкової точки зору.

3. Для аналізування на тест основної мети, тобто визначення, чи було основною метою операції (чи однією з основних) отримання переваг відповідної конвенції про уникнення подвійного оподаткування, треба застосувати такі критерії:

– факт перерахування відсотків третім особам: встановити, чи перераховуються всі або майже всі отримані відсотки на користь третіх осіб через короткий проміжок часу після їх отримання від боржника. Це може свідчити про те, що компанія-кредитор є лише посередником та основною метою операції є отримання податкових переваг;

– наявність реального зобов'язання перед третіми особами: визначити, чи має компанія реальні зобов'язання перед третіми особами, що обумовлює об'єктивну необхідність перераховувати весь отриманий прибуток чи відповідний відсоток з нього. Такі зобов'язання можуть указувати на те, що компанія не володіє отриманими коштами на власний розсуд, а діє відповідно до попередніх домовленостей з третіми особами;

– відсутність іншої економічної діяльності може свідчити про те, що компанія створена виключно для використання податкових пільг;

– відсутність економічної присутності в юрисдикції своєї резидентності може свідчити про штучний характер компанії, створеної для отримання податкових вигод;

– невідповідність податкових пільг цілям відповідного податкового законодавства може свідчити про їх неправомірне застосування для уникнення подвійного оподаткування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тимченко Л. Д., Кононенко В. П. Стале фінансування та безпека в контексті політики ЄС. *Ірпінський юридичний часопис* : науковий журнал. 2022. Вип. 2 (9) С. 57–66.

2. Kononenko V., Tymchenko L., Tarakhonych L. Sustainable Development, Innovation, and Security on the Pages of the Encyclopedia of International Law. *Science and Innovation*. 2022. 18(1). Pp. 124–133. URL : <https://doi.org/10.15407/scine18.01.124>

3. Schneider M. Europeanization beyond the EU: The Dynamics of Europeanization in the Southern Mediterranean Partner States. *Dans L'Europe en Formation*. 2010/2 (n 356). Pp. 125–137. URL : <https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2010-2-page-125.htm> (дата звернення: 26.05.2024).

4. Мовчан О. О. Поняття «компанія» та його тлумачення в законодавстві Європейського Союзу та України. *Наукові записки НаУКМА*. 2003. Т. 22, ч. 2 : Суспільні науки. С. 245–247.

5. Кононенко В. П. Законодавство чи закон? *Право України*. 2004. № 4. С. 96–98.
6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : міжнародний документ від 27.06.2014. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 26.05.2024).
7. Клещенко Н. О. Уніфікація та гармонізація законодавства: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 29–31. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/5>
8. Клещенко Н. О. Уніфікація законодавства: теоретико-прикладні аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. 204 с.
9. ДПС взяла участь в обговоренні питань імплементації правил протидії податковим зловживанням (GAAR) / Державна податкова служба України. 15.08.2023. URL : <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/699374.html> (дата звернення: 26.05.2024).
10. Судове тлумачення поняття бенефіціарного власника доходів / Північне міжрегіональне управління ДПС по роботі з великими платниками податків. 28 серпня 2021. URL : <https://nvp.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/496288.html> (дата звернення: 20.05.2024).
11. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 01.03.2021 № 640/3584/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96279223> (дата звернення: 20.05.2024).
12. Рішення Окружного адміністративного суду міста Полтави від 03.08.2020 № 440/2010/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90781418> (дата звернення: 20.05.2024).
13. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 10.02.2021 № 440/2010/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95041017> (дата звернення: 20.05.2024).
14. Попов С. Тест основної мети в операціях з нерезидентами: Перші висновки судів. KPMG. 2024. URL : <https://kpmg.com/ua/uk/home/media/press-releases/2021/05/test-osnovnoyi-mety0.html> (дата звернення: 20.05.2024).
15. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 27.07.2020 № 826/5911/18. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90804192> (дата звернення: 20.05.2024).
16. Топ-5 рішень Верховного Суду в податкових спорах у 2020 році. Sayenko Kharenko. 24.09.2020. URL : <https://sk.ua/uk/rishenya-verkhovnogo-sudu-podatki/> (дата звернення: 20.05.2024).
17. Кисіль І., Баранівський Р. Ділова мета vs тест основної мети. EBS. URL : <https://www.ebskiev.com/delovaya-tsel-vs-test-osnovnoj-tseli/> (дата звернення: 20.04.2024).

REFERENCES

1. Tymchenko L. D., Kononenko V. P. Stale finansuvannia ta bezpeka v konteksti polityky YeS. *Irpinskyi yurydychnyi chasopys : naukovyi zhurnal*. 2022. Vyp. 2 (9). S. 57–66.
2. Kononenko V., Tymchenko L., Tarakhonch L. Sustainable Development, Innovation, and Security on the Pages of the Encyclopedia of International Law. *Science and Innovation*. 2022. 18(1). Pp. 124–133. URL : <https://doi.org/10.15407/scine18.01.124>

Тимченко Л. Д., Кононенко В. П. Тест основної мети в контексті угоди про асоціацію з ЄС та практики судів України

3. Schneider M. Europeanization beyond the EU: The Dynamics of Europeanization in the Southern Mediterranean Partner States. *Dans L'Europe en Formation*. 2010. № 2 (n 356). Pp. 125–137. URL : <https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2010-2-page-125.htm>
4. Movchan O. O. Poniattia "kompaniia" ta yoho tlumachennia v zakonodavstvi Yevropeiskoho Soiuzu ta Ukrainy. *Naukovi zapysky NaUKMA*. 2003. T. 22, ch. 2 : Suspilni nauky. S. 245–247.
5. Kononenko V. P. Zakonodavstvo chy zakon? *Pravo Ukrainy*. 2004. № 4. S. 96–98.
6. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony : mizhnarodnyi dokument vid 27.06.2014. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
7. Kleshchenko N. O. Unifikatsiia ta harmonizatsiia zakonodavstva: porivnialno-pravovyi aspekt. *Yurydychni naukovi elektronni zhurnal*. 2022. № 4. S. 29–31. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/5>
8. Kleshchenko N. O. Unifikatsiia zakonodavstva: teoretyko-prykladni aspekty : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01. Kyiv, 2020. 204 s.
9. DPS vziala uchast v obhovorenni pytan implementatsii pravyl protydii podatkovym zlovzhvanniam (GAAR) / Derzhavna podatкова sluzhba Ukrainy. 15.08.2023. URL : <https://tax.gov.ua/media-tsentri/novini/699374.html>
10. Sudove tlumachennia poniattia benefitsiarnoho vlasnyka dokhodiv / Pivnichne mizhrehionalne upravlinnia DPS po roboti z velykymy platnykamy podatkov. 28 serpnia 2021. URL : <https://nvp.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/496288.html>
11. Rishennia Okruzhnogo administratyvnoho sudu mista Kyieva vid 01.03.2021 № 640/3584/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96279223>
12. Rishennia Okruzhnogo administratyvnoho sudu mista Poltav y vid 03.08.2020 № 440/2010/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90781418>
13. Postanova Druhoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu vid 10.02.2021 № 440/2010/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95041017>
14. Popov S. Test osnovnoi mety v operatsiiakh z nerezydentamy: Pershi vysnovky sudiv. KPMG. 2024. URL : <https://kpmg.com/ua/uk/home/media/press-releases/2021/05/test-osnovnoyi-mety0.html>
15. Postanova Kasatsiinoho administratyvnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 27.07.2020 №826/5911/18. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90804192>
16. Top-5 rishen Verkhovnoho Sudu v podatkovykh sporakh u 2020 rotsi. Sayenko Kharenko. 24.09.2020. URL : <https://sk.ua/uk/rishenya-verkhovnogo-sudu-podatki/> (data zvernennia: 20.05.2024).
17. Kysil I., Baranivskiy R. Dilova meta vs test osnovnoi mety. EBS. URL : <https://www.ebskiev.com/delovaya-tsel-vs-test-osnovnoj-tseli/>

L. D. Tymchenko, V. P. Kononenko. THE PRINCIPAL PURPOSE TEST IN THE CONTEXT OF THE ASSOCIATION AGREEMENT WITH THE EU AND THE PRACTICE OF UKRAINIAN COURTS

According to Article 376 of the Agreement, Ukraine's cooperation with the EU is ensured through the intensification of regional and other international cooperation, particularly within the framework of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Consequently, Ukraine joined the Programme for Enhancing Cooperation with the OECD and committed to implementing the minimum standard of the BEPS Action Plan to combat aggressive tax planning, including improving transfer pricing rules. This has become an effective tool for preventing the erosion of the tax base and the shifting of profits out of taxation.

The general rule against tax abuse is addressed in the BEPS Action Plan under the Principal Purpose Test (PPT). According to this test, when one of the main purposes of a transaction or series of transactions is to obtain benefits provided by tax conventions, such benefits should not be granted unless it is established that granting such benefits would align with the object and purpose of the provisions of the tax convention.

A specific provision on limiting the benefits provided by double taxation conventions (the Principal Purpose Test) is contained in Article 29 of the OECD Model Tax Convention. This article stipulates that, notwithstanding any provisions of the double taxation convention, benefits shall not be granted concerning income or capital if there are reasonable grounds to conclude, considering all relevant facts and circumstances, that obtaining such benefit was one of the principal purposes of any arrangements or transactions that resulted directly or indirectly in that benefit. This is unless it is determined that granting the benefit in these circumstances would be consistent with the object and purpose of the relevant provisions of the convention.

Purpose. Analyzing the category "main purpose test" and identifying the main differences from the concept of "business purpose". On the basis of the study of relevant judicial practice, formulating the main criteria of the Principle Purpose Test.

Results. 1. The Principal Purpose Test is used to determine whether a particular transaction or structure is primarily designed to achieve tax benefits rather than to fulfill genuine business purposes. The PPT is applied specifically in the context of double tax avoidance conventions and aims to prevent the misuse of such conventions to avoid taxation.

2. The concept of a business purpose is assessed in the context of the genuine business objectives and economic circumstances of the transaction. If a transaction has a legitimate business purpose, this can confirm its legality and justification, regardless of whether it also provides tax benefits.

3. To analyze the Principal Purpose Test, that is, to determine whether the primary purpose (or one of the primary purposes) of the operation was to gain the benefits of the relevant double tax avoidance convention, the following criteria should be applied:

– Fact of Interest Payments to Third Parties: determine whether all or nearly all received interest is transferred to third parties shortly after being received from the debtor. This may indicate that the creditor company acts merely as an intermediary and that the main purpose of the operation is to obtain tax benefits.

– *Existence of real obligations to third parties: identify whether the company has real obligations to third parties that necessitate the transfer of interest from the received profit. Such obligations may suggest that the company does not have control over the received funds but acts according to prior agreements with third parties.*

– *Absence of other economic activity: the lack of other economic activities may indicate that the company was created solely to take advantage of tax benefits.*

– *Lack of economic presence in the jurisdiction of residence: the absence of economic presence in the jurisdiction of its residence may suggest the artificial nature of the company, created to obtain tax advantages.*

– *Non-compliance of tax benefits with the objectives of relevant tax legislation: the non-compliance of tax benefits with the objectives of the relevant tax legislation may indicate their improper use to avoid double taxation.*

Keywords: *Principal Purpose Test, business purpose, conventions on the avoidance of double taxation, Association Agreement between the European Union and Ukraine.*

Стаття надійшла до редколегії 22 серпня 2024 року

УДК 341.1

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.381-387

Д. В. Цвіцінський,

аспірант,

Державний податковий університет,

e-mail: d.tsvitsinskiy@gmail.com

ORCID ID 0009-0002-2087-3047

ВПЛИВ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена проблемі впливу практики Європейського суду з прав людини на правозастосовну практику в Україні. Автор аналізує значення міжнародних договорів для національної правової системи в сфері прав людини. Зазначено, що Україна, приєднавшись до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами), взяла на себе зобов'язання гарантувати кожному, хто перебуває під юрисдикцією держави, права і свободи, визначені Конвенцією, визнавши обов'язкову юрисдикцію Європейського суду з прав людини.

Наголошено, що збільшення кількості рішень Європейського суду з прав людини, винесених по відношенню до України, актуалізує проблему визначення місця Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами), а також рішень Європейського суду з прав людини в системі джерел національного права. Зазначається, що в Україні відношення до судового прецеденту як джерела права є не сталим ні на рівні наукової думки, ні в правозастосовному процесі. Втім застосування прецеденту стає необхідним для реалізації конституційних гарантій забезпечення прав і свобод людини, а також для адекватного виконання судами завдання щодо досягнення справедливого правосуддя.

Зроблено висновок, що застосування європейських стандартів, зокрема рішень ЄСПЛ, залежить від конкретного судді. Поряд з цим положення національного законодавства і судова практика застосування норми права мають певний дисбаланс. Застосування прецеденту стає необхідним для реалізації конституційних гарантій забезпечення прав і свобод людини й громадянина, а також для адекватного виконання судами завдання щодо досягнення одноманітного та справедливого правосуддя. Продовження реформ (конституційної, судової, адміністративної та ін.) у рамках виконання вимог щодо набуття повноцінного членства в Європейському Союзі, практика ЄСПЛ має набути фундаментального значення як для правотворчого, так і для правозастосовного процесу.

Ключові слова: права людини, Європейський суд з прав людини, рішення, прецедент, правозастосування.

Метою статті є дослідження впливу практики Європейського суду з прав людини на правозастосування в Україні. Складність і актуальність проблеми визнання судового прецеденту як джерела права в Україні обумовлюється тим, що як на доктринальному рівні не існує єдиного підходу, так і на рівні законодавчого врегулювання визнання прецеденту як джерела (форми) права в Україні.

Постановка проблеми. Міжнародне співробітництво держав у сфері прав людини і свобод людини та механізмів їх захисту здійснюється як на універсальному, так і на регіональному рівнях. Однією з регіональних систем захисту прав людини є європейська система, яка реалізується в межах міжнародної організації – Ради Європи. Ставши членом Ради Європи, Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) і відповідно набула певних зобов'язань щодо реалізації її положень. Питання імплементації міжнародно-правових норм у правозастосовному процесі мають особливу актуальність і значення, оскільки органи судової влади є основними гарантами забезпечення законності в суспільстві та державі. Україна як демократична та правова держава, яка визначила свої євроінтеграційні прагнення на конституційному рівні, повинна забезпечити одне з основоположних прав людини, а саме право на судовий захист, яке визнається і гарантується відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. У сучасних умовах державно-правової дійсності та викликах, спричинених збройною агресією російської федерації проти України, питання впливу практики Європейського суду з прав людини на правозастосовний процес та виконання рішень набувають особливого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням загальнотеоретичних питань теорії та практики застосування норм Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (з протоколами) та рішень Європейського суду з прав людини присвячені наукові праці вітчизняних вчених, зокрема М. Буроменського, В. Буткевича, В. Денисова, М. Гнатівського, О. Задорожнього, В. Мицика, О. Сердюка, Т. Фулей, І. Яковюка та ін.

Виклад основного матеріалу. Одним із найстаріших міжнародно-правових регіональних договорів у сфері прав і свобод людини є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) 1950 року. Учасниками Конвенції на сьогодні є 46 держав, зокрема й Україна. Згідно з Конвенцією контроль за належним дотриманням державами-учасницями своїх зобов'язань здійснює Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). Приєднавшись до Конвенції та Протоколів, Україна взяла на себе зобов'язання гарантувати кожному, хто перебуває під юрисдикцією держави, права і свободи, визначені Конвенцією, визнавши обов'язкову юрисдикцію Європейського суду з прав людини.

Відповідно до стаття 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Конституційний припис вказує на те, що загальновизнані принципи та норми міжнародного права є складовою правової системи України, стали незаперечним свідченням концептуальної спрямованості державної політики на всебічне сприйняття

загальнолюдських цінностей, визнання прав і свобод людини як вищої цінності. Втім, думка вчених щодо примату міжнародного права є не сталою. Зокрема, дослідники зауважують, що «немає сумніву в тому, що потрібно доповнити статтю 9 Конституції України чітким, недвозначним положенням про примат міжнародного права. Це дало б можливість вирішувати колізії норм міжнародних договорів і національного законодавства, сприяло б прямому застосуванню норм міжнародних договорів з прав людини» [1, с. 195]. У цьому контексті потрібно зазначити, що внесення змін до статті 9 Розділу 1 «Загальні засади» Конституції України є досить складною юридичною процедурою.

Водночас висловлюється думка, «що аргументи на користь доведення тези про існування примату міжнародного права потрібно шукати у статті 18 Конституції України: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки через підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права» [2].

Дійсно, одним із головних загально визнаних принципів міжнародного права є імператив «*pacta sunt servanda*». І це положення не можна відносити тільки до зовнішньополітичної діяльності. Йдеться про те, що «співробітництво з членами міжнародного співробітництва» охоплює далеко не в останню чергу права людини, а в цій сфері не можна відокремити міжнародну діяльність від національної імplementації та інших засобів захисту прав людини» [1, с. 196]. Отже, в міжнародному праві, відповідно до принципу *pacta sunt servanda*, зобов'язання держав за міжнародними договорами повинні виконуватися у спосіб, передбачений у договорі. У будь-якому іншому випадку держава нестиме відповідальність у разі, якщо вона не виконує своїх зобов'язань або ж виконує їх не тим чином, який передбачений у договорі.

Вплив практики ЄСПЛ на національну правову систему України може здійснюватися за допомогою різних правових форм і засобів, зокрема це може бути на стадії право та нормотворення, правореалізації та правозастосування, офіційного тлумачення тощо. До того ж, як наголошують дослідники, «Рішення судів як правозастосовних актів (актів застосування права) є одним із «власне юридичних», спеціальних правових засобів, через які практика ЄСПЛ найбільше проявляє свій вплив. І аналіз цих правозастосовних актів дає підстави стверджувати про різноплановість цього впливу» [7, с. 103].

Як зазначається, питання щодо місця ЄКПЛ в національній ієрархії джерел та можливість прямої дії положень у внутрішньодержавному праві вирішено державами по-різному. Лише деякі країни поставили норми Конвенції на найвищій щабель – Нідерланди визнали правила Конвенції вищими за Конституцію, Австрія – на рівні конституційних приписів (п. 2 ст. 10 Конституції Австрії). У більшості держав РЄ норми ЄКПЛ є вищими за положення національних нормативних актів, але не превалюють над конституційними нормами: Бельгія, Люксембург, Швейцарія, Франція, Іспанія, Португалія та багато країн Східної Європи. У Великій Британії, Німеччині, Італії, Туреччині та скандинавських країнах вони посідають один щабель з національними законодавчими актами [6, с. 31].

Відношення до запровадження в Україні судового прецеденту як джерела права є не сталим ні на рівні наукової думки, ні в правозастосовному процесі. Аналіз доктринальних підходів до інституту прецеденту та практики його використання в сучасних правових системах романо-германського права виявляє тенденцію до посилення застосування прецедентного права. Прецедент є визнаним інтерпретувальним інструментом отримання значення чинного закону, його функція все частіше розширюється від дозволу інтерпретаційних сумнівів під час застосування закону до заповнення прогалів у праві. Прецеденти стали неминучим засобом конкретизації абстрактних та загальних юридичних правил і принципів.

Потрібно зазначити, що, відповідно до статті 46 Конвенції, рішення ЄСПЛ є остаточними та обов'язковими для виконання державою, яка є стороною спору. Водночас стаття 46 встановлює конвенційний механізм виконання рішень державою. Нагляд за виконанням рішень здійснює Комітет міністрів Ради Європи.

Звичайно, Страсбург не може безпосередньо зобов'язати державу-відповідача виконати рішення на рівні національного права: держава-відповідач зобов'язана виконати його відповідно до принципів міжнародного права, насамперед, на основі відомої аксіоми *pacta sunt servanda*, водночас держава дотримується власних норм і правил виконання судових рішень [3, с. 138].

Так, у ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» прямо зазначено, що «суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права» [5].

Стаття 10 Цивільного процесуального кодексу України: «Суд застосовує під час розгляду справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права» [8].

Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» встановлює, що «суди також повинні застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та рішення Європейського суду з прав людини як джерело права» [4].

Як зазначає О. В. Чернецька, Конституція України, встановлюючи систему конституційних прав і свобод, передбачає механізм їх забезпечення, охорони, тобто всебічно їх гарантує. Про це свідчить насамперед система конституційних нормативно-правових гарантій, зокрема юридичної відповідальності за порушення прав, недопустимість скасування, звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Проте, як довели останні події в життєдіяльності української держави та українського народу, такі гарантії, власне, не виконали свого юридичного призначення. У зв'язку з цим важливого значення набуває не лише позитивне, законодавче закріплення прав і свобод людини й громадянина, а й запровадження ефективних засобів правового захисту таких прав і свобод у разі їх порушення [9, с. 88].

Висновки. Забезпечення права людини на судовий захист має відповідати вимогам і стандартам справедливості та забезпечувати ефективний захист і відновлення порушених прав. Діяльність ЄСПЛ є одним із основних інструментів на європейському континенті, який забезпечує ефективність норм міжнародного права в сфері прав людини як на міждержавному, так і національному рівнях. До того ж ефективність досягається не лише безпосереднім виконанням рішень та постанов ЄСПЛ державами-учасницями Конвенції, а й впливом його авторитету ЄСПЛ на правосвідомість національних правозастосовників.

Європейський суд з прав людини ухвалює дедалі більше рішень щодо України, а водночас чітко простежується тенденція до застосування українськими суддями норм Конвенції з посиланням на практику Суду. Робота ця нелегка, однак досить обнадійливим є те, що українські судді починають аналізувати своє власне застосування Конвенції й практики Суду й робити перші висновки [1, с. 196].

Утім застосування європейських стандартів, зокрема рішень ЄСПЛ, залежить від конкретного судді. Водночас положення національного законодавства і судова практика застосування норми права мають певний дисбаланс. Застосування прецеденту стає необхідним для реалізації конституційних гарантій забезпечення прав і свобод людини й громадянина, а також для адекватного виконання судами завдання щодо досягнення одноманітного та справедливого правосуддя. Продовження реформ (конституційної, судової, адміністративної та ін.) у рамках виконання вимог щодо набуття повноцінного членства в Європейському Союзі, практика ЄСПЛ має набути фундаментального значення як для правотворчого, так і для правозастосовного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Денисов В. Н. Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України. Київ : Юстініан, 2006. 672 с.
2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.05.2024).
3. Манукян В. І. Страсбурзьке право. Європейський суд з прав людини. *Теорія, принципи, практика*. Київ : Норма права, 2023. 596 с.
4. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text
5. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>
6. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : компедіум / О. В. Сердюк, Ю. В. Щокін, І. В. Яковюк та ін. ; за заг. ред. О. В. Сердюка, І. В. Яковюка. 2-ге вид., допов. Харків : Право, 2019. 404 с.

7. Фулей Т. Вплив практики Європейського суду з прав людини на судову практику України: підходи та виміри. *Право України*. 2015. № 2. С. 98–112.

8. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

9. Чернецька О. В. Права та свободи людини і громадянина як основа функціонування органів публічної влади. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 87–90.

REFERENCES

1. Denysov V. N. Vzaiemodiia mizhnarodnoho prava z vnutrishnim pravom Ukrainy. Kyiv : Yustinian, 2006. 672 s.

2. Konstytutsiia Ukrainy pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 20.05.2024).

3. Manukian V. I. Strasburzke pravo. Yevropeyskyi sud z prav liudyny. *Teoriia, pryntsyphu, praktyka*. Kyiv : Norma prava, 2023. 596 s.

4. Pro sudovu praktyku u spravakh pro zakhyst hidnosti ta chesti fizychnoi osoby, a takozh dilovoi reputatsii fizychnoi ta yurydychnoi osoby : Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 27 liutoho 2009 r. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text

5. Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny : Zakon Ukrainy vid 23 liutoho 2006 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

6. Teoriia ta praktyka zastosuvannia Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod : kompedium / O. V. Serdiuk, Yu. V. Shchokin, I. V. Yakoviuk ta in. ; za zah. red. O. V. Serdiuka, I. V. Yakoviuka. 2-he vyd., dopov. Kharkiv : Pravo, 2019. 404 s.

7. Fulei T. Vplyv praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny na sudovu praktyku Ukrainy: pidkhody ta vymiry. *Pravo Ukrainy*. 2015. № 2. С. 98–112.

8. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 18 bereznia 2004 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

9. Chernetska O. V. Prava ta svobody liudyny i hromadianyna yak osnova funktsionuvannia orhaniv publichnoi vlady. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2014. № 1. С. 87–90.

D. V. Tsvitsynskiy. THE IMPACT OF THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS ON LAW ENFORCEMENT IN UKRAINE

The article is devoted to the issue of the impact of the European Court of Human Rights case law on law enforcement practice in Ukraine. The author analyzes the importance of international treaties for the national legal system in the field of human rights. The issues of implementation of international legal norms in the law enforcement process are of particular relevance and importance, since the judiciary is the main guarantor of the rule of law in

society and the State. Ukraine, as a democratic and rule-of-law state which has defined its European integration aspirations at the constitutional level, must ensure one of the fundamental human rights, namely, the right to judicial protection, which is recognized and guaranteed in accordance with the generally recognized principles and norms of international law. It is noted that Ukraine, having acceded to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (with the Protocols), has undertaken to guarantee everyone under the jurisdiction of the State the rights and freedoms defined by the Convention, recognizing the compulsory jurisdiction of the European Court of Human Rights.

It is emphasized that the increasing number of judgments of the European Court of Human Rights rendered in relation to Ukraine actualizes the problem of determining the place of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (with protocols), as well as judgments of the European Court of Human Rights in the system of sources of national law. It is noted that in Ukraine, the attitude to judicial precedent as a source of law is not stable, neither at the level of scientific thought nor in the law enforcement process. However, the application of precedent becomes necessary for the implementation of constitutional guarantees of human rights and freedoms, as well as for the courts to adequately fulfill the task of achieving fair justice.

Keywords: *human rights, European Court of Human Rights, judgment, precedent, law enforcement.*

Стаття надійшла до редколегії 23 липня 2024 року

УДК 341.1

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.388-395

О. В. Чернецька,*канд. юрид. наук, доцент**e-mail: lena_chernetska@ukr.net***ORCID ID 0000-0001-8303-334X;****В. С. Шилінгов,***канд. юрид. наук, доцент,**Державний податковий університет**e-mail: schillingoff@ukr.net***ORCID ID 0000-0003-3097-4706**

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВА НА ЖИТТЯ ЛЮДИНИ: ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

У статті розглянуто міжнародні стандарти права на життя людини, яке має виключне значення та посідає особливе місце не тільки в каталозі прав і свобод людини, а й у системі цінностей європейської цивілізації та її правової традиції. Проаналізовано співвідношення універсальних та регіональних актів в сфері права на життя людини.

Розглянуто взаємодію національного права, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права в умовах збройного конфлікту. Акцентовано увагу на тому, що на сучасному етапі розвитку людства права людини як феномен і механізм їх реалізації й захисту потребують постійного взаємозв'язку та взаємодії національного і міжнародного права.

Підкреслено, що проблема забезпечення та гарантування права на життя людини в умовах збройного конфлікту є одним із ключових завдань держави й міжнародної спільноти, оскільки наслідки Другої світової війни довели людству про наявність нерозривного зв'язку між забезпеченням миру та безпеки людства, з одного боку, і дотриманням основних прав і свобод людини – з іншого.

Ключові слова: *права людини, право на життя, міжнародні стандарти права на життя людини, міжнародне гуманітарне право, збройний конфлікт.*

Метою статті є дослідження міжнародних стандартів права на життя людини та його забезпечення в умовах збройного конфлікту.

Постановка проблеми. Права людини як феномен, до якого прикута увага цивілізованого світу та політично організованих суспільств, перебувають у центрі уваги, починаючи з другої половини ХХ сторіччя. Саме в цей період відбулося становлення міжнародно-правової системи прав і свобод людини. На сучасному етапі розвитку

людства є очевидним, що права людини вже не є виключно національною справою держав, оскільки вони стали об'єктом правового регулювання міжнародного права, а механізм їх реалізації та захисту перебуває під юрисдикцією як національних правових систем, так і міжнародних контрольних механізмів та інституцій. У сучасних умовах державно-правової дійсності, зокрема повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України, захист права людини на життя перебуває у фокусі застосування норм національного права, міжнародного права прав людини і міжнародного гуманітарного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти означеної проблематики досліджувалися в наукових працях вітчизняних вчених, зокрема М. Буроменського, В. Буткевича, М. Гнатовського, О. Задорожного, В. Мицика, В. Репецького, О. Сенаторової, та інших.

Виклад основного матеріалу. Формування міжнародних стандартів у сфері прав і свобод людини відбулося у другій половині ХХ ст. Створення Організації Об'єднаних Націй та прийняття Статуту ООН започаткувало новий етап міжнародно-правового співробітництва в галузі прав людини. Норми Статуту ООН про зобов'язання держав співпрацювати в цій царині відігравали провідну роль у становленні міжнародно-правового захисту прав людини. Статут ООН не обмежується лише посиленням на заохочення та розвиток поваги до прав людини й основних свобод, а й покладає на держави юридичне зобов'язання дотримуватися основних прав і свобод людини, не допускаючи водночас дискримінації. Ці норми є найбільш загальним правовим зобов'язанням, на основі якого здійснюється міжнародне співробітництво в сфері прав і свобод людини. Положення ст. 1 Статуту ООН дало змогу Генеральній Асамблеї проголосити 1948 року Загальну декларацію прав людини.

Права людини в сучасному світі регламентуються як внутрішньодержавним, так і міжнародним правом. Специфіка розвитку міжнародного права полягає в тому, що його норми створюються через узгодження позицій різних країн світу. Жодна держава, незалежно від її впливу на світовий правопорядок, не може самостійно створити норми міжнародного права. Втім на формування основних міжнародних стандартів у сфері прав і свобод людини здійснили безпосередній вплив правові документи, як-от Велика Хартія вольностей (1215 р.), Habeas Corpus Act (1679 р.), Конституція США (1787 р.), Французька Декларація прав людини і громадянина (1789 р.) та інші. Міжнародне право зі свого боку, увібравши в себе найкраще з національного законодавства країни та сформувавши нові норми за рахунок угод та компромісів між державами, створює зворотний вплив на внутрішньодержавне право, встановлюючи певні вимоги та накладаючи відповідні зобов'язання. Саме в такий спосіб і сформувалися сучасні міжнародні стандарти в галузі прав і свобод людини.

У структурі особистих прав і свобод людини право на життя є основоположним і невідчужуваним, належить кожній особі в силу її народження. Життя людини в цивілізованому світі являє собою найвищу цінність, а його забезпечення та гарантування є індикатором демократичності держави. Право на життя є базовим для реалізації всіх інших прав людини, оскільки воно має абсолютний характер. Право на життя людини

закріплено в міжнародних універсальних та регіональних актах, до яких приєдналася Україна, зокрема: Загальна декларація прав людини, ст. 3 «Кожна людини має право на життя, на свободу і на особисту недоторканість» [2]; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ст. 6 «1. Право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя» [7]; Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари, ст. 1 «1. Жодну особу, яка перебуває під юрисдикцією держави-учасниці цього Протоколу, не буде страчено. 2. Кожна держава-учасниця вживає всіх необхідних заходів для скасування смертної кари в межах своєї юрисдикції» [1]. Цим Протоком не допускається ніяких відступів, «за винятком застереження, яке зроблено під час ратифікації або приєднання і яке передбачає застосування смертної кари у воєнний час після визнання вини в скоєнні у воєнний час найбільш тяжкого злочину воєнного характеру» [1].

Захист права на життя людини закріплюють і інші міжнародні договори, зокрема Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948 р.) (дата підписання Україною 1949 р.). Згідно з Конвенцією «під геноцидом розуміється будь-яке з наступних діянь, вчинене з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:

- а) вбивство членів такої групи;
- б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи;
- в) умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення;
- г) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі;
- д) примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи» [3].

Відповідно до ст. IV Конвенції «Особи, які вчиняють геноцид, або будь-які інші діяння, перелічені в статті III, підлягають покаранню, незалежно від того, чи є вони уповноваженими за конституцією правителями, посадовими або приватними особами» [3].

Право на життя людини також регламентується Конвенцією про захист прав людини і основних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Каталог прав людини, який закріплює Конвенція, відкриває право на життя. Зокрема, ст. 2 Конвенції встановлює, що «Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання» [4]. Так, ця норма надає право розпоряджатися життям індивіда лише йому самому і спрямована на захист від довільного позбавлення життя людини державою. Водночас вона означає, що держава в законодавчому порядку повинна кваліфікувати навмисне позбавлення життя, вчинене іншою особою або іншими особами, як злочин. Європейська конвенція з прав людини, на відміну від Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, містить три винятки – випадки позбавлення життя людини, які не розглядаються як порушення Конвенції, а

саме «Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
- б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
- в) у разі вчинення правомірних дій для придушення заворушення або повстання» [4].

Втім Європейська конвенція з прав людини не встановлює заборони смертної кари. Такі норми містяться у Протоколі № 6 до Конвенції у ст. 1 «Смертна кара скасовується. Нікого не має бути засуджено до такого покарання або страчено» [9]. Цей Протокол, як і Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, допускає, як виняток, страту під час війни або невідвортної загрози війни. Ст. 2 Протоколу № 6 проголошує, що «держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або невідвортної загрози війни; таке покарання застосовується лише у випадках, передбачених цим законодавством і згідно з його положеннями» [9]. Якщо порівнювати наведену норму з нормою Другого Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, можна зробити висновок, що для держав-учасниць норма Факультативного протоколу є більш жорсткою, оскільки дає змогу зробити застереження щодо смертної кари у воєнний час лише в момент ратифікації чи приєднання. А відповідно до норми Європейської конвенції з прав людини держава може закріпити подібне становище у своєму законодавстві в будь-який час.

Досліджуючи проблеми забезпечення права на життя людини в умовах збройного конфлікту, варто зосередити увагу на співвідношенні норм національного права, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права.

Порівняно із засадничими міжнародними стандартами й цінностями в сфері прав і свобод людини Україна лише наприкінці ХХ ст., а саме в Конституції України 1996 року в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» вперше системно закріпила каталог прав і свободи людини і громадянина. Принагідно зазначити, що саме конституційне закріплення прав і свобод у другому розділі свідчить та надає значущості інституту прав і свобод людини в межах правової системи України. Стаття 27 Конституції України встановлює: «Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань» [5].

Національна стратегія у сфері прав людини одним зі стратегічних напрямів визначає, що «життя кожної людини в Україні перебуває під ефективною охороною та правовим захистом держави; функціонують ефективні механізми відшкодування шкоди та притягнення до юридичної відповідальності за порушення права на життя» [8].

Утім в умовах збройної агресії російської федерації, забезпечення права на життя людини є на сьогодні найменш захищеним. Як повідомляє Моніторингова місія ООН з прав людини, в Україні з моменту повномасштабного збройного нападу російської

федерації на Україну зафіксовано щонайменше 10 000 випадків загибелі цивільних осіб, понад 560 з яких – діти.

Незважаючи на те, що на сьогодні міжнародною спільнотою вироблений комплекс міжнародних актів у сфері міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права, втім, не існує міжнародного документа, який би встановлював механізм взаємодії норм цих двох галузей міжнародного права в умовах збройного конфлікту.

Щодо співвідношення міжнародного права прав людини і міжнародного гуманітарного права В. Мицик зазначає, що «міжнародне право прав людини – галузь міжнародного права, яку утворює система норм і принципів міжнародного права, що регулюють і забезпечують міжнародний захист прав і свобод людини в мирних умовах. Міжнародне гуманітарне право – галузь міжнародного права, яку утворює система міжнародних конвенційних та звичасвих принципів і норм, що регулюють відносини між воюючими державами, які складаються з правил ведення війни, законів і звичаїв війни або заборони чи обмеження застосування певних видів зброї. Норми міжнародного гуманітарного права мають своїм призначенням гуманізацію засобів і методів ведення війни, захист прав комбатантів та мирного населення під час міжнародних і неміжнародних військових конфліктів» [6, с. 60].

О. Сенаторова наголошує, що в сучасній науці міжнародного права вже давно превалує думка, що МП і МППЛ є комплементарними, тобто доповнювальними одне одного. Нещодавно ця позиція була закріплена в Загальному Коментарі № 36 (2018), прийнятому Комітетом з Прав Людини ООН до ст. 6 МПГПП щодо права на життя. Ця позиція ще раніше була підтверджена Міжнародним Судом ООН у двох консультативних висновках і прийнятому рішенні у Справі щодо збройних дій на території Конго (Демократична Республіка Конго проти Уганди) 2005 р. (*Armed Activity on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v Uganda)* 3) [11, с. 8].

Міжнародна практика все ж визнає обов'язковість їх одночасного застосування, причому норми міжнародного гуманітарного права є *lex specialis* відносно норм міжнародного права прав людини.

Взаємодія міжнародних стандартів прав людини і міжнародного гуманітарного права особливо відстежується в ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, згідно з яким відступ держав від своїх зобов'язань не може стосуватися права на життя, а також інших основоположних прав і свобод людини, навіть в умовах надзвичайного становища в державі. Але водночас потрібно наголосити, що виконання норм міжнародного гуманітарного права ґрунтується на зобов'язаннях держав.

У частині аналізу правових норм, які стосуються права на життя, гуманітарне право обмежує винесення смертних вироків, вимагаючи мінімального, шестимісячного відтермінування виконання таких вироків; передбачаючи механізм нагляду, а також забороняючи виносити смертні вироки особам, що не досягли 18-річного віку, або виконувати їх стосовно вагітних жінок чи матерів, що мають маленьких дітей. Підкреслюється також, що окупаційна держава не має права застосовувати смертну кару в країні, де вона скасована [10, с. 324].

Безумовно, Україна є стороною Женевських конвенцій, які складають основу сучасного міжнародного гуманітарного права, яке ще називають «Женевським правом». Втім, чи здійснила Україна прийняття нормативно-правових актів, необхідних для повної та всебічної реалізації норм міжнародного гуманітарного права.

Висновки. Конституція України (ст. 9), встановивши, що міжнародні договори є частиною національного законодавства, визначила загальностратегічний курс України на цивілізаційний шлях розвитку, через сприйняття загальнолюдських цінностей і принципів, зокрема у сфері прав і свобод людини. У цьому контексті важливе значення набуває забезпечення особистих прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту, оскільки основна відповідальність за ефективну реалізацію міжнародно-правових зобов'язань у сфері міжнародного гуманітарного права покладається на сторони конфлікту.

Безумовно, право України та міжнародне право перебувають у постійному взаємозв'язку та взаємодії. Найбільший вплив міжнародного права на національне на сьогодні проявляється саме в сфері прав і свобод людини. Власне, в умовах збройного конфлікту забезпечення права на життя людини перебуває у сфері регулювання двох галузей міжнародного права, а саме міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права, які загалом є складовими міжнародної системи захисту прав людини. Втім право на життя залишається найменш захищеним в умовах збройного конфлікту, оскільки дотримання принципів міжнародного гуманітарного права (принципи, які обмежують вибір засобів і методів ведення бойових дій; принципи, що забезпечують захист учасників ведення бойових дій та осіб, які не беруть участі в бойових діях та ін.) російською федерацією повністю нехтується.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, що стосується скасування смертної кари. Прийнятий резолюцією 44/128 Генеральної Асамблеї від 15 грудня 1989 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_187#Text (дата звернення: 20.05.2024).

2. Загальна декларація прав людини. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 20.05.2024).

3. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09.12.1948. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 20.05.2024).

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004/print1389988659002889 (дата звернення: 20.05.2024).

5. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.05.2024).

6. Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту : підручник для ВУЗів. Київ : Видавничий дім «Промені», 2010. 722 с.

7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 20.05.2024).

8. Національна стратегія у сфері прав людини. Затверджено Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#n13> (дата звернення: 20.05.2024).

9. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_802#Text (дата звернення: 20.05.2024).

10. Репецький В. М., Лисик В. М. Міжнародне гуманітарне право : підручник. Київ : Знання, 2007. 467 с.

11. Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навчальний посібник. URL : https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_6_copy.pdf

REFERENCES

1. Druhyi Fakultatyvnyi protokol do Mizhnarodnoho paktu pro hromadianski ta politychni prava, shcho stosuietsia skasuvannya smertnoi kary. Pryiniaty rezoliutsiieiu 44/128 Heneralnoi Asamblei vid 15 hrudnia 1989 roku. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_187#Text (data zvernennia: 20.05.2024).

2. Zahalna deklaratsiia prav liudyny. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (data zvernennia: 20.05.2024).

3. Konventsiiia pro zapobihannya zlochynu henotsydu ta pokarannia za noho vid 09.12.1948. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (data zvernennia: 20.05.2024).

4. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004/print1389988659002889 (data zvernennia: 20.05.2024).

5. Konstytutsiia Ukrainy pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 20.05.2024).

6. Mytsyk V. V. Prava liudyny u mizhnarodnomu pravi. Mizhnarodno-pravovi mekhanizmy zakhystu : pidruchnyk dlia VUZiv. Kyiv : Vydavnychi dim «Promeni», 2010. 722 s.

7. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (data zvernennia: 20.05.2024).

8. Natsionalna stratehiia u sferi prav liudyny. Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 24 bereznia 2021 roku № 119/2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#n13> (data zvernennia: 20.05.2024).

9. Protokol № 6 do Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod, yakyi stosuietsia skasuvannya smertnoi kary. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_802#Text (data zvernennia: 20.05.2024).

10. Repetskyi V. M., Lysyk V. M. *Mizhnarodne humanitarne pravo : pidruchnyk*. Kyiv : Znannia, 2007. 467 s.

11. Senatorova O. V. *Prava liudyny i zbroini konflikty : navchalnyi posibnyk*. URL : https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_6_copy.pdf

O. V. Chernetska, V. S. Shilinhov. INTERNATIONAL STANDARDS OF THE RIGHT TO LIFE: PROBLEMS OF ENSURING IN THE CONTEXT OF ARMED CONFLICT

The author examines international standards of the right to human life, which is of exceptional importance and occupies a special place not only in the catalog of human rights and freedoms, but also in the system of values of European civilization and the European legal tradition. The author analyzes the correlation between universal and regional acts in the field of the right to human life.

The author examines the interaction of national law, international human rights law and international humanitarian law in the context of armed conflict. The author emphasizes that at the present stage of human development, human rights as a phenomenon and mechanism for their realization and protection require constant interaction and mutual influence of national and international law. It is emphasized that the problem of ensuring and guaranteeing the right to human life in the context of armed conflict is one of the key tasks of the State and the international community, since the consequences of the Second World War proved to humanity that peace and security of mankind are inextricably linked, on the one hand, and the observance of fundamental human rights and freedoms, on the other.

*Despite the fact that the international community has developed a set of international acts in the field of both international human rights law and international humanitarian law, there is no international document that would establish a mechanism for the interaction of the norms of these two branches in the context of armed conflict. However, international practice does recognize the mandatory application of both, with international humanitarian law acting as *lex specialis* in relation to international human rights law.*

The right to life remains the least protected in the context of armed conflict, as the Russian Federation completely disregards the principles of international humanitarian law (principles that limit the choice of means and methods of warfare; principles that ensure the protection of combatants and non-combatants, etc.

Keywords: *human rights, right to life, international standards of the right to life, international humanitarian law, armed conflict.*

Стаття надійшла до редколегії 5 серпня 2024 року

Рецензії

УДК 348

DOI 10.33244/2617-4154.3(16).2024.396-403

О. М. Лощикін,

д-р юрид. наук, професор, заслужений економіст України,

Державний податковий університет

e-mail: losholeksandr@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-9689-1650;

Ю. Г. Підпригора,

канд. філол. наук,

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

e-mail: y.pidipryhora@kubg.edu.ua

ORCID ID 0000-0001-8168-7825

ПАПСЬКА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАНОНІЧНОГО ПРАВА

Рец. на кн. d'Avray D. L. Papal Jurisprudence, 385–1234: Social Origins and Medieval Reception of Canon Law. New York – Cambridge: Cambridge University Press, 2022. XII, 320 p.

Рецензія присвячена розгляду дослідження Девідом д'Авре особливостей і способів розвитку середньовічної папської юриспруденції впродовж 385–1234 рр. від пізньої Античності до створення офіційного збірника папських декреталій «Liber extra» папи Григорія IX, який мав (ставив за мету) замінити всі попередні декретальні зібрання. Констатовано, що Д. д'Авре поставив собі за завдання вивчення «соціального ґрунту» папської декреталістики. Зазначено, що він виділив два етапи сплесків папської юрисдикційної активності: 1) від першої збереженої декреталії папи Сиріція (датованої 385 роком) до декреталій пап Лева I (440–461) та Геласія I (492–496) і появи перших значних та впливових збірників декреталій, починаючи з «Діонісіани» (бл. 500 року); 2) від зібрання попередніх папських декреталій у «Декреті» Граціана (бл. 1140) через епоху декретальних колекцій до «Liber extra» папи Григорія IX (1234). Наголошено, що першому, ранньому, пізньоантичному етапу декреталістики д'Авре приділяє значно більше уваги, його висновки ґрунтуються на глибокому вивченні ранніх декреталій і епохи їх створення; другий етап викладений більш стисло, у чомусь навіть поверхнево. Зазначено, що Д. д'Авре будує свою роботу згідно з традиційним хронологічним викладенням матеріалу, але змушений вдаватись до певних скорочень і узагальнень,

щоб вкласти особистісний та інституціональний розвиток однієї з панівних галузей середньовічної науки – канонічного права – в досить обмежений обсяг роботи. Плюсом такого підходу є чітко зазначена авторська позиція з розглянутих питань. Авторські підходи до матеріалу і висновки базуються на використанні методів «інтелектуальної історії» Дж. Г. А. Покока. Зазначено, що причина поширення папських декреталій приблизно 400 р. і знову 1200 р. полягала, на думку Д. д'Авре, в тому, що зміна соціальних умов призвела до повсюдної невизначеності серед складнощів у християнських ритуалах, ієрархіях, статусі духовенства, ставленні до еретиків і доктринальних питаннях. Можна погодитись з думкою автора, що це було «соціальним підґрунтям» для розвитку («сплесків») папської юриспруденції. Зроблено висновок, що Д. д'Авре поєднав ретельне дослідження текстів і рукописів з більш широким соціальним аналізом, привніс нові ідеї та запропонував нові рамки в розробку проблематики папських декреталій.

Ключові слова: папська юриспруденція, канонічне право, папські декреталії, Середні віки.

Постановка проблеми. Монографія професора-емерітуса університетського коледжу (Jesus College) Лондонського університету Девіда Л. д'Авре (нар. 1952 р.) «Папська юриспруденція, 385–1234: Соціальне походження та середньовічна рецепція канонічного права» [1] продовжує авторські розвідки в царині канонічного права і церковної юриспруденції й характеризує сучасний стан уявлень одного з представників британської національної школи вивчення церковного права щодо його походження і розвитку впродовж майже тисячі років, що, на думку автора, дає змогу виокремити певні закономірності. Робота багато в чому базується на вивченні джерел, переклад яких було видано окремим томом [2]. Автор доповнює свій аналіз модальностей середньовічної папської юриспруденції зверненням до її практичної реалізації папською курією. Монографія складається зі вступу, 18 невеликих за обсягом підрозділів (загалом не більше ніж 15 сторінок), висновків, бібліографії та трьох розлогіх додатків з текстами з листів Лева I, Геласія I та «Ординарної глоси» («Glossa ordinaria»). Ці тексти доповнюють, а не дублюють вибрані декреталії, відредаговані та обговорені в попередній роботі автора [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення і розвиток середньовічного канонічного права в Західній Європі в останні десятиліття переживає значне пожвавлення дослідницького інтересу як у зарубіжній [3; 4; 5], так і у вітчизняній історіографії [6; 7; 8], велику увагу посіло вивчення й каталогізація архівів, видання і коментування окремих джерел, кодикологічні і просопографічні дослідження, спроби дослідити окремі підрозділи каноністики (права таїнств, шлюбного, процесуального права, патронату, папських провізій і резервів, церковних виборів та ін.), співвідношення розвитку декреталістики з інституційною історією Церкви, історію канонічного права як частку історії культури та загальної історії, як глобальний культурно-правовий феномен. Поглиблюється міжнародна співпраця науковців: у липні 2022 року в Сент-Луїсі в Америці відбувся 16 Міжнародний конгрес середньовічного канонічного права [9], наступний буде проходити в липні 2024 р. у Кенті (Велика Британія).

Лоцихін О. М., Підпригора Ю. Г.

Папська юриспруденція та становлення канонічного права

Постановка завдання. Рецензія присвячена розгляду дослідження Девідом д'Авре особливостей і способів розвитку середньовічної папської юриспруденції впродовж 385–1234 рр. від пізньої Античності (від першої відомої папської декреталії папи Сіріція) до створення офіційного збірника папських декреталій «Liber extra» папи Григорія IX, який мав (ставив за мету) замінити всі попередні декретальні зібрання.

Виклад основного матеріалу. Д. д'Авре поставив собі за завдання вивчення «соціального ґрунту» папської декреталістики. Він виділив два етапи сплесків папської юрисдикційної активності: 1) від першої збереженої декреталії папи Сіріція (датованої 385 роком) до декреталій пап Лева I (440–461) та Геласія I (492–496) і появи перших значних та впливових збірників декреталій, починаючи з «Діонісіани» (бл. 500 року) [1, с. 106–119]; 2) від зібрання попередніх папських декреталій у «Декреті» Граціана (бл. 1140) через епоху декретальних колекцій до «Liber extra» папи Григорія IX (1234) [1, с. 204–214]. Першому, ранньому, пізньоантичному етапу декреталістики д'Авре приділяє значно більше уваги, його висновки ґрунтуються на глибокому вивченні ранніх декреталій та епохи їх створення. Потребу в появленні й стрімкому розповсюдженні папського законодавства автор вбачає у поєднанні кількох чинників: 1) з IV ст. імператорська влада та імперські структури на латинському заході ставали слабшими [1, с. 21–34]; 2) усе більше людей наверталося до християнства, зростала мобільність християн по всій імперії; 3) рішення Соборів (насамперед Нікейського) не отримали належного розповсюдження; 4) набули поширення регіональні відмінності в християнських ритуалах, практиці, церковних нормах та ієрархічних структурах через свої подорожі та міграції [1, с. 35–55]; 5) виникла сильна богословська невизначеність через дебати між Августином і Пелагієм щодо благодаті [1, с. 96–105]; 6) постало питання міста чернецтва в Церкві (з одного боку, зростання популярності ченців, з іншого, – невизначеність щодо того, як люди, віддані релігійному життю, мають бути долучені до ієрархії священнослужителів) [1, с. 96–105]; 7) зростання кількості запитів, надісланих до папи, який, згідно з моделлю імператорських рескриптів, давав відповіді [1, с. 120–149]. «Надмірність» папських декреталій цього періоду призвела до: 1) зменшення потреби в нових зверненнях і нових декреталіях; 2) поширення колекцій папських декреталій. Першими трьома декретальними збірниками були «Dionysiana», «Quesnelliana» й набагато менш впливова «Frisingensis prima». Д'Авре розглядає, як ранні папські декреталії були отримані, збережені та увічнені у вибраних канонічних колекціях. Він містить трактування відомого «Admonitio generalis» Карла Великого (перша половина якого копіює *canonica instituta*), що складається з версій ранніх декреталій і соборних рішень. Тепер за відповідями на свої питання вірні могли звертатися до авторитетних колекцій декреталій.

Надалі д'Авре розглядає рецепцію папських декреталій у каролінгський період [1, с. 150–168] та період реформ [1, с. 169–188] і, нарешті, долучених у «Декрет» Граціана, а також нові декреталії пап кінця XII та початку XIII століть, зібрані представниками університетської юридичної спільноти в декретальні колекції. Д'Авре наводить пояснення того, чому зростання невизначеності наприкінці XI та на початку XII століття знову спонукало до появи великого обсягу нових папських декреталій у наступні роки.

На його думку, численні трактування папської та релігійної реформи не змогли у належний спосіб пояснити, чому реформа відбулася тоді, коли вона відбулася, і чому реформа вважалася ідеалом від її початку. Для нього пояснення, зосереджені на зростанні грошової економіки як фоні відмови від симонії, є надто простими або помилковими. Д'Авре стверджує, що симонія була давно засуджена в попередніх папських декреталіях. Власне пояснення д'Авре ґрунтується на акцентуванні ролі соціальних змін, що вплинули на духовенство, – celibату (по суті, «цнотливого шлюбу», але не відмова від шлюбу) [1, с. 215–227], а також виборчі процедури, пов'язані з обранням єпископів [1, с. 228–238]. Врахування цих соціальних змін, вважає д'Авре, дає дослідникові додаткове пояснення реформи: «правова система, жива в декретальних колекціях, але статична, стикається з реаліями, які еволюціонували далеко за межі контексту права IV–V століть» [1, с. 180]. У результаті латинський християнський світ знову опинився в стані невизначеності, яка потребувала узгодити старі тексти з сучасними реаліями. Ця невизначеність змусила насамперед єпископів знову шукати твердих відповідей у єдиної визнаної авторитетною інституції – папства.

Останні розділи приділяють увагу «Ординарній глосі» на «Декрет» Граціана [2] та розвитку ідей тексту Йоганна Тевтоніка після Четвертого Латеранського Собору (1215) [4, с. 318–378; 10, с. 42–46] до версії, викладеної в «Liber Extra» Григорія IX (1234) [11].

Варто зазначити, що дослідження д'Авре базується на ретельному аналізі документальних джерел (повсюдні звернення і посилання в тексті роботи). Д. д'Авре будує свою роботу згідно з традиційним хронологічним викладенням матеріалу, він змушений вдаватися до певних скорочень та узагальнень, щоб вкласти особистісний та інституціональний розвиток однієї з панівних галузей середньовічної науки – канонічного права – в досить обмежений обсяг роботи. Плюсом такого підходу є чітко зазначена авторська позиція з розглянутих питань. Авторські підходи до матеріалу і висновки базуються на використанні методів «інтелектуальної історії» Дж. Г. А. Покока [1, с. 3–20]. Ідея Покока полягає в тому, що особливості мислення та діяльності відроджуються в певних середовищах, виникають схожі типи «соціального ґрунту» [1, с. 2], схожі дії та реакції навіть з різницею в кілька століть. Д. д'Авре впевнений, що подібний підхід «досить добре спрацьовує для вивчення історії папської юриспруденції» [1, с. 12] і намагається послідовно відстоювати цю тезу. За цією моделлю д'Авре аналізує два історичні періоди часу, які зазвичай вивчаються в рамках різних академічних дисциплін. Тому, використавши хронологічний та історичний принципи під час побудови структури роботи, автор висловлює застереження проти підпорядкування осмислення матеріалу впливу періодизації, за авторським висловом, «в'язниці періодизації» [1, с. 12], і навіть «принципу історизму», як послідовного поступового розвитку суспільних явищ [1, с. 199]. На думку д'Авре, патерни та трансформації розробленої школою Аналіз концепції «довгої історії» не вичерпують можливостей підкорення періодизації; він упевнений, що «періодизація дозволяє, але не має обмежувати дослідження» [1, с. 19]. Тобто періодизація приховує, нівелює той факт, що історія може стрибнути, відхилитися або зазнати краху. В основу свого дослідження Д. д'Авре поклав концепцію такого стрибка, перескоку на новий якісний рівень розвитку

канонічного права і папської юриспруденції, точніше двох стрибків – приблизно в 400 і приблизно в 1050 роках. Автор намагається з'ясувати причини появи когнітивного дисонансу нового декретального права з попереднім; він навіть відмовляється від використання терміна «традиція» (віддаючи перевагу термінам «розмова» або «дискусія»), оскільки він «має тенденцію передбачати відсутність змін або еволюції» [1, с. 13].

Д. д'Авре стверджує, що причина поширення папських декреталій приблизно в 400 і знову в 1200 роках полягає в тому, що зміна соціальних умов призвела до повсюдної невизначеності серед складнощів у християнських ритуалах [1, с. 56–64], ієрархіях [1, с. 65–73], статусі духовенства [1, с. 74–86], ставленні до еретиків [1, с. 87–95] і доктринальних питаннях [1, с. 189–203]. Поширення невизначеностей підняло потребу в чітких, авторитетних відповідях; у результаті латинські християни, перш за все єпископи, звернулися до пап за остаточними рішеннями, які потім могли б керувати їх управлінням у своїх єпархіях.

Розглядаючи питання анахронізму під час вивчення якісно інших періодів розвитку науки, автор розглядає можливості та запобіжники опису явищ, реалій та концепцій минулого за допомогою наукових уявлень сьогодення, не надаючи їм зовсім іншого змісту. Д. д'Авре чітко розмежовує «етичні» (сучасні поняття, які ми використовуємо для категоризації та аналізу чогось у минулому) та «емічні» (поняття притаманні для періоду, який ми вивчаємо) поняття [1, с. 93]. Автор вважає, що неможливо зрозуміти минуле, якщо під час аналізування ігнорувати ті речі, які люди минулого вважали важливими й навіть фундаментальними.

Д. д'Авре поєднав ретельне дослідження текстів і рукописів з більш широким соціальним аналізом, привніс нові ідеї та запропонував нові рамки у розгляд теми папських декреталій, спонукав істориків середньовічного права вийти за типові хронологічні межі дослідження заради пояснення сутності й часу появи певних явищ. Не всі авторські положення однаково добре аргументовані: якщо перша декретальна епоха розглядається досить ретельно і з погляду умов виникнення та сутнісних характеристик, то друга декретальна епоха викладена дещо схематично, поверхнево.

Висновки. Отже, дійшли висновку, що Д. д'Авре поставив собі за завдання вивчення «соціального ґрунту» папської декреталістики. Він виділив два етапи сплесків папської юрисдикційної активності: 1) від першої збереженої декреталії папи Сіріція (датованої 385 роком) до декреталій пап Лева I (440–461) та Геласія I (492–496) і появи перших значних та впливових збірників декреталій, починаючи з «Діонісіани» (прибл. 500 року); 2) від зібрання попередніх папських декреталій у «Декреті» Граціана (прибл. 1140) через епоху декретальних колекцій до «Liber extra» папи Григорія IX (1234). Першому етапу декреталістики д'Авре приділяє значно більше уваги, його висновки ґрунтуються на вивченні ранніх декреталій та епохи їх створення; другий етап викладений більш стисло, у чомусь навіть поверхнево. Д. д'Авре побудував свою роботу згідно з традиційним хронологічним викладенням матеріалу, але змушений вдаватись до скорочень та узагальнень, щоб вкласти розвиток канонічного права в досить обмежений обсяг роботи. Плюсом такого підходу є чітко зазначена авторська

позиція з розглянутих питань. Авторські підходи і висновки базуються на використанні методів «інтелектуальної історії» Дж. Г. А. Покока. Причина поширення папських декреталій приблизно в 400 і знову в 1200 роках полягала, на думку Д. д'Авре, в тому, що зміна соціальних умов призвела до повсюдної невизначеності серед складнощів у християнських ритуалах, ієрархіях, статусі духовенства, ставленні до еретиків і доктринальних питаннях. Це було «соціальним підґрунтям» для розвитку («сплесків») папської юриспруденції. Д. д'Авре поєднав ретельне дослідження текстів і рукописів з більш широким соціальним аналізом, привніс нові ідеї та запропонував нові рамки в розробку проблематики папських декреталій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. d'Avray D. L. *Papal Jurisprudence, 385–1234: Social Origins and Medieval Reception of Canon Law*. New York – Cambridge : Cambridge University Press, 2022. XII. 320 p.
2. d'Avray D. L. *Papal Jurisprudence c. 400: Sources of the Canon Law Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. 2019. X. 302 p.
3. Sanzharov V. A. *Historiografia niemiecka XIX-XX wieku według średniowiecznego prawa kanonicznego. KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin, 2023. № 3(55). S. 181–185.
4. *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234: From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX* / ed. W. Hartmann, K. : Pennington. Washington : Catholic University of America Press, 2008. 442 p.
5. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J. C. Wei. Cambridge University Press, 2022. 618 p.
6. Санжаров В. А. Становлення та розвиток канонічного права в Західній Європі у XII–XIV століттях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Ірпінь, 2024. 20 с.
7. Санжаров В. А. Витоки і джерела канонічного права в Західній Європі до Декрету Граціана. *Правова позиція*. 2022. № 1 (34). С. 5–9. DOI : <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2022-1.1>
8. Санжаров В. А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21. DOI : [https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i6\(41\).959](https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i6(41).959)
9. Мацелик М. О., Санжарова Г. Ф. 16-й Міжнародний конгрес середньовічного канонічного права в Сент-Луїсі (липень 2022 року). *VI Всеукраїнські науково-правові читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник* : збірник матеріалів / за заг. ред. А. Є. Шевченка. Ірпінь : Університет ДПУ, 2023. С. 71–74.
10. Санжаров В. А., Павлюх О. А., Санжарова Г. Ф. Четвертий Латеранський Собор 1215 року: традиції і новації в канонічному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 42–46. DOI : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/8>
11. Санжаров В. А. Декреталії Григорія IX / Велика українська енциклопедія. URL : https://vue.gov.ua/Декреталії_Григорія_IX (дата звернення: 29.10.2023).

Лоцихін О. М., Підпригора Ю. Г.

Папська юриспруденція та становлення канонічного права

REFERENCES

1. d'Avray D. L. *Papal Jurisprudence, 385–1234: Social Origins and Medieval Reception of Canon Law*. New York – Cambridge : Cambridge University Press, 2022. XII. 320 p.
2. d'Avray D. L. *Papal Jurisprudence c.400: Sources of the Canon Law Tradition*. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. X. 302 p.
3. Sanzharov V.A. *Historiografia niemiecka XIX-XX wieku według średniowiecznego prawa kanonicznego. KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin, 2023. № 3(55). S. 181–185.
4. *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234: From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX* / ed. W. Hartmann, K. : Pennington. Washington: Catholic University of America Press, 2008. 442 p.
5. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J. C. Wei. Cambridge University Press. 2022. 618 p.
6. Sanzharov V. A. *Formation and Development of Canon Law in Western Europe in the 12th–14th Centuries: author's abstract of the dissertation*. Irpin, 2024.
7. Sanzharov V. A. *Origins and Sources of Canon Law in Western Europe Before the Gratian Decree. Legal Position*. 2022. Issue 1 (34). P. 5–9.
8. Sanzharov V. A. *Creation of the System of Ecclesiastical Law in Western Europe in the XII Century. Gratian's Decretum. Subcarpathian Law Herald*. 2021. Issue 6 (41). P. 18–21.
9. Macelyk M. O., Sanzharova G. F. *16th International Congress of Medieval Canon Law in St. Louis (July 2022). VI All-Ukrainian Scientific and Legal Readings in Memory of Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine Nina Romanivna Nyzhnyk*. Irpin : State Tax University, 2023.
10. Sanzharov V. A., Pavlyukh O. A., Sanzharova G. F. *The Fourth Lateran Council (1215): Traditions and New Efforts in Canon Law. Juridical Scientific and Electronic Journal*. 2022. Issue 6. P. 42–46.
11. Sanzharov V. A. *Decretals of Gregory IX. Great Ukrainian Encyclopedia*. URL : [https://vue.gov.ua/Декреталії Григорія IX \(29.10.2023\)](https://vue.gov.ua/Декреталії Григорія IX (29.10.2023)).

O. M. Loschykhin, Yu. G. Pidiprygora. PAPAL JURISPRUDENCE AND FORMATION OF CANON LAW

Book review: d'Avray D. L. *Papal Jurisprudence, 385–1234: Social Origins and Medieval Reception of Canon Law*. New York-Cambridge: Cambridge University Press, 2022. XII, 320 p.

The review is devoted to consideration of David d'Avray's study of the peculiarities and ways of development of medieval papal jurisprudence during 385–1234 from Late Antiquity to the creation of the official collection of papal decretals "Liber extra" of Pope Gregory IX, which was (intended) to replace all previous decretal collections. It was established that D. d'Avray set himself the task of studying the "social ground" of papal decretalism. It is noted that he singled out two stages of bursts of papal jurisdictional activity: 1) from the first

surviving decretal of Pope Siritius (dated 385) to the decretals of Popes Leo I (440–461) and Gelasius I (492–496) and the appearance of the first significant and influential collections decretalium, starting with "Dionysiana" (c. 500); 2) from the collection of previous papal decretals in Gratian's "Decretum" (c. 1140) through the era of decretal collections to the "Liber extra" of Pope Gregory IX (1234). It is emphasized that d'Avray pays much more attention to the first, early, late antique stage of decretalistic, his conclusions are based on a deep study of early decretalia and the era of their creation; the second stage is laid out more concisely, in some ways even superficially. It is noted that D. d'Avray builds his work according to the traditional chronological presentation of the material, but is forced to resort to certain abbreviations and generalizations in order to fit the personal and institutional development of one of the dominant branches of medieval science – canon law – into a rather limited scope of work. A plus of this approach is a clearly stated author's position on the issues under consideration. The author's approaches to the material and conclusions are based on the use of J. G. A. Pocock's "intellectual history" methods. It was noted that the reason for the spread of papal decrees around 400 and again in 1200 was, according to D. d'Avray, that the change in social conditions led to widespread uncertainty amid complexities in Christian rituals, hierarchies, the status of the clergy, attitudes towards heretics and doctrinal issues. One can agree with the author's opinion that this was the "social basis" for the development ("surges") of papal jurisprudence. It is concluded that D. d'Avray combined a thorough study of texts and manuscripts with a broader social analysis, brought new ideas and proposed new frameworks in the development of the problematic of papal decretals.

Key words: *Papal Jurisprudence, Canon Law, Papal Decretals, Medieval Ages.*

Стаття надійшла до редколегії 2 серпня 2024 року

Наукове видання

ІРПІНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЧАСОПИС

Науковий журнал
2024. Випуск 3 (16)

НАД ВИПУСКОМ ПРАЦЮВАЛИ:

Відповідальний за випуск	Бодунова О. М.
Редактор-коректор	Клименко М. П.
Технічне редагування та комп'ютерне верстання	Завальницька Д. П.

Підп. до друку 30.09.2024. Формат 75 × 108/16.
Ум.-друк. арк. 16.9. Обл.-вид. арк. 11.2.
Тираж 300 пр. Зам. № 1114.

Видавець і виготовлювач
Державний податковий університет
вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська обл., 08205
+38(067)734-02-40
e-mail: irpin-yur-chas@ukr.net

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої діяльності
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 7669 від 20.09.2022*
